

$$\begin{array}{r} 126 \\ 4 \\ \hline 504 \\ 588 \\ \hline 1092 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 147 \\ 4 \\ \hline 588 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 156 \\ 7 \\ \hline 1092 \end{array}$$

ΑΠΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ.

603

ΕΡΝΕΣΤΟΥ ΛΟΥΘΑΡΔΟΥ

Διδάκτορος καὶ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας

ΛΟΓΟΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΟΙ

Ὑ π ε ρ

ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΑΛΗΘΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ,

ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝΤΕΣ ΕΚ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ

Υ Π Ο

ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ,

Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας καὶ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας
ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῶν Ἱεροσολύμων.

Ἐ γ κ ρ ί σ ε ι

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΤΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΤΟΥ Β΄.

—•••—

ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ Π. ΤΑΦΟΥ.

—
1869.

99

Πᾶσα μετατόπισις ἀπαγορεύεται.

Πράξις Τυπογραφείου Ἀριθ. 75.

ΑΝΑΡΙ

ΦΙΛΟΜΟΥΣΩ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΕΡΑΣΤΗ

ΠΟΛΥΚΑΡΠΩ ΤΩ ΒΥΘΙΝΩ

ΚΑΜΑΡΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΟΥ Π. ΤΑΦΟΥ

ΑΝΑΤΙΘΕΤΑΙ.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ.

Ἦσας ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ-
δυνήθην νὰ σπουδάσω ἐκ τοῦ πλησίον τὰς τε ἀρετὰς καὶ τὰς ἐλλείψεις
τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους· ὅθεν ὅ,τι ἂν εἴπω περὶ τοῦ θέματος τούτου,
πέπεισμαι, ὅτι ἔσται ἡ πιστὴ ἐκφρασις τοῦ κοινοῦ αἰσθήματος καὶ
τῆς κοινῆς γνώμης. Πολλάκις ἤκουσα, καὶ ἀπὸ τῆς ἐδρας ἐν τῷ Ἑ-
θνικῷ Πανεπιστημίῳ, καὶ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς, καὶ
ἀπὸ τοῦ βήματος ἐν τῇ Γερουσίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει, καὶ ἀπὸ
τοῦ στόματος τοῦ πληθους ἐν ταῖς πλατείαις καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς, πολ-
λάκις ἤκουσα τὴν αὐτὴν βαρυστένακτον φωνὴν πανταχόθεν ἀν-
τηχοῦσαν: Τὸ ἔθνος βαίνει κακῶς, φέρεται κατὰ κρημνῶν, εὕρηται
περὶ τὸ χεῖλος τῆς ἀβύσσου! Οὐχὶ ἅπαξ ἐζήτησα νὰ μάθω παρ' ἀν-
δρῶν εἰδημόνων καὶ ὄντως φιλογενῶν τὰληθῆ αἷτια τῆς πολιτικῆς
καὶ κοινωνικῆς καχεξίας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους. Καὶ εὗρον μὲν ποικι-
λίαν γνωμῶν περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, ἐγὼ αὐτὸς ὁμῶς ἐμόρφωσα μίαν
καὶ μόνην πεποίησιν, ὅτι δηλαδὴ πάντα τὰ δεινὰ προέρχονται ἐκ
τῆς ὁσημέραι ἐξασθενοῦσης θείας ἐπιρροῆς τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκει-
ας ἐπὶ τῆς ἡμετέρας κοινωνίας. Ἀλλὰ πῶς θρησκεία, ἥτις ἐστὶ τὸ
ζωτικὸν κέντρον τοῦ βίου σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου,
παρ' ἡμῖν ἐκπίπτει ὁσημέραι τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς περιωπῆς;

Ἀφ' ἧς στιγμῆς τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἐστερήθη τῆς πολιτικῆς αὐ-

τοῦ ἑλευθερίας, φέρον παρέδωκεν εἰς τὰς χεῖρας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἱεράν παρακαταθήκην καὶ πάτριον γλῶσσαν, καὶ πάτριον παιδείαν, καὶ πατέριους ἱστορικὰς παραδόσεις καὶ ἀναμνήσεις, καὶ ἐθνικὰ πρόνομια, ἐνεπιστεύσατο αὐτῇ αὐτὴν αὐτοῦ τὴν τύχην καὶ τὸ μέλλον. Ἡ Ἐκκλησία ὡς μήτηρ φιλόστοργος παραλαβοῦσα διетήρησεν ἀκεραίαν καὶ ἀλώβητον τὴν ἱεράν ταύτην παρακαταθήκην, ἀναλαβοῦσα τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτῇ ὑψηλὴν ἐντολὴν ἀνέθρεψε τὸ ἔθνος ἑλληνοπρεπῶς καὶ χριστιανικῶς καὶ ὠδήγησεν αὐτὸ ἀσφαλῶς εἰς τὰς μακαρίας ὁδοὺς τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Καὶ ἦν ἄρα τότε, κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην χρονικὴν περίοδον τῶν μεγάλων δοκιμασιῶν, ἦν διὰ τὸ ἔθνος ὁ Ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς πατήρ, καὶ διδάσκαλος, καὶ ἐπιστήμων, καὶ νομοθέτης, καὶ δικαστής, ἦν ὁ ἄγγελος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εἰρήνης, τῆς παραμυθίας καὶ τῆς ἐλπίδος. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκείας ἐξωοιγεῖ πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου. Ἑλληνισμὸς καὶ Ὀρθοδοξία συνεταυτίσθησαν, ἀπετέλεσαν ἀδιάσπαστον ἐνότητα. Πίστις καὶ πατρίς ἦσαν οἱ δύο πόλοι πάσης ἐθνικῆς κινήσεως.

Ὅτε δὲ ἀνέτειλε τὰ ἀγλαὰ καὶ ποθεινότατον ἄστρον τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἡ μήτηρ Ἐκκλησία, καθῆκον ἱερὸν ἐκπληροῦσα, ἐπέστρεψεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἔθνους ἣν ἄλλοτε ἔλαβε παρ' αὐτοῦ ἱεράν παρακαταθήκην, χειραφετήσασα κατέστησεν αὐτὸ κύριον τῆς ἰδίας τύχης, ἀφ' οὗ ἐπηύξατο αὐτῷ τὰ βέλτιστα καὶ παρήνεσε μητρικῶς καὶ φιλοστόργως, ἵνα μηδέποτε μηδαμῶς μὴδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐκκλίνη τῆς πατρώας πίστεως, τῶν πατρῶων θεσμῶν, τῆς πατρώας ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας.

Πλὴν ἀλλ' ὁμοως ἔθνος ὅλως νεάζον καὶ ἄπειρον, ἅμα στρέψαν τὰ ὄμματα πρὸς τὸ ἄπλετον φῶς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, κατεγοητεύθη ὑπ' αὐτοῦ, καὶ δὴ μετὰ νεανικῆς τόλμης καὶ εὐπιστίας ἐρρίφθη εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτοῦ, ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνου ἐλπίσαν τὴν ὡς τάχιστα ἐκπλήρῳσιν τῶν μεγάλων αὐτοῦ προσδοκιῶν. Ἐκεῖθεν ἤρυσσάτο νομοθεσίας ἐκκλησιαστικὰς τε καὶ πολιτικὰς, ἐπιστήμας καὶ τέχνας, ἤθη καὶ ἔθιμα. Ἰδρύσε Πανεπιστήμιον ἐφάμιλλον πρὸς τὰ

τῆς κλεινῆς Γερμανίας, συνέστησε πανταχοῦ τοῦ κράτους Γυμνάσια καὶ Σχολεῖα, καὶ ἡ κατωτέρα παιδείσις ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ διαστήματι διεδόθη ἐν Ἑλλάδι παρὰ τῷ λαῷ τοσοῦτον, ὅσον δὲν εἶνε διαδεδομένη παρὰ τισι τῶν γεγενηκότων ἤδη μεγάλων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐθνῶν. Ἱατροὶ, νομικοὶ, φιλόλογοι, ἐφωδιασμένοι διδακτορικοῖς διπλώμασι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διατρέχουσι νῦν δολόκληρον τὴν ἀνατολήν, πανταχοῦ ἐκχέοντες δαφιλῶς τὰ ρεῖθρα τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ μεγάλας προσφέροντες ὑπηρεσίας τῷ τε Ἑλληνικῷ γένει καὶ ταῖς ἐπιλοίοις ἐγχωρίαις φυλαῖς.

Ἄλλ' ἀπορρόφηθείσης οὕτω τῆς ὅλης προσοχῆς τοῦ ἔθνους ὑπὸ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὰ μὲν πάτρια ἥθη καὶ ἔθιμα, ἡ πάτριος θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνατροφή παρημελήθησαν, ἡ δὲ μήτηρ Ἑκκλησία, ἡ σώτειρα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως, παντάπασιν ἐλησμονήθη, οὐδεμία ἐλήφθη φροντίς περὶ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς μορφώσεως τοῦ ἱεροῦ κλήρου. Ἐντεῦθεν δὲ τί προέκυψεν; Ὁ μὲν κληρικὸς, ὅστις ἄλλοτε ὑπερεῖχε τοῦ λαϊκοῦ ἐν πᾶσι, κατὰ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν, καὶ ἐξήσκει ἀπόλυτον ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς κοινωνίας, ἤδη ἀγράμματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἀμόρφωτος καὶ εἰς αὐτὴν σχεδὸν τὴν τάξιν τοῦ ἐπαίτου καταδιδασθείς, περιεφρονήθη ὑπὸ πάντων· ὁ δὲ λαϊκός, εἰ καὶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένος, στερούμενος ὅμως τῆς ἀναγκαίας κατ' οἶκον θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνατροφῆς, καταθρομβούμενος δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ νεωτεριστικοῦ πνεύματος, τῶν ἀντιχριστιανικῶν ἐκείνων ἰδεῶν, αἵτινες ἐν μὲν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ μόλις μετὰ παρέλευσιν ὀλοκληρῶν αἰώνων ἠδυνήθησαν νὰ ἐγκυμονηθῶσιν, εἰς δὲ τὴν τάλαιναν Ἑλλάδα εὗρον ἐλευθέραν τὴν εἴσοδον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, οὐ μόνον πρὸς τὸν κληρικὸν προσηνέχθη μετὰ περιφρονήσεως, ἀλλ' ἡσθάνθη ψυχρότητα τινα καὶ ἀδιαφορίαν καὶ πρὸς τὴν ἱεράν ἡμῶν πίστιν, συγχέας αὐτὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἱερέως.

Ἄλλ' ὅπου κλονηθῶσιν αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, ὅπου σβεσθῇ τὸ ἱερὸν πῦρ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἐκεῖ ἐκλείπει μὲν ἡ ἠθικὴ ἢ ἡ τάξις καὶ ἡ ἀρμονία, ἵστησι δὲ τὸν θρόνον αὐτῆς ἡ ἀκόλα-

BIBLIΟΘΗΚΗ
Μ. ΦΑΛΤΑΤΣ

σία, ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ἀταξία, καὶ ἡ κοινωνία ὁλόκληρος ἀπειλεῖται ὑπὸ γενικῆς ἀποσυνθέσεως. Ἔθνος μὴ διαιθερμαίνονμενον ὑπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηήματος οὔτε εἰς τὰς τέχνας, οὔτε εἰς τὰς ἐπιστήμας, οὔτε πολιτικῶς, οὔτε κοινωνικῶς δύναται νὰ προοδεύῃ, ἀλλὰ μαραίνεται, φθίνει καὶ ἀποθνήσκει. «Ὅλαι αἱ ἐποχαί, λέγει τὸ εὐρύτατον ἐκείνο δαιμόνιον τῆς Γερμανίας, ὁ Γοίθιος, ὅλαι αἱ ἐποχαί, ἐν αἷς βασιλεύει ἡ πίστις, εἰσὶ λαμπραί, ὑπερήφανοι καὶ γόνιμοι διὰ τε τὴν παραῦσαν καὶ ἐπερχομένην γενεάν. Τούναντίον δὲ αἱ ἐποχαί ἐκείναι, ἐν αἷς δυστυχῶς ἐπικρατεῖ ἡ ἀπιστία, καὶ ἂν πρὸς στιγμὴν φαίνωνται ἐγκαλλωπιζόμεναι ἐπὶ ψευδεὶ τινὶ λάμψει, αἷφνης ὁμῶς σβέννυνται ἐνώπιον τῆς ἐπερχομένης γενεᾶς, ἐπειδὴ αὐδεῖς δύναται νὰ ἐγκαρτερήσῃ πρὸς τὴν θεάν τῆς γενικῆς στερήσεως καὶ ἀκαρπίας».

Καὶ τίς ἀγνοεῖ, ὅτι τὰ σήμερον ἀκμάζοντα καὶ εὐδαιμονοῦντα μεγάλα τε καὶ μικρά Εὐρωπαϊκὰ ἔθνη ὀφείλουσι τὴν δύναμιν καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἧς τὸ πνεῦμα ἐμπνέει καὶ νομοθεσίας, καὶ ἥθη καὶ ἔθιμα, καὶ ἐπιστήμας καὶ τέχνας, ἐν γένει πᾶν στοιχεῖον τοῦ βίου αὐτῶν; Ὅτε αἰθλοῦ τις ἡγεμὼν ἐζήτησε νὰ μάθῃ τὸ μυστήριον τοῦ μεγαλείου τῆς Ἀγγλίας, ἡ βασίλισσα Βικτωρία δὲν ἐπέδειξεν αὐτῷ οὔτε τὰ ὑπερήφανα αὐτῆς πολεμικὰ πλοῖα, οὔτε τοὺς πλουσίους τοῦ στέμματος θησαυροὺς, οὔτε τοὺς ἀτρομήτους αὐτῆς στρατιώτας, οὔτε τοὺς πλήρεις λιμένας τοῦ κράτους τῆς, ἀλλ' ἐπεμψε πρὸς αὐτὸν ἐν ἀντίτυπον τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπειποῦσα: «ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐστὶ τὸ μυστήριον τοῦ μεγαλείου τῆς Ἀγγλίας».

Οὐχ ἤττον ὁμῶς, μὴ ἀπατώμεθα, εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε, ἡ ἀπιστία ὕψωσε σήμερον πανταχοῦ τὴν κεφαλὴν μετὰ θρασύτητος, καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας, τῆς προόδου καὶ τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ πνεύματος ὑποσχάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκείας, ὑπισχνουμένη πολλὰ καὶ μεγάλα, μάλιστα δὲ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν λαῶν ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν ἱερέων καὶ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Αἱ ἰδέαι τοῦ Πανθεïsμοῦ καὶ τοῦ Ὑλισμοῦ λυμαίνονται ἤδη ὅλας σχεδὸν τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας.

Ἄλλ' ἂν αἱ ἀντίθεοι καὶ ἀντιχριστιανικαὶ αὖται ἰδέαι καὶ τάσεις ἀπειλοῦσι σπουδαίως καὶ αὐτὰς τὰς Εὐρωπαϊκάς κοινωνίας, πόσον ἄρα γε ἀπειλοῦσι τὴν ἀρτιπαγῇ καὶ ἔτι ἀστήρικτον ἡμετέραν κοινωνίαν; Ἄν ἄλλα μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ ἔθνη, δυνάμενα νὰ στηριχθῶσι καὶ ἐπ' ἄλλων ἐθνικῶν δυνάμεων, ἀνησυχοῦσιν ὅμως σπουδαίως ἐπὶ τῇ ἐξασθενήσει τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς δυνάμεως, τίνα ἄρα γε πρόνοιαν ὀφείλει νὰ λάβῃ τὸ ἀδύνατον καὶ ὑπὸ πάντων ἐγκαταλελειμμένον ἡμέτερον ἔθνος;

Ναί, δὲν εἶνε πλέον καιρὸς νὰ καθεύδωμεν καὶ ἀναπαυώμεθα, ὀφειλομεν νὰ ζητήσωμεν τῇ ἀληθῇ φάρμακα πρὸς θεραπείαν τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἡμῶν καχεξίας, ἐξ ἧς κινδυνεύομεν νὰ περιέλθωμεν εἰς πλήρη καὶ γενικὴν ἀποσύνθεσιν. Ἄν ἡ παρατήρησίς μου ἔχῃ ὀρθῶς, ὅτι δηλαδὴ κύριον καὶ ἀληθὲς αἷτιον ὑπῆρξε τῆς μὲν καθόλου συγχύσεως καὶ ἀταξίας ἡ ἐξασθένεισις τῆς θείας ἐπιβροφῆς τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκείας ἐπὶ τῆς ἡμετέρας κοινωνίας, τῆς δὲ ἐξασθενήσεως ταύτης ὁ μαρασμὸς τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, καὶ τοῦ μαρασμοῦ τούτου ἡ ἔλλειψις ἐν γένει τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνατροφῆς, καὶ ἡ διαταραχθεῖσα ἰσορροπία μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ καὶ τοῦ κληρικοῦ, ἔνεκα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πρώτου καὶ τῆς ἀμαθείας τοῦ δευτέρου· ἐννοεῖται οἷκοθεν, ὅτι τὸ μόνον καὶ ἀληθὲς ἀντιφάρμακον τῆς κοινῆς ἀρρώστιας ἔσται, ἐὰν ἀναρρίπισωμεν τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα διὰ τῆς γενικῆς τοῦ ἔθνους θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνατροφῆς, ἐὰν ἐπανορθώσωμεν τὴν διαταραχθεῖσαν ἰσορροπίαν μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ καὶ τοῦ κληρικοῦ καὶ ἐξαλείψωμεν πᾶσαν μεταξὺ αὐτῶν ψυχρότητα ἢ ἀδιαφορίαν, τὸν μὲν πρῶτον παιδεύοντες θρησκευτικῶς, τὸν δὲ δεύτερον ἀναπτύσσοντες καὶ μορφοῦντες πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς.

Ἄλλ' ὅπως ἐπιτύχωμεν ὅσον τάχιον καὶ ἀσφαλέστερον τοῦ ἡμετέρου σκοποῦ, ἀνάγκη ἵνα, ἐκτὸς τῆς καθόλου θρησκευτικῆς ἀνατροφῆς τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου, ἐμφυχώσωμεν ἐκ παντὸς τρόπου τὴν Θεολογικὴν ἐπιστήμην, τὸ ἱερὸν κήρυγμα, τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν φιλολογίαν. Ἰδίᾳ

δὲ μάλιστα ἀναγκαιοτάτην ἐγὼ νομίζω τὴν ἐκδοσιν καὶ διάδοσιν ἀπολογητικῶν συγγραμμάτων. Κατὰ τοῦτο ἔχομεν ἀξιομίμητον παράδειγμα τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ἐν ἣ ὅσῳ μᾶλλον αὐξάνονται καὶ διαδίδονται αἱ ἀντιχριστιανικαὶ ἰδέαι καὶ τάσεις, τόσῳ μᾶλλον πολυπλασιαζόνται καὶ τὰ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπολογητικὰ συγγράμματα. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συγγραφή τοιούτων συγγραμμάτων εἶνε δυσχερεστάτη, ἀρκεσθῶμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς μεταφράσεις ἐκ ξένων γλωσσῶν, προσέχοντες ὅμως λίαν περὶ τὴν ἡμετέραν ἐκλογὴν. Ὅσα συγγράμματα τοῦ εἶδους τούτου συγγράφονται μὲν ὑπὸ τῶν λεγομένων Ὁρθοδόξων θεολόγων τῆς Γερμανίας, ὧν ἡ εὐσέβεια, ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ μέγας ζῆλος ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰσι μεμαρτυρημένα, κύριον δὲ σκοπὸν προτίθενται τὴν καθόλου ὑπεράσπισιν καὶ ὑποστήριξιν τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, οὐδόλως ἀπτόμενα τῶν ζητημάτων ἐκείνων, ὅσα χωρίζουσιν τὰς διαφόρους χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀλλήλων, τὰ τοιαῦτα, μεταφραζόμενα εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, δύνανται νὰ συντελέσωσιν ἐπιτυχέστατα εἰς τὸν πραιορημένον σκοπὸν ἀνευ τῆς ἐλαχίστης βλάβης τοῦ ξενισμοῦ.

Σύγγραμμα τοιαύτης φύσεως καὶ τοιούτου συγγραφέως εἰσὶν οἱ παρόντες ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ, οὓς μεταφράσας προσφέρω εἰς τὸ εὐσεβὲς ἔθνος μου καὶ τὴν μητέρα μου Ἐκκλησίαν, πεπειθώς, ὅτι ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια ἔσται μεγίστη, διότι τοῖς μὲν λαϊκοῖς τοῖς τυχόν ἀγνοοῦσι τὰς γενικὰς καὶ θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκείας, ἡ τεθορυβημένοις τὰς ἀκοὰς ὑπὸ τῶν ἀντιχριστιανικῶν ἰδεῶν θέλουσι χρησιμεύσει πρὸς φωτισμὸν καὶ στήριξιν εἰς τὴν πίστιν τῶν πατέρων ἡμῶν, εἰς δὲ τὰς χεῖρας τῶν κληρικῶν ἔσονται ὄπλον ἀκαταμάχητον κατὰ τῆς λαοφθόρου ἀπιστίας· οὐχ ἥττον δὲ ἴσως συντελέσωσι μικρὸν καὶ εἰς τὴν ἐξομάλυνσιν πολλῶν δυσκολιῶν πρὸς τὴν ὑπὸ πάντων τῶν πεφωτισμένων χριστιανῶν τοσοῦτον διακαῶς ποθουμένην ἑνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, πληροφοροῦντες τὸν ἡμέτερον λαόν, ὅτι καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις Ἐκκλησίαις εὑρηται ζῶσα πίστις εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Λυτρωτὴν τοῦ κόσμου, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν.

Τοὺς λόγους τούτους ἐξεφώνησε κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1864 ἐνώπιον ἀπείρου πλήθους εὐσεβῶν ἀκροατῶν πάσης τάξεως ὁ σοφὸς Καθηγητὴς τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας Ἑρνέστος Λουθάρδος, εἰς τῶν μεγίστων τῶν καθ' ἡμᾶς ἀπολογητῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τὸ σύγγραμμα τοῦ περικλεοῦς Θεολόγου τῆς Γερμανίας, ὃν μὲν σύντομον ἄμα καὶ περιεκτικώτατον καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔποψιν μεθοδικώτατον, πραγματευόμενον δὲ πάντα τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τῆς ἡμέρας μεθ' ὅλης τῆς ἀπαιτουμένης ἀταραξίας καὶ ἀξιοπρεπείας καὶ ἀπευθυνόμενον πρὸς πάντας τοὺς χριστιανοὺς πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, εἶνε εἰς τὸ εἶδός του τὸ ἄριστον ἕως ἀπολογητικὸν σύγγραμμα τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Περὶ τούτου ἐπικαλοῦμαι μάρτυρα αὐτὴν τὴν λαμπρὰν ὑποδοχὴν, ἧς ἔτυχε παρ' ἅπασιν τοῖς πεπολιτισμένοις ἔθνεσιν, ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ διαστήματι ἐκδοθὲν μὲν εἰς τὴν Γερμανικὴν ἐξάκισ, μεταφρασθὲν δὲ εἰς ἑξ' ξένας γλώσσας.

Καὶ τῶν μὲν τριῶν πρώτων Γερμανικῶν ἐκδόσεων ὁ ὄγκος περιωρίζετο εἰς δεκαπέντε μόνον τυπογραφικὰ φύλλα εἰς 8., τῶν δὲ τριῶν τελευταίων ηὐξήθη εἰς εἴκοσι, πλατυθέντων ἰδίως τῶν περὶ ἀνθρώπου καὶ περὶ ἐθνισμοῦ κεφαλαίων, πλουτισθεισῶν τῶν σημειώσεων καὶ προστεθέντος ἐν τῷ τέλει ἑνὸς ἀλφαβητικοῦ πίνακος. Ἡ ἐμὴ μετάφρασις κατὰ μὲν τὸ κείμενον τῶν λόγων εἶνε ἴση καὶ ἀπαράλλακτος τῷ πρωτοτύπῳ, οὐδέποτε ἀπομακρυνομένη τῆς ἐννοίας τοῦ συγγραφέως, καὶ τούτου ἕνεκα θυσιάζουσα ἐνίοτε εἰς τὴν αὐστηρὰν ἀκρίβειαν καὶ αὐτὴν τὴν σαφήνειαν, κατὰ δὲ τὰς σημειώσεις καὶ τὸν ἀλφαβητικὸν πίνακα ὑπολείπεται αὐτοῦ. Διότι αἱ μὲν σημειώσεις μετεφράσθησαν καὶ ἐτυπώθησαν κατ' ἐκλογὴν καὶ ἐν περιλήψει διὰ τὴν ἑλλειψιν τῶν ἀναγκαίων Γερμανικῶν ἢ Λατινικῶν στοιχείων, ἐφ' ᾧ μάλιστα τὸ Τυπογραφεῖον ἐχρήσατο ἑνιαχοῦ ἰδιαιτέροις τισὶ σημείοις, ὁ δὲ ἀλφαβητικὸς πίναξ παρελείφθη, ἅτε δὴ τῆς ἑλλείψεως ταύτης μὴ οὐσης λίαν ἐπαισθητῆς.

Πρὶν δὲ δῶ πέρας εἰς τὸ σύντομον τοῦτο προοίμιόν μου, ἐπιτραπήτω μοι, ἵνα καὶ δημοσίᾳ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου τῷ τε

φιλομούσῳ καὶ γενναίῳ ἡμετέρῳ Μακαριωτάτῳ Πατριάρχῃ τῶν Ἱεροσολύμων Κυρίλλῳ τῷ Β΄., παρασχόντι μοι πᾶσαν δυνατὴν εὐχολίαν πρὸς ἐκδόσιν τοῦ παρόντος συγγράμματος ἐν τῷ Τυπογραφείῳ τοῦ Παναγίου Τάφου, καὶ τῷ ἐλλογίμῳ Λεάνδρῳ Ἀρβανιτάκῃ, Καθηγητῇ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Φιλολογίας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Θεολογικῇ Σχολῇ, προθύμως ἀναλαβόντι τὴν εἰς ἔμμετρον ἑλληνικὸν λόγον μεταποίησιν τῆς μεταφράσεως τῶν ποιητικῶν ἐκείνων τεμαχίων, ὅσα ἀπῆντων ἐν τῷ πρωτοτύπῳ.

Ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῶν Ἱεροσολύμων,
τῇ 15ῃ Αὐγούστου 1869.

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ.

Ο αἰὼν, ἐν ᾧ ζῶμεν, εἶνε αἰὼν ἀπολογητικός. Δύο ἀντίθετοι περὶ κόσμου θεωρίαι διαφιλονεικοῦσι πρὸς ἀλλήλας τὴν ἐπὶ τοῦ νεωτέρου πνεύματος κυριαρχίαν. Καθῆκον ἔχουσιν οἱ προσοπισταὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἔν' ἀποδείξωσιν ἐνώπιον τοῦ νεωτέρου πνεύματος καὶ διὰ τῶν μέσων τῆς νεωτέρας πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶνε ἡ μόνη ἱκανοποιούσα λύσις τοῦ προβλήματος τῆς τε καθόλου ὑπάρξεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου μετὰ τῶν αἰνιγμάτων αὐτοῦ, τῆς τε ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῆς. Ἀνάγκη, ἵνα πεισθῶσιν οἱ πάντες, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶνε ἡ ἀλήθεια ἡ πάντοτε ζῶσα καὶ ἀκμάζουσα, ἡ πρὸς πάντας τοὺς χρόνους καὶ πάντας τοὺς τόπους προσαρμοζομένη καὶ πάντα βαθμὸν ἀναπτύξεως ἱκανοποιούσα, ἐπειδὴ εἶνε ἡ καθολικὴ ἀλήθεια. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ σκοπὸς, ὅστις παρεκίνησε τὸν Πασκάλην, ἵνα συγγράψῃ τὰς ἀθανάτους αὐτοῦ Σκέψεις. Ἀλλ' ὅπερ ἐκεῖνος σκιαγραφῆσας ἀφῆκεν ἀτελές, τοῦτο ὀφειλομέν ἡμεῖς οἱ νεώτεροι νὰ συμπληρώσωμεν διὰ τῶν μέσων καὶ κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς. Εὐκόλως πᾶς ἕκαστος θέλει ἀναγνωρίσει, ὅτι οἱ ἀκόλουθοι λόγοι ἀνέβλαστον ἐκ τῶν Σκέψεων τοῦ Πασκάλου.

Ἐπαγγέλμα καὶ κλίσις παρώρμησάν με ἀπὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου νὰ ἐνασχοληθῶ περὶ τὰ ἀπολογητικὰ ζητήματα· καὶ δὴ εἰς τε τὰς ἀναγνώσεις καὶ σπουδὰς μου πάντοτε εἶχον ὑπ' ὄψιν τοιαῦτα θέματα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδίδαξα Ἀκαδημαϊκὰ μαθήματα ἀντικείμε-

νον ἔχοντα τοιαύτην ὕλην, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἔπειτα δὲ λαβὼν ἐντεῦθεν ἀφορμὴν ἀνέγων δημοσίᾳ καὶ ἐν εὐρυτέρῳ κύκλῳ ἀκροατῶν λόγους ἀπολογητικούς, οὓς τυχόντας ἀπροσδοκῆτως εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἠναγκάσθην κατ' αἵτησιν τῶν ἀκροατῶν μου νὰ δημοσιεύσω καὶ διὰ τοῦ τύπου. Οἱ λόγοι οὗτοι ἀκολουθοῦσιν ἐνταῦθα κατὰ τὴν αὐτὴν σχεδὸν τάξιν, καθ' ἣν ἐξεφωνήθησαν. Μὴ παρενοχλούμενος δὲ πλεόν ὑπὸ τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ χρόνου, ἠδυνήθην νὰ διακρίνω αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων καθ' ὕλην αὐστηρότερον καὶ ἐνιαχοῦ νὰ πλατύνω κατὰ τὴν ἐκάστοτε παρουσιαζομένην ἀνάγκην. Ἐν ταῖς ἐν τῷ τέλει τοῦ συγγράμματος προσηρτημέναις σημειώσεσι προσέθηκα διασαφήσεις καὶ φιλολογικὰς παραπομπὰς, αἵτινες, προωρισμέναι κυρίως διὰ στενότερον ἀναγνωστῶν κύκλον, θέλουσι χρησιμεύσει, τὸ μὲν πρὸς ὑποστήριξιν ἢ διασάφησιν τῶν λεχθέντων, τὸ δὲ πρὸς ὁδηγίαν τῶν βουλομένων νὰ ἐγκύψωσιν ἀμέσως αὐτοὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν καθ' ἕκαστα ζητημάτων.

Διὰ τῶν παρόντων λόγων μου δὲν προτίθεμαι νὰ παρουσιάσω αἰτομικὰς μου ἰδέας ἢ νέα ἐπιστημονικὰ ἐξαγόμενα, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ χρησιμοποίησω τὰ ἤδη γνωστὰ ὑπάρχοντα. Αἱ σημειώσεις θέλουσι δείξει εἰς ποίους συγγραφεῖς ὀφείλω πλείονα εὐγνωμοσύνην. Ἡ ἐνότης τοῦ ὅλου συγγράμματος κεῖται ἐν τῇ θεμελιώδει ἰδέᾳ τῇ ἐπικρατούσῃ ἐν αὐτῷ, ἣ δὲ θεμελιώδης αὕτη ἰδέα εἶνε ἡ ἰδέα τοῦ βίου μου. Ὅθεν καίτοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρυσάμενος τὴν ὕλην παρ' ἄλλων, οὐχ ἤττον ὅμως εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα προσφέρω καὶ ἐγὼ τὸ μέρος μου, ἴσως τὸ κάλλιστον τῆς ιδιοκτησίας μου· διότι ὁ Θεὸς θέλει προσωπικὰ ὄργανα τῆς ἀληθείας.

Ἐν Λειψία, τῇ 25ῃ Ἀπριλίου 1864.

Luthardt.

ΛΟΓΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

Ἡ ΑΝΤΙΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΘΕΩΡΙΩΝ
ΕΝ Τῇ ΙΣΤΟΡΙΚῇ ΑΥΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΙ.

Διὰ τῶν παρόντων λόγων κύριον σκοπὸν προτιθέμεθα τὴν ἐκθεσιν τῶν γενικῶν καὶ θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ὑποστήριξιν καὶ δικαιολόγησιν αὐτῶν ἐνώπιον τοῦ νεωτέρου πνεύματος. Ἀπέναντι τῆς περὶ κόσμου χριστιανικῆς θεωρίας ἵσταται σήμερον μία ἄλλη ἀντιχριστιανική. Ἡ ἀντίθεσις αὐτῶν ἐπιτείνει ὅσημέραι ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν διαίρεσιν ἐν τῇ καθόλου διευθύνσει τῶν ἰδεῶν τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς, διαίρεσιν, ἣτις, συντελεσθεῖσα, θὰ ᾔτο ῥῆξις πρὸς τὸ παρελθόν, καὶ ἐπόμενως κίνδυνος διὰ τὸ μέλλον. Ἐν τοιούτοις κρισίμοις καιροῖς καθῆκον ἔχουσι πάντες οἱ προασπισταὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, ὅπως πράξωσι πᾶν ὅ,τι ἐξήρτηται ἀπ' αὐτῶν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἁρμονίας ἐν τῷ βίῳ τοῦ πνεύματος.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα κέκτηται σήμερον τοιαύτην ἐνέργειαν καὶ ἰσχύν, οἷα σπανιώτατα ἄλλοτε εἶδεν. Ἀρκεῖ ν' ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν μεγάλην ἐμβρίθειαν, μεθ' ἧς καλλιερгоῦνται αἱ θεολογικαὶ ἐπιστῆμαι, ἢ νὰ παραβάλλῃ τὴν μεγίστην δραστηριότητα τῆς παρούσης ἐποχῆς περὶ τὸ ἱερὸν κήρυγμα καὶ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν πρὸς τὴν τῶν παρελθόντων χρόνων, ὅπως ἀναγνωρίσῃ, ὅτι τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα εἶνε δύναμις. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντιχριστιανικὸν πνεῦμα εἶνε τοιαύτη δύναμις, οἷα πώποτε ἄλλοτε δὲν ὑπῆρξε. Ναὶ μὲν ὑπῆρξαν ἄλλοτε χρόνοι αὐθαδεστάτης ἀρνήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ· ὁ Βολταῖρος, ὅστις προέστατο τῆς καθόλου ἀναπτύξεως τῆς ἐποχῆς του, ἠδυνήθη νὰ ἐλπίσῃ, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τινος δεκάδας ἐτῶν ἐμελλε νὰ ἐκλίπῃ. Τοιαύτην τινὰ ἐλπίδα οὐδεὶς ἐχέρρων δύναται σήμερον νὰ τρέφῃ. Καὶ ὅμως τὸ ἀντιχριστιανικὸν πνεῦμα εἶνε σήμερον πολλῶ μείζων δύ-

ναμὶς ἢ τότε. Καὶ τοῦτο ἔνεκα δύο αἰτιῶν. Τότε ἡ δύναμις τοῦ Ἐκκλ. βίου ἦτο προπύργιον κατὰ τῶν πνευμάτων τῆς ἀρνήσεως, καὶ ἔσωσε τὸν χριστιανισμόν δι' ὅλων τῶν χρόνων τῆς ἀπιστίας. Ἀλλ' ἐνώπιον τοῦ χειμάρρου τῶν σημερινῶν χρόνων τὰ προχώματα ταῦτα τῶν ἀσαλεύτων τύπων τῆς παραδόσεως ὁσημέραι καταπίπτουσιν. Αἱ προσβολαὶ ἄλλοτε ἦσαν μᾶλλον ὁρμητικαί, σήμερον ὅμως εἶνε συστηματικαί. Τὸ Γαλλικὸν πνεῦμα ἔχει τι ὁρμητικὸν καὶ παράφορον, δὲν εἶνε ὅμως τόσον ἐπικίνδυνον, ὅσον τὸ Γερμανικόν. Ὅταν εἰς συγγραφεὺς, ὡς ὁ Ῥενάν, γράφῃ βίον τοῦ Ἰησοῦ—τὸ σύγγραμμα εἶνε εὐφυές, ἐπαγωγόν, τοῖς πᾶσι πρόχειρον· εἶνε ὅμως μυθιστόρημα, καὶ δὴ ἐνδιαφέρον μυθιστόρημα· τὸ δὲ μυθιστόρημα εἶνε τὸ πάθος τῆς ἡμέρας· καὶ τί ἄλλο πρᾶγμα δύναται νὰ ἦ μᾶλλον ἐνδιαφέρον, ἢ μυθιστόρημα, οὕτινος ἥρως εἶνε ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, καὶ οὗτος ἀξιαγάπητος ἐπαναστάτης, ἰδανικὸς καὶ φαντατικὸς ἐνθουσιαστής, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γυναικῶν, αἵτινες ἀγαπῶσι μᾶλλον τὸ ἄτομον, ἢ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὑπὸ μαθητῶν, οἵτινες ἀναγκάζουσιν αὐτὸν νὰ μετέρχηται τὸν θαυματουργὸν κ. τ. ὁ. ; ἀλλὰ ποίαν ἀξίαν ἔχει τοιοῦτο σύγγραμμα ;—μετ' ὀλίγα ἔτη θέλει λησμονηθῇ, ἐν ᾧ αἱ βαρεῖαι κανονοστοιχίαι, ἅς ἀπὸ τριάκοντα ἡδὴ ἐτῶν ὁ Δαβὶδ Στράους καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐπέστησαν κατὰ τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἐπήνεγκαν πολλῶ μείζονα σύγχυσιν ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῶν πιστῶν, ἢ οἱ Γαλλικοὶ ἐκεῖνοι ἀκροβολισμοί. Ἀπὸ τῶν προσβολῶν ἐκείνων τοῦ Γαλλικοῦ πνεύματος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Βολταίρου ἡ ἀντιχριστιανικὴ μερὶς ἐποίησε προόδους ἐν τῇ φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Γερμανικοῦ πνεύματος, καὶ κατήντησεν εἰς συστηματικὸν τι σύνολον κοσμοθεωριῶν, δι' οὗ πειρᾶται σπουδαίως ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν χριστιανισμόν. Ἀπεκδυθεῖσα δὲ τὸ ἐνδυμα τῆς Σχολῆς ἡ θεωρία αὕτη εἰσέδυσεν εἰς τὸ καθόλου πνεῦμα τῆς ἐποχῆς οὐ μόνον μεταξὺ τῶν ἀνεπτυγμένων, ἀλλὰ, εἰ καὶ ἐπὶ τὸ παχυλώτερον καὶ ἀγροικότερον, καὶ αὐτῶν τῶν ἐργατικῶν τάξεων, συνδεομένη ἄλλως μετ' ἄλλων τάσεων τῆς ἡμέρας.

Καθῆκον ἔχει ἕκαστος νὰ μελετήσῃ καλῶς τὰς δύο ἀντιθέτους

μερίδας, ὅπως ἐν συνειδήσει λάβῃ τὸ μέρος τοῦ ἐν αὐταῖς. Οὐδὲν ἀναξιώτερον τοῦ ἀνθρώπου, ἢ τὸ κρίνειν ἐν ἀγνοίᾳ καὶ ἐκ τῶν προτέρων· καὶ ὅμως οὐδὲν τούτου συνηθέστερον ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς ζητήμασι. Πανταχοῦ ἄλλοθι ἰσχύει τὸ ἀξιωμα, ὅτι δὲν δύναται τις ν' ἀποφανθῇ γνώμην περὶ τινὸς ὑποθέσεως, ἐὰν μὴ πρότερον ἐξετάσῃ τὰ ἔγγραφα τῆς δίκης. Ἐπάγεται δίκη κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, παραχρῆμα δὲ ἐκφέρεται καὶ ἡ καταδίκη αὐτοῦ· ἀλλὰ πόσοι ἐξ ἐκείνων, οἵτινες τόσον ταχέως ἐκφέρουσι γνώμην, γνωρίζουσι τὰ ἔγγραφα τῆς δίκης; Ἡ Γραφή καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶνε τὰ κυριώτερα δικόγραφα. Ἐξ ὅλων τῶν ζητημάτων, ὅσα δύνανται νὰ ταράξωσιν ἐποχὴν τινα, τὸ θρησκευτικὸν εἶνε πάντοτε τὸ σπουδαιότατον καὶ τὸ μᾶλλον ἡμᾶς ἐγγίζον· ἐπὶ τοιούτου ζητήματος δὲν εἶνε ὀρθὸν νὰ ἐκφέρῃ τις ψῆφον ἐπὶ ἀπλῇ τῇ πίστει τῶν ἄλλων, μηδὲ νὰ ὀρίζῃ τὸ μέρος, ὅπερ ὀφείλει νὰ λάβῃ, διὰ τρίτου τινός· ἀλλ' οὐδὲ δίκαιον εἶνε νὰ μένῃ τις ἀδιάφορος. Ἡ ψυχρὰ ἀδιαφορία ἐν τοῖς μεγάλοις θρησκευτικοῖς ζητήμασιν εἶνε ὅλως ἀναξία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀξιοκατάκριτος. Εἶνε δὲ ἐντελῶς ἀδύνατον ἐν τοῖς τοιούτοις νὰ δειχθῇ τις ἀνώτερος τῶν φατριῶν καὶ νὰ διατελῇ ἐν τῷ μέσῳ· διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀντιθέσεων ἀποκλειουσῶν ἀληθείας. Ἐν ἄλλοις ζητήμασι πολλάκις εἶνε φρόνιμον νὰ ζητῇ τις τὴν ἀλήθειαν μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων· ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται νὰ ἐκλέξῃ τις τὸ ἐν ἢ τὸ ἕτερον. Ὅταν ὁ μὲν λέγῃ: ὑπάρχει Θεός, ὁ δέ: δὲν ὑπάρχει Θεός, δύναται τρίτος τις νὰ εἴπῃ: ἡ ἀλήθεια κεῖται ἐν τῷ μέσῳ; Ἡ μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ μὴ χριστιανικῆς περὶ κόσμου θεωρίας ἀντίθεσις εἶνε μεγίστη· Ὁ Γοίθιος λέγει πού ἐν τῷ Δυτικῷ ἀνατολικῷ αὐτοῦ διβάνιῳ—καὶ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ πολλάκις ἐκτότε ἐπανελήφθη—«Τὸ κύριον, μόνον καὶ σπουδαιότατον θέμα τῆς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἱστορίας, εἰς ὃ καθυπάγονται ὅλα τὰ λοιπὰ, τυγχάνει ἡ πάλῃ μεταξὺ πίστεως καὶ ἀπιστίας» (1). Αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν εἶνε ὅλως διάφοροι· ἕκαστος ὀφείλει νὰ κηρυχθῇ ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἐτέρας. Ἀλλ' ἡ ἀρχή, ἣν ἐκλέγει τις, προσδιορίζει ὅλον τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν βίον αὐτοῦ. «Τὸ πᾶν

ἐξήρτηται ἐκ τῆς ἀρχῆς, ἣν ὁ ἄνθρωπος παραδέχεται· διότι σύμφωνα πρὸς ταύτην κανονίζεται ὅλος ὁ θεωρητικὸς καὶ πρακτικὸς αὐτοῦ βίος» (2). Ἐξετάσωμεν λοιπὸν τὴν μεγάλην ἀντίθεσιν ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ἀναπτύξει, ὅπως μάθωμεν ἀκριβῶς, περὶ τίνος ζήτηματος κυρίως πρόκειται ἐν τῇ μεγάλῃ πάλῃ τῶν πνευμάτων, εἰς ἣν νῦν παριστάμεθα, καὶ ἧς πάντες μετέχουσιν ὀφείλομεν.

Ὁ χριστιανισμὸς, εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον, εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν ὡς νέα περὶ κόσμου θεωρία. Εἶνε ἀληθές, ὅτι οὗτος κατὰ πρῶτον ἐπαρουσιάσθη ὡς τὸ κήρυγμα τοῦ σταυροῦ, ὁ λόγος τῆς σωτηρίας, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἡ διδασκαλία τῆς μετανοίας καὶ τῆς πίστεως, ὡς τῆς μόνης ὁδοῦ πρὸς σωτηρίαν καὶ αἰώνιαν μακαριότητα τοῦ ἀνθρώπου· ὁ χριστιανισμὸς πρὸ παντὸς ἄλλου εἶνε ἡ τῆς σωτηρίας διδασκαλία. Ἡ διδασκαλία ὅμως αὕτη στηρίζεται ἐπὶ συνόλου θεωριῶν περὶ κόσμου ὅλως νέων.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἱ θεωρίαι αὗται ἦσαν προπαρεσκευασμένα, συνεδέοντο πρὸς τὰς μέχρι τότε προσκληθείσας γνώσεις, πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, καὶ μάλιστα πρὸς τὴν ἄμεσον προδιάθεσιν καὶ κλίσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀλήθειαν, πρὸς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ· κατ' αὐτὴν ὅμως τὴν οὐσίαν των ἦσαν ἐντελῶς νέαι.

Αἱ πρώτισται καὶ θεμελιώδεις προτάσεις περὶ τῆς ἐνότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἔμελλον νὰ ἐπιφέρωσι πλήρη ἐπανάστασιν τῶν πνευμάτων, διότι ἦσαν ὅλως νέα φρονήματα. Τί νεώτερον τότε, ἢ τὸ θεωρεῖν τὸν κόσμον ὡς τὸ δημιουργήμα ἐνὸς Δημιουργοῦ, ὡς τὸ ἔργον τῆς ἐλευθέρας ἀγάπης τοῦ Πατρὸς, ὅστις συντηρεῖ καὶ κυβερνᾷ τὰ πάντα διὰ τῆς δυνάμεως, τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ· δι' ὃν οὔτε τὸ ἀπώτατον εἶνε τόσο ἀπομεμακρυσμένον, οὔτε τὸ ἐλάχιστον τόσο μικρόν· ὅστις δὲν θαψιλεύει τὴν ἀγάπην αὐτοῦ εἰς τινὰς μόνον ἀνθρώπους, ἀλλὰ πάντας ἐξ ἴσου ἀγαπᾷ· ὅστις φροντίζει μὲν καὶ περὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτῶν βίου, πρὸ πάν-

τῶν ὅμως ζητεῖ τὴν ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν καὶ ἀπαιτεῖ τὴν εἰς αὐτὸν ἀφοσίωσιν τῶν καρδιῶν των; Αἱ ἰδέαι αὗται ἦσαν ὅλως νέαι, περὶ ὧν ὁ ἀρχαῖος κόσμος οὐδὲν ἐγίνωσκεν. Ὅτι δὲ εἰς τὰς φλέβας ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐν καὶ τὸ αὐτὸ αἷμα ῥέει, ὅτι ὅλοι εἶνε ἀδελφοί, καὶ πρέπει νὰ ὦσι συνδεδεμένοι διὰ τῶν δεσμῶν τῆς αὐτῆς ἀγάπης, ὅτι ὁ ξένος δὲν εἶνε ἐχθρὸς, ἀλλὰ πλησίον ἡμῶν, ὅτι ὀφείλομεν νὰ ζητῶμεν οὐχὶ τὸ ἡμέτερον καλὸν, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἐτέρου, ὅτι ὁ ἡμέτερος βίος πρέπει νὰ ᾗ βίος ἀφοσιώσεως καὶ θυσίας διὰ τοὺς ἄλλους, ὅτι ὁ μὲν ἐγωϊσμός εἶνε πηγὴ πάσης ἀμαρτίας διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ δὲ ἀγάπη, ἡ αὐταπάρνησις ἡ πηγὴ πάσης ἀρετῆς δι' αὐτὸν—εἰς τίνας τὸν νοῦν ἐπῆλθον τὰ τοιαῦτα πρότερον; Καὶ δὴ ὅτι εἰς νοῦς κυβερνᾷ τὰς τύχας τῶν λαῶν, τῶν κρατῶν καὶ τῶν ἀτόμων, ὅτι μία μόνη ἱστορία τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος ὑπάρχει, ἔχουσα μίαν καὶ μόνην ἀρχὴν, ἐν καὶ μόνον τέλος, τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, εἰς ἣν πάντες ὄφειλον νὰ συναθροισθῶσιν, ἥτις νὰ ζητῇ τοὺς πάντας εἰς ἑαυτὴν νὰ συνενώσῃ, καὶ ὅτι ἡ βασιλεία αὕτη τοῦ Θεοῦ ἱδρύται ἤδη ἐν ἐκείνῳ, ὅστις ἔμελλε νὰ ᾗ τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας, τὸ τέλος τῶν ἀρχαίων, ἡ ἀρχὴ τῶν νέων αἰώνων, οὐ μόνον ὁ κῆρυξ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς, ἡ ἀποκάλυψις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, τῆς ζωῆς, τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι: Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς, εἰς ὃν συγκεντροῦνται ὅλοι αἱ ἀκτῖνες τῆς πρὸ αὐτοῦ ἱστορίας, καὶ ἐξ οὗ ἀνατέλλουσιν ὅλοι αἱ ἀκτῖνες τῆς μετ' αὐτὸν ἱστορίας, ὅστις εἶνε τὸ τέλος καὶ πάσης ἰδιαίτερας ψυχῆς, εἰς ὃν πᾶς ἕκαστος, ὡς καὶ πᾶσα ἡ ἀνθρωπότης, ἐφικνεῖται τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, ὅπως οὕτω καταστῇ μέλος τῆς μεγάλης ταύτης βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἥτις τεθεμελιώται ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς χάριτος, ἐπὶ τῆς βαθυτάτης καὶ ἀληθεστάτης ἠθικῆς βάσεως—ὅσον νέον φῶς ἐπέχεον αἱ ἰδέαι αὗται ἐφ' ὅλην τὴν ἱστορίαν, ἐπὶ τὴν ποδηγέτησιν τῆς τε ἀνθρωπότητος καὶ τῶν καθ' ἕκαστα ψυχῶν, συνάπτουσαι εἰς θαυμασίαν ἐνότητα τὸ μέγιστον καὶ ἐλάχιστον, τὸ ὅλον καὶ τὸ μέρος! (3). Οὐδ' ὁ μέγιστος τῶν φιλοσόφων, οὐδὲ τὸ εὐρύτατον καὶ ὑψιστον πνεῦμα ἡδυνήθη πα-

τὲ νὰ προαισθανθῇ τοιαῦτα, ἥχιστα δὲ νὰ συλλάβῃ, νὰ ἐπιγνῶ, νὰ ἐκφράσῃ, καὶ δὴ νὰ καταστήσῃ αὐτὰ κοινὴν θεωρίαν τοῦ λαοῦ, δημῳδὴ δύναμιν τῶν ψυχῶν καὶ τοῦ βίου. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁ χριστιανισμὸς ἐνεφανίσθη ἐν τῷ κόσμῳ ὡς νέα περὶ κόσμου θεωρία.

Ὅλαι αἱ ιδέαι αὗται φαίνονται ἡμῖν σήμερον κοιναὶ καὶ πεπατημέναι· ὅ,τι τότε ἦν νέον, ἐκπληκτικόν, ἀνήκουστον καὶ ἀπίστευτον, ἀνήκει ἤδη εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ χριστιανικῶς σκέπτεσθαι. Αἱ ιδέαι αὗται οὐδὲν ἀπέβαλον τοῦ μεγαλείου αὐτῶν· εἶνε καὶ νῦν αἱ αὐταί, οἷαι ἦσαν τότε, ἐπίσης ἀληθεῖς, ἐπίσης ὑψηλαί, ἐπίσης φωτιστικαὶ καὶ θερμαντικαί· ἀλλ' ἡμεῖς ἀπωλέσαμεν τὸ ζωηρὸν αἶσθημα τοῦ μεγαλείου, τοῦ ὕψους καὶ τῆς ὥραιότητος αὐτῶν· συνειθίσθημεν εἰς αὐτάς, ὥστε κατήντησαν δι' ἡμᾶς κοιναί. Τοιαύτη εἶνε ἡ τύχη ὅλων τῶν μεγάλων ἀληθειῶν.

Φυσικὸν ἦτο, αὕτη ἡ περὶ κόσμου θεωρία τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ μὴ ἐπικρατήσῃ ἀμέσως· αὕτη ὥφειλε πρῶτον νὰ καταβάλλῃ σκληροτραχήλον ἀντίστασιν, ὅπως ἄρῃ τὴν νίκην. Εἶνε ἀληθές, ὅτι δὲν ἀνθίστατο πρὸς αὐτὴν σύστημά τι ἔχον ἐνότητα. Ὁ κόσμος τῶν ἀρχαίων ιδεῶν εὐρίσκετο εἰς διάλυσιν. Ἡ διάλυσις αὕτη εἶχεν ἀρχίσει ἤδη πρὸ πολλοῦ, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐμφανίσεως τῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος π. χ.· διότι ἡ φιλοσοφία εἰργάσθη ἐπὶ τῶν δεδομένων θεωριῶν τῆς θρησκείας, καὶ τὸ μέχρι τότε ἐπικρατοῦν ἐν τῷ βίῳ τῆς κοινωνίας ἐξωτερικὸν πνευματικὸν κῦρος ἀντικατέστησε διὰ τοῦ κόσμου τῶν ιδίων ιδεῶν. Τῷ ὄντι ἡ ἀρχαία φιλοσοφία ἐζήτει νὰ καταλάβῃ αὐτὴν τὴν θέσιν τῆς θρησκείας. Αὕτη δὲν ἦτο μόνον ἀφηρημένη θεωρία, ἀλλ' εἶχε πρακτικὴν φύσιν καὶ τάσιν. Οἱ μεγάλοι πολιτικοὶ ἄνδρες ἐσπούδαζον ἐν ταῖς σχολαῖς, ὅπως προετοιμασθῶσι διὰ τὴν πρακτικὴν αὐτῶν ἐνέργειαν. Ἡ φιλοσοφία ἐνησχολεῖτο περὶ τὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα ἐπίσης καλῶς, καθὼς καὶ περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Δὲν ἦτο ὅμως δύναμις δημώδους, ἥτό τι πάντοτε ἀριστοκρατικὸν καὶ εἰς στενὸν κύκλον περιορισμένον. Ὅθεν οὐ μόνον δὲν ἠδυνήθη νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ αὕτη αὕτη διεσπάρθη εἰς διαφορωτάτας διευθύν-

σεις. Κύριον αὐτῆς ἀποτελέσμα ἐπὶ τέλους ὑπῆρξεν ἡ βασιλεία τῆς ἀμφιβολίας εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν, ὁ κλονισμὸς πάσης πεποιθήσεως καὶ βεβαιότητος.

Οἱ ἄνθρωποι ὅμως δὲν δύνανται νὰ ζήσωσιν ἄνευ βεβαιότητος. Τούτου ἕνεκα παρὰ τῇ φιλοσοφίᾳ ἀνεφύησαν παντὸς εἶδους μυστικαὶ διδασκαλῖαι, τόσῳ μᾶλλον περιζήτητοι, ὅσῳ μυστικώτεραι ἦσαν. Ἑρμηνεύσαντες τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ τοὺς μύθους αὐτῆς ἀλληγορικῶς, μετέβαλον εἰς σύμβολα σοφίας καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας. Ὁλόκληρος κόσμος θεωριῶν καὶ ἰδεῶν ἐπεσωρεύθη ὡς τὸ ἐξαγόμενον τῆς προτέρας ἀναπτύξεως· ὁ κόσμος ὅμως οὗτος ἦν σωρὸς ἐρειπίων. Πνεύματα ἐπίσημα συνήθροισαν τὰ λείψανα ταῦτα τῶν παρελθόντων αἰώνων, καὶ ἐζήτησαν ν' ἀνεγείρωσι δι' αὐτῶν νέον οἰκοδόμημα. Καθιερώθη συντονωτάτη πνευματικὴ ἐργασία διὰ τὴν ἀνακαίνισιν ταύτης τοῦ ἐθνισμοῦ. Ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἦτο ὁ Ἀλεξανδρινὸς Νεοπλατωνισμὸς. Φαντασία καὶ βαθύνοια συνηνώθησαν ἐνταῦθα, ὅπως ἀνεγείρωσιν οἰκοδόμημα, προωρισμένον νὰ ὑπερβῇ τὸ χριστιανικὸν ἐπὶ πολὺ κατὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἰδεῶν, καὶ νὰ ὑπερνικήσῃ κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν βαθύνοιαν τὴν πτωχὴν διδασκαλίαν ἐκείνων τῶν «Βαρβάρων», ὡς ἐκάλουν τοὺς χριστιανούς. Καὶ ἦτο μὲν ἀλλόκοτον μίγμα, ἐπειδὴ ὅλαι αἱ θρησκεῖαι καὶ ὅλα τὰ ἔθνη συνεισήνεγκαν τὸν φόρον αὐτῶν, ἡ ἐπιχείρησις ὅμως ἦν μεγαλοπρεπής, διεξαγομένη ὑπὸ πνευμάτων ἐπιφανῶν καὶ οὐχὶ τῶν ἀγενοστάτων.

Ὁ Νεοπλατωνισμὸς εἶχε συμβοηθὸν τὸν καθόλου πολιτισμὸν, ὅστις ἦν στενότατα συνδεδεμένος πρὸς τὸ ἐθνικὸν φρόνημα. Καὶ ὅμως ἡ ἐπιχείρησις αὕτη ὤφειλε ν' ἀποτύχῃ. Ἡ ἐθνικὴ κοσμοθεωρία ἡττήθη ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς, ἥτις ἔκτοτε ἐβασίλευσεν ἐν τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι αἱ ἡττηθεῖσαι πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἑθνισμοῦ ἔλαβον ἱκανὴν ἐκδίκησιν, παρεισδύσασαι ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν αἱρέσεων ἐντὸς τοῦ περιβάλλου αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πατήσασαι αὐτὸ τὸ χριστιανικὸν ἔδαφος. Κατὰ

πρώτον ἐπελάβοντο τῆς περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας, ὅπως παραμορφώσωσιν αὐτὴν ἢ κατὰ τὸ Ἰουδαϊκόν, ἢ κατὰ τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα. Ἡ περιώριζον δηλονότι—κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ—τὴν σημασίαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ἀξίωμα ἀπλοῦ προφήτου, εἰ καὶ τοῦ ὑπερτάτου, ἢ διύλιζον—κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐθνισμοῦ—τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ πραγματικότητα εἰς ἀπλὴν ἰδέαν· ἢ ἡρνοῦντο τὴν ἀλήθειαν τῆς θεότητος αὐτοῦ, ἢ ἐλυμαίνοντο τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ φύσεως· ἢ περὶ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύσεων εἰς μίαν ὑπόστασιν ἀσυγχύτως, ἢ περὶ τὴν ὁρθὴν αὐτῶν διάκρισιν ἔσφαλλον. Ἐνταῦθα δὲ δὲν προέκειτο ἀπλῶς περὶ τινος εἰδικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ περὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τελειοῦται. Τὰ Ἰουδαϊκὸν ἢ ἐθνικὸν πνεῦμα, εἰσπηδῶν ἐκ τοῦ μὴ χριστιανικοῦ κόσμου εἰς τὸν χριστιανικόν, ἐξηκολούθει πάντοτε ὑπὸ τὴν χριστιανικὴν μορφήν τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πάλιν. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐταὶ προσβολαὶ κατὰ τῆς ἀληθείας ἡττήθησαν, ἐματαιώθησαν, καὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἐβασίλευσε μόνον καὶ ἀποκλειστικῶς.

Ὁ μεσαιὼν εἶνε ἡ χρονικὴ περίοδος τῆς ἀποκλειστικῆς ταύτης τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος κυριαρχίας. Καθὼς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος τῆς χριστιανωσύνης συνηνώθη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Ι. Χ. καὶ τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος, τὰς ὑπερτάτας ταύτας δυνάμεις ὅλης τῆς ὑφ'ἡλίου, τὸν ἥλιον καὶ τὴν Σελήνην, ἅτινα ἐφώτιζον ὅλον τὸν ἐπίγειον βίον, οὕτω καὶ ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος ἀπετέλει ἐνότητά ἀποκλειστικὴν. Καίτοι τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα πρακτικῶς ἀνέκυπτεν ἐν πάσῃ στιγμῇ, ὑπεχώρει ὅμως ἐξ ἀνάγκης τῇ δυνάμει τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῇ ἐπιρροῇ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ τρόπου τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ σκέπτεσθαι περὶ πάντων τῶν πραγμάτων. Ὁ μεσαιὼν εἶνε ἡ ἐποχὴ τῆς ἐπικρατήσεως μιᾶς καὶ μόνης περὶ κόσμου θεωρίας· ἐν τούτῳ κεῖται τὸ μεγαλεῖον καὶ τὸ θέλγητρον αὐτοῦ. Τὴν ἐνιαίαν ταύτην κοσμοθεωρίαν ἀνευρίσκομεν ἐν τοῖς μεγάλοις προϊοῦσι τῆς ποιήσεως καὶ τῆς τέχνης τῶν χρόνων τούτων. Ὁ νοῦς ὑπηρετεῖ τῇ πίστει, ἡ Φιλοσοφία τῇ Θεολογίᾳ. Ἐν τῷ μεγάλῳ τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας

οικοδομήματι, τῇ «Summa» Θωμᾶ τοῦ Ἀκρινάτου, τοῦ μεγίστου διδασκάλου τοῦ μεσαιῶνος, οἱ ἐθνικοὶ Ἀριστοτέλης καὶ Πλάτων παρίστανται ὡς μάρτυρες τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας· ἐπίσης καὶ ἐν τοῖς μητροπολιτικοῖς ναοῖς, τοῖς χαρακτηριστικωτάτοις τούτοις μνημείοις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὰ πάντα, καὶ αὐτὰ τὰ ἀλλοτριώτατα, αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν τεράτων καὶ τῶν δαιμόνων, συντελοῦσιν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐνότητος τοῦ οικοδομήματος. Τέλος, τὰ πάντα συντρέχουσι πρὸς δόξαν τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀνωτάτης ταύτης δυνάμεως ἐπὶ τῆς γῆς, ἥτις συντηρεῖ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἐνότητα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ μεσαιῶν, ἡ λαμπροτάτη χρονικὴ περίοδος τῆς ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπὶ τε τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Πλὴν ἀλλὰ τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα συνεπνίγη μὲν πρὸς καιρὸν ἐξωτερικῶς, δὲν ἡττήθη ὅμως καὶ ἐσωτερικῶς. Ὅθεν μετ' οὐ πολὺ προέκυψεν εἰς τὸ μέσον πολλῶ ἰσχυρότερον καὶ πεισματωδέστερον.

Ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀρχαίου κόσμου διὰ τῶν κλασικῶν μαθήσεων, αἵτινες ἐν Ἰταλίᾳ, περὶ τὸ τέλος τοῦ μεσαιῶνος, μετὰ τοσοῦτου ζήλου ἤρξαντο νὰ καλλιεργῶνται, διήγειρε καὶ τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἐγκαθιδρύθη καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ τοῦ Παπικοῦ θρόνου, καὶ ἡπείλει νὰ ἐπαναφέρῃ τὸν κόσμον ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρείαν, ὅτε ἡ Μεταρρύθμισις ἡγέρθη ὡς πρόχωμα κατὰ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου χειμάρρου.

Συνειθίσαμεν νὰ βλέπωμεν τὴν ἐποχὴν τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἐν Ἰταλίᾳ μόνον ὑπὸ τὴν λαμπρὴν ὑψηλοτέρου τινὸς φωτισμοῦ· παρατηροῦντες ὅμως αὐτὴν ἐκ τοῦ πλησίον, εὐρίσκομεν ἔχουσιν ἄλλην τινὰ μορφήν λίαν διάφορον. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἤχμασαν ἐν Ἰταλίᾳ ἐπὶ τῶν Μεδίκων τοσοῦτον, ὅσον οὐδέποτε ἄλλοτε, οὔτε πρότερον, οὔτε μετὰ ταῦτα. Αὗται ἐκόσμουσαν τὸν βίον μετὰ σπανίας λεπτότητος ἤθους καὶ μορφώσεως, ἔλειπεν ὅμως ἐκ τοῦ ὅλου ἡ ἀληθὴς ἠθικὴ βάσις. Ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ εὐρίσκομεν ἀνήκουστον καὶ ἀπίστευτον ἀκολασίαν. Μόνος ὁ κό-

μης Πίκος ὁ ἐκ Μιρανδόλης ποιεῖ λαμπρὰν ἐξαίρεσιν· τὸ ἀπόφθεγμα αὐτοῦ: «Ἡ φιλοσοφία ζητεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἡ θεολογία εὐρίσκει αὐτήν, ἡ θρησκεία τὴν κατέχει»—εἶνε τοῦτ' αὐτὸ ἡ ἱστορία τοῦ βίου αὐτοῦ. Ἰσταται ὅμως ἐνταῦθα μόνος. Οἱ ἐπιστημότατοι ἀντιπρόσωποι τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ ἐπιβρίπτουσι κατ' ἀλλήλων κακίας, ἃς αἰσχύνεται τις καὶ νὰ ὀνομάσῃ· ὁ Πρόγγιος ἔγραψεν «ἄστεϊα», ἅτινα, καὶ περ κατὰ τὴν φανυλότητα καὶ ἀνθηκότητα ὑπερβαίνοντα πᾶν ὄριον, ἐξεδόθησαν ὅμως ἐν διαστήματι τριάκοντα ἐτῶν εἰκοσάκις. Ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Μεδίκων ἐβασίλευεν ἐθνικὸν πνεῦμα ὑπὸ τὸν πέπλον λεπτοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔρωτος πρὸς τὰς ἐπιστήμας. Ἡ ἐν Φλωρεντίας Πλατωνικὴ Ἀκαδημία ἀντικατέστησε διὰ τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας τὸν χριστιανισμόν. Ὁ Σαυοναρόλας ἐπολέμησε μετὰ θερμοπάτου ζήλου τὴν ἐθνικὴν ἀνθηκότητα καὶ ἀπιστίαν, ὧν δὲν ἦσαν ξένοι οὐδ' αὐτοὶ οἱ ἀνώτατοι ἱεράρχαι· παρουσιάζων δύο ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν σκηνὴν, ποιεῖ τὸν ἕνα λέγοντα πρὸς τὸν ἕτερον: «Τί φρονεῖς περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως; ὡσὰν τί θεωρεῖς αὐτήν;» ὁ δὲ ἀποκρίνεται: «Τώρα δά μοι φαίνεσαι ἄξιος ἐλέους, ἡ πίστις εἶνε ἀπλοῦν ὄνειρον, χρήσιμος τὸ πολὺ πολὺ διὰ τὰς εὐαισθητοὺς γυναῖκας καὶ τοὺς μοναχοὺς». Οὐ μόνον δὲ κήρυκες τῆς μετανοίας οὕτως ἔκρινον, ἀλλὰ καὶ εἰς Μακκιαβέλλης πολλάκις ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς: ναί, ἡμεῖς οἱ Ἱταλοὶ ἐσμεν κατ' ἐξοχὴν ἄθρησκοι καὶ πονηροὶ, ἐπειδὴ, προστίθῃσιν ὁ αὐτός, ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν προΐσταμένων αὐτῆς δίδει τὸ κακίστον παράδειγμα. Μετὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος ἀνωρθοῦντο ἢ τε ἀπιστία καὶ αἱ κακαὶ αὐτοῦ. Ὡς εἶχεν ὁ κληρὸς τότε, εἶνε ἀνώτερος πάσης περιγραφῆς. Καὶ Παπικοὶ ὑπάλληλοι, ὡς ὁ Γυικιαρδίνης, ῥίπτουσι μέλαιναν ψῆφον κατ' αὐτοῦ. Ἐν Ῥώμῃ ἐβασίλευε πολλὴ μὲν εὐαισθησία καὶ ζήλος πρὸς τὰς ὠραίας τέχνας, ὀλίγη δὲ θεολογία καὶ χριστιανισμός. Εἷς συγγραφεὺς ἠδυνήθη νὰ βάλῃ εἰς τὸ στόμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς χριστιανωσύνης τὰς ἐξῆς λέξεις: «Οἱ πάντες καλῶς γνωρίζουσιν, πόσον ὠφέλησεν ἡμᾶς ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ μῦθος» καί: «εἶνέ τις πολὺ καλλίτερα, μὴ πιθεύων εἰς τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς». Ἐφθασε δὲ τὸ κακὸν εἰς τοσοῦτον.

ακμῆς, ὥστε ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβληθῇ ἐν ὀνόματι τῆς Ἐκκλησίας ἡ πίστις εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἐν τῇ ἐν Λατεράνῳ τῷ 1513 συγκροτηθείσῃ Συνόδῳ. (4).

Πρὸς σωτηρίαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἐν τῇ Γερμανικῇ Μεταβ-
 ῤυθμίσει, ὁ μὲν Λούθηρος ὕψωσε μετ' ἠθικῆς ἐμβριθείας συνειδή-
 σεως καὶ χριστιανικῆς πίστεως ἰσχυρὰν φωνὴν κατὰ τοῦ πεπολιτι-
 σμένου ἐκείνου ἐθνισμοῦ τῆς Ἰταλίας, ὁ δὲ Μελάγχθων συνῆψεν εἰς
 συμμαχίαν τὸν κλασικὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν χριστιανισμόν. Τὸ γε-
 γονὸς τοῦτο ἐπενήργησε καὶ ἐν Ἰταλίᾳ, καὶ τὴν αὐτόθι ἀντιπολί-
 τευσιν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐνεψύχωσε διὰ πνεύματος θρησκευτι-
 κοῦ καὶ ἠθικοῦ. Ἡ Μεταβῤυθμισις ἐξέωσε πολὺ μακρὰν τὸ πνεῦμα
 τῆς ἀρνήσεως, καὶ ἠνάγκασεν αὐτὸ νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσιν μᾶλλον ἀ-
 ναγνωριστικὴν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν. Μόλις δὲ μετὰ τρεῖς
 περίπου αἰῶνας κατώρθωσε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, εἰς ὃ
 εὐρίσκετο τότε, ἀφ' οὗ φυσικῶ τῷ λόγῳ ἀνεκτῆσάτο ἐν τῷ μεταξὺ
 νέας δυνάμεις.

Ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν κίνησιν ταύτην τοῦ ἀρνητικοῦ πνεύματος,
 ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἀπεώσθη ὑπὸ τῆς Μεταβῤυθμίσεως εἰς θετικωτάτην
 θρησκευτικὴν θέσιν μέχρι τῆς ἐκδεδηλωμένης αὐτοῦ ἀρνήσεως ἐν
 τῷ νεωτέρῳ ἐθνισμῷ!

Ἡ πρώτη ἐμφάνις, ἣν ἀπαντῶμεν ἐνταῦθα, καὶ μεθ' ἧς ἄρχε-
 ται ἡ κίνησις αὕτη, εἶνε ὁ καλούμενος Σοκινιανισμός.

Κατὰ τὸν χρόνον τῆς Μεταβῤυθμίσεως ἐξηγέρθη σειρὰ ἀνησύχων
 πνευμάτων, ἅτινα ἐπολέμησαν τὴν περὶ τῆς Ἀγ. Τριάδος διδασκα-
 λίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀντιτριαδικὴ αὕτη κίνησις ἔλαβεν ἐν τῷ
 Ἰταλῷ Φάυστῳ Σοκίνῳ τὴν ἐναργεστάτην, πληρεστάτην καὶ ἰσχυ-
 ροτάτην ἐκφρασίαν της. Οὗτος, ἀφ' οὗ (1574) ἦν καταῖχεν ἔντιμον καὶ
 εὐάρεστον θέσιν ἐν τῇ ἐν Φλωρεντίᾳ αὐλῇ τῶν Μεδίκων, μετέβη εἰς
 Γερμανίαν καὶ Πολωνίαν, ὅπου ἐγένετο τὸ κέντρον τῶν Ἀντιτριαδι-
 τῶν, οἵτινες, ἰδρύσαντες ἐν Πολωνίᾳ καὶ Τρανσυλθανίᾳ Σοκινιανὰς
 Ἐκκλησίας, ἐξέτειναν ἐκεῖθεν τὴν ἐπιβρόχην αὐτῶν ἐφ' ὅλην τὴν Δύσιν.

Ὁ Σοκινιανισμὸς δὲν ἀρνεῖται τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ τὸν κόσμον

τοῦ ὑπερφυσικοῦ· ἀντέχεται μὲν τῆς αὐθεντίας τῆς Γραφῆς, καθίστησιν ὅμως τὸν ἀτομικὸν λόγον γινώμονα πάσης θρησκευτικῆς ἀληθείας. Κατ' αὐτὸν ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ συνίσταται εἰς τὴν περὶ ἀθανασίας διδασκαλίαν· ἐπὶ τούτῳ ἐπεφάνη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἀνέστη. Ὁ Χριστὸς ὅμως δὲν εἶνε θείας φύσεως. Ἡ Γραφή οὐδὲν γνωρίζει περὶ τούτου. Θὰ ἦτο εὐκολώτερον, λέγει ὁ Σοκινιανὸς Οὐολλτζόγεν, ὁ ἄνθρωπος νὰ γείνη ὄνος, ἢ ὁ Θεὸς ἄνθρωπος. Πλὴν ἀλλ' ὁ Χριστὸς δὲν εἶνε κοινὸς ἄνθρωπος· εἶνε ὁ υἱὸς τῆς Παρθένου, τελειοτάτης ἀγιότητος καὶ δικαιοσύνης, ὅμοιος τῷ Θεῷ, ἐφ' ᾧ καὶ προήχθη εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ κόσμου, καὶ λατρεύεται ὡς Θεός. Τὸ οὐσιῶδες ἄρα ἐν τῷ Χριστῷ εἶνε τὸ Προφητικὸν καὶ Βασιλικὸν ἀξίωμα. Τὸ δὲ μέγα Ἀρχιερατικὸν αὐτοῦ ἔργον ἀφηρέθη. Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ χρησιμεύει μόνον πρὸς βεβαίωσιν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ πρὸς ἐξιλασμόν.

Ὁ Σοκινιανισμὸς ἄρα μετέχει ἐκ τε τοῦ συστήματος τῶν Ὑπερφυσικῶν καὶ τοῦ τῶν Ὁρθολογιστῶν.

Τὸ δεῦτερον βῆμα εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρνήσεως ἐποίησεν ὁ Ἀγγλικὸς Θεῖσμός κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα. Οὗτος ἦν μὲν ἀπόπειρα, ὅπως ἀντικατασταθῇ ὁ θετικὸς χριστιανισμὸς διὰ τῆς φυσικῆς λεγομένης θρησκείας. Ὁ μὲν Λόρδος Ἐρβέρτος Χερβουρὺ (†1648) ἐποίησε τὴν ἀρχήν, πολλοὶ δὲ ἄλλοι, ὡς ὁ Τολάνδος, Τίνδαλος, Βολλαστὼν, Βολιγγβρόκης κ. λ. π. ἠκολούθησαν αὐτῷ. Πάντες οὗτοι, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ πνεύματος λίαν ἐμβριθοῦς καὶ ἠθικοῦ, ἀπηλλαγμένου πάσης κουφότητος, ἐζήτουν ἀπλῶς ν' ἀναγάγῃσι τὸν χριστιανισμόν ἐπὶ τῶν γενικῶν ἠθικοθρησκευτικῶν βάσεων τοῦ βίου. Ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Θεοῦ, τὸ καθῆκον τοῦ λατρεύειν αὐτῷ, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐσέβεια, θεωρούμενα ὡς ἡ ἀληθὴς λατρεία τοῦ Θεοῦ, τὸ καθῆκον τοῦ μετανοεῖν ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἐγκαταλείπειν αὐτάς, καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν θεῖαν ἀνταπόδοσιν, εἴτε ἐν τῷ παρόντι, εἴτε ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ, τὰ πέντε ταῦτα ἄρθρα εἶνε κατὰ τὸν Ἐρβέρτον «αἱ θεμελιώδεις στῆλαι τῆς καθαρᾶς θρησκείας». Πλὴν ταύτων, οὐδενὸς ἄλλου ἔχομεν χρεῖαν.

Ὅτε ὁ Ἑρβέρτος ἐτελείωσε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ: «Περὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς διαφορᾶς αὐτῆς ἀπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως 1624», εὐρίσκετο ἐν πλήρει ἀμφιβολίᾳ, ἂν ἡ δημοσίευσίς αὐτοῦ ἐμελλε νὰ συντελέσῃ πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ. Τότε, κλίνας τὸ γόνυ, ἐξητεῖτο παρὰ Θεοῦ πληροφορίαν τινὰ περὶ τούτου. «Δὸς μοι σημεῖον ἐξ οὐρανοῦ, εἰ δὲ μὴ κκταστρέφω τὸ βιβλίον μου!» «Μόλις εἶχον προσφέρει τὰς λέξεις ταύτας—οὕτω διηγεῖται ὁ ἴδιος—καὶ ἤχος μέγας, ἀλλὰ συνάμα καὶ γλυκὺς, κατήλθεν ἐξ οὐρανοῦ, μὴ ὁμοιάζων πρὸς οὐδεμίαν φωνὴν ἐπὶ τῆς γῆς. Τοῦτο τοσοῦτόν με ἐνεθάρρυνε καὶ με κατεπράυνεν, ὥστε ἐθεώρησα τὴν δέησίν μου εἰσακουσθεῖσαν». Παράδοξον πρᾶγμα! πρὸς ἔγκρισιν συγγράμματος ἀρνούμενου πᾶσαν ἄμεσον Ἀποκάλυψιν ὥφειλεν ὁ Θεὸς νὰ δώσῃ ἄμεσον σημεῖον! Ὅτι δὲ ὁ Θεὸς ἀπεκαλύφθη ἐν Χριστῷ, ὀφείλομεν νὰ μὴ τὸ πιστεύωμεν, ἐπειδὴ χρεωστοῦμεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς ἀπεκαλύφθη τῷ Λόρδῳ Ἑρβέρτῳ Χερβουρύ!

Ἀμέσως δὲ τὸ πρᾶγμα προέβη περαιτέρω, καὶ ὅλαι μὲν αἱ Ἀποκαλύψεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀνεκηρύχθησαν ὡς ἐφευρέσεις τῶν συμφεροντοσκοπῶν Ἱερέων, διεσύρθη δὲ ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τῶν Γραφικῶν προσώπων. Πόσον μεγάλην ταραχὴν ἐνεποίησαν εἰς τὰς ψυχὰς αἱ προσβολαὶ αὗται κατὰ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, φαίνεται ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀνασκευῶν. Μόνον κατὰ τοῦ συγγράμματος τοῦ Τινδάλου «Ὁ χριστιανισμὸς ἐπίσης ἀρχαῖος ὡς ὁ κόσμος», ἐξεδόθησαν πλείονα τῶν ἑκατὸν ἀνασκευαστικῶν συγγραμμάτων. Ἀλλ' ἡ ἐμφάνισις ἄλλων θρησκευτικῶν κινήσεων ἐν Ἀγγλίᾳ, καὶ μάλιστα ἡ τοῦ Μεθοδισμοῦ, ἔστησε τὴν ὁρμὴν τῶν διδασκαλιῶν τούτων.

Εἶδομεν, ὅτι μέχρι τοῦδε ἡ ἄρνησις περιωρίσθη μόνον κατὰ τῆς Ἀποκαλύψεως, οὐδεμία δὲ προσβολὴ ἐγένετο κατὰ τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀθανασίας.

Ὅλως διάφορον μορφήν ἔλαβε τὸ σύστημα τῶν Φυσικῶν ἐν Γαλλίᾳ, ὅπερ ἦτο κοῦρον, ἀνῆθικον καὶ ἄθιον. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους Ἐπικουρισμοῦ τινος, ὅστις ὑπέρτατον τοῦ βίου κανόνα ἔθετε τὴν αἰσθητικὴν εὐδαι-

μηναν, ἀνεφύη καὶ ἠῤῥησε σύστημα ἐλευθεροφροσύνης, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύμενον ὑπὸ πολυαρίθμων καὶ ἐπιφανεστάτων συγγραφέων, συνετέλεσεν εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐπαναστάσεως. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁ Ῥουσσὼ δὲν ἐστερεῖτο θρησκευτικοῦ αἰσθήματος· ἐπίστευεν εἰς τὸν Θεόν, ἀνεγνώριζε τὸ μεγαλεῖον τοῦ χριστιανισμοῦ, τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διέστρεψεν ὅμως τὴν ἔννοιαν πάσης ἱστορικῆς πραγμάτικότητος, ὀνειροπολῶν φυσικὴν τινα κατάστασιν, ἐν ἣ καὶ μόνῃ εὗρισκε τὴν θεραπείαν τῶν δεινῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· τοιαύτῃ ὅμως φυσικῇ κατάστασις οὔτε ὑπῆρξέ ποτε πράγματι, οὔτε εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ. Ὁ Βολταῖρος, οὔτινος τὸ σαρκαστικὸν πνεῦμα ἐβασίλευε τῆς ἐποχῆς, ἐν ἣ ἔζη, καὶ πρὸς ὃν Φριδερίκος ὁ μέγας ἔγραφεν: «Εἰς μόνος Θεὸς ὑπάρχει καὶ εἰς μόνος Βολταῖρος», διέσυρε διὰ τῆς σατύρας αὐτοῦ τὸν χριστιανισμόν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, μισῶν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, καθὰ τοῦτο ἀποδείκνυται ἐκ τῆς πολλᾶκις ὑπ' αὐτοῦ ἐπαναληφθείσης φράσεως «*écrasez l' infâme!*» καὶ πιστεύων, ὅτι ἡδύνατο νὰ προείπῃ τὴν πτῶσιν τοῦ Σωτῆρος ἀπὸ τοῦ θρόνου τῆς ἐπὶ τῶν πνευμάτων βασιλείας αὐτοῦ κατὰ τὰς προσεχεστάτας δεκαετηρίδας. Ἡ Γαλλικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Διδερότου καὶ Ἀλεμβέρτου, ὧν ἡ ἐπιβρῶθὴ ἦν μεγίστη, ἐπερείδετο ἐπὶ Ἐπικουρισμοῦ παχυλωτάτου, καὶ ἐδίδασκεν ἀνάλογα χυδαῖα φρονήματα. Περὶ τὸν Γερμανὸν βαρῶνον Ὀλβάχιον συνῆλθε χορεία κοιλιοδούλων, ἐξ ἧς μετὰξὺ ἄλλων ὑλοφρόνων συγγραμμάτων ἐξῆλθε καὶ ἡ διαβόητος συγγραφὴ «*Système de la nature*» 1770 2. Τόμ., ἣτις ἀνεκήρυττε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ὕλης. «Ὁ ἄνθρωπος εἶνε μόνον ὕλη, διάνοια καὶ βούλησις εἶνε ἀπλαῖ κινήσεις τοῦ ἐγκεφάλου· πιστεύων τις εἰς τὸν Θεόν καὶ παραδεχόμενος οὐσίαν ψυχῆς, καθιδρύει δυασμόν ἐν τῇ φύσει, διακρίνει οὐκ ὀρθῶς πνεῦμα καὶ ὕλην· οὔτε περὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε περὶ ἀθανασίας δυνατόν νὰ γίνηται λόγος· ὁ ἐγωϊσμός, τὸ συμφέρον εἶνε τὸ μόνον ἐλαττήριον τῶν πράξεων, καὶ ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία στηρίζεται ἐπὶ συστήματος ἀμοιβαίων συμφερόντων».

Τὸ ἀρνητικὸν πνεῦμα δὲν ἡδύνατο νὰ προβῇ περαιτέρω. Ἀνα-

χωρήσαν ἐκ τῆς ἀρνήσεως τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐφάσεν εἰς τὴν ἀρνησιν τοῦ πνεύματος καθόλου. Τὸ ἐλατήριο τῶν πράξεων εἶνε οὐχὶ ὁ νοῦς, ἀλλ' ἡ αἴσθησις. Αὕτη προσδιορίζει καὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἰδεῶν.

Ἡ αὐτὴ κίνησις ἐγένετο καὶ ἐν Γερμανίᾳ βραδυπορωτέρα μὲν, ἀλλὰ συστηματικωτέρα, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον ἐπικίνδυνος.

Ὑπῆρχεν ἐν Γερμανίᾳ ἀσυγκρίτως μείζων ἠθικὴ ἐμβροθία, ἢ ἐν Γαλλίᾳ· ὅθεν καὶ ἡ ἀντίστασις τοῦ θετικοῦ πνεύματος ὑπῆρξεν αὐτόν ποσιν πολλῶ ζωηροτέρα.

Ὁ Δρ τῆς Ἀμβούργης Ρεΐμαρος μετεφύτευσε ἐπὶ τοῦ Γερμανικοῦ ἐδάφους τὸν Ἀγγλικὸν Θεϊσμὸν ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ δριμύτητι καὶ πικρίᾳ διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Λεσσιγγίου ἐκδοθέντων καὶ καλουμένων Οὐλοφενδυττείων ἀποσπασμάτων. Ἡ πολεμικὴ αὐτοῦ διευθύνετο οὐ μόνον κατὰ τῆς Γραφῆς καὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τῶν Γραφικῶν προσώπων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ προσώπου αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὸ σχέδιον τοῦ Ἰησοῦ ἦν, κατ' αὐτὸν, μόνον πολιτικόν· ὅταν λέγῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ: «Θεέ μου, Θεέ μου, ἵνα τί με ἐγκατέλιπες!», ἐκφράζει παράπονον ἀπελπισίας διὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς αὐτοῦ ἐπιχειρήσεως. Ἀλλ' οἱ μαθηταὶ μετέβαλον κατὰ τὴν δωδεκάτην ὥραν τὸ πολιτικὸν σχέδιον εἰς ὀρησκευτικόν, καὶ τὸν Ἰησοῦν ἐποίησαν ὀρησκευτικὸν Μεσσίαν (5). Τὰ ληρήματα ταῦτα δὲν ἦσαν εἰσέτι εἰς κατάστασιν νὰ ὑποφέρωσιν οἱ τότε χριστιανοὶ, ὅθεν προῦκάλεσαν πανταχόθεν διαμαρτυρήσεις. Εἰ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ Φριδερίκου τοῦ Β'. ἐβασίλευεν ἡ Γαλλικὴ ἀπιστία καὶ ἐκεῖθεν μετεδίδετο καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις, πανταχοῦ ὅμως ἄλλοθι ἐπεκράτει εἰσέτι μέγας σεβασμὸς καὶ μεγάλη εὐλάβεια πρὸς τὰ θεῖα. Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, συνδυαζομένη πρὸς τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν, ἤρμοζεν εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μᾶλλον, ἢ ἡ ἀρνήσις τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ δυσχερὴς μορφή μαθηματικῶν ἀποδείξεων, δι' ἧς ἡ Βολφιανὴ φιλοσοφία κατὰ πρῶτον μὲν ἠθέλησε νὰ ὑποστηρίξῃ, ἔπειτα δὲ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν πίστιν, ἀντικατέστη διὰ τῆς ἐλαφροτέρας ἐσθῆτος τοῦ συλλογισμοῦ ἐν τῇ δημώδει φιλοσοφίᾳ, καὶ ἡ διδασκαλία

τῆς Ἐκκλησίας περιστάλη εἰς λογικὰς ὀρησκειτικὰς γενικότητας. Ἡθελον μὲν ὀρησκεῖαν καὶ ἠθικὴν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ μυστήριον. Μόνον τὸ φανερόν εἶνε ἀληθές, φανερόν δὲ εἶνε μόνον τὸ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν οὐχὶ δὲ ἐν τῷ σκότει κείμενον. Τοιαύτη ἀρχὴ ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Σύμφωνα πρὸς ταύτην ἀπέδειξεν ὁ Μενδελσσὼν τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ἐπὶ τοιούτων δεδομένων ἀνηγέρθη τὸ οἰκοδόμημα τῆς ὀρησκειτικῆς πίστεως. Πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς ἐποχῆς συνεμάχησεν ἡ Θεολογία, καὶ ἀνεκλήρυξε τὴν συμφωνίαν τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ λόγου.

Ἄλλ' ὀλόκληρον τὸ δογματικὸν τοῦτο οἰκοδόμημα ἀνέτρεψεν ἐκ βάθρων ὁ Κάντιος, ἀποδείξας ἐν τῇ αὐτοῦ «Κριτικῇ τοῦ καθαροῦ λόγου», ὅτι πᾶσα ἰδέα εἶνε ὑποκειμενικὴ, καὶ ἐπομένως, ὅτι περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου οὐδὲν μετ' ἀντικειμενικῆς βεβαιότητος γινώσκομεν· ὅθεν καὶ ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Θεοῦ κ. τ. ὅ. δὲν δύνανται νὰ ἀποδειχθῶσι φιλοσοφικῶς. Μόνον μία ἠθικὴ βεβαιότης—ὡς ἀπέδειξεν ἐν τῇ αὐτοῦ «Κριτικῇ τοῦ πρακτικοῦ λόγου»—ὑπάρχει ἐν τῇ συνειδήσει καὶ τοῖς αἰτήμασιν αὐτῆς. Θεός, ἀθανασία, ἀνταπόδοσις εἶνε αἰτήματα τῆς συνειδήσεως. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης ἐπωκοδόμησεν ὁ Κάντιος τὸν ἠθικὸν αὐτοῦ κόσμον. Ὑπακούειν τῷ ἠθικῷ νόμῳ, εἶνε ἀπόλυτον καθήκον παντὸς ἀνθρώπου. Ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ: ὀφείλεις! κατέχει τὸ σκήπτρον τοῦ κυβερνᾶν τοὺς ἀνθρώπους· ἐνταῦθα κεῖται ἡ ἠθικὴ αὐτῶν. Ἡθικὴ βέβαια τῶν δούλων, κατὰ τὸν Σχίλλερν, οὐχὶ δ' ἐλευθέρων ἀνθρώπων (6). Πᾶσα δὲ ὀρησκεῖα—προστίθῃσιν ὁ Κάντιος—δὲν ἔχει ἀξίαν, εἰ μὴ καθ' ὅσον ὑπηρετεῖ ταύτῃ τῇ ἠθικῇ τοῦ νόμου. Ἡ ὀρησκεῖα εἶνε ὄργανον μόνον τῆς ἠθικῆς, καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἀναμφιβόλως εἶνε τὸ ἄριστον ὄργανον, ἐπειδὴ ὁ Χριστὸς, ὡς διδάσκει περὶ αὐτοῦ ἡ Ἐκκλησία, εἶνε τὸ ἰδανικὸν τῆς ἠθικῆς. Κατὰ πόσον δὲ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰησοῦς τῆς ἱστορίας ἐπραγματοποίησε τὸ ἰδανικὸν τοῦτο, δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφανθῶμεν. Πολὺ ἀμφίβολον εἶνε, ἂν κατώρθωσε τοῦτο. Ἡμεῖς ὅμως δὲν φροντίζομεν περὶ τοῦ ἱστορικοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἰδανικοῦ, ἥτοι τῆς ἰδέας τῆς ἠθικῆς τελειότητος.

Ταύτης τὴν πραγμάτωσιν ὀφείλομεν νὰ ἐπιζητῶμεν ἐν τῷ βίῳ.

Ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἀνεφύη ὁ Ὁρθολογισμὸς, ὅστις ἀνάγει τὸν χριστιανισμὸν εἰς τὸ μέτρον τοῦ ὑγιoῦς ἀνθρωπίνου λόγου. Οὗτος ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκυρίευσε τὰς διδασκαλικὰς ἐδρας καὶ τοὺς ἄμβωνας, καὶ κατέχει ἔτι καὶ νῦν πολλαχῶς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῷ καθόλου θρησκευτικῷ πνευματικῷ κόσμῳ. Οὗτος ἔχει τι ἡθικῶς ἄξιον σεβασμοῦ, ἀλλ' εἰς μέγαν βαθμὸν περιορισμένον, καὶ, οὕτως εἰπεῖν, βάνανυσον. Διδάσκει θεὸν, ἀλλὰ θεὸν, ὅστις, ἀπομεμακρυσμένος τοῦ κόσμου, βλέπει μόνον μετ' ἀδιαφορίας, πῶς ὁ ἅπαξ ὑπ' αὐτοῦ διαταχθεὶς κόσμος κυβερνᾶται κατὰ τοὺς ἰδίους νόμους. Θαύματα, προφητεῖαι, ἄμεσος ἀποκάλυψις οὐδόλως ὑπάρχουσι, οὔτε εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξωσιν. Ὁ Θεὸς δὲν δύναται νὰ παρεμβῇ ἀμέσως. Ὅθεν ὁ χριστιανισμὸς, κυρίως εἰπεῖν, δὲν εἶνε ἀποκάλυψις, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν εἶνε ὑπερφυσικὸν ὄν, ἀλλὰ μόνον ὁ σοφώτατος καὶ ἐναρετώτατος πάντων τῶν μέχρι νῦν γεννηθέντων ἀνθρώπων, ὅστις εὐηργέτησε τὴν ἀνθρωπότητα διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ἣν ἐπεσφάγισε τῷ ἰδίῳ αἵματι.

Ὁ Ὁρθολογισμὸς, περιστέλλων τὰ πάντα εἰς τὴν ἡθικὴν, ἀπέβριψε πᾶν ὅ,τι ὑπερφυσικὸν ὁ Σοκινιανισμὸς διετήρησε ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τοῦλάχιστον ὅμως δέχεται τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ, τὴν ἡθικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀθανασίαν.

Ἀλλὰ τὰς τρεῖς ταύτας θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἡθικῆς συνειδήσεως καθαιρεῖ ὁ Πανθεϊσμός. Τὴν περίοδον τοῦ Ὁρθολογισμοῦ διαδέχεται ἡ τοῦ Πανθεϊσμοῦ· καὶ ὁμῶς ἀνάγκης· διότι πῶς ἦτο δυνατόν ν' ἀρκεσθῇ τις εἰς θεὸν μὴ ἐνεργοῦντα ἐπὶ τοῦ κόσμου, εἰ μὴ μακρόθεν μόνον;

Εἴπερ ἐνήργει ὁ Θεὸς μακρόθεν καὶ τὴν κτίσιν
 Ἔστρεφ' ὡς κύκλον τῇ χειρὶ, τίς ποτ' ἂν ἦν τὴν φύσιν;
 Ἔσωθεν πρέπει τῷ Θεῷ ἐπενεργεῖν τῇ κτίσει,
 Τρέφειν τὴν φύσιν ἐαυτῷ καὶ ἐαυτὸν τῇ φύσει,
 Ἰνα τὰ ζῶντα ἐν αὐτῷ κινούμενα καὶ ὄντα

Τὸ πνεῦμ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἰσχὺν ἔχως' αἰεὶ παρόντα. (7).

Ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ζωὴ τοῦ παντός, αὐτὴ ἡ παγκόσμιος ζωὴ, ἡ ὁ καθολικὸς λόγος ἐν τοῖς πράγμασι, κατ' οὐσίαν μὴ διακρινόμενος τοῦ κόσμου. Θεὸς καὶ κόσμος εἶνε δύο ἐκφράσεις τοῦ αὐτοῦ πράγματος, δύο φάσεις τοῦ αὐτοῦ κόσμου, ἡ μὲν ἐσωτερικὴ ἡ δὲ ἐξωτερικὴ. Οὕτως αἵρεται βεβαίως πᾶσα θρησκεία· διότι πρὸς τὸν Θεὸν τοῦτον οὐδεμία ὑπάρχει προσωπικὴ σχέσις, ἐπειδὴ αὐτὸς οὗτος δὲν εἶνε προσωπικὸς, οὐδ' ἔχει προσωπικὴν τινα σχέσιν πρὸς ἡμᾶς. Δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ θρησκευτικὴ τις διάθεσις, ἐν ᾗ τὸ ἄτομον ἀπόλλυται ἐν τῷ ὅλῳ, οὐδεμία ὅμως πίστις, οὐδεμία ἀγάπη, οὐδεμία ἐλπίς, οὐδεμία προσευχὴ πρὸς τὸν Θεὸν τοῦτον. Ἐπίσης καταστρέφεται κατ' ἀρχὴν καὶ ἡ ἠθικὴ· διότι δὲν ὑπάρχει ἐλευθέρια θέλησις. Τὰ πάντα συμβαίνουνσι κατ' ἀνάγκην ἐσωτερικὴν, ἥς τοὺς ἰσχυροὺς βραχίονας οὐδεὶς ἄνθρωπος δύναται ν' ἀποφύγῃ· ὁ ἄνθρωπος νομίζει μόνον ὅτι εἶνε ἐλεύθερος· «φαντάζεται ὅτι ἐνεργεῖ, ἐν ᾧ πάσχει». Ὅσῳ εὐφυέστερος εἶνε ὁ ἄνθρωπος, τόσῳ μᾶλλον ἀναγνωρίζει, ὅτι ὅλαι αἱ πράξεις αὐτοῦ ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν περιστάσεων. Ἐντεῦθεν ἄρα οὐδ' εὐθύνη ἠθικὴ ὑπάρχει οὐδ' ἀνταπόδοσις, οὐδὲ ζωὴ μετὰ θάνατον, ἀλλ' ἀπλῇ ἀπορρόφησις τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ὑπὸ τῆς παγκοσμίου ζωῆς.

Τὰς ἰδέας ταύτας ἀνέπτυξε συστηματικῶς ὁ Σπινόζας (Λυσιανός τις Ἰουδαῖος ἐν Ὀλλανδίᾳ † 1677)· κατὰ δὲ τὸν ἡμέτερον αἰῶνα ἐτέθησαν αὐτοῖς εἰς κίνησιν διὰ τῆς φιλοσοφίας. Ἐλαβον δὲ μεταρρύθμισίν τινα διὰ τοῦ Ἐγγέλου· ἡ βᾶσις ὅμως ἔμεινεν ἡ αὐτὴ. Τὰς ἐξ αὐτῶν δὲ συνεπείας διὰ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν θεολογίαν ἐξήγαγεν ὁ Δαβὶδ Στράους. Ἡ ἄρνησις παντός ὑπερφυσικοῦ διήκει διὰ τῆς λεγομένης δογματικῆς αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου μέχρι τοῦ ἐτέρου. «Ἡ ἰδέα μέλλοντος βίου εἶνε ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος ἐχθρὸς, ὃν ἡ «φιλοσοφικὴ κριτικὴ εὕρισκει ἔμπροσθεν αὐτῆς ἐν πᾶσι τοῖς ζητήμασι, καὶ ὃν ὀφείλει νὰ καταπολεμῇ, καὶ εἰ δυνατὸν νὰ νικήσῃ» — οὕτω καταπαύει τὸν λόγον. Ἐκτοτε ὅμως ἐγένετο ἔτι πολλῶ ὀριμότερος.

Τὸν Πανθεῖσμον διεδέξατο ὁ Ὑλισμός. Τὴν μετάβασιν σημειοῖ ὁ Λουδοβίκος Φευερβάχιος· «Πρώτη μου ἰδέα ὑπῆρξεν ὁ Θεός, δευτέρα ὁ λόγος, τρίτη καὶ τελευταία ὁ ἄνθρωπος»: διὰ τῶν λέξεων τούτων αὐτὸς ὁ Φευερβάχιος παριστᾷ ἐν συντόμῳ καὶ ἐναργῶς τὴν κατιοῦσαν κίνησιν τῆς φιλοσοφικῆς του διανοίας. Τὸν ἄνθρωπον θεωρεῖ ἐν τῇ ἐμπειρικῇ, αἰσθητικῇ πραγματικότητί του. Ἡ φιλοσοφία, οὔσα ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ τούτου ἀνθρώπου, ἀποβαίνει ἀνθρωπολογία. Πᾶσα θρησκεία εἶνε αὐταπάτη, ἀποπλάνησις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶνε, ἢ ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ καὶ σωματοποιεῖ πρὸς παράστασιν ἰδιαίτερου ὄντος, εἰς ὃ ἐπισωρεύει ἔπειτα τὰς ιδιότητας τῆς ἑαυτοῦ φύσεως κατ' ἀνώτερον μέτρον. Ὅθεν ὁ ἄνθρωπος, τὸν Θεὸν νοῶν, ἑαυτὸν νοεῖ. «Ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησε τὸν Θεὸν κατ' εἰκόνα ἰδίαν». Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ τὸ πᾶν εἶνε αἱ αἰσθήσεις· αὗται εἶνε ἡ μόνη πραγματικότης καὶ ἀλήθεια. Ἐπὶ τοιούτων φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ἐρειδόμενος ὁ Ὑλισμός, φαντάζεται ὅτι δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὰς διὰ τῶν πραγμάτων. Οὔτε πνεῦμα, οὔτε ψυχὴ ὑπάρχει· τὰ πάντα περιορίζονται εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ὕλης. Ἐν τούτῳ ἔγκειται ἡ σοφία τοῦ Ὑλισμοῦ.

Τοιοῦτο εἶνε τὸ τέρμα τῆς ἀναπτύξεως. Περαιτέρω δὲν ἡδύνατο νὰ προβῇ ὁ ἄνθρωπος. Ἐβυθίσθη εἰς τὸν βόρβορον τῆς ὕλης!

Αἱ νῦν ἐπικρατοῦσαι ἰδέαι εἶνε προῖόν ὅλων τῶν διαφόρων τούτων στοιχείων, ἅτινα, διαδεξάμενα ἀλλήλα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, κατέλυσαν ἐν τῷ πνεύματι τῆς παρούσης γενεᾶς, ἐγκαταλιπόντα ἔχνη τῆς ἐν αὐτῇ διαμονῆς των. Καὶ νῦν μὲν ἐπικρατεῖ τοῦτο, νῦν δὲ ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖον. Ἀλλ' εἰ καὶ παρουσιάζεται ὑπὸ διαφόρους μορφὰς ἡ νεωτέρα θεωρία, ἔχει τι ὅμως κοινὸν ἐν τῇ διευθύνσει αὐτῆς, ἔχει κοινήν τινα ἀρχήν. Τίς ἡ ἀρχὴ αὕτη; Κατὰ μὲν τὸν Γυϊζῶτον ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶνε ἡ ἄρνησις τοῦ ὑπερφυσικοῦ (8). Καὶ τῷ ὄντι τὸ ζήτημα τοῦ ὑπερφυσικοῦ εἶνε ζήτημα τῆς ἡμέρας.

Ἡμεῖς ὅμως δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι τὸ κοινὸν τῆς θεωρίας ταύτης ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ κόσμος θεωρεῖται ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ

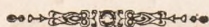
αἰτία πάντων τῶν ὄντων. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ κόσμος εἶνε διμερής, πνεῦμα καὶ ὕλη, τὸ ἐπικρατοῦν σύστημα νῦν μὲν στηρίζεται μᾶλλον ἐπὶ τοῦ πνεύματος, νῦν δὲ μᾶλλον ἐπὶ τῆς ὕλης· ἡ διεύθυνσις ὅτε μὲν εἶνε μᾶλλον ἰδεολογική, ὅτε δὲ μᾶλλον ὕλιστική, ἄλλοτε μὲν εὐγενεστέρα, ἄλλοτε δὲ ταπεινότερα· οὐχ ἤττον ὅμως ὁ κόσμος εἶνε πάντοτε ἡ ἀρχή. Τοῦτο γίνεται ἔτι καταφανέστερον ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Ὁ μὲν Θεῖσμός ἀφῆκε τὸν Θεὸν ὑπάρχοντα, ἀλλὰ κατεδίκασεν αὐτὸν εἰς ἡρεμίαν· ὁ δὲ Πανθεῖσμός συνέχευε αὐτὸν πρὸς τὸν κόσμον· ὁ δὲ Ὑλισμός ἡρνήθη αὐτὸν ἐντελῶς. Τοῦναντίον δὲ τὸ πάντοτε ἰσχύον καὶ πάντοτε τιμώμενον εἶνε ὁ κόσμος, τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου, ἡ ὕλη τοῦ κόσμου (9).

Ἐνταῦθα κεῖται ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεωρίαν. Κατ' αὐτὴν ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἀρχὴ πάντων τῶν ὄντων, ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ τε πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὕλικοῦ. Ἡ χριστιανικὴ θεωρία εἶνε ἐναργῶς μονοθεϊστική. Ὅθεν ζητεῖται, ἂν ὁ Θεὸς ἢ ὁ κόσμος εἶνε ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ κέντρον ὅλων τῶν ὄντων, ἐπομένως δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν. Ἐνταῦθα κεῖται ἡ κατ' ἐξοχὴν πρᾶκτικὴ σημασία τῆς ἀντιθέσεως ταύτης, ἐξ ἧς προσδιορίζεται ἡ γενικὴ διεύθυνσις τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν. Τὴν πηγὴν ὅμως καὶ αἰτίαν τῶν διαφορῶν τούτων φρονημάτων ζητητέον οὐχὶ ἐν τοιῷδε ἢ τοιῷδε φιλοσοφικῷ συστήματι, μηδ' ἐν τῇ δεῖνι ἢ δεῖνι διανοίᾳ, ἀλλὰ μόνον καὶ πρὸ πάντων ἐν τῷ χαρακτῆρι. Αἱ διαθέσεις καὶ τάσεις τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας προσδιορίζουσι κυρίως τὴν διεύθυνσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ ἡμετέρου πνεύματος· διότι ὑπάρχει ἀντίθεσις ἐν ταῖς ῥοπαῖς τοῦ βίου. Ὅθεν ζητητέον, ἂν ὁ κόσμος ἢ ὁ ζῶν προσωπικὸς Θεὸς δύναται νὰ ἰκανοποιήσῃ ἡμᾶς.

ΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

ΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ.

Εὐρισκόμεθα ἀπέναντι δύο συστημάτων ἀντικειμένων πρὸς ἀλλήλα, ἅτιν' ἀμφοτέρω ζητοῦσι νὰ λύσωσι τὸ αἰνigma τῆς ὑπάρξεως, καὶ ν' ἀπαντήσωσιν εἰς τὸ ζήτημα τῶν ζητημάτων. Τὸ αἰνigma τοῦτο εἶνε ὁ κόσμος, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶνε ἡ ὑπαρξίς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπομεν μίαν χώραν τοῦ πνεύματος καὶ μίαν χώραν τῆς φύσεως. Πόθεν ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, πόθεν ὁ κόσμος τῆς φύσεως; Πόθεν οἱ νόμοι οἱ ἐν αὐτοῖς ἰσχύοντες; Καὶ πρὸς τί, διὰ τί ὑπάρχει ὁ κόσμος οὗτος; Ἡ ὑπαρξίς αὕτη τοῦ κόσμου εἶνε ζήτημα, ὅπερ ἐπιβάλλεται εἰς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα καὶ δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν αὐτό.

Ἀποκρίνονται, ὅτι ὁ κόσμος οὗτος, ὅστις μᾶς περιστοιχεῖ, εἶνε ἡ κλίμαξ τῶν ὄντων, ἥς πρώτη βαθμὶς εἶνε ὁ ἄνθρωπος. Καὶ εἶνε λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἡ ἀπάντησις τῆς ἐρωτήσεως: τί εἶνε ὁ κόσμος; Ἀλλὰ μήπως αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε τὸ μέγιστον τῶν ζητημάτων; Δὲν εἶνε πλήρης ἀντιφάσεων ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ὄν; Ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον, πρὸς ἑαυτὸν εἶνε πλήρης ἀντιφάσεων, αὐτὸς οὗτος εἶνε ἀντίφασις. Καὶ ὅχι μόνον ἡ φυσικὴ του ὑπαρξίς, ἀλλὰ μάλιστα ἡ ἠθικὴ του φύσις ὑπερπλεονάζει κατὰ τὰς ἀντιφάσεις. Τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἀφίνει ἡμᾶς ἡσυχούς. Ὅθεν ἀνάγκη νὰ ζητήσωμεν τὴν λύσιν αὐτοῦ, ἥτις ἐζητήθη ἐν πάσῃ ἐποχῇ. Ὅλαι αἱ φιλοσοφίαι, ὅλαι αἱ θρησκείαι προσεπάθησαν νὰ εὕρωσιν αὐτήν. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐνδιαφέρει ὅχι μόνον τὸν νοῦν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ τὸν ἠθικὸν βίον· ὅχι μόνον τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν συνείδησιν. Εἶνε ἡ μεγίστη καὶ ἐνδομυχωτάτη ἀνάγκη τῆς ἡμετέρας καρδίας νὰ διαφωτισθῶμεν περὶ τούτου.

Ἄς ἐξετάσωμεν τὸ πρόβλημα, ὅπως ἴδωμεν ποῦ κεῖται ἡ λύσις! Ὑπάρχομεν ἐν τῷ κόσμῳ. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ κόσμου εἶνε ζήτημα ἐ-

πιβαλλόμενον εἰς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Πόθεν ὁ κόσμος; Οὐδεὶς λογικὸς ἄνθρωπος δύναται ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐρώτησιν ταύτην. Ὁ Πανθεϊσμός ἀποκρίνεται: ὁ κόσμος ὑπάρχει ἀφ' ἐαυτοῦ· ἡ οὐσία, οὐσα αἰωνία, ἐξεδηλώθη ἐξωτερικῶς ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ κόσμου· αὐτὸ τὸ εἶναι ἐστὶν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως ταύτης. Ἀλλὰ πόθεν τὸ εἶναι τοῦτο; Ὁ Πανθεϊσμός ἀποκρίνεται: εἶνε Ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως, εἶνε αὕτῃ ἡ ὑπαρξίς. Δηλαδή ὁ Πανθεϊσμός οὐδεμίαν ἀπάντησιν δύναται νὰ δώσῃ. Ἀλλ' ἡμεῖς πρέπει ἄρά γε νὰ παύσωμεν τοῦ νὰ ἐρωτῶμεν, ἐπειδὴ ὁ Πανθεϊσμός δὲν ἔχει πλέον τί νὰ μᾶς ἀπαντήσῃ;

Ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου δὲν εἶνε τὸ μόνον πρόβλημα· ἡ παροῦσα ὑπαρξίς αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἱστορίας του εἶνε πλήρη αἰνιγμάτων. Βασιλεύει ἐν αὐτῷ ὁ νόμος τῆς ἀνάγκης ἢ ἡ ἐλευθερία; ἰσχύουσιν ἐν αὐτῷ νόμοι, νόμοι ἠθικοὶ ἢ τὸ αὐθαίρετον; Τὰ φαινόμενα δίδουσιν ἡμῖν ἀπάντησιν ἀντιφατικὴν. Τίς δύναται νὰ διατελῇ ἀδιάφορος ἀπέναντι τῆς ἀντιφάσεως ταύτης; Τίς δὲ θέλει δώσει τὴν λύσιν;

Τέλος, διατί ταῦτα πάντα ὑπάρχουσι; Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶνε πάντων τῶν ζητημάτων τὸ μέγιστον, ἀφ' οὗ ἀκατάπαυστα ἐνοχλεῖται τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὅπερ οὐδαμῶς δύναται νὰ ὑπεκφύγῃ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἀδυνατεῖ νὰ λύσῃ αὐτό. Καθόλου διατί ὑπάρχει πράγμα τι; διὰ τί νὰ μὴν ὑπάρχῃ τίποτε; Ἡ ὑπαρξίς ἔχει τινὰ σκοπὸν, τέλος τι, προορισμὸν τινα; Ὁ Πανθεϊσμός δὲν γνωρίζει, εἰ μὴ μίαν μόνην αἰτίαν, μίαν μόνην ἀρχὴν, οὐδὲν ὅμως τέλος, οὐδένα σκοπὸν. Καὶ ὅμως δὲν δύναται τις νὰ ὑπεκφύγῃ τὸ ζήτημα τοῦ διατί. Διότι τοῦτο ἐνδιαφέρει τῷ ἀνθρώπινῳ νῷ, εἶνε τὸ πρόβλημα, περὶ ὃ ἀσχολεῖται ἡ ὑψίστη κριτικὴ ἐπιστήμη, εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασις τῆς διανοίας. Ἄν πρέπη νὰ παύσῃ ὁ ἄνθρωπος τοῦ νὰ ζητῇ τὸ διατί τῶν πραγμάτων, πρέπει νὰ παύσῃ καὶ τοῦ νὰ σκέπτηται.

Οὕτω λοιπὸν ὁ κόσμος ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ, τὴν πα-

ροῦσιν ὑπαρξιν καὶ τὸ τέλος, παρουσιάζει τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι τριπλοῦν πρόβλημα.

Ἴσως εἴποι τις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἡ λύσις τοῦ ζητήματος. Ἄλλ' ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐξηγῇ τὸ διατί, ἐξηγεῖ ἄρά γε καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου; Ὁ Στράους φρονεῖ, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, «ὡς πνεῦμα τῆς φύσεως μὴ ἔχον συνείδησιν ἑαυτοῦ, ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, ἐκκόνισε τὰς σχέσεις τῶν ἀστέρων, ἐσχημάτισε τὰ στρώματα τῆς γῆς καὶ τὰ μέταλλα, διέταξε τὰ τῆς ὀργανικῆς κατασκευῆς τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων» (1). Ἀλλὰ τίς ἐγέφρων δὲν θέλει ὁμολογήσει, ὅτι ταῦτα εἶνε ληρήματα;

Ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ ἄνθρωπος ὑποτεθῇ ἡ ἀπάντησις τοῦ διατί, μήπως αὐτὸς οὗτος δὲν εἶνε τὸ ζήτημα πάντων τῶν ζητημάτων;

Αὕτη ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον εἶνε ἐσωτερικὴ τις ἀντίρρασις. Ὁ ὁγδοὸς ψαλμὸς περιγράφει τὴν ἀντίρρασιν ταύτην ὡς ἐξῆς: «Ὅτι ὅφομαι τοὺς οὐρανοὺς ἔργα τῶν δακτύλων σου, σελήνην καὶ ἀστέρας, ἃ σὺ ἐθεμελίωσας. Τί ἐστὶν ἄνθρωπος, ὅτι μιμνήσκη αὐτοῦ; ἢ υἱὸς ἀνθρώπου, ὅτι ἐπισκέπτη αὐτόν;» Ὁ ἱερός ψαλμωδὸς συνησθάνθη τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς ἀδυναμίας καὶ τῆς δυνάμεως, μεταξὺ τοῦ ὕψους καὶ τῆς ταπεινότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνώπιον τοῦ παντός ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐν ἄτομον, ἐν σημείον ἀφανές, ἐν μηδέν. Οὐχ ἥττον ὅμως ἔχει ἰσχυροτάτην συνείδησιν τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τοῦ μεγαλείου του ἀπέναντι τοῦ κόσμου. Δυνατὸν νὰ φοβῇται ἐν πάσῃ στιγμῇ, μὴ καταποθῇ ὑπὸ τοῦ παντός, μὴ καταποντισθῇ ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ ὡκεανῷ τῶν κυματίζοντων στοιχείων καὶ τῶν δυνάμεων. Οὐχ ἥττον ὅμως ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ ὑψοῦται ὑπερήφανος ὑπεράνω τοῦ σύμπαντος. Πόσον ἀδύνατος εἶνε ὁ ἄνθρωπος! «Δὲν εἶνε ἀνάγκη, λέγει ὁ Πασκάλης (2), νὰ ὀπισθῇ ὀλόκληρον τὸ σύμπαν, ὅπως ἐξοντώσῃ αὐτόν· ἀναθυμιάσίς τις, σταγὼν ὕδατος εἶνε ἱκανὴ νὰ τὸν θανατώσῃ. Ἀλλὰ καὶ καταστρεφόμενος ὑπὸ τοῦ παντός, ὁ ἄνθρωπος θὰ ᾔτο εὐγενέστερος τοῦ καταστρέφοντος αὐτόν, ἐπειδὴ αὐτὸς μὲν γνωρίζει ὅτι ἀποθνήσκει, τὸ δὲ σύμπαν οὐδὲν γνωρίζει περὶ τῆς ὑπεροχῆς, ἣν ἔχει ἐπὶ τοῦ ἀνθρώ-

που». «Ἡ διάνοια ἀποτελεῖ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου». Ἄλλ' εἶνε καὶ αὕτη ἡ διάνοια δύναμις τις ἀπέναντι τοῦ κόσμου; Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐλεύθερον, καὶ ὅμως βλέπει ἑαυτὸν πανταχοῦ περιωρισμένον, ὑποτεταγμένον, δεδεμένον ὑπὸ τῶν ἐλαχίστων καὶ ὑλικωτάτων δυνάμεων. Καίτοι ἔχων συνειδήσιν τῆς ἑαυτοῦ ἐλευθερίας, ὑπόκειται ὅμως τῇ ἀνάγκῃ. Πῶς ἐξηγητέον τὴν ἀντίφασιν ταύτην; Ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον εἶνε ἐσωτερικὴ ἀντίφασις.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶνε πρᾶδόξον φαινόμενον. Οἷος ὡκεανὸς ἀντιφάσεων συρρέει ἐνταῦθα! Ἀντιφάσεις τῆς γνώσεως, τοῦ αἰσθήματος, τῆς θελήσεως, ὁλοκληροῦ τοῦ ὄντος.

Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἀπληστος γνώσεως, ἀληθείας, βεβαιότητος· καὶ ἐν τοσούτῳ πανταχοῦ ἐπικρατεῖ ἀβεβαιότης. Τὰ ὑπὸ τοῦ Γοίθιου ἐν Φαύστῳ ποιηθέντα δὲν εἶνε φαντασιώδης ὑπερβολή. Ἐκαστος ἐξ ἡμῶν ἔχει κατὰ τὸ ἴδιον μέτρον τὴν ἀπληστίαν ἐκείνην τοῦ μαθάνειν:

«Ἄν ἡδυνάμην νὰ μάθω μετ' ἐντελοῦς ἀκριβείας
«Ὅσας ὁ κόσμος ἐγκρύπτει ἐν τοῖς ἐγκάτοις οὐσίαις,
«Καὶ, τὰς νεκρὰς ἀφείς λέξεις, νὰ ἴδω ὅσα ἡ φύσις
«Σπέρματ' αἰώνι' ἐγκλείει, ὅσας δυνάμεις ἐπίσης»—

ἀλλ' ὁ Φαῦστος ἐπάγει ἀμέσως:

«Παρὰ μικρὸν τὴν καρδίαν τοῦτό μου φθείρει τὸ τραῦμα,
Ὅτι οὐδὲν νὰ γνωρίσω βεβαίως δύναμαι πρᾶγμα».

«Ψηλαφῶμεν αἰωνίως προβλήματα— λέγει που ὁ Γοίθιος— ὁ ἄνθρωπος εἶνε μυστηριώδης ὃν, ὀλίγα γινώσκει περὶ τοῦ κόσμου καὶ ὀλίγιστα περὶ ἑαυτοῦ» (3). Πάντες ἔχομεν τὴν ὁρεξίν τοῦ μαθάνειν. Ἡ ὁρεξίς αὕτη ἐκτείνεται πέραν τῶν ὁρίων ἐκείνου, ὅπερ εἶνε ἀναγκαῖον διὰ τὴν παροῦσαν γήινον καὶ σωματικὴν ὑπαρξίν. Ἐπιθυμοῦμεν νὰ μαθάνωμεν ὄχι μόνον διὰ πρακτικούς σκοποὺς, διὰ τὸν πρακτικὸν βίον. Θὰ ᾗτο μέγας ἐξευτελισμὸς τῆς ἡμετέρας φύσεως, ἂν τὴν τάσιν πρὸς τὸ μαθάνειν περιορίζομεν εἰς τοῦτο καὶ μόνον. «Πολὺ πρὸ τῆς γνώσεως καὶ μιᾶς μόνης λέξεως τῆς Φυσι-

κῆς, πολὺ πρὸ τῆς προαγωγῆς τῆς χημείας εἰς ἐπιστήμην, οἱ σοφοὶ ὅλων τῶν αἰώνων ἐζήτησαν τὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων, τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ σύμπαντος κόσμου» (4). Ἄλλ' εὖρον ἄρά γε τὴν λύσιν, καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται εἰσέτι καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἡ ἱστορία αὕτη τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος; Τί δέ; προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶνε νὰ ζητῇ τὴν ἀλήθειαν χωρὶς ποτε νὰ εὕρῃσκῃ αὐτήν; πάντοτε νὰ μανθάνῃ χωρὶς ποτε νὰ φθάνῃ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας; Ἡ πρέπει τάχα ν' ἀρκῆται εἰς τὴν ἀνωφελῆ ἐκείνην παρὰμυθίαν, δι' ἧς ὁ Μεριστοφελῆς ζητεῖ νὰ καθησυχάσῃ τὸν Φαῦσον:

«Ὡ πιστευσόν μοι, ναὶ ἐμοὶ, ὅς ἤδη χιλιάδας
Ἐτῶν τὸ βρῶμα τὸ σκληρὸν τοῦτο μασσῶ ὁ τάλας.
Πίστευσον ὅτ' ἐκ γενετῆς καὶ μέχρις οὗ ἐκπνεύσῃ
Τὴν παλαιὰν ζύμην οὐδεὶς δύναται νὰ χωνεύσῃ» —;

Ἐν τοσούτῳ ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ παύσῃ τρώγων τροφὴν τόσον ἀναγκαίαν, καὶ ἂν ᾔθελε κατασυντρίψῃ ἐπὶ τούτῳ ὅλους αὐτοῦ τοὺς ὁδόντας.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ.

Ὁ ἄνθρωπος σπεύδει πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. Ὁρέγεται ἄκρου τινὸς ἀγαθοῦ, ὅπερ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἐντελῶς εὐδαίμονα καὶ νὰ θεραπεύσῃ ὅλας τὰς ἐσωτερικὰς του ἀνάγκας. Ζητεῖ δὲ τοῦτο μετὰξὺ ὅλων τῶν ἀγαθῶν, ὅσα ἡ Γῆ αὕτη τῷ παρουσιάζει, ἀλλ' οὐδαμοῦ τὸ εὕρῃσκει. Σπεύδει πρὸς τὴν εὐτυχίαν, καὶ ἐν τοσούτῳ αἰσθάνεται ἑαυτὸν δυστυχῇ (5). Μόνος ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν, καὶ μόνος ὁ ἄνθρωπος εἶνε δυστυχής. Ζητοῦμεν ὑψηλότερόν τι παρ' ὅ,τι ἡμεῖς αὐτοὶ ἐσμὲν, μὴ εὕρισκοντες δὲ τοῦτο, ἐσμὲν δυστυχεῖς. Περιβάλλομεν τὸ πεπερασμένον μὲ τὸ φάσμα τοῦ ἀπείρου, ἀλλὰ τὸ φάσμα τοῦτο διαλύεται ἐνώπιον τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν. Ποιοῦμεν λόγον περὶ αἰωνίου ἀγάπης, περὶ ἀτελευτήτου ἀλγηδόνης, περὶ ἀθανάτου δόξης—ἀλλὰ τί πλέον εἶνε ταῦτα ἢ λέξεις κεναί; Τὸ ἄπειρον δὲν εὕρισκομεν ἐν τῷ πεπερασμένῳ. Καὶ περ οἰκοῦντες ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ πεπερασμένου, ζητοῦμεν ὅμως τὸ ἄπειρον. Ἐξερχόμενοι ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ προσκαίρου καὶ τοῦ πε-

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΠΑΛΑΤΕΣ

περασμένου, φερόμεθα διὰ τοῦ πόθου ἡμῶν εἰς τὰς αἰωνίας χώ-
 ρας. Ζητοῦμεν τὸν Θεὸν ὡς τὸ ὕψιστον ἡμῶν ἀγαθόν—διότι ἐπλά-
 σθημεν διὰ τὸν Θεόν· ἡ σπουδὴ ἡμῶν αὕτη πρὸς τὸν Θεὸν εἶνε ἀνε-
 ξάλειπτος. Ἀλλὰ ποῦ δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὸν Θεόν; Οὗτος κρύ-
 πτεται εἰς τὰ σκότῃ. Ἀφ' ἐτέρου δὲ τὴν τάσιν ἐκείνην πρὸς τὸν
 Θεὸν καταπολεμεῖ ἄλλη τις τάσις ἐν ἡμῖν, ἀποσπῶσα καὶ ἀπομα-
 κρύνουσα ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Φέρομεν ἅπαντες ἐν ἡμῖν αὐτοῖς κε-
 κρυμμένην τινὰ ἀντιπάθειαν κατὰ τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐν τοσοῦτῳ ὑπάρ-
 χομεν διὰ τὸν Θεόν. «Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐπλάσθη διὰ τὸν Θεόν,
 διὰ τί νὰ μὴν ᾔηνε εὐδαίμων, εἰ μὴ ἐν τῷ Θεῷ; Ἄν ὁ ἄνθρωπος
 ἐπλάσθη διὰ τὸν Θεόν, διατί εἶνε τόσον ἐναντίος τοῦ Θεοῦ;» «Μά-
 την, ὦ ἄνθρωποι, ζητεῖτε ἐν ὑμῖν αὐτοῖς τὴν θεραπείαν τῶν ὑμετέ-
 ρων ἀθλιότητων. Ὅλα τὰ φῶτα ὑμῶν δὲν δύνανται νὰ φθάσωσιν
 εἰ μὴ εἰς τὴν ἐπίγνωσιν, ὅτι δὲν θέλετε εὕρει ἐν ὑμῖν αὐτοῖς μῆτε
 τὴν ἀλήθειαν μῆτε τὸ ἀγαθόν. Οἱ φιλόσοφοι ὑπέσχοντο ὑμῖν ταῦτα,
 ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκπληρώσωσι τὴν ὑπόσχεσίν των» (6). Ἐν
 τοσοῦτῳ δὲν δύνανται ὁ ἄνθρωπος νὰ παύσῃ ζητῶν αὐτά. «Ἡ καρ-
 δία μου ὀλόκληρος σπεύδει, ἵνα μάθῃ, ποῦ εὑρηται τὸ ἀληθὲς ἀγα-
 θόν, ὅπως ἀκολουθήσῃ αὐτῷ. Τὰ πάντα προθύμως θὰ ἐθυσιάζον
 χάριν τῆς αἰωνιότητος» (7). «Ποθοῦμεν τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὅμως
 δὲν εὐρίσκομεν ἐν ἡμῖν εἰμὴ ἀβεβαιότητα. Ἀναζητοῦμεν τὴν εὐ-
 δαιμονίαν, καὶ ὅμως δὲν εὐρίσκομεν ἐν ἡμῖν εἰμὴ ἀθλιότητα καὶ θά-
 νατον. Δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ποθῶμεν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν εὐδαιμο-
 νίαν, καὶ οὐχ ἥττον ἐσμέν ἀνίκανοι δι' ἀμφοτέρα! Ὁ πόθος οὗτος
 ὑπελείφθη ἡμῖν, ὅπως μᾶς τιμωρῇ καὶ ὅπως μᾶς φέρῃ εἰς συναί-
 σθησιν τῆς καταστάσεως, ἧς ἐξεπέσομεν» (8). Ἀλλ' ἴσα ἴσα ἐν τού-
 τῳ κεῖται τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἔχει συνείδησιν τῆς ἰδίας
 ἀθλιότητος. «Τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου εἶνε μέγα κατὰ τοῦτο,
 ὅτι συναισθάνεται ἑαυτὸν ἄθλιον». «Εἶνε λοιπὸν ἄθλιος, ἐπειδὴ εἶνε
 ἄθλιος· ἀλλ' εἶνε μέγας, ἐπειδὴ γνωρίζει τοῦτο». «Διότι τίς ἄλλος
 θεωρεῖ ἑαυτὸν δυστυχῇ ἐπειδὴ δὲν εἶνε βασιλεὺς, εἰ μὴ ὁ ἐκπτωτος
 βασιλεὺς;» (9). Ὑπάρχει ἄρα ἐν ἡμῖν ἀντίφασις μετὰξὺ ἐπιθυμίας
 καὶ ἐπιτεύξεως.

Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία καθίστησιν ἡμᾶς δυστυχεῖς, καὶ ἐν τούτῳ αὐτὴ εἶνε τὸ δεῖγμα τοῦ ἡμετέρου μεγαλείου, ἀλλὰ μεγαλείου ἐκπεπτωκότος. Ποῦ κεῖται ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τούτου; (10).

Ἀλλὰ, πλὴν τῆς γνώσεως καὶ τοῦ αἰσθήματος, καὶ ἡ βούλησις εὐρίσκεται εἰς τοιαύτην ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτήν. Διότι πλὴν τῆς τάσεως πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὁ ἄνθρωπος σπεύδει καὶ πρὸς τὸ ἀληθὲς ἀγαθόν, πρὸς τὸ ἠθικόν, ποθεῖ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Καὶ ὅμως κλίνει εἰς τὸ κακόν. Ἡ θέλησις αὐτοῦ ὑφούται μὲν πολὺ ὑπεράνω τοῦ δημώδους ἠθικοῦ, πρὸς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ καλόν, ἀλλ' ἡ δύναμις τοῦ κακοῦ ἐλκύει καὶ ἐπαναφέρει αὐτὸν εἰς τὴν Γῆν. Ἐγκωμιάζει μὲν ὁ Γαίθιος τὸν Σχίλλερον λέγων:

« Εἶπετο τούτῳ τὸ Κοινόν, μορφὴν φύσματος ἔχον,

Τὸ πάντα τοὺς λοιποὺς θνητοὺς δεσμώντας του κατέχον ».

Καὶ τῷ ὄντι ὁ Σχίλλερος ἦν πλήρης ὑψηλῆς καὶ εὐγενοῦς ὁρμῆς. Ἀλλ' ἦτο τάχα ἀνάγκη αὐτὸς μόνος νὰ ᾗ ἀπηλλαγμένος τῆς τύχης ὄλων τῶν θνητῶν, ὅπως οἰκτείρη τὴν ἀσθένειαν τῆς ἠθικῆς ἡμῶν φύσεως; Ἴσα ἴσα, ὅσοι ὅτι πλεῖον προώδευσαν ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἠθικῆς καὶ ἀγιότητος, οὗτοι ὅτι πλεῖστον καὶ στενάζουσι διὰ τὴν ἀπόστασιν, ἣτις εἰσέτι χωρίζει αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ τέλους πρὸς ὃ σπεύδουσι (11). Πᾶς ἕκαστος μετέχει τοῦ κοινοῦ τούτου στεναγμοῦ. Πάντες κύπτομεν τὸν αὐχένα ἐνώπιον τῆς δυνάμεως τῶν παθῶν, ἅτινα οὐ μόνον τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ τὴν θέλησιν παραπείθουσι καὶ ἐξαπατῶσιν. Ἡ θέλησις εἶνε τὸ πολυτιμότερον κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου, εἶνε ἀκατάβλητος δύναμις, ἱκανὴ νὰ ῥίψῃ εἰς τὴν φλόγα ὀλόκληρον κόσμον—ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ πόσον ἀσθενὴς εἶνε αὕτη! Ἐλάχιστος πειρασμὸς δύναται ἐν ὥρᾳ ἀδυναμίας νὰ καταβάλῃ αὐτήν! Πόσον κατὰδηλός γίνεται ἡ ἀσθένεια αὐτῆς ἀπέναντι τῆς καρδίας! καθίσταται δούλη τῶν κλίσεων, τῶν ἔξεων, τῶν ἐπιθυμιῶν, τῶν ἀδυναμιῶν τῆς φύσεως! Ὁ ὕψιστος καὶ κάλλιστος λόγος, ὃν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ προσφέρῃ, εἶνε τό: Θέλω! ἀλλὰ πόσον σπάνιον πρᾶγμα εἶνε τὸ νὰ θέλῃ πραγματικῶς! Ἔχει μὲν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ θέλειν,

δυσκόλως ὅμως θάλλει εἰς τὴν πραγματικὴν θέλησιν. Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς θελήσεως αὐτοῦ εἶνε μικρὸς θεός, καὶ ὅμως εἶνε δοῦλος ὧν τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως. «Μάθε λοιπὸν ἐντεῦθεν, ὧ ὑπερήφανε, ὅποιόν τι παράδοξον εἶ αὐτὸς σεαυτῷ» (12).

Ἡ συναίσθησις τῶν ἀντιφάσεων τούτων καὶ τὸ ἀδύνατον τῆς λύσεώς των ἐξεβίασαν ἐν πάσῃ ἐποχῇ ἐκ τοῦ στήθους τῶν ἀνθρώπων, ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, τοσοῦτους γοεροὺς στεναγμοὺς ἐπὶ τῇ ἀθλιότητι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ὁ ἄνθρωπος, νῦν μὲν ἀγέρωχος διὰ τὸ μεγαλείον αὐτοῦ, ἢ φλεγόμενος ὑπὸ παρατόλμου φιλοδοξίας, ζητεῖ να συλλάβῃ τοὺς ἀστέρας καὶ ν' ἀναβῇ ὡς διὰ κλίμακος εἰς τὸν οὐρανὸν, νῦν δὲ κατὰκειται ἐν τῇ κόνει, καὶ οὐχὶ σπανίως κυλίεται ἐν τῷ βορβόρῳ!

Οἱ ποιηταὶ ὧν τῶν αἰώνων στενάζουσιν ἐπὶ τῇ ἀνθρωπίνῃ ἀθλιότητι. Ὁ στεναγμὸς οὗτος δὲν εἶνε προῖόν φαύλου πολιτισμοῦ, ὅστις προκαλεῖ ἀνάγκας καὶ ἐπιθυμίας, ἃς δὲν δύναται νὰ θεραπεύσῃ. Τούναντίον μάλιστα ὁ τόνος τοῦ βαρυθύμου στεναγμοῦ διήκει δι' ὧν τῶν δημῶν ἀσμάτων, τῆς ἀμέσου ταύτης ἐκφράσεως τῆς φυσικῆς καταστάσεως τοῦ πνεύματος τῶν λαῶν. Καὶ δὴ ἐν τούτῳ κεῖται τὸ ἐξαῖρον καὶ συγκινοῦν τῶν ἀσμάτων καὶ μελῶν τούτων (13). Καὶ οὐ μόνον παρὰ λαοῖς φύσει μελαγχολικοῖς ἀνακαλύπτομεν τὸ τοιοῦτον, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἑλλησιν, οἵτινες ἐγίνωσκον κάλλιστα, πῶς ν' ἀπολαύωσι μετὰ χάριτος τοῦ βίου, τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἡδονῶν του.

Ἦδη ὁ ἀρχαῖος Ὅμηρος θρηνηθεῖ:

«Οὐ μὲν γὰρ τί πού ἐστιν οἰζυρώτερον ἀνδρὸς

Πάντων, ὅσσα τε γαῖαν ἔπι πνεῖει τε καὶ ἔρπει.» (14).

Καὶ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Θεόγνιδος:

«Ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον,

Μηδ' ἐπιθεῖν αὐγὰς ὀξέος ἡελίου·

Φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας αἶδαο περῆσαι,

Καὶ κεῖσθαι πολλὴν γῆν ἐπαμνησάμενον».

ἐπαναλαμβάνεται πάντοτε ὑπὸ νέας μορφάς. Οἱ ποιηταὶ τόσον ἀμιλλῶνται περὶ τὴν ζωγραφικωτάτην παράστασιν τῶν δεινῶν τοῦ βίου κατὰ τὰ διάφορα αὐτοῦ στάδια, ἀπὸ τῆς γελώσης νηπιότητος μέχρι τοῦ σκυθρωπάζοντος γήρατος, τῆς ἀποθήκης πάντων τῶν δεινῶν, ὥστε οὐδεὶς ἐχέφρων θὰ ἐπεθύμει νὰ ζήσῃ τὸν βίον τοῦτον τὸ δεύτερον. Καὶ αὐτὸς ὁ Πλίνιος, ὁ ἄλλως τοσοῦτον σύντομος καὶ συνεστραμμένος περὶ τὴν λέξιν, γίνεται εὐγλωττος, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀθλιότητων. «Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὃν πλήρες ἀντιφάσεων· εἶνε τὸ δυστυχεστάτον τῶν δημιουργημάτων· διότι μόνος αὐτὸς μεταξὺ πάντων τῶν ὄντων εἶνε πλήρης ἐπιθυμιῶν καὶ ἀναγκῶν, ἃς δὲν δύναται νὰ θεραπεύσῃ. Ἡ φύσις του εἶνε ψεῦδος· εἶνε ἡ μερίστη τῶν ἀθλιότητων ἡνωμένη μὲ τὴν ἐσχάτην ὑπερηφανίαν. Μεταξὺ τοσοῦτων καὶ τηλικούτων δεινῶν, τὸ μόνον καλόν, ὅπερ τῷ ὑπολείπεται, εἶνε ἡ δύναμις τοῦ ἀφαιρεῖν τὴν ἰδίαν ζωὴν» (15).

Εἶνε τῷ ὄντι ἡ αὐτοχειρία τὸ πλήρωμα τῆς σοφίας; εἶνε τῷ ὄντι ὁ θάνατος ἡ λύσις ὅλων τῶν αἰνιγμάτων; Ἀλλὰ πῶς δύναται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν ἡμέτερον νοῦν τοῦθ' ὅπερ καταδικάζεται ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ἡμῶν συνειδήσεως; Καὶ πῶς δυνάμεθα νὰ ζητήσωμεν τὴν λύσιν τοῦ αἰνίγματος ἐν ἐκείνῳ, ὅπερ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶνε τὸ μέγιστον τῶν αἰνιγμάτων; Ὁ θάνατος εἶνε τὸ μυστήριον ὅλων τῶν μυστηρίων, ὅσα ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ, καὶ ὅσα ὁ βίος του περιέχει. Διότι ἂν ὁ θάνατος ἀφ' ἑνὸς εἶνε τὸ βεβαιότατον πρᾶγμα, εἶνε συγχρόνως ἀφ' ἑτέρου καὶ τὸ ἀβεβαιοτάτον· «ὅπερ γνωρίζω, λέγει ὁ Πασκάλης, εἶνε, ὅτι ὀφείλω μετ' ὀλίγον ν' ἀποθάνω· ἀλλ' ὅπερ μάλιστα ἀγνοῶ εἶνε αὐτὸς ὁ θάνατος, ὃν δὲν δύναμαι ν' ἀποφύγω» (16). Ἐν τοσοῦτῳ ὁ θάνατος εἶνε σπουδαιότατον πρᾶγμα δι' ἡμᾶς, διότι εἶνε ἡ ἀρχὴ τῆς αἰωνιότητος, εἴτε τοῦ ἐκμηδενισμοῦ, εἴτε ἄλλης τινὸς ζωῆς. Ἐκπληκτικὴ τις ἐμβρόθια ἐγκείται ἐν τῇ βεβαιότητι· ὀφείλεις ν' ἀποθάνῃς!—Θὰ ἐπιζήσωμεν μέλλοντα βίον, ἢ οὐ; Ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τοῦτο. Καὶ ἂν θὰ ἐπιζήσωμεν μέλλοντα βίον—ποίας φύσεως ἔσται οὗτος; εὐτυχῆς ἢ δυστυχῆς; Ὁφείλομεν νὰ μάθωμεν τοῦτο, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ αἰωνιότητος.

Τὸ προκείμενον ζήτημα εἶνε τόσον σημαντικόν, καὶ ἐνδιαφέρει ἡμῖν τόσον πολὺ, ὥστε εἶνε ἀδύνατον νὰ μένωμεν ἀδιάφοροι, ἐκτὸς ἂν ἠθέλαμεν καταντήσῃ εἰς ἀναισθησίαν. Καθ' ἣν ἔχομεν ἐλπίδα περὶ μελλούσης αἰωνίου ζωῆς ἢ μὴ, λαμβάνουσιν ἐξ ἀνάγκης καὶ αἱ ἰδέαι καὶ αἱ πράξεις ἡμῶν διάφορον διεύθυνσιν· ὥστε εἶνε ὅλως ἀδύνατον νὰ κανονίσωμεν μετὰ λόγου τὴν διαγωγὴν ἡμῶν ἐν τῷ παρόντι βίῳ, ἐὰν μὴ πρότερον προσδιορίσωμεν τὸ ἡμέτερον μέλλον (17).

Ἐν συντόμῳ, ὁλόκληρος ἡ ὑπαρξίς αὕτη εἶνε πρόβλημα, ὅπερ ἀπαιτεῖ τὴν λύσιν αὐτοῦ. Δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπεκφύγωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι εἶνε τὸ ζήτημα τῆς ἡμετέρας ζωῆς. Βέβαια βραχυτάτη εἶνε ἡ ἡλικία τοῦ χρόνου, ἣν καλοῦμεν ἡμετέραν· ἀλλὰ πόσον τὰ πάντα συνωθοῦνται περὶ αὐτήν! Ὅσῳ μᾶλλον παρέρχεται, τόσο μείζονα καὶ ἀκταλόγιστον σημασίαν ἔχει δι' ἡμᾶς. Ὁ ἡμέτερος βίος καὶ κατὰ τὰ δύο αὐτοῦ ἅκρα, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, ὑπὸ αἰωνιότητος περιοριζόμενος, εἶνε ἡ γέφυρα ἡ φέρουσα πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἀλλὰ ποίαν ταύτην; Καὶ αὐταὶ αἱ μερικαὶ στιγμαὶ τοῦ ἡμετέρου βίου αἵρουσιν ἐφ' ἑαυτὰς τὸ βάρος τῆς αἰωνιότητος. Τὰ πάντα ὅμως εἶνε πλήρη ἀδιεξόδων ἀντιφάσεων καὶ ἀνεξηγήτων αἰνιγμάτων. Ὁλόκληρος ἡ ἡμετέρα ὑπαρξίς εἶνε πρόβλημα. Ἀνάγκη νὰ λύσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο τοῦ ἡμετέρου βίου· καὶ βέβαιά ἐσμεν ἱκανοὶ πρὸς εὑρεσιν τῆς λύσεως ταύτης. Ἀνάγκη νὰ ὦμεν βέβαιοι περὶ τῆς λύσεως ταύτης πρὸς ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν ἡμῶν αὐτῶν. Ὁ κόσμος δὲν δύναται νὰ ᾗ ἡ λύσις. Εἶνε ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ ὁ κόσμος δι' ἑαυτοῦ, διότι αὕτη αὐτοῦ ἡ ὑπαρξίς ἀποτελεῖ τὸ αἶνιγμα. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ᾗ το ἴσως ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τῆς Σριγγῆς, ἂν αὐτὸς οὗτος μὴ ᾗ το Σρίγγ. Τίς λοιπὸν μέλλει νὰ λύσῃ τὸ αἶνιγμα τοῦτο; Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀξιοῖ, ὅτι κατέχει τὴν λύσιν ταύτην, παραπέμπουσα ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν θέλησιν τῆς αἰωνίου αὐτοῦ ἀγάπης. Ἀλλ' εὐρίσκομεν ἄρά γε ἐνταῦθα ἣν ζητοῦμεν ἀλήθειαν;

Ὅπως εὐρωμεν αὐτήν, ὀφείλομεν νὰ τὴν ζητήσωμεν. Καὶ ὅπως ζητήσωμεν αὐτήν ὁρθῶς, ὀφείλομεν νὰ θέλωμεν τὴν εὑρεσίν της.

Εἶνε ἀνάξιον ἡμῶν περὶ πάντων μὲν τῶν ζητημάτων καὶ παντῶν τῶν γεγονότων νὰ ἔχωμεν ἐνδιαφέρον, περὶ δὲ τούτου τοῦ μεγίστου τῶν ζητημάτων νὰ μὴ ἐνδιαφερώμεθα παντάπασι. Διότι ἡμεῖς μὲν ἐπλάσθημεν διὰ τὴν ἀλήθειαν, «ἡ δὲ ἀλήθεια εἶνε ἡ τροφή τῶν πνευμάτων» (18). Καὶ δὴ ἐν τούτῳ κεῖται τὸ ἡμέτερον μεγαλεῖον. Καὶ ἂν δέ μοι ἐκλείετο ἡ θύρα αὐτῆς, ἐγὼ θὰ προετίμων ἐν τῇ θλίψει τῆς καρδίας μου νὰ κάθηναι πρὸ τῆς κεκλεισμένης θύρας, «ὅπως τοῦλάχιστον καταθέτω τὴν θλίψιν ταύτην ὡς μαρτυρίαν, ὅτι αἰσθάνομαι ἑμαυτὸν πλασθέντα διὰ τὴν ἀλήθειαν» (19), παρὰ ἀδιαφορῶν περὶ αὐτῆς νὰ ἀποστῶ διὰ παντὸς τοῦ νὰ ζητῶ αὐτήν. Ἀλλὰ δὲν λέγεται ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὅταν τις ἐπιπολαίως μόνον γεύηται τῆς ἐπιφανείας τῆς γνώσεως, μὴ ἐμβαθύνων εἰς τὰ σπλάγχχνα αὐτῆς. Ὅπερ ὁ Βάκων λέγει περὶ τῆς Φιλοσοφίας, ὅτι ἐπιπολαίως μὲν σπουδαζομένη ἀπομακρύνει ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, κατὰ βάθος δὲ μελετωμένη φέρει πρὸς τὸν Θεόν, ἰσχύει περὶ πάσης ἐπιστήμης. Διότι ἡ ἀλήθεια κατοικεῖ ἐν τῷ βάθει· διότι ὁ Θεὸς κατοικεῖ ἐν τῷ βάθει· εὑρηται ὁπισθεν τῶν ὁρατῶν πραγμάτων. Αἱ μὲν ὁδοὶ τῆς ἐρεῦνης εἶνε πολλαὶ, τὸ δὲ τέλος ἐν, ὃ ἐστὶν ὁ Θεός, ὅστις εἶνε ἡ αὐτοαλήθεια. Ἀλλὰ θέον νὰ ἐγκαρτερήσωμεν μέχρι τοῦ τέλους. Καὶ διατὶ ὅχι; διότι καὶ ὁδὸν ὑπάρχουσι σκότῃ; Καὶ ποῦ δὲν εὐρίσκονται ταῦτα; Μὴ δὲν ζῶμεν ὑπὸ πέπλον μυστηρίων; Μήπως αὐτὸς ὁ βίος, ἡ ἰδέα τοῦ βίου δὲν εἶνε σκοτεινὸν μυστήριον; Ἄν ἡ πραγματικότης καλύπτεται ὑπὸ σκότους, πῶς εἶνε δυνατόν ν' ἀπαλλαχθῇ τούτου ἡ ἡμετέρα διάνοια; Ποῦ ποτε τοῦ κόσμου συνέστη σύστημα ἀληθειῶν ἐλεύθερον παντὸς σκότους; «Ὅσω περισσότερον προχωρεῖ τις ἐν τῇ ὁδῷ τῆς πείρας, τόσω μᾶλλον προσεγγίζει εἰς τὸ ἀνεξερεύνητον» λέγει ὁ Γοίθιος (20). Ὁφείλομεν ἀληθῶς νὰ ἐξετάζωμεν τὰ πράγματα καὶ ζητήματα μετ' ἐπιμονῆς καὶ ὑπομονῆς, νὰ ἀφίνωμεν αὐτὰ νὰ ἐπενεργῶσιν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ νὰ μὴ πηδῶμεν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἕτερον, μὴ ἐμβαθύνοντες εἰς οὐδέν. Προσέτι ὀφείλομεν νὰ θέλωμεν τὴν εὐρεσιν τῆς ἀληθείας, μὴ προκαταλαμβάνομενοι διόλου ὑπὸ τῶν ἀτομικῶν ἡμῶν ἰδεῶν. Ἡ γνώσις τῆς ἀληθείας ἄρ-

γεται κατὰ τὸν Πυθαγόραν διὰ τῆς μυστικῆς σιωπῆς, τουτέστι διὰ τῆς ἐσωτερικῆς σιγηλῆς ἀφοσιώσεως εἰς αὐτήν, οὐχὶ δὲ διὰ τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς κλίσεως εἰς τὴν ἀμφιβολίαν. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὑπάρχει ἐν εἶδος ἀμφιβολίας ἐπιζητούσης τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς στεφανοῖ δι' ἐπιτυχίας τοὺς εὐθεῖς τὴν καρδίαν. Ὑπάρχει ὁμοῦ καὶ ἕτερον εἶδος κλίσεως πρὸς τὴν ἀμφιβολίαν, ἥτις «αἰείποτε μὲν μανθάνει, οὐδέποτε ὁμοῦ φθάνει εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας». Τὸ σφάλμα τοῦτο δὲν εἶνε τοῦ νοός, ἀλλὰ τῆς θελήσεως. Οὐδεὶς ἀμφιβάλλει περὶ τῶν μαθηματικῶν ἀληθειῶν. Διατί; Διότι οὐδεὶς ἔχει συμφέρον νὰ ἀμφισβητήσῃ αὐτάς (21). Πρὸς διαμφισβήτησιν ὁμοῦ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δύναται τις κάλλιστα νὰ ἔχῃ συμφέρον. Αἱ ιδέαι ἡμῶν ἐξαρτῶνται πλέον, ἢ ὅσον δύναται τις νὰ πιστεύσῃ, ἐκ τῶν κλίσεων, τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐνὶ λόγῳ ἐκ τῆς ἡθικῆς ἡμῶν καταστάσεως καθόλου. «Ἡ καρδία ἔχει τοὺς λόγους τῆς, οὐς ὁ λόγος οὐδόλως γνωρίζει» λέγει ὁ Πασχάλης. Καὶ εἰς ἀγέρωχος φιλόσοφος, ὁ Φίχτης, ὠμολόγησε: «Τὰ ἡμέτερα συστήματα πολλὰς δὲν εἶνε, εἰμὴ ἡ ἱστορία τῆς ἡμετέρας καρδίας. Ὅλαι αἱ πεποιηθεῖς μου προσδιορίζονται ὑπὸ τοῦ χαρακτῆρός μου, οὐχὶ δὲ ὑπὸ τοῦ λογικοῦ μου· ἡ δὲ διόρθωσις τῆς καρδίας φέρει εἰς τὴν ἀληθῆ σοφίαν» (22).

Ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται εἰς στενὴν σχέσιν, οὐ μόνον πρὸς τὴν διάνοιαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἡθικὴν ἡμῶν φύσιν. Ὅποια ἡ ἡθικὴ ἡμῶν σχέσις πρὸς τὴν ἀλήθειαν, τοιοῦτόν τινα προσδιορισμὸν λαμβάνουσι καὶ αἱ ιδέαι ἡμῶν. Διὰ τοῦτο συμβαίνει συχνότατα, ὥστε οἱ ἐκπίπτοντες ἡθικῶς νὰ ἐκπίπτωσι καὶ κατὰ τὰς ιδέας. Ἡ διάνοια εἶνε ἀργυρώνητος· ὑπηρετεῖ ὑπὸ παντοίας προφάσεις ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς καρδίας. Ἡ ἀλήθεια εἶνε μέγα τι καὶ σοβαρὸν πράγμα· ὅθεν δὲν εἶνε εὐκόλον νὰ ὑποφέρωμεν τὸ βλοσυρὸν βλέμμα τῆς. Αὕτη, ἀφ' οὗ πρῶτον ἐξελέγχουσα καὶ διορθοῦσα ἡμᾶς διεισδύσῃ εἰς τὴν καρδίαν, τότε ἄρχεται φωτίζουσα καὶ ἀνυψοῦσα ἡμᾶς. Ὅφειλε τις νὰ ὑποστῇ τὸ πρῶτον, ὅπως ἀπολαύσῃ τοῦ δευτέρου. Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας εἶνε ἡθικὸν γεγονός· ἐξαρτᾶται πρῶτον ἐκ τῆς

Θελησέως καὶ ἔπειτα ἐκ τοῦ νοός. Διότι, καὶ ἂν ἀποφύγῃ τις πᾶσαν πλάνην καὶ ἀμφιβολίαν, ἐπὶ τέλους ἢ θελήσῃ θ' ἀποφασίσῃ περὶ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ ἀποδοχῆς τῆς ἀληθείας. Ὅθεν ὀφείλει τις νὰ θελήῃ, ὅπως γνωρίσῃ τὴν ἀλήθειαν.

Ὁ χριστιανισμὸς ἀξιοῖ, ὅτι εἶνε ἡ ἀλήθεια. Ὅφείλει τις νὰ ἔλθῃ εἰς ὠρισμένην τινὰ σχέσιν πρὸς αὐτόν· δὲν δύναται τις νὰ τὸν παρ-ἔλθῃ. Δύναται τις νὰ πολεμῇ, νὰ μισῇ αὐτόν, ὅχι ὁμῶς καὶ νὰ τὸν ἀγνοῇ· διότι ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπαντᾷ αὐτόν καθ' ὁδὸν καὶ ἀναγκάζεται ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἣν τῷ προβάλλει.

Συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται, ὅτι δῆθεν ὁ χριστιανισμὸς εἶνε μὲν ὠραία θεωρία, ἀλλ' ἴσα ἴσα μόνον θεωρία. Εἶνε τόσον ἰδανικός, ὥς δὲν ἀρμόζει εἰς τὰς συνθήκας τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Αἱ κοινωνικαὶ ἡμῶν σχέσεις, ὁ δημόσιος βίος μετὰ τῶν καθηκόντων καὶ τῶν μεταβολῶν αὐτοῦ, τὰ μεγάλα καθήκοντα τῆς ἀνθρωπότητος, αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι, ἡ ἐμπορία καὶ ἡ βιομηχανία κ. τ. λ., ταῦτα πάντα δὲν συμβιβάζονται πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐφαρμόζεται πράγματι εἰς τὰς πραγματικὰς ταύτας σχέσεις· ἴσταται ἀπέναντι τοῦ ὅλου πραγματικοῦ βίου, ὡς ὅλως ξένον τι καὶ ἀλλότριον πρᾶγμα. Εἶνε ποίημα, ἐν ᾧ ὁ βίος εἶνε λόγος πεζός· παρίσταται ὡς φαινόμενον κατελθὸν ἐξ ἄλλου τινὸς κόσμου, ἐν ᾧ ἡμεῖς ζῶμεν ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ. Ζητεῖ νὰ διαστρέψῃ καὶ ἀφομοιώσῃ τὰς ἰδέας ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνον τὸν ἄλλον κόσμον. Εὐρίσκειται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἡμετέρας ἰδέας καὶ τὰ φυσικὰ ἡμῶν αἰσθήματα. Εἶνε ἡ ἄρνησις παντὸς ὅ,τι ἀνθρώπινον. Ὅθεν οὐδὲ ἀπεργάζεται ἀνθρώπους ἀληθεῖς, τελείους καὶ ἐνὸς ὅλου. Ὁ κάλιστατος χριστιανὸς εἶνε «ἄγγελος ἐλαύνων ἐπὶ θηρίου». Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶνε ἀρκετὰ ἀνθρώπινος. Εἰς τί λοιπὸν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ; Ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν χρῆσιν αὐτοῦ. Δὲν δύναται νὰ ᾗ ἡ ἀλήθεια, ἣν ἡμεῖς ζητοῦμεν καὶ ἧς χρεῖαν ἔχομεν.

Τί ν' ἀπαντήσωμεν εἰς ταῦτα; Ἀφῶμεν ἐν πρώτοις νὰ λαλήσωσιν αὐτὰ τὰ πράγματα· ἄς ἐπικαλεσθῶμεν τὴν μαρτυρίαν τῆς ἱστορίας. Δὲν εἶνε γέγονός, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ὑπῆρξεν ἡ ὑψίστη καὶ

γονιμωτάτη πνευματική δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ; Καὶ αὐτοὶ οἱ πο-
λέμιοι τοῦ χριστιανισμοῦ ὁμολογοῦσι τοῦτο· διότι ἄλλως δὲν θά
διεφιλονείκουν μετὰ τσαύτης λύσεως τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ, ἂν μὴ
ἠναγκάζοντο νὰ ὁμολογήσωσι τὴν πραγματικότητα τῆς δυνάμεως
καὶ τῆς ἐπιβροῆς του, καὶ ἂν μὴ ἡσθάνοντο τὰ ἀποτελέσματα αὐ-
τῶν ἐν παντὶ βήματι, ὃ ποιοῦσιν ἐν τε τῇ χώρᾳ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ
ἐν τῇ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἄρα ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶνε ἀπλῆ
μόνον θεωρία καὶ ποίημα· εἶνε δύναμις πραγματική, καὶ δὴ ἡ με-
γίστη πασῶν. Καὶ μήπως ἡ μετὰ Χριστὸν χρονικὴ περίοδος δὲν εἶ-
νε ἀπείρως ἀνωτέρα τῆς πρὸ Χριστοῦ; Πρῶτον ἤδη μετὰ τοῦ χρι-
στιανισμοῦ ἤρξατο ὁ αἰὼν τῆς φιλανθρωπίας. Ἦν ἄρα οὗτος ἀρμό-
διος καὶ ἀνάλογος τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει.

Ὁ χριστιανισμὸς ἠνέφξεν ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ καὶ τέχνῃ νέα βά-
θη τῆς καρδίας καὶ τοῦ πνεύματος· ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ κοινωνικοῦ βίου
κατέστησε τὰ αἰσθήματα τῆς φιλανθρωπίας καὶ τὰς προσωπικὰς
σχέσεις ἀσυγκρίτως στενότερα καὶ τρυφερώτερα. Εἶνε ἄρα ὁ χρι-
στιανισμὸς οὐχὶ ἡ ἄρνησις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ ἀλήθεια τοῦ βίου
αὐτοῦ. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶνε ἀλήθεια. Ἀλλ'
ἡ ἀλήθεια αὕτη ὀφείλει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ αὐτὴ ἑαυτήν. Καθῆκον ἔ-
χομεν ν' ἀποδείξωμεν, ὅτι αἱ θεμελιώδεις ἀλήθειαι τοῦ χριστιανι-
σμοῦ εἶνε ὅλως σύμφωνοι πρὸς τὴν ἀληθῆ φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου
πνεύματος. Τοιοῦτος εἶνε ὁ σκοπὸς τῶν ἀκολουθῶν λόγων. Ἀλλ' ὁ
χριστιανισμὸς θεμελιοῖ τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἀληθειῶν αὐτοῦ ἐπὶ
τῆς περὶ Θεοῦ βεβαιότητος. Ἡ πρώτη λέξις τοῦ χριστιανισμοῦ εἶ-
νε: Θεός! Ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τῆς παρούσης ὑπάρξεως κεῖται
ἐν τῷ Θεῷ. Ἡ ἀλήθεια, ἣν ἡμεῖς ζητοῦμεν καὶ ἣς χρεῖαν ἔχομεν,
εἶνε ὁ Θεός, ὁ ζῶν καὶ προσωπικὸς Θεός. Οὗτος εἶνε ἡ βάσις ὅλου
τοῦ περὶ κόσμου χριστιανικοῦ συστήματος.

ΛΟΓΟΣ ΤΡΙΤΟΣ.

Ο ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΣ ΘΕΟΣ.

Τὸ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ζήτημα εἶνε τὸ ὑπέρτατον πάντων τῶν ζητημάτων. Ἡ λύσις τῶν μεγάλων προβλημάτων περὶ τῆς ὑπάρξεως πάντων τῶν ὄντων, καὶ ἡ διεύθυνσις τοῦ ἡμετέρου βίου ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην: Ὑπάρχει Θεὸς, ἢ ὄχι; Ἐντεῦθεν προσδιορίζεται καὶ πᾶσα ἡ περὶ κόσμου θεωρία καὶ πᾶσα ἡ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου διεύθυνσις. Τὸ ζήτημα ἄρα τοῦτο εἶνε τὸ πρῶτιστον καὶ ὕψιστον πάντων, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ μέγιστον. Εἶνε ἀκατανόητον πρᾶγμα, πῶς εἶνε δυνατόν οἱ ἄνθρωποι νὰ παρέρχωνται ἐν ἀδιαφορίᾳ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐν ᾧ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα προσέχουσι τὸν νοῦν μετὰ πολυλοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος. Καὶ τί εἶνε τὰ μέγιστα ζητήματα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, ἢ τὰ τιμιώτατα καθήκοντα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς κλήσεως, εἰς ἃ ὁ ἄνθρωπος ἀφιερῶι τὴν ζωὴν του ὁλόκληρον, παραβαλλόμενα πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα καὶ τὸ προκείμενον ἐνδιαφέρον; Καὶ πῶς εἶνε δυνατόν χάριν ἐκείνων νὰ λησμονῇ τις τοῦτο τὸ μέγιστον; Οὐδὲν ἄλλο ζήτημα ἔχει τοιοῦτο δικαίωμα ἐφ' ἡμῶν, οἷον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος, ὅπερ, ὃν μετ' ὅλων τῶν ἄλλων στενότατα συνδεδεμένον, παρίσταται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἐν πᾶσι ταῖς ζητήμασιν ἐκεῖνοις, ὅσα τὸν ἀνθρώπινον βίον κυμαίνουσιν. Εἶνε δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο οὐχὶ τοῦ σοφοῦ, ἢ τοῦ πολίτου, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου, ὁλοκλήρου τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ αὐτοῦ βίου.

Καθὼς αὐτὸ τὸ ζήτημα, οὕτω καὶ ἡ λύσις αὐτοῦ ἀποδίδει ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπον. Ὅθεν ὁ νοῦς μόνος δὲν δύναται ν' ἀποφασίσῃ περὶ τούτου· διότι οὗτος δὲν συγκροτεῖ τὸν ὅλον ἄνθρωπον. Ἀπαιτεῖται προσέτι καὶ ἐσωτερικὴ τις ἠθικὴ ἀπόφασις. Πλὴν τοῦ νοός ὀφείλουσι νὰ συναποφανθῶσιν ἐνταῦθα ἢ τε συνειδήσις καὶ ἡ καρδιά.

Διότι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται πολλῷ μᾶλλον εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν καρδίαν, ἢ εἰς τὸν νοῦν. Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἐσχάτη ἀρχὴ τῶν πραγμάτων, ἔπεται, ὅτι ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ δὲν εἶνε ἔργον τῆς σκέψεως, ἀλλὰ μᾶλλον τοῦ ἀμέσου αἰσθήματος. Διότι αἱ μὲν πρῶται καὶ αἰώνιοι ἀρχαὶ στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἀμέσου βεβαιότητος τοῦ αἰσθήματος, τὰ δὲ θεωρήματα ἐπὶ συλλογισμῶν. Περὶ οὐδενὸς δὲ πράγματος ἔχει ὁ ἄνθρωπος τοιαύτην ἄμεσον βεβαιότητα, οἷαν περὶ Θεοῦ.

Ἡ ἀρνησις τοῦ Θεοῦ εἶνε ἀρνησις βεβαιότητος, ἣν φέρομεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι, τούτου δὲ ἕνεκα καὶ ἀποπλάνησις τοῦ πνεύματος, ἣτις δὲν ἔπρεπε νὰ ᾖ δυνατὴ. Ὁ εὐφυὲς καὶ ἀγγίχους φυσιολόγος Λιχτεμβέργης περιγράφει τὴν ἀποπλάνησιν ταύτην ἐν τῇ γνωστῇ ἐκείνῃ προφητείᾳ: «Ἡ ἡμετέρα κοινωνία θὰ φθάσῃ ποτὲ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν λεπτότητος, ὥστε ἔσται ἐπίσης γελοία, πιστεύουσα εἰς τὸν Θεόν, ὡς εἶνε σήμερον, πιστεύουσα εἰς τοὺς μορμόνας. Ἀφ' οὗ δὲ ὁ κόσμος καταντήσῃ ἐτι λεπτότερος, τότε θὰ πιστεύωμεν καὶ πάλιν εἰς τοὺς μορμόνας. Ἡμεῖς αὐτοὶ ἐσόμεθα ὡς θεοί» (1). Ἀλλὰ καὶ ἡ Γραφή λέγει ἐν ψαλμῷ 140: «εἶπεν ἄφρων ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ, οὐκ ἔστι Θεός».

Ἀμεσὸς τις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ βεβαιότης ἐνοικεῖ ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι. Δὲν δυνάμεθα κατ' οὐδένα τρόπον ν' ἀποβάλωμεν ἐξ αὐτοῦ τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ. Δὲν δυνάμεθα νὰ σκεφθῶμεν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ ἡμῶν αὐτῶν, χωρὶς συγχρόνως νὰ ἀνακαλέσωμεν ἄχοντες εἰς τὸν νοῦν ἡμῶν καὶ τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ. Αἱ ιδέαι ἡμῶν, ὑπερπηδῶσαι τὴν σφαῖραν παντὸς ὁρατοῦ καὶ πεπερασμένου, σπεύδουσι πρὸς τι ὑπέρτατον, ἀόρατον καὶ ἄπειρον, καὶ δὲν καταπαύουσι τὴν πορείαν αὐτῶν, πρὶν ἢ φθάσωσιν εἰς τὸ οἰκεῖον τέλος. Ἐξ ἀνάγκης νοοῦμεν τὸν Θεόν. Ἡ συνείδησις περὶ τοῦ Θεοῦ εἶνε ἐπίσης εὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἡμετέρου πνεύματος, καθὼς καὶ ἡ περὶ κόσμου καὶ ἡμῶν αὐτῶν συνείδησις. Ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ εἶνε ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ πνεύματος. «Τὸ ἀνυψούμενον πνεῦμα, λέγει ὁ Λιχτεμβέργης, ρίπτει τὸ σῶμα ἐπὶ τὰ γόνατα». Καὶ ὁ ἐθνικὸς ἡθικοφιλό-

σοφος Ἐπίκτητος λέγει: «Εἰ γοῦν ἀηδὼν ἤμην, ἐποιοῦν ἂν τὰ τῆς ἀηδόνος· εἰ κύκνος, τὰ τοῦ κύκνου. Νῦν δὲ λογικός εἰμι, ὑμνεῖν με δεῖ τὸν Θεόν· τοῦτό μου τὸ ἔργον ἐστὶ· ποιῶ αὐτό» (2). Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶνε ἡ μεγίστη καὶ ἀναγκαιοτάτη τῶν ιδεῶν, ὅσας ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ συλλάβῃ. Τί θὰ ἐκώλυεν ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης ἀναγκαιότητος τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς ιδέας ταύτης; Οὐδέν. Διότι νοεῖν τὸν Θεὸν σημαίνει, ἔχειν βεβαιότητα περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Δὲν εἶνε δυνατόν νὰ μὴ νοῶμεν τὸν Θεόν, καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν αὐτὸν ἄλλως, ἢ ὡς πράγματι ὑπάρχοντα· τοῦτο εἶνε μία ἀνάγκη τοῦ ἡμετέρου λόγου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἐν ἡμῖν συνειδήσις αὕτη περὶ τοῦ Θεοῦ πρέπει ν' ἀναπτύσσεται—ἀλλ' ἀπαράλλακτα, ὡς καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἄμεσοι ἀλήθειαι καὶ βεβαιότητες, ἃς φέρομεν ἐν ἡμῖν. Καὶ αὕτη ἡ συνειδήσις ἡμῶν αὐτῶν ἔχει ἀνάγκην ἀναπτύξεως· ἀλλ' ἔπεται ἐντεῦθεν, ὅτι εἶνε προῖόν τῆς ἀνατροφῆς, ἢ ἄλλως, ὅτι ἐλήφθη ἔξωθεν; Οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ περὶ τῆς περὶ Θεοῦ συνειδήσεως, ἣτις ἐνοικεῖ ἐν τῷ πνευματικῷ ἡμῶν βίῳ ὡς ἀναγκαῖον αὐτοῦ μέρος. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶνε ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ, ἐξηγεῖ καὶ τὴν καθολικότητα αὐτῆς. «Οὐδεὶς λαὸς εἶνε τόσον παχυλὸς καὶ ἄγριος, ὥστε νὰ μὴ πιστεύῃ εἰς Θεὸν τινα, καὶ περ μὴ γνωρίζων τὴν φύσιν αὐτοῦ»—λέγει ὁ Κικέρων (3). Τὴν ἀλήθειαν τῆς κλασικῆς ταύτης μαρτυρίας ἐπεβεβαίωσεν ἡ πείρα χιλιάδων ἐτῶν. Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος ἀνεκαλύφθη πλεον τοῦ ἡμίσεος τῆς γῆς, καὶ πανταχοῦ εὐρέθη λατρεία καὶ θρησκεία. Οὐδεὶς λαὸς ὑπάρχει χωρὶς ιδέας περὶ Θεοῦ. Οἱ ἄθεοι κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἀνακαλύψωσι λαόν τινα ἄθεον, ἀλλ' ἀπέτυχον. Οἱ Αἰθίοπες τῆς Ἀφρικῆς ἢ τῆς νέας Ὀλλανδίας, οἱ ἄγριοι τῆς Ἀμερικῆς—πάντες οὗτοι γνωρίζουσιν ἐν ὑπέρτατον ὄν. Ὅπουδῆποτε γῆς εὐρέθη ἄνθρωπος, ἐκεῖ εὐρέθη καὶ θρησκεία. Μόνον δὲ ἐπιπόλαιοι παρατηρήσεις ὑπεστήριξαν τὸ ἐναντίον. Ἀναμφιβόλως ἡ μορφή τῆς θρησκείας παρρουσιάζεται ἐπ' ἄπειρον διάφορος, καὶ ἐνιαχοῦ σπάνια μόνον ἔχνη αὐτῆς διατηρήθησαν

μέχρι νῦν, ἢ μόνον ἐν φρικτῷ παραμορφώματι ὑπάρχει. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διαφθορᾷ ταύτῃ ἀναγνωρίζομεν τοὺς ἀρχικοὺς αὐτῆς χαρὰς. Λαοὶ ἢ φυλαὶ δύνανται νὰ περιέλθωσιν εἰς τοιαύτην κατάστασιν βαρβαρότητος καὶ ἀποκτηνώσεως, ὥστε νὰ εὐρίσκωνται ἐν ἴσῃ σχεδὸν μοίρᾳ πρὸς τὰ θηρία. Καὶ ἐνταῦθα ὅμως ἡ ἐνθύμησις τοῦ Θεοῦ δὲν ἐκλείπει παντελῶς.

Πρᾶγμα δ' ἔχον τοιαύτην καθολικότητα, δι' ὃ πάντες συμφωνοῦσι, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ᾗ ψευδές, κατὰ τὸ ἀρχαῖον γνωστὸν ἐπιχειρημα τοῦ Κικέρωνος (4). Τὸ τοιοῦτο πρέπει νὰ στηρίζηται ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀντέταττον πάντοτε οἱ Ἀπολογηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων κατὰ τῶν ἐθνικῶν: Ἡμεῖς φέρομεν τὴν περὶ Θεοῦ μαρτυρίαν ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν, εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ γνωρίζωμεν τὸν Θεόν, καὶ νὰ μὴ ὤμεν βέβαιοι περὶ αὐτοῦ (5).

Δύναται τις νὰ διατείνηται, ὅτι δὲν κατέχει ταύτην τὴν περὶ Θεοῦ βεβαιότητα, δὲν δύναται ὅμως καὶ ν' ἀποβάλῃ αὐτήν. Δύναται τις νὰ πείσῃ ἑαυτὸν, ὅτι ἀγνοεῖ ἐκεῖνο μόνον, ὅπερ δὲν δύναται εἰμὴ νὰ γνωρίζῃ. Ἡ ἀθεΐα δὲν εἶνε ἀναγκαῖος καρπὸς τοῦ νοός, ἀλλ' ἀπλῶς ἔργον τῆς θελήσεως, καὶ δὴ ἔργον αὐτῆς αὐθαίρετον. Οἱ λόγιοι, οὗς συνήθως προτείνουνσι πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἀθεΐας, δὲν χρησιμεύουσιν, εἰμὴ εἰς τὸ νὰ καλύπτωσι τὴν ἀληθῆ αὐτῆς πηγὴν καὶ αἰτίαν. Οἱ λόγιοι οὗτοι δὲν ἔχουσι μείζονα ἀξίαν τοῦ λόγου τοῦ Ἰνδοῦ ἐκείνου, ὅστις ἔλεγε πρὸς τινὰ ἱεραπόστολον, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ πιστεύσῃ εἰς τὸν Θεόν, διότι δὲν τὸν ἔβλεπε: «ἀλλ' οὐδὲ ἐγὼ βλέπω τὸν νοῦν σου» — τῷ ἀπήντησεν ὁ Ἱεραπόστολος (6). Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μὲν τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν, ὀφείλει ὅμως νὰ θέλῃ ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτήν. Αὕτη δὲν ἐπιβάλλεται εἰς τὸν νοῦν διὰ τῆς ἀποδείξεως, ἀλλὰ γίνεται παραδεκτή διὰ τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως, διὰ τῆς πεποιθήσεως. Ἡ εἰς τὸν Θεὸν πίστις δὲν εἶνε ἐπιστήμη, ἀλλ' ἀρετή. Δὲν γεννᾶται ἐκ τῆς σκέψεως, ἀλλὰ προηγείται αὐτῆς. Ὁ νοὺς δὲν πείθει τὴν καρδίαν, ἀλλ' ἡ καρδία τὸν νοῦν· ἐν γένει ἐφ' ὅλων τῶν ἡθικῶν ἀληθειῶν ἡ συνείδησις προεξάρχει τοῦ νοός. «Ὁ Θεὸς ἠθέλησε,

λέγει ὁ Πασκάλης, ὥστε ὅλαι αἱ θεῖαι ἀλήθειαι ἐκ τῆς καρδίας νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸ πνεῦμα, οὐχὶ δὲ ἐκ τοῦ πνεύματος εἰς τὴν καρδίαν. Διότι τὰ μὲν ἀνθρώπινα πράγματα ὀφείλει τις νὰ γνωρίσῃ, ὅπως ἀγαπήσῃ αὐτά, τὰ δὲ θεῖα ὀφείλει τις ν' ἀγαπήσῃ, ὅπως γνωρίσῃ αὐτά». «Εἶνε ζήτημα, λέγει καὶ ὁ Λιχτεμβέργης, ἂν ποτε ὁ λόγος ἄνευ τῆς καρδίας ἤθελε φθάσει εἰς τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἀφ' οὗ ἡ καρδία ἐγνώρισεν αὐτὸν, τότε καὶ ὁ λόγος ἐπεδόθη εἰς τὴν ζήτησιν αὐτοῦ» (7). Ζητεῖ δὲ αὐτὸν καὶ τὰ ἔχνη αὐτοῦ πανταχοῦ, ἐν τῇ φύσει, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ἔχει μείζονα ἐνασχόλησιν, οὐδὲ ἐναργεστέραν ἀπόδειξιν τῆς ἑαυτοῦ ἀξίας, εἰμὴ τὸ νὰ ἀκολουθῇ τὰ ἔχνη τοῦ Θεοῦ, ὅπως πεισθῇ καὶ διὰ τοῦ νοὸς περὶ ἐκείνου, ὅπερ εἶνε δι' αὐτὸ ἀντικείμενον ἀμέσου πεποιθήσεως. Ἡ πεποιθήσις αὕτη ἔσται πάντοτε πολλῶ ἰσχυροτέρα τῆς διὰ τοῦ νοὸς ποριζομένης. Πολὺ ἀπέχουσα τοῦ νὰ ἐπικυρωθῇ ὑπὸ τοῦ νοὸς, αὕτη ἀναπληροῖ τὰς ἐλλείψεις ἐκείνου.

Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων προτέθησαν ἀποδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῇ πρὸ τῶν χριστιανικῶν χρόνων φιλοσοφίᾳ, παρὰ Πλάτωνι, Ἀριστοτέλει καὶ Κικέρωνι, ἀπαντῶσι πλείοι. Ἡ χριστιανικὴ θεολογία καὶ φιλοσοφία παραλαβοῦσαι ἀνέπτυξαν αὐτὰς ἐπὶ τὸ τελειότερον. Αἱ ἀποδείξεις αὗται δὲν προτίθενται ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι μέχρι νῦν μένει εἰσέτι ἄγνωστον, ἀλλὰ μόνον νὰ δικαιολογήσωσιν ἐνώπιον τοῦ σκεπτομένου νοὸς τὴν ἄμεσον βεβαιότητα τῆς συνειδήσεως, δεικνύουσαι πανταχοῦ τὰ ἔχνη τοῦ Θεοῦ, ὃν ἡμεῖς ἤδη γνωρίζομεν καὶ αἰσθανόμεθα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ καρδίᾳ.

Ἡ φύσις κύκλῳ ἡμῶν ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα. Ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα, καὶ νύξ νυκτὶ ἀναγγέλλει γνῶσιν. Οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν» (ψαλμ. 19)—ἡ ιδέα αὕτη διήκει μὲν δι' ὅλης τῆς Ἀγίας Γραφῆς, εὕρισκει δὲ ἡχῶ ἐν τοῖς ἐνδομύχοις ἡμῶν. Ἡ φύσις διεγείρει ἐν ἡμῖν καὶ ἀκούσι τὴν ιδέαν τοῦ ἀπείρου.

«Φιλόσοφοί τινες, λέγει ὁ Κλαύδιος, διατείνονται, ὅτι ἡ φιλοσοφία μόνῃ εἶνε ἱκανὴ νὰ εἴπῃ, ἂν ὑπάρχῃ Θεός, καὶ τί εἶνε οὗτος. Τὸ ἐπ' ἐμοί, οὐδείς δύναται νὰ εἴπῃ, ὅτι εἰμὶ φιλόσοφος· ἀλλὰ ποτὲ δὲν διέρχομαι δάσος χωρὶς νὰ ἐρωτήσω κατ' ἐμαυτὸν, τίς δίδει τὴν αὐξήσιν εἰς τὰ δένδρα, καὶ τότε μοι ἐπέρχεται μακρόθεν καὶ ἀορίστως ἡ ἰδέα τῆς ὑπάρξεως ὄντος τινὸς ἀγνώστου, συγχρόνως δ' ἐπιθυμῶ νὰ στοιχηματίσω, ὅτι τὸν Θεὸν διανοοῦμαι· τόσον ἡ συγχίνησις, ἣν αἰσθάνομαι, εἶνε πλήρης βαθέος σεβασμοῦ καὶ γλυκείας χαρᾶς» (8). Πανταχόθεν πνεῖ περὶ ἡμᾶς τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. «Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμεν». Τίς δύναται νὰ διαφύγῃ αὐτόν; «Ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου; καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ποῦ φύγω;» Καθὼς ἡ ἀόρατος ψυχὴ φαίνεται ὡς εἰς κάτοπτρον εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ὁ Θεός, πνεῦμα ἀόρατον, φανεροῦται ἐν τῇ φύσει, ἣτις εἶνε, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πρόσωπον αὐτοῦ (9). Ἄλλ' ὅπως ἐννοήσωμεν τὴν γλῶσσαν τῆς φύσεως, ἀνάγκη νὰ φέρωμεν μεθ' ἡμῶν τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, ἥς ἄνευ ἡ γλῶσσα αὕτη μένει ἀτελής. Ἡ φύσις εἶνε ὡς μία γραφὴ συνισταμένη μόνον ἐκ συμφώνων. Ὅπως δυνηθῶμεν ν' ἀναγνώσωμεν ταύτην, ἀνάγκη νὰ φέρωμεν μεθ' ἡμῶν τὰ φωνήεντα. Ἡ ἐν τοῖς ἐνδομύχοις ἡμῶν ἐνοικοῦσα φωνὴ ἀπαιτεῖ καὶ τὸ σύμφωνον τῆς φύσεως, ὅπως καταστῇ ἑναρθρὸς λέξις. Ἀναμφιβόλως ἡ φύσις δὲν ἀποκαλύπτει τὸν Θεὸν ἀφ' ἑαυτῆς· ὁ Θεὸς κρύπτεται ὑπὸ τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης, ὅστις βασιλεύει ἐν τῇ φύσει (10). Ἡ φύσις κρύπτει τὸν Θεόν, ἀλλὰ καὶ ἀποκαλύπτει αὐτόν. Αὕτη εἶνε πέπλος, ἀλλὰ πέπλος διαφανής. Πάντα τὰ πράγματα, κρύπτοντα ἐν ἑαυτοῖς ἐν μυστήριον, διεγείρουσιν ἡμᾶς εἰς ζήτησιν καὶ ἀνακάλυψιν αὐτοῦ. Τὸ ἔσχατον τῶν μυστηρίων εἶνε ὁ Θεός. Ὅπως εὐρωμεν αὐτόν, ἀνάγκη νὰ τὸν ζητήσωμεν· ὅπως ζητήσωμεν αὐτόν, ἀνάγκη νὰ τὸν γνωρίσωμεν· ὅπως γνωρίσωμεν αὐτόν, ἀνάγκη νὰ τὸν ἀγαπήσωμεν. Οἱ μὴ θέλοντες νὰ μάθωσί τι περὶ τοῦ Θεοῦ, δὲν εὕρισκουσιν αὐτόν ἐν τῇ φύσει, ἣτις ἔσται αὐτοῖς αἰτία μᾶλλον ἀμφιβολίας. «Καθὼς ἔλα τὰ πράγματα λαλοῦσι περὶ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς γνωρίζοντας

αὐτόν, καὶ ἀποκαλύπτουσιν αὐτόν τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν, οὕτω τοῦτὰ πρᾶγματα κρύπτουσιν αὐτόν ἀπὸ τῶν μὴ γινωσκόντων αὐτόν» (11).

Πρὸ πάντων ἡ ὑπαρξὶς αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἀναγγέλλει ἡμῖν καὶ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ. Ὁ κόσμος ὑπάρχει, ἄρα ὑπάρχει καὶ εἰς αἷτιος τοῦ κόσμου. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπέρχεται αὐτομάτως εἰς πάντα ἕκαστον. Καὶ τόσον σαφῶς γίνεται ἐν τῷ κόσμῳ ἡ φανέρωσις τῆς ἀοράτου οὐσίας τοῦ Θεοῦ, τῆς αἰδίου αὐτοῦ δυνάμεως καὶ θειότητος, ὥστε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κηρύττει ἀναπολόγητον πάντα μὴ ἀναγνωρίζοντα τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ (Ῥωμ. 1, 19. 20.). Οὕτως ἐξεφράσθησαν καὶ οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης (12). Καὶ δικαίως διότι τοῦτο εἶνε ἀναγκαῖον ἐξαγόμενον, Ὁ Κόσμος ἔλαβεν ἀρχήν, ἀλλ' ὑπὸ τίνας; ὑφ' ἑαυτοῦ; Οἱ μὴδὲν ἄλλο τοῦ κόσμου ἀνώτερον ἀποδεχόμενοι ἀναγκάζονται νὰ πιστεύωσι τοῦτο. Ἀλλὰ πῶς ὁ κόσμος ἐδημιούργησεν αὐτὸς ἑαυτόν; ποῦ εὔρηται ἡ δημιουργὸς αὕτη δύναμις; Ὅλαι αἱ δυνάμεις, ὅσας ἡμεῖς γνωρίζομεν, εἶνε πεπερασμέναι· ἄρα οὐδεμία ἐξ αὐτῶν δύναται καθ' ἑαυτὴν νὰ ᾗ δημιουργός. Εἶνε ἄρα γε τὸ σύνολον τῶν δυνάμεων; ἀλλὰ πῶς σύνολον πεπερασμένων δυνάμεων δύναται νὰ παραγάγῃ τι ἄπειρον; Ἐκάστη δύναμις τῆς φύσεως ἐξαρτᾶται ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων· τὸ σύνολον αὐτῶν δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀνεξάρτητον δύναμιν. Ὅλαι αἱ αἰτίαι, ὅσας βλέπομεν ἐνεργούσας, εἶνε δευτερεύουσαι, οὐδεμία δ' ἐξ αὐτῶν εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἐσχάτη, ὑπερτάτη, ἀρχικὴ. Τὸ δὲ σύνολον δευτερευουσῶν αἰτιῶν δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀπόλυτον αἰτίαν. Ὁφείλομεν ἄρα ὑπεράνω τῶν πεπερασμένων ὄντων, δυνάμεων καὶ αἰτιῶν νὰ ζητήσωμεν μίαν ὑψίστην, ἐσχάτην, ἀπόλυτον δύναμιν καὶ αἰτίαν, δι' ἧς ὁ κόσμος οὗτος τῶν πεπερασμένων ὄντων καὶ δυνάμεων ἐδημιουργήθη. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ὁ λόγος· τοῦτο ἀπαιτεῖ τὸ ἄμεσον αἶσθημα καὶ ἡ συνείδησις. Ὅλα τὰ περιστοιχοῦντα ἡμᾶς ἀντικείμενα παραπέμπουσιν ἡμᾶς ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω ἑαυτῶν· οὐδὲν τούτων ἐπιτρέπει ἡμῖν νὰ καταλύσωμεν παρ' αὐτῶν πάντα εἶνε ξεναγοὶ μόνον, ὁδηγοῦντες ἡμᾶς περαιτέρω, ὑπὲρ τὴν φύσιν, πρὸς τι ὑπερφυσικόν.

Τὸ ὑπερφυσικὸν δὲ τοῦτο, ὅπερ ἡμεῖς ζητοῦμεν ἐκτὸς τοῦ κόσμου, εἰς ὃ ὁδηγούμεθα ὑπὸ τοῦ κόσμου, εἶνε ὁ Θεός, ὁ προσωπικὸς Θεός, ἡ προσωπικὴ δύναμις τοῦ κόσμου (13). «Ἠρώτησα τὴν Γῆν—λέγει ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ἐν τινι λαμπρῷ χωρίῳ τῶν ἐξομολογήσεων αὐτοῦ (X, 6)—καὶ μοι ἀπεκρίθη: δὲν εἶμαι ὁ θεός σου· οὕτω δέ μοι ἀπεκρίθησαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ. Ἠρώτησα τὴν θάλασσαν καὶ τὰς ἀβύσσους αὐτῆς καὶ πάντα, ὅσα ζῶσι καὶ ἔρπουσιν ἐν αὐτοῖς, καὶ ἀπεκρίθησαν: δὲν εἶμεθα ὁ Θεός σου, ζήτησον αὐτὸν ὑψηλότερα. Ἠρώτησα τοὺς πνέοντας ἀνέμους καὶ τὴν ἀτμοσφαῖραν μετὰ τῶν κατοίκων αὐτῆς, καὶ ἐδόθη ἀπάντησις: δὲν εἶμαι θεός. Ἠρώτησα τὸν οὐρανὸν, τὸν ἥλιον, τὴν Σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας, καὶ εἶπον: δὲν εἶμεθα ὁ Θεός, ὃν ζητεῖς. Τότε εἶπον πρὸς πάντα τὰ περιστοιχίζοντά με: λέγετε ὅτι δὲν εἰσθε ὁ θεός μου· λαλήσατέ μοι λοιπὸν περὶ αὐτοῦ. Καὶ πάντα ἀνέκραξαν ἐν μιᾷ φωνῇ: αὐτὸς ἐποίησεν ἡμᾶς». Ὅλα τὰ κτίσματα ἔχουσιν ἰδίαν τινὰ γλῶσσαν δι' ἡμᾶς, ἣν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν. Ἡ γλῶσσα αὐτῶν μαρτυρεῖ περὶ Θεοῦ τοῦ δημιουργοῦ.

Εἰς τὴν ἀπόδειξιν ταύτην τὴν ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου λαμβανομένην ἐδόθησαν διάφοροι μορφαί. Ἡ ἐν τῷ κόσμῳ κίνησις προϋποτίθησιν ὑπερτάτην τινὰ κινουσαν δύναμιν, αἱ ἐν τῷ κόσμῳ ἐνέργειαι ἔσχατόν τινα αἷτιον· τὸ δυνατῶς μόνον ὑπάρχον, ὅπερ ἐνδεχόμενον νὰ μὴν ὑπάρχη νῦν, καὶ ἄλλοτε δὲν ὑπῆρχεν, ἀπαιτεῖ ἀναγκαίαν τινὰ αἰτίαν: Τοιαύτην τινὰ ὁδὸν ἔκπαλαι βαδίσας ὁ φιλοσοφικὸς νοῦς, ἥδη πρὸ τῶν χριστιανικῶν χρόνων, τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου συνεπέρανε. Τὴν σειρὰν τῶν πορισμάτων τούτων συνεχίσαντες οἱ νεώτεροι εἶπον: Ὁ βίος, καταντήσας ἱστορικὸν τι γεγονός, δεικνύει πέραν, ὅπισθεν αὐτοῦ, αἰώνιον τινα βίον. Ὁ ὁργανικὸς βίος, λαβὼν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς Γῆς, προϋποτίθησιν ὃν τι, ὅπερ ἔδωκεν αὐτῷ τὴν ζωὴν ταύτην. Προσέτι τὸ διμερὲς τοῦ κόσμου, συνισταμένου εἰς πνεύματος καὶ ὕλης, ὑποτίθησιν τὸν Θεόν. Διότι, ἐπειδὴ ἀμφότερα, πνεῦμα καὶ ὕλη, διαφέρουσι κατ' οὐσίαν ἀλλήλων, καὶ ἐκάτερον εἶνε ἡ ἀντίθεσις καὶ ὁ περι-

ορισμός τοῦ ἑτέρου, ἔπεται ὅτι ἀμφοτέρω εἶνε πεπερασμένα, καὶ οὐδέτερον δύναται νὰ ᾖ ἡ αἰτία τοῦ ἑτέρου. Ἡ ὕλική φύσις δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ ἐξ ἑαυτῆς τὸ προσωπικὸν πνεῦμα, οὐδὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ἑαυτοῦ τὴν ὕλικήν φύσιν. Εἶνε μωρία νὰ φρονῇ τις, ὅτι ἡ συνείδησις εἶνε προῖδὸν τῆς ὕλης, ἢ ὅτι ἡ ὕλη προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἡ ὑπαρξὶς τοῦ κόσμου προϋποτίθησι τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Εἶνε ἀνάγκη ὑπεράνω τῆς διαδοχῆς τῶν χρόνων, ὑπεράνω τοῦ ρεύματος τῆς ἱστορίας, νὰ ὑπάρχῃ αἰώνιον τι ὄν, πηγὴ καὶ αἰτία ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἡ τε καρδία καὶ ὁ λόγος ἀπαιτοῦσιν ἐν ὄν ἔσχατον, ὑπέρτατον, αἰώνιον, ἥτοι τὸν Θεόν.

Καθὼς ἡ ὑπαρξὶς τοῦ κόσμου, οὕτω καὶ ἡ σοφὴ αὐτοῦ διάταξις καὶ ἀρμονία εἶνε ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι, ἔχαιρον θεωροῦντες τὸν Θεὸν ὡς τὸν διατάττοντα Λόγον, ὡς τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ παντός (14). Καὶ τῷ ὄντι τὸ σύμπαν εἶνε κόσμος τις, ἀρμονικόν τι ὅλον, θαυμάσιον οἰκοδόμημα, ἐν ᾧ τὰ πάντα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα ἀρμονικώτατα. Τὰ ἐλάχιστα συνδέονται πρὸς τὰ μέγιστα καὶ τὰ μέγιστα πρὸς τὰ ἐλάχιστα· καὶ τὸ ἔσχατον καὶ μάλιστα μεμονωμένον εἶνε ἀναγκαῖον μέρος τοῦ ὅλου, καὶ ἐν τῇ θαυμασίᾳ κοινῇ ἐνεργείᾳ τὰ καθ' ἕκαστα βοηθοῦσιν ἀλλήλοις. Οὐδὲν ὑπάρχει περιττὸν, οὐδὲν ἐναντίον τοῦ σκοποῦ. Μόνον τὰ σαρκαστικὰ πνεύματα δύνανται νὰ διακωμωδῶσι τὰς ἀληθείας ταύτας, κατερχόμενα εἰς ἀσκόπους λεπτομερείας καὶ λέγοντα, ὡς τοῦτο συνέβη, ὅτι δῆθεν ὁ Θεὸς ἐφύτευσεν ἐν Ἀφρικῇ τὰς φελλοδόρυας, ὅπως κατασκευάζωμεν ἐξ αὐτῶν πώματα. Τὸ σκῶμμα τοῦτο καὶ τὰ ὅμοια οὐδόλως δύνανται σαλεῦσαι τὴν ἀμεσον ἡμῶν βεβαιότητα περὶ τῆς θαυμασίας ἀρμονίας τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν αὐτοῦ. Ὅσῳ μᾶλλον τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐμβαθύνει εἰς τὴν σκόπιμον διάταξιν τῆς φύσεως, ὅσῳ μᾶλλον τὸ οὖς ἀσχεῖται εἰς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ συνόλου τῶν φωνῶν, τόσῳ ἱκανώτερος καθίσταται ὁ ἄνθρωπος πρὸς ἀντιληψιν τῆς θαυμαστῆς ἀρμονίας τοῦ σύμπαντος, ἐν τῇ συμφωνίᾳ ἐκείνῃ τῶν ἀναρίθμων φωνῶν, αἵτινες ἀκούονται ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς Γῆς.

Πόθεν προέρχεται ἡ ἁρμονία αὕτη; ἐκ τύχης; Ἀλλὰ τότε θὰ ἐζητῶμεν νὰ ἐξηγήσωμεν ἐν γεγονόσι διὰ μιᾶς λέξεως κενῆς πάσης σημασίας. Ἡ τύχη δύναται ἐνίοτε νὰ παίξῃ μὲ τὰ πράγματα καὶ νὰ προάγῃ ἐκπληκτικούς συνδυασμούς, στερεῖται ὅμως λόγου, καὶ οἱ ὑπ' αὐτῆς παραγόμενοι συνδυασμοὶ δὲν ἔχουσι λογικὴν συνέπειαν. Ἐν τοῖς οὗσι βασιλεύει εἰς Λόγος ἀντικειμενικός, εἰς Νοῦς καταφανής, ὃν ἡμεῖς οὐ μόνον πιστεύομεν—καὶ εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ πιστεύωμεν—ἀλλὰ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν ἐπιβεβαιούται διὰ τῶν γεγονότων, τῆς πείρας. Ἡ πίστις αὕτη εἶνε τὸ κέντρον πρὸς τὴν ἔρευναν, ἡ δὲ ἔρευνα ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς πίστεως. Μόνη ἡ πίστις, ὅτι ὑπάρχει Λόγος ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἡλιακῷ συστήματι παρώρμησε τὸν Κέπλερον, εἰς τὰς μεγάλας αὐτοῦ ἀνακαλύψεις. Καὶ ὁ ἐκ τοῦ βοτανικοῦ αὐτοῦ κόσμου γνωστὸς Λινναῖος εἶδεν ἐν αὐτῷ τὰ ἔχνη τοῦ Θεοῦ. Εἶνε ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἁρμονίαν τοῦ κόσμου, ἐὰν μὴ παραδεχθῶμεν ἐν αὐτῷ διοικοῦντά τινα Νοῦν (15).

Εἶνε ἀδύνατον ν' ἀντικαταστήσωμεν τὸν Θεὸν διὰ τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ τῶν φυσικῶν νόμων. Ἡ φυσικὴ δύναμις εἶνε δύναμις τυφλῶς ἐνεργοῦσα, ἥτις παράγει μὲν ἐνεργείας, δὲν εἶνε ὅμως νοῦς, ὅστις, ἐλευθέρως ἐνεργῶν, κατασκευάζει ὅλον τι. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶνε μὲν ὁ κανὼν, ὅστις προσδιορίζει τὴν πορείαν τοῦ πράγματος, δὲν εἶνε ὅμως ἡ σοφία, ἥτις ἰδρύει τὴν τάξιν καὶ ὁρίζει τὸν σκοπόν. Εἶνε δὲ ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν νοῦν τινα μὴ ἔχοντα συνειδήσιν ἑαυτοῦ, διότι τοῦτο θὰ ᾔτο φανερά ἀντίφασις· ἀλλ' οὐδὲ περὶ ἀσυνειδήτων ἰδεῶν δυνατόν νὰ γίνηται λόγος· διότι αἱ ἰδέαι ὑποθέτουσιν αἰτίαν εὐμοιροῦσαν λόγου καὶ συνειδήσεως, ἐξ ἧς αὐταὶ γεννῶνται (16).

Ἄν ναυαγὸς τις ἐπείρουτο ἐπὶ τινος νήσου, καὶ εὕρισκεν ἐν αὐτῇ ἐν σχῆμα γεωμετρικὸν κεχαραγμένον ἐπὶ τῆς ἄμμου, δὲν θὰ συνεπέραινε, ὅτι ἡ νῆσος κατοικεῖται ὑπὸ ἀνθρώπων, καὶ ἡ ψυχὴ του πλήρης ὑπερβολικῆς χαρᾶς δὲν θὰ ἠυλόγει τὸν Θεόν; (17). Ἀλλ' ὁ κόσμος εἶνε πλέον τι παρὰ γεωμετρικόν τι σχῆμα. Πῶς λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἡμῶν νὰ μὴ πληρῶται χαρᾶς καὶ εὐγνωμοσύνης, βλέπουσα

ὅτι ἀνώτερός τις Θεὸς Νοῦς, πλήρης σοφίας καὶ ἀγαθότητος, διέπει τὸν κόσμον; Τὸν Νοῦν τοῦτον ἀρνεῖσθαι δὲν εἶνε πλάνη τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ σφάλμα τῆς καρδίας.

Τὴν μὲν σκοπίμον διάταξιν τῆς φύσεως ἐγίνωσκεν ἤδη πρὸ τῶν χριστιανικῶν χρόνων ἡ ἀρχαιότης· τὸ δὲ ν' ἀναγνωρίζωμεν τὴν θεῖαν Πρόνοιαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ νὰ δυνάμεθα ν' ἀκολουθῶμεν τὰ ἔχγη αὐτῆς ἐν αὐτῇ μετὰ θαυμασμοῦ καὶ συγκινήσεως, εἶνε δῶρον τοῦ χριστιανισμοῦ. Διότι αὐτὸς πρῶτος μετὰ τῆς ιδέας τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ Θεοῦ ἐδίδαξε καὶ τὴν ιδέαν τῆς ἐνότητος, τῆς συνεχείας καὶ τῆς προόδου τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ιδέα αὕτη, οὔσα ὅλως ἄγνωστος τοῖς ἀρχαίοις, κατήντησε σήμερον πάγκοινος πᾶσιν ἡμῖν. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ ὑψηλότεραν καὶ ὠραιότεραν ιδέαν· οὐδεμία θεωρία δύναται νὰ ἐξάρῃ καὶ συγκινήσῃ τὴν ψυχὴν τοσοῦτον, ὅσον αὕτη. Τί πολυπλοκώτερον, ποικιλώτερον καὶ ἀντιφατικώτερον ἢ ἡ ἱστορία τῶν λαῶν; Αὕτη ἐκ πρώτης μὲν ὀφews φαίνεται ὡς μία ἀγαθὴ ἀνεκτύλικτος ἀνθρώπων καὶ γεγονότων· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν παρατήρησιν παρουσιάζεται ὡς διηγετικὴ τις ἐπανάληψις· ἀνύψωσις καὶ πτώσις, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ, πάντοτε τ' αὐτὰ ὑπ' ἄλλην διαδέχονται ἄλληλα μορφήν. Ἐξεταζομένη ὁμῶς βαθύτερον ἢ ἡ ἱστορία παρουσιάζεται ὡς θαυμάσιον ὕφασμα, ἐξ ὅλων τῶν ποικίλων ἐκείνων νημάτων ἐξυφασμένον, ἐν ᾧ ἡ ὕφανσις πάντοτε ἐξακολουθεῖ, καὶ ὅπερ πάντοτε βαίνει ἐπὶ τὰ πρόσω τελειοποιούμενον καθ' ὠρισμένους ἡθικoὺς νόμους. Ἐνταῦθα διοικεῖ ἀνωτέρα τις δικαιοσύνη, βασιλεύει ἐν τῷ ὅλῳ ἡθική τις τάξις, καὶ ἡ ἱστορία προχωρεῖ βραδέως πρὸς μέλλοντά τινα σκοπόν. Ἡ Ἁγία Γραφή, καὶ ἰδίως ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐχάραξε τὰς πρώτας γραμμὰς τοῦ σχεδιογραφήματος τούτου τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, οὕτω πως ἐννοοῦμένης. Δὲν ἀπαιτεῖται δὲ νὰ ᾗ τις ἄγαν καλὸς χριστιανὸς, ὅπως παραδεχθῇ καὶ ἀναπτύξῃ τὴν θεωρίαν ταύτην. Καὶ εἰς Λεσσίγγιως ἐθεώρησε τὴν ἱστορίαν ὡς παιδαγωγίαν τοῦ ἀνθρώπινου γένους, καὶ μετέδωκε τὴν ιδέαν ταύτην καὶ ἄλλοις. Μεγάλοι

ιστορικοί ανεγνώρισαν Ἰησοῦν τὸν ἐκ Ναζαρέτ ὡς τὸν μέγαν ἄξονα τῶν αἰώνων, ὡς τὴν ἐστίαν, εἰς ἣν συνέρχονται ὅλαι αἱ ἀκτίνες τῶν πρὸ αὐτοῦ αἰώνων, καὶ ἐξ ἧς ἀνατέλλουσιν ὅλαι αἱ ἀκτίνες τῶν μετ' αὐτὸν αἰώνων, ὡς τὴν κλεῖδα τοῦ αἰνίγματος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Μάλιστα δὲ Ἰωάννης ὁ Μύλλερὸς ὡμολόγησεν, ὅτι διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατενόησε τὸ πρῶτον τὴν ἱστορίαν (18). Ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν φρονῇ τις περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν δύναται εἰμῇ νὰ τῷ ἀποδώσῃ τοιαύτην τινα θέσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ. Καὶ φιλόσοφοι, οἵτινες δὲν ἀναγνωρίζουσι προσωπικὸν Θεόν, ὡς ὁ Φίχτης, αὐτὸς ὁ Στράους, ὁ κεκηρυγμένος οὗτος τοῦ χριστιανισμοῦ πολέμιος, ἀναγνωρίζουσι τὴν ὑπαρξίν ἠθικῆς τινος τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ. Τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο εἶνε, ἢ ἕτερον διὰ τὸν Θεὸν ὄνομα. Διότι πῶς εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἀσυνείδητος ἐνέργεια κατὰ νόμους ἠθικοὺς διεξαγομένη; Τοῦτο εἶνε ἀδύνατον.

Ἀλλὰ τίς ἡ ἀνάγκη νὰ καταποντιζώμεθα ἐν τῷ πελάγει τῆς ἱστορίας, ἀνιχνεύοντες τὰ μυστήρια αὐτῆς, ὅπως εὕρωμεν τὸν Θεόν; ἄρκει νὰ θέλωμεν μόνον ν' ἀνοίξωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ νὰ πιστεύωμεν τὴν πραγματικότητα ἐκείνων, ὅσα βλέπομεν καὶ ἐκ πείρας γνωρίζομεν, ὅπως ἀνακαλύψωμεν ἐν τῷ ἰδίῳ ἡμῶν βίῳ τὴν διοικοῦσαν, διευθύνουσαν καὶ προνοοῦσαν χεῖρα τοῦ Θεοῦ.

Εὐρίσκομεν τὸν Θεὸν οὐ μόνον ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν τῇ ὑπάρξει, τῇ διατάξει καὶ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἰδίῳ ἡμῶν πνεύματι.

Εὐρίσκομεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, καθὼς καὶ ὅλων τῶν ἄλλων μεγάλων ἀληθειῶν. Δὲν δημιουργοῦμεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι τὰς ἰδέας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ωραίου κ. τ. λ., ἀλλ' ἀπλῶς ἀνακαλοῦμεν αὐτάς. Αὗται δὲν εἶνε ἡμέτερον προϊόν, ἀλλ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας. Ὁ ἀντικειμενικὸς Λόγος γεννᾷ ταύτας. Ὁ αὐτὸς ἀντανακλᾷται ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι καὶ κλᾷ τὸ θεῖον αὐτοῦ φῶς εἰς μυριάδας ἀκτίνων ἐπὶ τοῦ πρίσματος τῆς ἡμετέρας ψυχῆς. Ἀλλὰ τίς εἶνε ἡ ἀντικειμενικὴ αὕτη ἀλήθεια, καὶ ποῦ εὕρηται; Ἡ ὑψίστη ὅλων τῶν ἰδεῶν, ὅσας ἔχομεν, εἶνε ἡ τοῦ Θεοῦ. Περὶ αὐτὴν συγκεντροῦνται ὅλαι αἱ ἄλλαι. Αὕτη εἶνε ἡ ἀλήθεια

τῶν ἀληθειῶν. Οὐχὶ ἡμεῖς, ἀλλ' ὁ ἀντικειμενικὸς Λόγος γεννᾷ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ ἐν τῷ ἡμετέρῳ λόγῳ. Δὲν νοοῦμεν τὸν Θεόν, εἰμὴ μόνον ἐπειδὴ ὑπάρχει. Ὁ Θεὸς εἶνε ὁ δημιουργὸς τῆς ἡμετέρας περὶ Θεοῦ ἰδέας. Τὸ γεγονὸς, ὅτι ἔχομεν ἔμφυτον τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, εἶνε ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Οὕτως ἐδίδαξεν ὁ Καρτέσιος· καὶ ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκφρασθῶμεν ἄλλως.

Καθὼς τὸ γεγονὸς, οὕτω καὶ ἡ ἰδιότης τῆς ἰδέας ταύτης ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ. Διότι ὅπερ νοοῦμεν δὲν εἶνε ἀπλῇ ἰδέα, ἀλλ' ὁ ἀληθὴς Θεός. Ἀδύνατον νὰ νοήσωμεν αὐτὸν ἄλλως· ἐκ λογικῆς ἀνάγκης νοοῦμεν αὐτὸν οὕτω. Τὸ νὰ νοῶμεν αὐτὸν ὅχι ὡς πραγματικότητα, εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ νὰ μὴ νοῶμεν αὐτὸν διόλου. Ἐξ ἧς ἔχομεν ἰδέας τοῦ Θεοῦ, συμπεραίνομεν ἀναγκαίως καὶ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ. Τοιαύτη εἶνε ἡ πολυθρύλητος ὀντολογικὴ ἀπόδειξις τοῦ Ἀνσέλμου (19).

Ὁ Κάντιος φρονεῖ, ὅτι δὲν δύναται τις νὰ συμπεραίνει εἰς τῆς ἰδέας τὴν ὑπαρξίν, ὅτι οὐδεμία γέφυρα φέρει ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν εἰς τὸν τῶν πραγματικότητων. Ὅσον ἡ ἰδέα τῶν ἑκατὸν δραχμῶν ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν καὶ συνεπάγεται τὴν κτῆσίν των, τόσον καὶ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ. Ὑπάρχει ὁμοῦ διαφορά μεγάλη μεταξὺ αὐθαιρέτων παραστάσεων καὶ φαντασιοσκοπημάτων καὶ μιᾶς ἀναγκαίας ἰδέας τοῦ λόγου. Αἱ ἀναγκαῖαι ἰδέαι ἀνταποκρίνονται πρὸς πραγματικότητας. Ἄν μηδεμία γέφυρα ἔφερεν ἐκ τῶν ἰδεῶν εἰς τὰ πράγματα, τότε θὰ ἐξῶμεν μὲ μόνας τὰς ἰδέας, ἐκτὸς πάσης πραγματικότητος· οὐδεμία καθόλου ἀντικειμενικὴ βεβαιότης καὶ ἀλήθεια τῆς ἰδέας θὰ ὑπῆρχεν. Ἄν μὴ ὑπῆρχον ἀναγκαῖαι ἰδέαι, ὅλαι αἱ σκέψεις ἡμῶν θὰ ἦσαν ἀπάτη, καὶ ἐπομένως τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα θὰ ἐποίει κάλλιον παραδιδόμενον εἰς πλήρη ἀδράνειαν, ἀφ' οὗ ἡ νόησις του εἶνε ἀνωφελὴς καὶ ματαία. Ἀλλ' εὐλογητὸς ὁ Θεός! τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Μεταξὺ τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ λόγου καὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ εἶναι ὑπάρχει σύνδεσμος. Διότι αὐτὸ τὸ εἶναι νοοῦμεν, καὶ αὐταὶ αἱ ἰδέαι τοῦ λόγου εὗρονται ἐν τῇ πραγματικότητι.

Ὁ Κάντιος ἀπέρριψε μὲν τὴν εἰρημένην ἀπόδειξιν, τοῦλάχιστον ὅμως ἀπεδέξατο, καὶ δὴ ἀνέπτυξε τὴν ἐπὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στηριζομένην. Ὁ Θεὸς εἶνε αἴτημα τῆς ἠθικῆς ἡμῶν φύσεως, ἀπαίτησις τῆς συνειδήσεως.

Οὐδὲν βεβαιότερον τῆς ὑπάρξεως τῆς συνειδήσεως. Ἀρνεῖσθαι τὸ γεγονός τοῦτο εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ τὸ καταστρέφειν τὴν βάσιν πάσης βεβαιότητος, ἐπομένως δὲ καὶ ὅλον τὸ ἠθικὸν τοῦ κόσμου οἰκονομήμα, ὅπερ θεμέλιον ἔχει τὴν συνείδησιν. Εἶνε μωρὸν νὰ φρονῇ τις, ὅτι ἡ συνείδησις εἶνε προῖον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ἡ συνείδησις πολλάκις ἀπατᾶται· ἀλλ' ἔπεται ἐντεῦθεν, ὅτι αὕτη πάντοτε καὶ ἐξ ἀνάγκης εἶνε ἀπάτη καὶ δνειροπόλημα; Ἰσα ἰσα αἱ μεγάλαι ἀλήθειαι ὑπόκεινται τὸ πλεῖστον εἰς τὴν κατάχρησιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συνείδησις ἔχει ἀνάγκην ἀναπτύξεως, ἔπεται ἄρα ἐντεῦθεν, ὅτι καθ' ἑαυτὴν οὐδαμῶς ὑπάρχει, ἀλλ' ὅτι εἶνε προῖον τῆς ἀνατροφῆς; Μήπως ἡ ψυχὴ ὁλόκληρος δὲν ἀναπτύσσεται; Ἀλλὰ δύναται τις ἐντεῦθεν νὰ εἴπῃ, ὅτι αὕτη δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτήν; Ἄν ἡρνούμεθα αὐτήν—τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεώς της θὰ μᾶς ἐξήλεγχεν. Ἐπίσης ἂν ἡρνούμεθα τὴν συνείδησιν—τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεώς της θὰ μᾶς ἐξήλεγχε. Δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τὴν συνείδησιν ἐν συνειδήσει. Ἀρνούμενοι αὐτήν, ἐκτιθέμεθα εἰς τὰς τύψεις τῆς, ἐξαπατῶμεν ἡμᾶς αὐτούς. Ἡ συνείδησις εἶνε γεγονός.

Ἡ συνείδησις εἶνε μία μεγαλειότης. Ἐνώπιον τοῦ ἀξιωματοῦς αὐτῆς οἱ πάντες κλίνουν τὸν αὐχένα. Δύναται τις νὰ περιφρονῇ τὰς ἐντολάς της, δὲν δύναται ὅμως καὶ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἀπειλητικὴν φωνὴν της. Δύναται τις νὰ διατελῇ ἀκαμπτὸς ἀπέναντι τῆς ἀπειλῆς ταύτης, δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ καταπαύσῃ αὐτὴν ἐντελῶς. Ἡ συνείδησις δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἡμετέρας θελήσεως, οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἔχομεν ἐπ' αὐτῆς. Ἡμεῖς δὲν διατάσσομεν αὐτήν, ἀλλ' αὕτη διατάσσει ἡμᾶς. Ἡμεῖς δὲν διορβοῦμεν, οὐδὲ σωφρονίζομεν αὐτήν, ἀλλ' αὕτη διορβοῖ καὶ σωφρονίζει ἡμᾶς. Ἡμεῖς διατελοῦμεν οὐχὶ ὑπὲρ, ἀλλ' ὑπ' αὐτήν. Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι αὕτη δὲν κατάγε-

ται ἐκ τῆς ἡμετέρας θελήσεως καὶ τοῦ ἡμετέρου νοός. Δὲν εἶνε δημιουργήμα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Εἶνε προϊόν ἡθικοῦ τινος καὶ πνευματικοῦ ὄντος, ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω ἡμῶν ὑπάρχοντος, τοῦ ὁποίου ἡ φωνὴ ὁμιλεῖ πρὸς ἡμᾶς διὰ τῆς συνειδήσεως. Εἰς τὴν συνείδησιν ὡς εἰς τὸ ἔσχατον καὶ ὑπερτάτον δικαστήριον ποιούμεν τὴν τελευταίαν ἔκκλησιν. Αὕτη εἶνε ὁ ὕψιστος ἡθικὸς νόμος πάσης πράξεως. Εἶνε ἄρα αὕτη προϊόν τοῦ ὑπερτάτου πνεύματος, τοῦ ὑπερτάτου νομοθέτου, τῆς ἀπολύτου ἡθικῆς θελήσεως. Τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως τῆς συνειδήσεως εἶνε ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως εἶνε μία μαρτυρία περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἡ συνείδησις παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς τὸν ἡθικὸν νόμον ὡς τὴν ἔκφρασιν τῆς θείας θελήσεως, συνδέει τὴν ἡμετέραν θέλησιν πρὸς τὴν τοῦ Θεοῦ. «Οἱ ἀληθῶς σοφοί, λέγει ὁ Κικέρων, ἦσαν πάντοτε τῆς γνώμης, ὅτι ἡ συνείδησις δὲν εἶνε οὔτε τῆς νοήσεως καρπὸς, οὔτε τῶν λαῶν ἐφεύρεσις, ἀλλ' αἰώνιος νόμος, εἰς ὃν εἶνε ὑποτεταγμένὸς ὁλόκληρος ὁ κόσμος. Ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐπιτάττει καὶ ἀπαγορεύει. Εἶνε ἐπίσης ἀρχαία, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο εἶνε ὁ νόμος, ἐφ' οὗ ἐπερείδεται πᾶν καθήκον, τὸ ἀληθῶς καὶ κυρίως πνεῦμα τῆς ὑπερτάτης θεότητος» (20).

Ὁ Κάντιος ἀπέδειξε τὴν ὑπάρξιν τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ἀνάγκης, ὅτι μίαν ἡμέραν μεταξὺ τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς κλίσεως, μεταξὺ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας, ἅπερ νῦν τόσον συχνὰ συγκρούονται, θ' ἀνιδρύθῃ ἡ ἀρμονία, ὅπερ προϋποτίθωσιν ὑπερτάτην τινὰ συνδιαλλακτικὴν δύναμιν, ἱκανὴν ν' ἀνιδρύσῃ τὴν διαταραχθεῖσαν ἰσορροπίαν. Τινὲς εὗρον ἐν τῷ συλλογισμῷ τούτῳ τὴν ἔκφρασιν ταπεινῆς ἡθικῆς θεωρίας, φρονοῦντες, ὅτι εἶνε πολὺ εὐγενέστερον τὸ θεωρεῖν τὴν ἀρετὴν αὐτὴν ὡς ἀνταμοιβὴν ἑαυτῆς, καὶ μὴ ἀπαιτεῖν εἰδικὴν τινα ἀνταπόδοσιν (21). Ἀλλ' ἡ ἀλήθεια, ἐφ' ἧς θεμελιούται ὁ συλλογισμὸς τοῦ Καντίου, εἶνε ἡ ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Ἐὰν ὑπάρχῃ δικαιοσύνη, ὑπάρχει καὶ ἀνταπόδοσις. Ἡ τάχα ὑπερτάτη σοφία εἶνε τὸ νὰ πιστεύῃ τις ὅτι:

Νέμονται τὰ χαρίσματα ὡς τύχη καὶ ἀκρίτως,
Καὶ ἀσυμμέτρως τὰγαθὰ δίδοντ' ἀνταντιφρόντως— ;

Τοῦτο εἶνε ἀδύνατον ὡς ἐναντίον εἰς τὸ ἐνδόμυχον ἠθικὸν ἡμῶν αἰσθημα. Ἐν τοσούτῳ ὑπερτάτῃ ὑπαρξίς εἶνε ἐκεῖνη, ἐν ἣ ἡ ἐσωτερικὴ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πραγματικότης εὐρίσκονται ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλας. Ἡ δὲ παροῦσα γῆνιν ὑπαρξίς παρουσιάζει μυρίας ἀντιφάσεις μεταξύ ἀληθείας καὶ πραγματικότητος. Ἀνάγκη, ὅπως αἱ ἀντιφάσεις αὗται, αἱ συχνότατα τοσοῦτον καταθλίβουσαι τὴν ἠθικὴν ἡμῶν συνείδησιν, εὗρωσι μίαν λύσιν ἐν τινι ἁρμονικῇ ἠθικῇ ὑπάρξει. Τοιαύτη εἶνε ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπίς ἡμῶν, ἥς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκρίζωσωμεν ἐκ τῆς ἡμετέρας καρδίας.

Οὕτω τὰ πάντα ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν. Ὅθεν δικαίως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁλόκληρος ὁ βίος ἡμῶν ἀπαιτεῖ τὸν Θεὸν ὡς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ τέλος τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Δὲν δυνάμεθα νὰ εὗρωμεν πλήρη ἱκανοποίησιν ἐν οὐδεμιᾷ γῆνιν σχέσει· ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἀνάπαυσις ἡμῶν. Ἐν οὐδεμιᾷ ἰδέᾳ δυνάμεθα νὰ εὗρωμεν τὴν πλήρη ἀνάπαυλιν τοῦ ἡμετέρου νοός· ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶνε ἡ ἀληθοῦς ἱκανοποίησις τῆς νοούσης ἡμετέρας ψυχῆς. Οὐδὲν τέλος τῆς ἠθικῆς σπουδῆς ἱκανοποιεῖ τὴν ἡμετέραν θέλησιν· μόνῃ ἡ κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ ἱκανοποιεῖ τὰς ἀνάγκας τῆς ἠθικῆς ἡμῶν φύσεως. Ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ τέλος ὅλου τοῦ ἡμετέρου ὄντος, καθὼς καὶ τῆς ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρξεως. Ὅλα τὰ ἐκτὸς ἡμῶν ὄντα εἶνε τόσαι εἰκόνες ἀνακαλοῦσαι τὸν Θεὸν εἰς ἡμᾶς· τὸ σύμπαν εἶνε ὁ καθρέπτης, εἰς ὃν ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ ἀντανταχλάται εἰς μυριάδας ἀκτίνων. Ἐὰν πάντα ἄγουσιν ἡμᾶς πρὸς αὐτὸν, ὡς τὸ ἀρχέτυπὸν των. Ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι τοῦ ἡμετέρου βίου ἀνακαλύπτομεν τάσεις πρὸς τι ἀνώτερον αὐτῶν. Καὶ αὐτὰ τὰ ὑψίστα προϊόντα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου δὲν εἶνε εἰμὴ βαθμιῶδες, δι' ὧν ἀνυψούμεθα πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ τέλος τῆς καθόλου ὑπάρξεως. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁρῶμεν τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ κατέχομεν τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, καθαγιάζει καὶ ἀνυψοῖ πᾶσαν ἐπὶ τῆς Γῆς ζωὴν. Ὁ Θεὸς εἶνε τὸ μόνον ἀληθὲς ἡμῶν κτῆμα ἐν τῷ κόσμῳ

τούτω. Ὅθεν ἀρνεῖσθαι τὸν Θεὸν εἶνε οὐ μόνον ἀντίφασις κατὰ τοῦ ἡμετέρου λόγου—διότι ὁ Θεὸς εἶνε ἀνάγκη τοῦ ἡμετέρου λόγου—ἀλλὰ καὶ ἀνυπολόγιστος ζημία· διότι τότε ὁ κόσμος καθίσταται ψυχρὸς, νεκρὸς, κενὸς, ἃ τε δὴ ἀφαιρουμένης ἀπ' αὐτοῦ αὐτῆς αὐτοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀληθείας. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὑπάρχει Θεός, ἐπειδὴ εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη· διότι ἄλλως οὐδὲν ἄλλο ὄν θὰ ὑπῆρχεν, ἢ, ἂν ὑπῆρχεν, οὐδεμίαν θὰ εἶχεν ὑπόστασιν καὶ ἀλήθειαν. Ἐχομεν ἐν-δόμυχον τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὑπάρχει Θεός.

Ἡ ἄμεσος αὕτη πεποίθησις εἶνε γεγονὸς συνειδήσεως, γεγονὸς καθολικόν, γεγονὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καθόλου.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς πρῶτος ἔφερεν αὐθις εἰς συνείδησιν τῆς ἀνθρωπότητος τὸ περιεχόμενον τοῦτο τοῦ ἡμετέρου πνεύματος. Ἡ περὶ Θεοῦ συνείδησις ἦν ὡς μία πηγὴ κεχωσμένη, ἣν ἀνέσκαψεν αὐθις ὁ χριστιανισμός. Ἦν ὡς μία ἀνάμνησις μεγάλης, ἀλλὰ λησμονηθείσης ἢ παρανοηθείσης ἀληθείας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην κατήγγειλεν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου (Πραξ. 17, 23.) τὸν ἄγνωστον Θεόν, ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ἀγνοίᾳ ἐλάτρευον, ὃν ἐζήτουν ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς αὐτῶν καὶ ἐν ἀγνοίᾳ διανοοῦντο, ὃν ὁ ἐθνικὸς κόσμος ἔτι καὶ μέχρι σήμερον ζητεῖ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ νοεῖ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην καὶ οἱ ἱεροὶ Ἀπολογηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων ἀνεμίμνησκον εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὴν ἄμεσον περὶ Θεοῦ συνείδησιν, διδάσκοντες αὐτοὺς, ὅτι ἡ ἀσυνείδητος αὐτῶν εἰς τὸν Θεὸν πίστις ἀπεκαλύπτετο ἐν στιγμαῖς ἐσωτερικῆς ταραχῆς ἢ ἀνυψώσεως. «Ὁ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, ἀνακράζει ὁ Τερτυλλιανός, ἥτις ἐκ φύσεως εἶ χριστιανή!»

Εἶνε βέβαιον, ὅτι ὑπάρχει Θεός. Ἀλλὰ τί ἐστὶ Θεός;

Τίς δύναται περιγράψαι αὐτόν; «Ὁ Θεὸς εἶνε θάλασσα ἄνευ πυθμένος καὶ χερίλους»—τίς δύναται ὀρίσαι διὰ τοῦ λόγου τὴν ἀπειρίαν αὐτοῦ; Ὁ Θεὸς εἶνε μυστήριον—τίς δύναται ἐκφράσαι τὴν κεκρυμμένην αὐτοῦ φύσιν; Ἀλλ' ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ἐσωτερικῶς ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε οὗτος ἔχει τοῦλάχιστον ἀόριστόν

τινα ιδέαν τοῦ κεκρυμμένου Θεοῦ. Τὴν δὲ ἐσωτερικὴν αὐτοῦ φύσιν ἐφανερώσεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἐν ᾧ ἀποκαλύπτει τὸ μυστήριον τῆς καρδίας αὐτοῦ, γνωρίζει ἡμῖν τὸ τί εἶνε δι' ἡμᾶς.

Ὁ Θεὸς εἶνε ἡ δύναμις παντὸς εἶναι· διότι αὐτὸς εἶνε ἡ αἰώνιος ζωὴ, ἡ φέρουσα ἐν ἑαυτῇ τὴν τε ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος αὐτῆς· αὐτὸς εἶνε ἡ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ αἰωνία γένεσις, διὰ δὲ τοῦτο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος παντὸς δημιουργήματος, καὶ ὁ Κύριος τοῦ κόσμου, ὁ βασιλεύων ἐν πᾶσι καὶ ἐπὶ πάντων. Ὁ Θεὸς εἶνε ὁ Ἅγιος, ἐν ᾧ οὐδεμία ὑπάρχει ἀντίφασις· εἶνε φῶς καθαρὸν καὶ τὸ τέλειον ἀγαθόν, διὰ δὲ τοῦτο ἡ ἀρχὴ πάσης ἡθικῆς τάξεως, ὁ δημιουργὸς τῆς ἡμετέρας ἡθικῆς συνειδήσεως, τὸ μόνον ἀγαθὸν τὸ δυνάμενον ἱκανοποιῆσαι τὴν ἡθικὴν ἡμῶν φύσιν. Τέλος ὁ Θεὸς εἶνε ἡ Ἀγάπη, ἣτις πρὸ αἰώνων ἡγάπησεν ἡμᾶς, καὶ ἠθέλησεν, ὥστε νὰ ὤμεν τέκνα αὐτῆς, καὶ αἱ ψυχαὶ ἡμῶν νὰ εὕρισκωσιν ἐν αὐτῇ τὴν μακαρίαν εὐδαιμονίαν των. Ἡ μὲν Δημιουργία καταγγέλλει ἡμῖν τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ ἡμετέρα συνείδησις μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀγιότητος αὐτοῦ, πρῶτον δὲ ἤδη ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ ἐφανερώθη ἡ ἀγάπη αὐτοῦ. Ὁ ἐθνικὸς κόσμος ἔχει μὲν ἀμυδράν τινα γνῶσιν τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, μάλιστα δὲ μικράν συναίσθησιν τῆς ἀγιότητός του, ἀγνοεῖ ὅμως παντάπασιν τὴν ἀγάπην αὐτοῦ. Τὴν γνῶσιν τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ὀφειλομένον μόνῳ τῷ χριστιανισμῷ. Καὶ ὅμως ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι ἡ ἀναγκαιοτάτη πασῶν, ὅσων ἔχομεν χρεῖαν. Διότι ἐν ὅσῳ γνωρίζομεν τὸν Θεὸν μόνον ὡς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀγιότητα, τὸ μεταξὺ ἡμῶν καὶ ἐκείνου χάσμα μένει ἀνυπέρβατον. Ἡ μὲν δύναμις τοῦ γνωρίζει ἡμῖν τὴν ἡμετέραν ἀδυναμίαν, ἡ δὲ ἀγιότης τοῦ τὰς ἡμετέρας ἀμαρτίας. Ἡ γνῶσις αὕτη ἡμῶν αὐτῶν κρατεῖ ἡμᾶς μακρὰν τοῦ Θεοῦ, ταπεινοῖ ἡμᾶς ἐνώπιον αὐτοῦ, ὡς μὴ δυνάμενους προσεγγίσει αὐτῷ. «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, λέγει ὁ Πασχάλης, εἶνε Θεός, πρὸς ὃν πλησιάζει τις ἄνευ ὑπερηφανείας, καὶ ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ταπεινοῦται τις ἄνευ ἀπογνώσεως». «Ἡ μὲν γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ἡμετέρας ἀθλιότητος καθίστησιν ἡμᾶς ὑπερηφάνους, ἡ δὲ γνῶσις τῆς ἡμετέρας ἀθλιότητος ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ

Θεοῦ φέρει ἡμᾶς εἰς ἀπόγνωσιν. Ἡ γνῶσις ὅμως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶνε τὸ διάμεσον, ἐν ᾧ εὐρίσκομεν τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἡμετέραν ἀθλιότητα» (22)· εὐρίσκομεν τὴν ἀγάπην, ἣτις ἐπανήγαγεν ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν. Ταῦτα μὲν διδάσκει ἡ θεία Ἀποκάλυψις, ἡ δὲ καρδία καὶ ἡ συνειδήσις ἡμῶν λέγουσι Ναὶ καὶ Ἀμήν.

Ἄλλ' ὁ Πανθεῖσμός λέγει ὅχι. Ὁ Πανθεῖσμός ἀρνεῖται τὸν Θεὸν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τίθῃσιν ἕτερόν τι.

Τὸ μὲν ζήτημα τοῦ Πανθεῖσμοῦ εἶνε ζήτημα φιλοσοφικόν, καθήκον δ' ἐμὸν δὲν εἶνε νὰ ἐνδιατρίβω ἐν τοῖς λόγοις τούτοις περὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο ἔχει τηλικαύτην πρακτικὴν σημασίαν, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ παρέλθωμεν αὐτὸ ἐν σιωπῇ, ἀνάγκη νὰ ἀμιλήσω περὶ αὐτοῦ μετὰ πάσης δυνατῆς ἀπλότητος καὶ βραχύτητος (23).

Ὁ Πανθεῖσμός ἔχει πολλὰς μὲν μορφάς, κοινήν τινα ὅμως θεμελιώδη ιδέαν· ἡ θεμελιώδης δὲ αὕτη ιδέα, ἐξ ἧς οὗτος ἀναχωρεῖ, εἶνε ἡ ἀκόλουθος: Ὑπὸ τὴν ποικιλίαν τὴν βασιλεύουσαν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ τοῖς φαινομένοις αὐτοῦ κρύπτεται καθολικόν τι, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου τούτου· τὸ καθολικόν δὲ τοῦτο εἶνε ὁ Θεός. Ὁ Θεός δὲ οὗτος δὲν ἔχει συνειδήσιν ἑαυτοῦ, οὐδ' εἶνε προσωπικός, εἶνε μόνον ἡ καθολικὴ ζωὴ, ἡ ἐν πᾶσι ζῶσα, τὸ καθολικόν εἶναι τὸ ἐν πᾶσιν ὄν, ἡ ὁ καθολικὸς λόγος ἐν πᾶσι τοῖς οὖσι. Τοῦτο καλοῦμεν Θεόν. Ὁ Θεός οὗτος δὲν ὑπάρχει ἀνεξαρτήτως καὶ καθ' ἑαυτὸν, ἀλλ' ἐν τῷ κόσμῳ μόνον· ὁ μὲν κόσμος εἶνε αὕτη ἡ πραγματικότης αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ εἶνε μόνον ἡ ἀλήθεια τοῦ κόσμου.

Ὁ Πανθεῖσμός οὗτος ὑπῆρχεν ἤδη πρὸ τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Ἦν ἡ βάσις τῶν ἐθνικῶν θρησκειῶν, τῶν ἐπὶ τῆς φυσιολατρείας στηριζομένων· οὗτος παρήγαγε τὰς φιλοσοφικάς περὶ κόσμου θεωρίας τῶν Ἰνδῶν, οὐδὲν ἄλλο οὐσας, ἢ γεννήματα ἐξημεμένης φαντασίας· ἔδρυσεν δὲ καὶ ἐν Ἑλλάδι μίαν φιλοσοφικὴν Σχολήν, τὴν τῶν Ἐλεατῶν· οἱ μεγάλοι ὅμως φιλόσοφοι Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ἐδίδαξαν τὸν προσωπικὸν Θεόν.

Ἐν δὲ τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ μέγας ἀντιπρόσωπος τοῦ Πανθεῖ-

σμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Σπινόζας. Ἐν ᾧ δὲ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὁ Πανθεῖσμός οὗτος ἐφαίνετο τεθνεώς, αἴφνης ἀνέστησεν αὐτὸν ὁ Λεσσίγγιος ἐν τινὶ πολυθρῦλῳ καταστάντι διαλόγῳ πρὸς Ἰακώβιον (24)· πρὸ πάντων ὅμως ὁ Σχελίγγιος ἔδωκεν αὐτῷ νέαν ζωὴν· ὁ δὲ Ἑγελος προήγαγεν αὐτὸν περαιτέρω. Ἐκτοτε ὁ Πανθεῖσμός εἰσεχώρησε πολλὰ χῶς εἰς τὸ καθόλου πνεῦμα τῶν ἡμετέρων χρόνων, καὶ δὴ πολλῷ πλέον ἢ ὅσον κοινῶς εἶνε γνωστὸν καὶ πιστεύεται.

Κατὰ τὸν Σπινόζαν βάσις πάσης ὑπάρξεως εἶνε ἡ μία καὶ αἰωνία οὐσία, ἣτις ἐκφαίνεται ἐξωτερικῶς ὡς πραγματικότης ἐν τῷ διπλῷ κόσμῳ, τῷ τοῦ πνεύματος καὶ τῷ τῆς ὕλης τῆς πληρούσης τὸν χῶρον. Ἐκ τῶν μητρικῶν κόλπων τῆς οὐσίας, ὡς τῆς αἰωνίως γεννώσης φύσεως, ἐξέρχονται τὰ μερικὰ ὄντα, ἅτινα πάλιν ἐξαφανίζονται, καταποντιζόμενα ἐν τῷ ρεύματι τῆς ζωῆς. Καθὼς τὰ κύματα τῆς θαλάσσης ὑψοῦνται καὶ πίπτουσιν, οὕτως ἡ ἀτομικὴ ζωὴ ὑψοῦται, ὅπως αὖθις καταπέσῃ εἰς τὴν καθολικὴν ἐκείνην ζωὴν, ἣτις εἶνε ὁ θάνατος πάσης μερικῆς ὑπάρξεως.

Τὸ ἀπόλυτον καὶ αἰώνιον ὄν, λέγει ὁ Σχελλίγγιος ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ περιόδῳ, ἐξελίσσεται ἀκαταπαύστως ἐν τῷ διμερεῖ κόσμῳ, τῷ τοῦ πνεύματος καὶ τῷ τῆς φύσεως. Ὑπάρχει ἐν ρεῦμα ζωῆς, ὅπερ, ῥέον δι' ὅλης τῆς φύσεως, ἐκβάλλει εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ αὐτὴ ζωὴ ζωογονεῖ τό τε δένδρον καὶ τὸ δάσος, τὴν τε θάλασσαν καὶ τὸν βράχον, ἐργάζεται καὶ δημιουργεῖ ἐν ταῖς ἰσχυραῖς δυνάμεσι τῆς φυσικῆς ζωῆς, κεκλεισμένη δὲ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι παράγει τὰς ἰδέας τοῦ πνεύματος (25).

Τὸ ἀπόλυτον, λέγει ὁ Ἑγελος, εἶνε ὁ καθολικὸς λόγος, ὅστις, καταβάς εἰς τὴν φύσιν, ἀπώλεσεν, οὕτως εἰπεῖν, αὐτὸς ἑαυτὸν, καὶ μόνον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀνακτᾶται ἐκ νέου τὴν συνείδησιν αὐτοῦ. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ ἀπόλυτον, μετὰ τὴν μακρὰν αὐτοῦ διὰ τῆς φύσεως περιπλάνησιν, ἀνευρίσκει αὐτὸ ἑαυτὸ, κατέχει ἑαυτὸ ἐκ νέου καὶ ἀνιδρύει τὴν ἐνότητά ἐν τῷ ἰδίῳ ὄντι. Ἡ περιπλάνησις αὕτη τοῦ πνεύματος εἶνε ὁ Θεός· ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου εἶνε τὸ εἶγχι τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς οὐδεμίαν ἔχει καθ' ἑαυτὸν ὑπαρξιν καὶ ὑπό-

πτασιν· δὲν ὑπάρχει εἰ μὴ ἐν ἡμῖν. Ὁ Θεὸς δὲν γνωρίζει ἑαυτὸν, ἀλλὰ γνωρίζεται ὑφ' ἡμῶν. Ὁ ἄνθρωπος, νοῶν καὶ γινώσκων ἑαυτὸν, εἶνε αὐτὸς ὁ Θεὸς νοῶν καὶ γινώσκων ἑαυτὸν. Ὁ μὲν Θεὸς εἶνε ἡ ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἡ πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ.

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἄνθρωπος ἐγένετο Θεός.

Δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνήθωμεν, ὅτι ὁ Πανθεϊσμός βασίζεται ἐπὶ μεγάλης τινὸς ιδέας καὶ ἐπὶ ὑψηλοῦ τινος αἰσθήματος—ἐν τῇ ιδέᾳ δὲ ταύτῃ καὶ ἐν τῷ αἰσθήματι τούτῳ ἔγκειται τις ἀλήθεια—δηλονότι τῆς ιδέας καὶ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐνότητος τοῦ ὄντος καὶ τοῦ συνδέσμου τῆς ἡμετέρας ζωῆς πρὸς τὴν ζωὴν πάντων τῶν περιστοιχοῦντων ἡμᾶς. Ἡ ζωὴ τῆς φύσεως διεγείρει ἐν ἡμῖν ἡχῶ συμπαθείας, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν συγγένειαν τὴν μεταξὺ τοῦ ἡμετέρου πνεύματος καὶ τῆς φύσεως. Τὸ ἡμέτερον πνεῦμα ἀνακαλύπτει τοὺς ἰδίους ἑαυτοῦ νόμους ἐν τε τῷ φυσικῷ καὶ τῷ πνευματικῷ κόσμῳ, ἀνευρίσκει ἐν αὐτοῖς ἀντικειμενικὸν τινα λόγον, ὅστις εἶνε ὁμοιος πρὸς τὸν ἐν ἡμῖν ὑποκειμενικὸν λόγον. Ἀλλ' εἶνε ἄρα γε ἡ κοινὴ αὕτη ζωὴ, ἥτις περιστοιχεῖ ἡμᾶς, καὶ ἡ χώρα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἀντανακλᾶται ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι, εἶνε τὸ τέλος, εἰς ὃ τὰ πάντα τείνουσιν, ἡ ἀρχὴ ἐξ ἧς τὰ πάντα λαμβάνουσι τὴν γένεσιν, αὐτὸς ὁ Θεός; Ἡ πλάνη τοῦ Πανθεϊσμοῦ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸ αἶσθημα νὰ ὑπερβῶσι τὰς μεσολαβούσας ταύτας χώρας, ὅπως φθάσωσιν εἰς τὴν τελευταίαν ἐκείνην πηγὴν πάντων τῶν ὄντων, πρὸς τὸν ἀπόλυτον Λόγον, τὸν Θεόν.

Αἱ πρακτικαὶ συνέπειαι τοῦ Πανθεϊσμοῦ μόναι εἶνε ἱκαναὶ πρὸς ἀνασκευὴν αὐτοῦ.

Ὁ Πανθεϊσμός καταστρέφει τὴν θρησκείαν· διότι ὁ Θεὸς αὐτοῦ δὲν εἶνε προσωπικός Θεός, πρὸς ὃν ἐγὼ δύναμαι νὰ ἔλθω εἰς προσωπικὴν σχέσιν, ὃν νὰ ἀγαπήσω, ἐφ' ὃν νὰ ἐλπίσω, πρὸς ὃν νὰ κατευθύνω προσευχὰς καὶ δεήσεις· οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἡ δύναμις τῆς ἀνάγκης, εἰς ἣν ὀφείλω νὰ ὑποκύψω, ἡ καθολικὴ ζωὴ, εἰς ἣν ὀφείλω

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΦΑΛΤΑΤ

νά καταποντισθῶ· δὲν δύναμαι ὅμως νά παρουσιασθῶ ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ νά προσαγορεύσω αὐτὸν διὰ τοῦ: Σὺ! — Ὁ Πανθεῖσμός αἶρει πᾶσαν ἰδέαν ἡθικῆς· διότι κατ' αὐτὸν ὅλαι αἱ ἀντιθέσεις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ διάφοροι ἐκφάνσεις τοῦ ἀπολύτου· ἐπομένως· παύουσιν οὔσαι ἀληθεῖς ἡθικαὶ ἀντιθέσεις· — ὅ,τι ἡμεῖς καλοῦμεν κακὸν, τοῦτο εἶνε ἐπίσης ἀναγκαῖον ὡς καὶ τὸ ἀγαθόν· — πῶς δὲ δύναμεθα καταδικάσαι ὅ,τι ἐστὶν ἀναγκαῖον (26); — Ὁ Πανθεῖσμός καταστρέφει πᾶσαν ἐλπίδα· διότι καθὼς τὸ ἄνθος ἀπόλλυται κατὰ τὸ φθινόπωρον, ὅπως μὴ ἀναβιώσῃ πλέον, οὕτω καὶ ὁ ἄνθρωπος καταποντίζεται εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, ὅπως μὴ ἐπανίδῃ ζωὴν — καταστρέφεται (27). Καθὼς δύναται τις νά καταθέσῃ τὸ ἄνθος εἰς τὸ βοτανολόγιον, οὕτω δύναται τις νά διατηρήσῃ καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ μνήμῃ — ὥχοντο ὅμως ἀμφοτέρω, τό τε ἄνθος καὶ ὁ ἄνθρωπος. Μόνος ὁ χαμερπῆς ἡμῶν ἐγωῖσμός, λέγουσιν ἡμῖν οἱ Πανθεῖσται, δὲν θέλει κατ' οὐδένα τρόπον τὴν ἡμετέραν καταστροφὴν. — Ἀλλ' ἐπειδὴ ἴσα ἴσα αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔθετο εἰς τὴν καρδίαν ἡμῶν τὸν «ἐγωῖσμόν» τοῦτον — ἐξ ἀνάγκης ἐπεταί, ὅτι οὗτος στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀληθείας.

Αὐταὶ αὗται αἱ συνέπειαι εἰσὶν ἡ ἀνασχευὴ τοῦ Πανθεῖσμου. Ἀλλὰ δύναται τις ν' ἀντείπῃ, ὅτι ἡ ἀνασχευὴ αὕτη εἶνε παρὰ πολὺ χυδαία· ὀφείλει τις νά κρίνῃ οὐχὶ ἐκ τῶν συνεπειῶν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ πράγματος. Καί τοι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα παρουσιάζεται ἐν ταῖς συνεπειαῖς αὐτοῦ, ἀφῶμεν ὅμως τάχτας καὶ ἔλθωμεν εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα! Ὁ Πανθεῖσμός ἀναιρεῖ αὐτὸς ἑαυτὸν ὡς τριπλῇ ἀντίφασις: πρὸς τὸν λόγον, πρὸς τὴν συνείδησιν καὶ πρὸς τὴν καρδίαν.

Ἀντιφάσκει πρὸς τὸν λόγον, διότι, ἐν ᾧ ποιεῖται λόγον περὶ Θεοῦ, ἀρνεῖται αὐτόν. Ὁ Θεὸς τοῦ Πανθεῖσμου εἶνε τὸ ἄπειρον, τὸ ἄπειρον ὅμως τοῦτο δὲν πραγματοῦται, εἰ μὴ ἐν τῷ πεπερασμένῳ· ἤτοι αὐτὸ τὸ ἄπειρον δὲν ὑπάρχει πράγματι. Διότι πῶς εἶνε δυνατόν τὸ ἄπειρον νά ᾔ ἴσον τῷ πεπερασμένῳ; Ἄν τὸ πεπερασμένον εἶνε ἡ πραγματικότης του, δὲν εἶνε πραγματικότης τῆς οὐσίας του, ἄρα οὐχὶ αὐτὸ τὸ ἄπειρον. Ἀρα ὁ Πανθεῖσμός αἶρει, ἐν ᾧ θέτει τὸ ἄπειρον.

Καὶ ἀντιστρόφως· πῶς δύναται τὸ πεπερασμένον νὰ ᾖ ἴσον τῷ ἀπείρῳ; Λέγουσιν ἡμῖν: τοῦτο, πίπτον εἰς τὸν θάνατον, ἐγείρεται ὡς ἄπειρον. Ἄλλ' ὅπως ὑποχωρήσῃ ἄλλῳ τινὶ πεπερασμένῳ. Οὐδόλως λοιπὸν ἐξερχόμεθα ἐκ τοῦ πεπερασμένου, ὅπως φθάσωμεν εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἀπείρου. Οὐδαμοῦ δυνάμεθα εὐρεῖν τὸ ἄπειρον.— Ὁ Θεὸς τοῦ Πανθεισμοῦ εἶνε τὸ καθολικὸν τὸ διηγεκῶς μεταβαῖνον εἰς τὸ ἰδιαίτερον καὶ μερικόν. Κατὰ ποῖον νόμον; Ὁ Σπινόζας ἀποκρίνεται: «κατὰ θεῖαν ἀνάγκην». Τοῦτο εἶνε ἀπλοῦς λόγος. Ἡ καθολικὴ οὐσία μόνη καὶ καθ' ἑαυτὴν δὲν δύναται νὰ παράγῃ μερικὰ δημιουργήματα. Διότι αὕτη μὲν ἐνεργεῖ κατὰ τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης, ἐν ᾧ ἡ δημιουργία τῶν ἀτόμων προϋποτίθῃσι συγχρόνως καὶ τὸν νόμον τῆς ἐλευθερίας. Ὅθεν ὅπως ἐννοήσῃ τις τὴν πραγματικότητα, ὀφείλει νὰ συνδυάσῃ τὸν νόμον τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης (28).— Ὁ Θεὸς τοῦ Πανθεισμοῦ εἶνε νῦν μὲν ἡ φύσις ἡ παράγουσα τὸ πνεῦμα, νῦν δὲ τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τῆς φύσεως ἐξερχόμενον. Ἄλλ' ἡ μὲν φύσις οὐδεμίαν ἔχει συνείδησιν ἑαυτῆς, τὸ δὲ πνεῦμα ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ. Πῶς λοιπὸν εἶνε δυνατόν τὸ ἀσυνεϊδῆτον νὰ παράγῃ τὸ αὐτοσυνεϊδῆτον; Κατ' ἀρχαῖόν τινα κανόνα τῆς λογικῆς: οὐδὲν ἐν τῷ αἰτιατῷ, ὅπερ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰτίᾳ. Ἄλλ' ἡ συνείδησις ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀσυνεϊδῆτον εἶναι τι ἀπολύτως νέον καὶ διάφορον. Πῶς λοιπὸν ἐκείνη δύναται νὰ παραχθῇ ἐκ τούτου;— Ὁ Θεὸς τοῦ Πανθεισμοῦ εἶνε κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ ἀπόλυτος ἰδέα. Ὁ ἄνθρωπος, νοῶν καὶ γινώσκων τὸ ἀπόλυτον, ἤτοι τὸν Θεόν, εἶνε ὁ Θεὸς νοῶν καὶ γινώσκων ἑαυτόν. Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν ἡ συνείδησις, ἣν ἔχω περὶ τοῦ Θεοῦ, νὰ ᾖ ἡ συνείδησις, ἣν αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔχει περὶ ἑαυτοῦ; Ἄν ἡ συνείδησις, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει περὶ τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶνε ἡ ὁλοσχερῆς πραγματικότης τοῦ ἀπολύτου, ὅπερ ἐν τούτῳ ὀφείλει, ὡς ἀπαιτεῖ ὁ Ἑγελος, νὰ ᾖ ὑποκείμενον, τότε ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἀνωτέραν τινὰ πραγματικότητα ἢ τὴν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι, νὰ ᾖ ἀνώτερόν τι ὑποκείμενον ἢ τὸ ἀνθρώπινον ὑποκείμενον, ὀφείλει νὰ ᾖ ὑπερκόσμιόν τι ὑποκείμενον, ὑπεράνθρωπος τις αὐτοσυνειδησία, αὐτοσυνεϊδῆτόν τι προσωπικὸν πνεῦμα, ὑ-

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΦΑΛΤΑΤΣΕ

περάνω κείμενον πάσης ἐγκοσμίου πραγματικότητος. — Τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ τείνουσι πρὸς τὴν προσωπικότητα. Ἀπὸ τῶν κατωτάτων βαθμίδων τῆς ὑπάρξεως ἡ ζωὴ, σπεύδουσα ν' ἀνυψωθῇ εἰς προσωπικότητα, γίνεται πρόσωπον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Πόθεν ἡ προσωπικὴ αὕτη τάσις τῆς ζωῆς, ἂν μὴ ᾗτο ὁ νόμος τοῦ κόσμου; καὶ πόθεν ὁ νόμος οὗτος, ἂν ἡ αἰτία τοῦ κόσμου ᾗν ἀπρόσωπος; Ἡ ἀνθρωπότης, θεωρουμένη ὡς τὸ βασίλειον τοῦ Θεοῦ, ἀποτελεῖ ὅλον τι ὀργανικόν, ὅπερ ζητεῖ ἐπίσης ἐν πρόσωπον ὡς ἀρχηγόν του. Τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶνε ἡ ἀπόλυτος προσωπικότης, εἰς ἣν τὰ πάντα εὐρίσκουσι τὸ τέλος των, ὁ Θεός (29). Οὕτω λοιπὸν ὁ λόγος ἀπαιτεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀπολύτου, ὁ δὲ Πανθεϊσμός, ἀρνούμενος αὐτήν, ἀντιφάσκει πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ λογικοῦ.

Ἄλλ' οὐχ ᾗττον εὐρίσκεται εἰς ἀντίφασιν ὁ Πανθεϊσμός καὶ πρὸς τὴν συνειδήσιν. Ἡ ἡμετέρα συνειδήσις ἀπαιτεῖ τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλ' ἡ κυριαρχία τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὑποτίθησι Θεὸν προσωπικόν. Διότι μόνος αὐτὸς δύναται νὰ ᾗ ὁ ἀνώτατος νομοθέτης καὶ δικαστής. Ἡ συνειδήσις πάντων τῶν ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ διὰ τὸν ἠθικὸν νόμον βάσιν τινὰ ὑψηλοτέραν ἢ τὴν ἀνθρωπίνην, τὴν ὑψίστην πασῶν, τὴν θεῖαν αὐθεντίαν. Τὸ πολιτικὸν δίκαιον, προῖόν τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, μεταβάλλεται· ὁ ἠθικὸς ὅμως νόμος εἶνε αἰώνιος, ἔχει αἰωνίαν βάσιν, αἴτιον ἀνώτερον τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπὶ τῆς συνθήκης ταύτης ἐρείδεται τὸ ἀπόλυτον τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ. Ἄρα μόνος ὁ Θεὸς δύναται νὰ ᾗ ὁ ὑπέρτατος νομοθέτης, ὁ ἀνώτατος δικαστής. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκην ὑπερτάτης τινὸς δικαιοσύνης, ἥτις νὰ μὴ ἀπατᾶται, ὡς ἡ ἀνθρωπίνη, ἣν ὁ ἔνοχος νὰ μὴ δύνηται νὰ διαφύγῃ, ὡς τὴν ἀνθρωπίνην. Ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ ἀνώτατον δικαστήριον, ὅπερ ὁ μὲν ἀθῶος νὰ ἐπικαλεῖται, ὁ δὲ ἔνοχος νὰ μὴ διαφεύγῃ. Ἡ συνειδήσις, λέγουσιν, εἶνε ὁ νομοθέτης καὶ ὁ δικαστής. Ἄν ὅμως αὕτη παύσῃ οὔσα νομοθέτης καὶ δικαστής; Διότι δυνατόν νὰ ᾗ τεταραγμένη, ἐξησθενισμένη, ἐξημελυμένη, ἀφωγος, δυνατόν νὰ κωφεύῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν φωνὴν της. Τότε ποῦ μένει ἡ δικαιοσύνη, ἥτις εἶνε ὁ θεμελιώδης νόμος τοῦ ἐπὶ γῆς βίου;

Ἔστω, δεχόμεθα, ὅτι ἡ δικαιοσύνη αὕτη ἐδρεύει ἐν τῇ συνειδήσει, ὅτι ἡ συνείδησις εἶνε τὸ πᾶν· ἀλλὰ τότε ἀπαιτοῦμεν μίαν συνείδησιν ἀλάνθαστον, ἀδυσώπητον, ἀναπόδραστον, ἥτοι μίαν ἀπόλυτον συνείδησιν—τοιαύτη δὲ εἶνε ὁ Θεός. Αὐτὸς μόνος εἶνε ἡ ὑπερτάτη συνείδησις ἐν τῷ κόσμῳ.

Ὁ Θεὸς εἶνε ἀπαίτησις οὐ μόνον τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμετέρας καρδίας. Τείνομεν φύσει πρὸς τὴν ἀφοσίωσιν, τὴν πίστιν, τὴν ἀγάπην, τὴν ἐλπίδα, τὴν εὐδαιμονίαν. Εἶνε ἄρα γε ὁ κόσμος τὸ ἀντικείμενον τῆς ἡμετέρας πίστεως, ἀγάπης κ. τ. λ.; Ἀλλ' ὁ κόσμος εἶνε διηνεκῆς φθορά·—πῶς λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εὐρωμεν πλήρη ἱκανοποίησιν ἐν αὐτῷ; Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ πίστις εἶνε σχέσεις προσωπικαί· καὶ ἡμεῖς ἐπλάσθημεν διὰ προσωπικὰς σχέσεις. Εἶνε ἄρα γε ὁ ἄνθρωπος τὸ ὕψιστον ἀντικείμενον τῆς ἡμετέρας ἀγάπης; Ἡ ἀδελφὴ τοῦ Πασκάλου διηγεῖται, ὅτι ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς ἔφερε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ τεμάχιον χάρτου, ἐφ' οὗ ἦσαν γεγραμμένα τὰ ἀκόλουθα: «Εἶνε ἄδικον ν' ἀφοσιῶνται εἰς ἐμὲ, καὶ ἂν ποιῶσι τοῦτο εὐχαρίστως καὶ ἐκουσίως· θὰ ἡπάτων ἐκείνους, εἰς ὅσους ἠθελον διεγείρει τοιαύτην ἐπιθυμίαν· διότι οὐδενός εἰμι τὸ τέλος, οὐδὲ ἔχω τι, δι' οὗ νὰ ἱκανοποιήσω αὐτούς. Μήπως δὲν εἶμαι ἐτοιμοθάνατος; Καὶ λοιπὸν θὰ συναπέθνησκεν οὕτω μετ' ἐμοῦ καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀφοσιώσεώς των!». Ἡ αὕτη ἰδέα ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν ταῖς «Σκέψεσι»: «Δὲν εἶνε ἀληθές, ὅτι ἐσμέν ἄξιοι ν' ἀγαπώμεθα ὑπὸ τῶν ἄλλων· εἶνε ἄδικον νὰ ἐπιθυμῶμεν τοῦτο» (30). Δὲν ὑπάρχει ἀμυβολία, ὅτι τὸ ὕψιστον καὶ κάλλιστον πρᾶγμα μετὰ τῶν ἀνθρώπων εἶνε ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη· ἡ ἀγάπη ὅμως αὕτη οὐδὲν ἄλλο εἶνε, ἢ ἡ εἰκὼν ἄλλης τινος ὑψηλοτέρας καὶ εὐγενεστέρας ἀγάπης. Καὶ ὅταν ἀγαπῶμέν τινα εἰλικρινῶς, ἀγαπῶμεν ἐν αὐτῷ ὑψηλότερόν τι ἢ τὸν ἄνθρωπον. Ὅπερ ἡ Ἐλοίζα ἠγάπα ἐν τῷ Ἀβαιλάρδῳ, ὅπερ ἀνέπλαττε τὴν ψυχὴν αὐτῆς, κατεχάλλυνε καὶ ἐδίδου αὐτῇ πτέρυγας—δὲν ἦτο ὁ Ἀβαιλάρδος, ἡτό τι πλέον ἢ αὐτός. Πᾶσα ἐπίγειος ἀγάπη ἀνάγει ἡμᾶς εἰς ἄλλην τινὰ ὑψηλοτέραν ἀγάπην. Μόνῃ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη εἶνε κατὰ πάντα ἄξια τοῦ ἀνθρώπου,

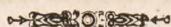
καὶ ἱκανὴ νὰ κατέχη αὐτὸν ὁλόκληρον. Τοιοῦτον εἶνε τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη, οὔσα προσωπικὴ σχέσις, ὑποτίθῃσι Θεὸν προσωπικόν. Ἀρνούμενοι τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ, καταστρέφομεν ὅ,τι κάλλιστον, ὠραιότατον, ὑψιστον ὑπάρχει ἐν ἡμῖν, τὴν πίστιν, τὴν ἀγάπην, τὴν ἐλπίδα, καὶ ἀντικαθιστῶμεν αὐτὰ διὰ τῆς στέρξεως καὶ τῆς ἀνοχῆς—οὐχὶ τῆς ἀταράχου καὶ ἐκουσίου παραδόσεως ἡμῶν αὐτῶν εἰς τὸ θεῖον θέλημα, ἀλλὰ τῆς ψυχρᾶς καὶ μελαγχολικῆς παραδοχῆς τῆς ἀνάγκης, τῆς καταστάσεως ἐκείνης, ἐν ἣ κεκλεισμένοις τοῖς ὀφθαλμοῖς ριπτόμεθα εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ αἰωνίου θανάτου, δι' οὗ τὰ πάντα οἴχονται δι' ἡμᾶς, δι' οὗ ἀπόλυμεν ὅ,τι τίμιον, ὅ,τι ὑψιστον ἀγαθὸν ἔχομεν, τὴν ἡμετέραν προσωπικότητα. Ὁ Πανθεϊσμός καταστρέφει τὴν ἡμετέραν προσωπικότητα, ἐπειδὴ καταστρέφει τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς αὐτοῦ εἶνε Θεὸς νεκρῶν καὶ οὐχὶ ζώντων· διότι αὐτὸς οὗτος δὲν εἶνε ἡ αὐτοζωή, ἡ ἀληθὴς καὶ ἀπόλυτος ζωὴ (31).

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁ Πανθεϊσμός εὐρίσκεται εἰς ἀπόλυτον ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἀληθῆ ἡμῶν φύσιν, πρὸς τὰς ἐνδομυχωτάτας ἡμῶν ἀνάγκας, πρὸς τὸν λόγον, τὴν συνείδησιν καὶ τὴν καρδίαν. Ὁ προσφέρων τὴν λέξιν: ἄνθρωπος, ὀφείλει νὰ προσφέρῃ καὶ τὴν λέξιν: Θεός· καὶ ὁ προσφέρων τὴν λέξιν: Θεός, ὀφείλει νὰ παραδεχθῇ αὐτὸν ὡς προσωπικόν Θεόν. Ὁ λέγων: Ἐγὼ εἰμι, ὀφείλει νὰ εἴπῃ καί: Σὺ εἶ. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ἐξήρτηται ἡ καθόλου διευθύνσις τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν.

ΛΟΓΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.

Εκ τῆς λύσεως τοῦ περὶ Θεοῦ ζητήματος ἐξαρτᾶται καὶ ἡ λύσις τοῦ περὶ κόσμου ζητήματος. Ἄν ὁ Θεὸς εἶνε προσωπικός, ζῶν, ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἡ δημιουργία αὕτη εἶνε ἐλευθέρα πράξις τῆς δυνάμεως, τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ. Τοιαύτη εἶνε ἡ ἀρχὴ τῆς περὶ κόσμου χριστιανικῆς θεωρίας. Ἄμα δὲ μως ἀπτόμενοι τοῦ θέματος τούτου, εὐρίσκομεν ἐνώπιον ἡμῶν ὅλας τὰς ἀντιλογίας, ὅσας αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ τὴν φυσικὴν περὶ τῶν ὄντων θεωρίαν ἐγείρουσι κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ συστήματος, καὶ ἰδίως κατὰ τῶν εἰδήσεων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐντεῦθεν προεκλήθη σειρά ζητημάτων καὶ ἀμφιβολιῶν, ἅτινα ἀπασχολοῦσι λίαν τὰ πνεύματα, καὶ πολλάκις ὑπὲρ τὸ θέον ἀνησυχοῦσιν αὐτά.

Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς θρησκείας εἶνε προῶν τῶν νεωτέρων χρόνων. Αὕτη συνδέεται πρὸς τὰς μεγάλας προόδους, ἃς ἐποίησαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Χημεία, ἡ Ἀστρονομία καὶ ἡ Γεωλογία. Ἀφ' ὅτου τὸ τηλεσκόπιον καὶ τὸ μικροσκόπιον ἀνεκάλυψαν ὅλους νέους κόσμους, ἀφ' ὅτου τὸ τηλεσκόπιον τοῦ Ἑρσχέλου καὶ τοῦ Ροσσίου ἔλυσαν τὸ ζήτημα τῶν Νεφελειδῶν, ἀφ' ὅτου ὁ Ἑρεμβέργης ἀνεκάλυψε τὸν κόσμον τῶν ἐγγυματογενῶν, ἔκτοτε ἤρξατο νὰ μορφῶται νέον περὶ τοῦ ὅρα τοῦ τούτου κόσμου σύστημα, τὸ δὲ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐκυριεύθη ὑπὸ εὐεξηγήτου τινὸς ἐγωϊστικοῦ αἰσθήματος, φανταζόμενον, ὅτι οὐτε χῶρος, οὔτε χρόνος δύνανται πλέον νὰ κρύπτωσι μυστήρια δι' αὐτό.

Αἱ διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης προσκτηθεῖσαι γνώσεις ἤρξαντο ν' ἀποτελῶσιν ὅλον τι περὶ κόσμου φυσιολογικὸν σύστημα, ὅπερ, σφριζόμενον ἐπὶ γεγονότων, διατείνεται, ὅτι ἔφθασεν εἰς ψηλαφητὴν βεβαιότητα, καὶ τούτου ἕνεκα ἐκπλήττει καὶ φανακίζει· διότι πᾶν ψηλαφητὸν πρᾶγμα

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΓΙΑΤΑΤΣ

φυσικά προξενεῖ μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. Ἄφ' ἐτέρου δὲ ἡ θρησκευτικὴ πίστις οὐδόλως ἀνέχεται νὰ περιορισθῇ ἐν τινι μόνον τμήματι τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀλλ' ἀξιῶ νὰ συνέχῃ εἰς ἑαυτὴν πάντα τὰ φρονήματα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ νὰ τηρῇ ἀπόλυτον ἐνότητα ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι. Τὸ δὲ νὰ βασιλεύωσιν συγχρόνως ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι ἀντίθετοι θεωρίαι οὐδόλως συμβιβάζεται πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ πολυειδὴς ἐκείνη διαίρεσις, ἡ ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν νεωτέρων χρόνων παρατηρουμένη, ἥτις ἐπήνεγκε τὴν σκληρὰν ἐκείνην ἀβεβαιότητα, τὴν ὀδυνηρὰν ἐκείνην ἀγωνίαν πλείστων ψυχῶν, αἵτινες μετ' ἀπορίας ἐρωτῶσιν ἀλλήλους, ἂν καὶ πόσον ὀφείλουσι νὰ ὑποχωρήσωσιν, ὅπως ἀνακτηθῇ ἡ διαταραχθεῖσα ἐκείνη ἁρμονία, ἥτις εἶνε ἀπαραίτητος διὰ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Ἡδὴ ὁ Σλειερμάχρος ἐφοβεῖτο τὰ ἐξαγόμενα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν οὐ μόνον διὰ τὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν χριστιανισμὸν καθόλου. «Προβλέπω—ἔγραφε πρὸς τὸν Λύκην τῷ 1829 (Theol. Studien und Kritiken II, 489 f.) —, ὅτι μίαν ἡμέραν θ' ἀναγκασθῶμεν ν' ἀπορρίψωμεν πλεῖστα πράγματα, τὰ ὅποια σήμερόν ἐσμεν συνεισμένοι νὰ θεωρῶμεν ὡς στενωὺς συνδεδεμένα πρὸς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Δὲν θέλω νὰ λαλήσω περὶ τῶν ἐξ ἡμέρῶν τῆς δημιουργίας· αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας ἕως πότε ἀκόμη θὰ δυνηθῇ νὰ στηριχθῇ ἀπέναντι θεωριῶν ἐρειδομένων ἐπὶ ἀναμφισβητήτων ἐπιστημονικῶν δεδομένων;» «Καὶ τὰ ἡμέτερα θαύματα τῆς Νέας Διαθήκης—ἵνα παραλίπω τὰ τῆς Παλαιᾶς—ὄχι μετὰ πολὺ θὰ πέσωσιν ἐκ νέου δι' ἐπιχειρημάτων πολλῶ ἰσχυροτέρων τῶν τῆς ἐποχῆς τῶν ματαιολόγων Ἑγκυκλοπαιδικῶν. Τί γενήσεται τότε, ἀγαπητέ μοι φίλε; Ἐγὼ μὲν δὲν θὰ ζῶ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ θὰ κοιμῶμαι ἡσύχως τὸν αἰώνιον ὕπνον. Σὺ δὲ, φίλε μου, καὶ οἱ ὁμήλικές σου, τί ἔχετε κατὰ νοῦν νὰ πράξῃτε; Ἐχετε σκοπὸν νὰ κλεισθῇτε ἐντὸς τῶν ἐξωτερικῶν τούτων προτειχισμάτων, καὶ ν' ἀφήσῃτε τὴν ἐπιστήμην πολιορκοῦσαν ὑμᾶς; Ὁ μὲν κανονοβολισμὸς τῶν χλευασμῶν ὀλίγον θὰ βλάψῃ ὑμᾶς. Ἀλλ' ὁ ἀποκλεισμός! Τί γενή-

σεται τότε, όταν ὑμεῖς μὲν, ὄντες εἰς ῥῆξιν πρὸς τὴν ἐπιστήμην, διατελῆτε κεκλεισμένοι ἐντὸς τῶν ὑμετέρων ὀχυρωμάτων, ἡ δὲ ἐπιστήμη ἐκτὸς, ἐγκαταλειμμένη ὑφ' ὑμῶν, ὑψώσῃ τὴν σημαίαν τῆς ἀπιστίας! Καὶ θὰ ἦτο λοιπὸν πρέπον νὰ κοπῇ οὕτω πως ὁ μίτος τῆς ἱστορίας, καὶ ὁ μὲν χριστιανισμὸς νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τὸν βαρβαρισμὸν, ἡ δὲ ἐπιστήμη μετὰ τὴν ἀπιστίαν;» "Ο,τε Σλειερμάχρος καθὼς καὶ ὁ Λύκκης, πρὸς ὃν ἔγραφε ταῦτα, ἐκοιμήθησαν ἤδη, ἡμεῖς δὲ ὀφείλομεν νὰ συμπληρώσωμεν τὸ ἔργον ὅπερ ἐκείνοι ἀφῆκαν ἡμῖν ἀτελές. Τώρα δὲ τί πρέπει νὰ εἰπωμεν; Εἶνε τῷ ὄντι ἡ θέσις ἡμῶν τόσον ἐπισφαλής, ὅσον προέβλεπεν αὐτὴν ὁ Σλειερμάχρος, πολλοὶ δὲ καὶ νῦν τοιαύτην ὑποθέτουσιν αὐτὴν;

"Οτε οἱ Ἰσραηλῖται ἔφθασαν ἀπέναντι τῆς γῆς τῆς ἐπαγγελίας, ἔστειλαν κατασκόπους, ὅπως κατασκοπεύσωσι τὴν τε χώραν καὶ τοὺς κατοίκους, καὶ κομίσωσιν αὐτοῖς ἀκριβεῖς πληροφορίες. Οὗτοι δὲ, ἐπανελθόντες ἐκπεροβημένοι, διέδωκαν τὸν τρόπον καὶ εἰς τὸ ἐπίλοιπον στράτευμα. Δύο μόνοι ἄνδρες, ὁ Ἰησοῦς καὶ ὁ Χάλεβ, δὲν ἐδειλίασαν, ἀλλὰ προέτρεψαν τὸν λαὸν, ὅπως προχωρήσῃ, πεποιθὼς ἐπὶ τὸν Θεὸν καὶ ἐπὶ τὸ δίκαιον αὐτοῦ. Τότε ὁ Θεὸς ἐτάχθη μετὰ τὸ μέρος τῶν εὐτόλμων καὶ ἐπήνεγκε σύγχυσιν μετὰ τῶν δειλῶν. Οὕτω καὶ ὁ Σλειερμάχρος, ποιήσας βραχυχρόνιον τινα καὶ ἐπιπόλαιον ἐκδρομὴν εἰς τὴν χώραν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐπανῆλθεν ὅλως πεφοβημένος τὴν καρδίαν (1). Ἐντεῦθεν ὀφείλομεν ἄρα καὶ ἡμεῖς ν' ἀποθαῤῥυνθῶμεν; Νομίζω, ὅτι τὰ πράγματα δὲν εὐρίσκονται εἰς τόσον ἐπισφαλῆ κατάστασιν.

Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπὶ Γῆς ἐρίδων προέρχονται συνήθως ἐκ τῆς μετακινήσεως τῶν ὁρίων· πολλοὶ δὲ περιπλοκαὶ εὐκόλως θὰ διελύοντο, ἂν ἕκαστος περιωρίζετο ἐντὸς τῶν οἰκείων ὁρίων. "Αν τὰ ἔρια τῶν δύο χωρῶν, περὶ ὧν ἐνταῦθα πρόκειται ὁ λόγος, ἐττηροῦντο ἀκριβῶς, οὐδεμία θὰ προέκυπτε μετὰ τῶν διαφορὰ. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ θεολογία κατέχουσιν ἀληθείας, ἃς αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ἐντελῶς ἀγνοοῦσαι, οὐδὲν ἔχουσι δίκαιον ν' ἀρνῶνται· ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι κατέχουσι σειρὰν γνώσεων, αἵτινες οὐδὲν κοινὸν

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΠΑΛΑΤΕΣ

ἔχουσι πρὸς τὴν θρησκείαν, καὶ περὶ ὧν ἡ θεολογία οὐδὲν ἔχει νὰ διδάξῃ. Καίτοι δὲ πολλάκις ἀμρότεραι διαπραγματεύονται τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον, δὲν ἐξετάζουσιν ὅμως αὐτὸ, εἰμὴ ἐκάστη ὑπὸ διάφορον ἔποψιν. Οὕτω π. χ. ἡ μὲν θρησκεία λέγει ἡμῖν, ὅτι ὁ Θεὸς δίδωσιν ἐνὶ ἐκάστῳ τὸν ἐπιούσιον αὐτοῦ ἄρτον· αἱ δὲ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διδάσκουσιν ἡμᾶς, πῶς ὁ σῖτος φύεται ἐκ τῆς γῆς. Ἐνταῦθα δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ἐν συμβαίνει, ἄρα τὸ ἕτερον ψεύδεται; Ἀμρότερα ἔχουσιν ὁρθῶς, ἀλλ' ἐκάτερον ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ἡ γνῶσις τῶν ὁρίων εἶνε ἡ ὁδὸς ἡ φέρουσα εἰς τὴν εἰρήνην. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι πολλάκις ὑπάρχει ἀβεβαιότης περὶ τὸν προσδιορισμὸν τῶν ὁρίων, καὶ ἐντεῦθεν προκύπτει διάστασις· δὲν εἶνε ὅμως ὁρθὸν δι' αὐτὸ καὶ μόνον νὰ κηρύττωμεν ἀμέσως τὸν πόλεμον. Ὁφείλομεν ἐν πρώτοις νὰ καταβάλωμεν πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἀνευρόντες προσδιορίσωμεν τάληθῃ ὅρια. Πιθανὸν δὲ τὸ τοιοῦτο ν' ἀπαιτῇ χρόνον μακρὸν, ὑπομονὴν μεγάλην καὶ κόπους πολλούς. Ὅθεν ἄς ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι δὲν δυνάμεθα ἀπὸ τοῦ νῦν νὰ λύσωμεν μετὰ βεβαιότητος πάντα τὰ ζητήματα. Ἀλλ' ὅ,τι σήμερον ἀδυνατοῦμεν νὰ κατορθώσωμεν, τοῦτο δυνάμεθα ν' ἀπεκδεχώμεθα ἐν τῷ μέλλοντι.

Τοιοῦτο ζήτημα, ἐν ᾧ πρὸ παντὸς ἄλλου ἀπαιτεῖται ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὁρίων, εἶνε τὸ πρῶτον τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς ἐνταῦθα ζητημάτων, τὸ τῆς δημιουργίας. Τὸ ζήτημα τοῦτο, ὃν σαφὲς καὶ διακεκριμένον, κεῖται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς θρησκείας. Διότι ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας ἀνήκει τῇ θρησκείᾳ καὶ οὐχὶ ταῖς φυσικαῖς ἐπιστήμαις. Αἱ τελευταῖαι δύνανται μὲν νὰ διδάξωσι ἡμᾶς τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, τὸ οὐσιῶδες ὅμως γεγονὸς, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, διδάσκει ἡμᾶς οὐχὶ ἡ Φυσική, ἀλλ' ἡ θρησκεία. Ὅσον καὶ ἂν προσδεύσωσιν αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς ἀρχικῆς συστάσεως τοῦ ὕλικου κόσμου—ἐπὶ τέλους θ' ἀναγκασθῶσι νὰ σταματήσωσιν ἐν τινὶ ὕλῃ, ἐν τινὶ ζωῇ καὶ νόμοις. Πόθεν ἡ ὕλη αὕτη, πόθεν ἡ ζωὴ αὐτῆς καὶ οἱ ἐν αὐτῇ ἐνεργοῦντες νόμοι; περὶ τούτου οὐδὲν γινώσκει ἡ Φυσική. Διότι αὕτη προϋποτίθῃσι πάντοτε τὴν ὑπαρξίν τῆς ὕλης καὶ ἐξ αὐτῆς τὸ πρῶτον ἀρχεται. Τὸ περὶ ἀρχῆς

τῆς ὕλης ζήτημα, ἐγκαταλείπον τὸ ἔδαφος τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος, μεταβαίνει εἰς τὴν χώραν τῆς θεωρίας καὶ τῆς πίστεως. Ἐνταῦθα ἡ Φυσικὴ παύει οὖσα φυσικὴ ἐπιστήμη, ὅπως μεταβληθῇ εἰς φιλοσοφίαν ἢ θρησκείαν. Εἴτε τις θεωρήσῃ τὴν ὕλην ὡς δημιουργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, εἴτε ὡς αἰωνίαν καὶ ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχουσαν, εἴτε μὴδὲ ἰδέαν τινὰ ἔχῃ τις περὶ τούτου—τοῦτο εἶνε ὅλως ἀδιάφορον εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας· διότι αὗται δὲν ἄρχονται, εἰ μὴ ἅμα τῇ ὑπάρξει τῆς ὕλης. Ὅθεν ἐν τῷ ζήτηματι τούτῳ οὔτε ὑπάρχει, οὔτε εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ σύγκρουσις τις μετὰ τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς πίστεως. Ἄν δὲ τῷ ὄντι ὑπάρχῃ ἐνταῦθα σύγκρουσις τις, αὕτη εἶνε σύγκρουσις δύο διαφόρων συστημάτων, ἅτιν' ἀμφοτέρω ἐχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κοινὴν βάσιν, τὴν πίστιν, ἣτις εἶνε ἡ φιλοσοφικὴ ἢ θρησκευτικὴ. Ὅθεν, ὅ,τι φαίνεται σύγκρουσις τις πρὸς τὴν Φυσικὴν, τοῦτο εἶνε μᾶλλον σύγκρουσις πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τινῶν φυσιολόγων (2).

Τίς δὲ ἡ ἀντίθεσις αὕτη;

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ κόσμου εἶνε γεγονός. Πόθεν οὗτος; Ἡ ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἢ εἶνε ἔργον ἐνὸς δημιουργοῦ. Ἡ τελευταία θεωρία εἶνε τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὐδαμοῦ ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ἐκτὸς τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῆς Γραφῆς, ὑπάρχει καθαρά ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας. Ἡ ἀρχαιότης ἐθεώρει τὸν κόσμον νῦν μὲν ὡς συστάντα ἐκ τινος αἰδίου ὕλης—καὶ τοιαύτη ἦτο ἡ δόξα τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, ἣτις ὅμως συγχρόνως παρεδέχετο καὶ θεῖόν τινα Νοῦν τῆς προϋπαρχούσης ὕλης διαμορφωτὴν—νῦν δὲ ὡς ἄμεσον ἀπόρροϊαν τῆς θεότητος—οὕτως ὠνειροπόλει ἡ φαντασία τῆς Ἀνατολῆς—(3). Ἀμφοτέρω τὰ συστήματα ταῦτα ἀντίκεινται πρὸς τὴν ἀληθῆ περὶ Θεοῦ ἰδέαν, ἣτις κατ' ἀνάγκην θέλει τὸν κόσμον ἔργον τῆς θείας ἐλευθερίας. Ἄλλ' ἂν ὁ κόσμος εἶνε ἐκούσιον προϊόν τῆς παντοδυνάμου θελήσεως τοῦ Θεοῦ, ἔπεται, ὅτι ἐδημιουργήθη «ἐκ τοῦ μηδενός», ἥτοι ἐγένετο οὐχὶ ἐκ προϋπαρχούσης ὕλης, καὶ ὅτι αὕτη αὕτη ἡ ὕλη ἐδημιουργήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἰσχύει βέβαια ἡ ἀρχή, ὅτι ἐκ τοῦ μηδενός οὐδὲν παράγεται· διότι πᾶσα γένεσις προϋποτίθῃσιν ὄν τι,

αὐτὸ δὲ τὸ ὄν ὡς ἐσχάτην καὶ μόνην πηγὴν τοῦ εἶναι καθόλου προϋποτίθῃσι τὴν θεῖαν θέλησιν. Ἡ γένεσις τοῦ εἶναι τούτου ὑπερβαίνει ἀληθῶς πᾶσαν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Ἔτι καὶ νῦν ἡ γένεσις τῆς ζωῆς εἶνε δι' ἡμᾶς ἀνεξερευνήτον μυστήριον. Πῶς πρᾶγμα τι λαμβάνει γένεσιν, οὐδεὶς ἀνθρώπος δύναται νὰ εἴπῃ, οὐδ' εἶνε δυνατόν ποτε νὰ κατανοήσωμεν τοῦτο. Πῶς δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ, πῶς τὸ εἶναι καθόλου ἔλαβε τὸ πρῶτον ἀρχήν; (4) Διὰ μόνης λοιπὸν τῆς πίστεως, οὐχὶ δὲ διὰ τῶν αἰσθήσεων κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Ἑβρ. 11, 3.) δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου, ὅστις διὰ τοῦτο μάλιστα ἐδημιουργήθη διὰ ῥήματος Θεοῦ. Ἔστιν ἄρα ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου ἄρθρον θρησκευτικῆς πίστεως, καὶ δὴ μεγίστης σημασιότητος. Διότι, ἐπειδὴ ἐσμεν δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἔπεται, ὅτι ἐσμὲν προωρισμένοι καὶ ἱκανοὶ νὰ εὕρισκώμεθα ἐν τινι σχέσει πρὸς τὸν Θεόν—ἐν ἄλλαις λέξεσιν: ἡ θρησκεία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δόγματος τῆς δημιουργίας. Ἄν ὁ κόσμος ἔλαβεν ἀρχήν, ἔχει καὶ ἐν τέλος, καὶ ἐν κέντρον διὰ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ—τὸν Ἰησοῦν Χριστόν· ὅθεν ἡ ἀληθὴς καὶ οὐσιώδης κατάληψις τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως ἐξήρτηται ἐκ τοῦ δόγματος τῆς δημιουργίας. Ἡ πρακτικὴ λοιπὸν σημασία τοῦ δόγματος τούτου εἶνε μεγίστη.

Ὁ Πανθεϊσμός καὶ ὁ Ὑλισμός διαφωνοῦσι πρὸς τὸ δόγμα τοῦτο.

Ὁ μὲν Πανθεϊσμός διδάσκει, ὅτι τὸ ἀπόλυτον ἢ ἡ ἰδέα μεταβαίνει ἀκαταπαύστως καὶ αἰωνίως εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ ταῦτα εἶνε λέξεις μόνον κεναί. Οὐδεὶς Πανθεϊστῆς δύναται νὰ εἴπῃ ἡμῖν, διὰ τίνος ὁδοῦ ἡ ἰδέα φθάνει εἰς τὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἕτερον οὐδεμία γέφυρα φέρει, ἀλλὰ μόνον ἐν πῆδημα, καὶ δὴ πῆδημα ἀδύνατον, καθ' ὃ ἡ Πανθεϊστικὴ αὕτη φιλοσοφία (ἢ τῆς Ἑγελιανῆς Σχολῆς), κρημνισθεῖσα, κατέθραυσε τὴν κεφαλὴν της.

Ὁ δὲ Ὑλισμός, ὡν συνέπεια τοῦ Πανθεϊσμοῦ, διδάσκει, ὅτι ἐκτὸς τῆς ὕλικῆς φύσεως οὐδὲν ἕτερον ὑπάρχει. Ὁ Ὑλισμός ἀρνεῖται τὸ πνεῦμα, τὸ τε ἀπόλυτον, τὸ θεῖον, καὶ τὸ πεπερασμένον, τὸ ἀνθρώπινον. Ἐκ μόνης τῆς ὕλης—καὶ τῆς μετ' αὐτῆς συνδεομένης δυ-

νάμεως της κινήσεως—ζητεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τόν τε κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ἐκεῖνον μὲν δύναται τις νὰ ὀνομάσῃ φυσιολογικὸν Ὑλισμὸν, τοῦτον δὲ ψυχολογικόν. Πρῶτον περὶ τοῦ πρώτου ἔχομεν νὰ λαλήσωμεν ἐνταῦθα. Ὁ Ὑλισμὸς οὗτος εἶνε ἀρχαῖος· ἤδη εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, καίτοι ὑπὸ μορφὴν εἰσέτι ἀπλοϊκὴν. Τὸ αἰνιγμα τῆς φύσεως διήγειρεν ἔκπαλαι τὴν ὀρεξίν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἰς τὴν ἔρευναν. Καὶ οἱ μὲν Ἴωνες φυσιολόγοι φιλόσοφοι, ζητήσαντες τὴν πρώτην αἰτίαν τῶν ὄντων, ἐνόμισαν, ὅτι εὗρον αὐτὴν ἐν αὐτῇ τῇ φύσει καὶ τοῖς στοιχείοις αὐτῆς, ἐν τῷ ὕδατι, ἢ ἐν τῷ ἀέρι, ἢ ἐν τινι πρώτῃ ἀποίῳ οὐσίᾳ. Οἱ δὲ καλούμενοι Ἀτομολόγοι, ὡς ὁ Δημόκριτος, ἐθεώρησαν ὡς πρώτην ἀρχὴν τῆς ὕλης τὰ ἄτομα (ῥ), ἥτοι ἑκτατὰ μὲν, ἀλλ' ἄτμητα μένοντα τῆς ὕλης μόρια, τὰ ὁποῖα καθ' ἑαυτὰ μὲν μένουσιν ἀμετάβλητα, διὰ τῆς διαφόρου ὁμῶς συνθέσεώς των καὶ διανομῆς ἐν τῷ κενῷ χώρῳ τὴν ποικιλίαν τῶν φαινομένων παράγουσιν. Ἀλλὰ τί τὸ τὰ ἄτομα οὕτως εἰς κίνησιν βάλλον, ἀλλήλοις ἐπιπλέκον ἢ ἀλλήλων διαλύον; Ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ εἰμαρμένη. Εἶνε ἀληθές, ὅτι τὸ βαθύτερον φιλοσοφικὸν πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος ἀνεγνώρισεν, ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ παρατηρουμένου νοὸς ὤφειλε νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑπαρξίν ὑπερτάτου τινὸς Νοῦς, ὅστις, εἰ καὶ μὴ δημιουργός, ἦν ὁμῶς τοῦλάχιστον διακοσμητῆς τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ ἐφεξῆς οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς Ἑλλάδος ἠσπάσαντο τὴν ιδέαν ταύτην· ὁ δὲ Ἐπίκουρος ἐπανέκαμψεν εἰς τὴν Ἀτομολογίαν. Κατ' αὐτὸν ὁ κόσμος, ἢ οἱ κόσμοι παρήχθησαν ἐκ τῆς αὐτομάτου συγκρούσεως καὶ ἀποκρούσεως, ἢ τῆς ἀλληλοτυπίας καὶ ἀντιτυπίας τῶν ἀτόμων. Κατὰ τὸν αὐτὸν, κριτήριον μὲν ἀλάνθαστον τῆς γνώσεως εἶνε ἡ αἰσθησις, κύριον δὲ τέλος καὶ πρῶτον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου ἡ εὐδαιμονία, ἥτοι ἡ ἡδονή, ἀλλ' ἡ εὐγενεστέρα καὶ παρ' ὅλον τὸν βίον ἐμμένουσα. Ἐν ταῖς προτάσεσι ταύταις περιέχονται ὅλα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα καὶ τοῦ νεωτέρου Ὑλισμοῦ. Ἀφ' οὗ ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ περὶ κόσμου θεωρία αὐτοῦ κατέκτησαν τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὸ σύστημα τῶν Ὑλιστῶν ἐπὶ

μακρὸν χρόνον ἐγένετο ἄφαντον, καὶ μόλις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐγεῖραν αὐτὴς κεφαλὴν, ἐποίησε μεγάλας προόδους. Ἡ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐν Γαλλίᾳ ἐπικρατήσασα ἀντιπολίτευσις κατὰ παντός, ὅ,τι κατήντησεν ἱστορικόν, καὶ μάλιστα κατὰ παντός ἐκκλησιαστικοῦ παρήγαγεν ὡς συνέπειαν τὸν Ὑλισμὸν ἐνὸς Λαμετρίου καὶ τὸ «Σύστημα τῆς φύσεως». Θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ Ὑλισμοῦ τούτου εἶνε, ὅτι μόνον ὕλη ὑπάρχει, οὐδὲν δὲ πνεῦμα τῆς ὕλης διακεκριμένον. Ἡ τάσις τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος πρὸς μόνον τὸ ὕλικόν συμφέρον ἤλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ φιλοσοφικοῦ τούτου συστήματος, τὸ ὁποῖον ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν εὔρε πολλοὺς καὶ ἀπληγεῖς ὑπερασπιστάς ἐν ταῖς Λ. Φευερβάχίῳ, Κ. Φώχτῳ, Μολεσχόττῳ, Βυχνέρῳ κ. λ. π. Οἱ Ὑλισταὶ οὗτοι ζητοῦσι νὰ ὑποστηρίξωσι τὸν Ὑλισμὸν οὐ μόνον φιλοσοφικῶς, ἤτοι ἐπιστημονικῶς καὶ θεωρητικῶς —καὶ τοῦτο ἔπραξεν ὁ Φευερβάχιος— ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς. Ζητοῦσι ν' ἀνατρέψωσι τὰς πνευματικὰς καὶ ἰδίως τὰς θρησκευτικοῦ θρησκείας βάσεις, ἐφ' ὧν θεμελιούται ἡ παρούσα ὑπαρξὶς τῆς ἡμετέρας κοινωνίας. Μάλιστα δὲ τὴν ὑπαρξίν τῆς Ἐκκλησίας καταπολεμοῦσι, πᾶσαν προσπάθειαν καταβάλλοντες, ὅπως διὰ τῆς ὑλόφρονος αὐτῶν διδασκαλίας κατακρημνίσωσιν αὐτήν, ὡς τις ἐξ αὐτῶν ἐξέφρασε τοῦτο μεθ' ὅλης αὐτοῦ τῆς δριμύτητος καὶ ἀναιδείας, εἰπὼν: ἔσται ποτὲ καιρὸς, ὅτε, ὅπερ σήμερον καλοῦμεν Ἐκκλησίαν, ἀφανισθήσεται ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς.

Οἱ Ὑλισταὶ οὗτοι διδάσκουσιν: Ἡ ὕλη εἶνε τὸ πᾶν καὶ ἐκτὸς ταύτης οὐδὲν ὑπάρχει· αὕτη εἶνε αἰωνία καὶ ἀφθαρτος, «ἡ πρώτη αἰτία πάντων τῶν ὄντων»· πᾶσα ζωὴ καὶ πᾶσα μὀρφωσις οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν, ἢ ἀπλῆ τῆς ὕλης μεταβολή· μόνῃ ἡ μορφή εἶνε τὸ μεταβλητὸν καὶ φθαρτὸν· τὰ ἄτομα, νῦν μὲν οὕτω νῦν δὲ ἄλλως συντιθέμενα, σχηματίζουσι τὸ αἰώνιον ἐκεῖνο ρεῦμα καὶ τὴν αἰωνίαν ἐκείνην ποικιλίαν τῶν ἐπ' ἄπειρον διαφορῶν μορφῶν, ὑφ' ἧς ἡ ὕλη παρουσιάζεται εἰς τὰς ἡμετέρας αἰσθήσεις. «Ὁ αὐτὸς ἀνθραξ καὶ τὸ αὐτὸ ἄζωτον, τὰ ὑπὸ τῶν φυτῶν ἐκ τοῦ ἀνθρακικοῦ ὀξέος, τοῦ πτελεϊκοῦ ὀξέος καὶ τοῦ ἀμμωνιακοῦ λαμβανόμενα, γίνονται ἀλλήλο-

διαδόχως χόρτον, τρίφυλλον, σίτος, ζῶον, ἄνθρωπος, ὅπως ἐπὶ τέλους μεταβληθῶσιν αὐθις εἰς πετελεῖχόν καὶ ἀμμωνιακόν δξύ. Ἐνταῦθα κεῖται τὸ θαῦμα τῆς ἐγκυκλίου κινήσεως: τοιαῦτα διδάσκει ἡμᾶς ὁ Μολεσχῶιτος ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «Ἡ ἐγκύκλιος κίνησις τῆς ζωῆς» (σ. 84). τουτέστιν ὕψιστον αὐτοῦ προορισμὸν νομίζει τὸ νὰ μεταβληθῇ μίαν ἡμέραν εἰς κόπρον.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἄρα ταύτην πρωτόγονος οὐσία εἶνε ἡ ὕλη. Ἀλλὰ πόθεν ἡ ὕλη αὕτη; Ἀπαντῶσιν: ὑπάρχει. Δηλαδή δὲν ἀποκρίνονται εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἀλλ' ὑπεκφεύγουσιν αὐτήν. Λέγουσιν, ὅτι ἡ ὕλη εἶνε αἰωνία. Πόθεν γνωρίζουσι τοῦτο; Ἀνομολογοῦσιν, ὅτι ἡ προϋπόθεσις αὕτη εἶνε ἀναγκαία· διότι ἄλλως θὰ ἠναγκάζοντο νὰ παραδεχθῶσιν ἓνα δημιουργόν, ὅπερ δὲν θέλουσιν. Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν τὸ προσὸν τῆς αἰωνιότητος νὰ κῆται καθ' ἑαυτὸ ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς ὕλης; Μετὰ τῆς ὕλης συνδέουσι τὴν δύναμιν. Πόθεν αὕτη; οὔτε ἡ ὕλη ἐκ τῆς δυνάμεως, οὔτε ἡ δύναμις ἐκ τῆς ὕλης δύναται νὰ ὑπάρχῃ· διότι ἑκατέρα ἔχει φύσιν ὅλως διάφορον τῆς ἑτέρας. Ἀλλ' οὐδ' ἀφ' ἑαυτῆς δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἡ δύναμις, διότι δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτήν καὶ δι' ἑαυτήν, ἀλλ' εἶνε συνδεδεμένη μὲ τὴν ὕλην. Ὁ Ὑλισμὸς, θέλων νὰ ἐξηγήσῃ τὸ αἰνίγμα τῆς ὑπάρξεως, προσιμιάζεται διὰ δύο αἰνιγματωδῶν ἀνεξηγήτων μεγαλείων. — Λέγουσιν, ὅτι ἡ ὕλη συνίσταται ἐξ ἀπείρων ἀτόμων, ἤτοι ἀτμῆτων καὶ ἀναλλοιώτων ὕλικῶν μορίων. Πόθεν γινώσκει ὁ Ὑλισμὸς τὰ ἄτομά του; Ἐκ πείρας; Ὅχι βέβαια· διότι ταῦτα εἶνε ἄληπτα καὶ ἀόρατα ταῖς αἰσθήσεσιν. Οὐδεὶς ποτε εἶδεν, οὐδὲ ὄψεται ἄτομον. Ἀλλ' ὁ Φῶχτος λέγει, ὅτι «τὸ ὄριον τῆς αἰσθητικῆς πείρας εἶνε ὄριον καὶ τῆς νοήσεως» (Köhlerglaube und Wissenschaft S. 107). Καὶ ὅμως τὰ ἄτομα κεῖνται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς πείρας! — Τὰ ἄτομα ταῦτα, ποικιλαχῶς συντιθέμενα, παράγουσι διαφόρους συνδυασμοὺς — προσεπιλέγουσι. Κατὰ τίνα νόμον; Κατὰ τὸν νόμον τῆς κατ' ἐκλογὴν συγγενείας. Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν τὰ ἀόρατὰ ταῦτα ἄτομα νὰ ἔχωσιν ἐκλεκτικὴν συγγένειαν; Καὶ ὑποτιθεμένου ὅμως, ὅτι ἔχουσι τοιαύτην — πόθεν λαμβάνει τὴν ἀρχὴν ἡ κίνησις τῶν

ἀτόμων τούτων; Διότι ἡ ὕλη καθ' ἑαυτὴν εἶνε ἀδρανής, καὶ πᾶσα μεταβολὴ αὐτῆς ὑποτίθῃσιν ἐξωτερικὴν τινὰ αἰτίαν, ὡς ἐδίδαξεν ἡμᾶς ὁ Κάντιος. Ἐκ τοῦ νόμου τῆς ἑλξεως; Ἀλλὰ πόθεν κατάγεται αὕτη; Καὶ πόθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ κανονικότης τῆς κινήσεως, ἐξ ἧς προάγονται συνδυασμοὶ σύμφωνοι πρὸς ἀλλήλους, κανονικοὶ, καὶ αἱ οἱ αὐτοὶ διαμένοντες; Ἀνάγκη ἄρα νὰ ὑποθέσωμεν ἀνωτέραν τινὰ δύναμιν, ἥτις τίθῃσι τὰ σώματα εἰς τὴν μετ' ἀλλήλων ἑλκτικὴν σχέσιν, καὶ τινὰ θέλῃσιν νοητικὴν, ἥτις διακοσμεῖ τὴν ὕλην καθ' ὠρισμένους νόμους (6).

Ἄλλ', ὅπερ ἄρδην ἀνατρέπει τὸ σύστημα τῶν ὑλοφρόνων, εἶνε τὸ γεγονός τοῦ ὀργανικοῦ βίου.

Ἄν μόνον μηχανικαὶ σχέσεις ὑπῆρχον, ἡδύνατό τις ν' ἀρκεσθῇ εἰς τὴν παραδοχὴν μιᾶς μόνον μηχανικῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ πόθεν κατάγεται ὁ ὀργανισμός; Ματαίως ἐδοκίμασαν ν' ἀναγάγωσιν αὐτὸν εἰς φυσικὸν τι συμβεβηκός (7). Ὅπως καὶ ἂν θεωρηθῶσι τὰ ἄτομα, δὲν δύνανται νὰ ἐξηγήσωσι τὸν ὀργανισμόν. Μεταξὺ τῆς χρυσταλλώδους καὶ τῆς ὀργανικῆς μορφώσεως ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορά. Τὸ διακρίνον τὸν ὀργανισμόν εἶνε ἡ ζῶσα ἀμοιβαία ἐνέργεια τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ μερῶν, καὶ ἡ ἀμοιβαία σχέσις, εἰς ἣν ἔρχεται πρὸς τὰ περιστοιχοῦντα αὐτὸν σώματα, δι' ἧς ὑφίσταται νέαν πάντοτε μεταβολὴν ἐν τῇ καταστάσει αὐτοῦ. Οὕτω δὲ ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν θεωρίαν κόσμος τις οὐ μόνον αἰτιῶν, ἀλλὰ καὶ σκοπῶν. Ὑψίστη θεωρία τῆς φύσεως εἶνε, τὸ ν' ἀνεύρῃ τις ἐν αὐτῇ τὸν νόμον τῶν τελικῶν σχέσεων. Τοῦτο δὲ ὁδηγεῖ ἡμᾶς πρὸς ὑπέρτατόν τινα Νοῦν. Ὁ Πανθεϊσμός τοῦ Σπινόζα καὶ ἡ νεωτέρα Φυσιολογία ἐκήρυξαν πόλεμον κατὰ τῆς ιδέας ταύτης τῆς «θεολογίας»: εἶνε «μωρία» τοῦ «μικροῦ ἀνθρωπίσκου, τοῦ ἐφημέρου τούτου», τὸ νὰ θέλῃ νὰ κρίνῃ τὴν ἀπειρον φύσιν κατὰ τὴν ιδέαν τοῦ τέλους καὶ τοῦ σκοποῦ (8). Ἄλλ' ὁ νόμος τοῦ σκοποῦ εἶνε νόμος τῆς ἡμετέρας πνευματικῆς φύσεως, καὶ διὰ τοῦτο ζητοῦντες εὐρίσκωμεν αὐτὸν καὶ ἐκτὸς ἡμῶν αὐτῶν. Πανταχοῦ ἀπαντῶμεν αὐτόν, εἰς τε τὰ μερικώτατα καὶ εἰς τὸ ὅλον. Ἐκαστος ὀργανισμός εἶνε ἡπραγμάτωσις μιᾶς ιδέας ἢ

ιδέα δὲ αὕτη ὑπάρχει πρὸ τῆς πραγματώσεως αὐτῆς καὶ ὑπέρκειται τοῦ ὅλου. Ὁ Κυβιέρος προσδιώρισεν ἐκ μερικῶν ὀστέων τὴν κατασκευὴν ζῶων καὶ αὐτοῦ τοῦ πρωτογόνου κόσμου. Τοσοῦτον ἡ ἰδέα τοῦ ὅλου βασιλεύει τῶν καθ' ἕκαστα! Ἡ ἰδέα αὕτη ἐργάζεται διὰ τὸ μέλλον. Ὁ μὲν ὀφθαλμὸς ὑπάρχει διὰ τὸ φῶς, τὸ δὲ οὖς διὰ τὸν ἤχον, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἀλλ' ὁ μὲν ὀφθαλμὸς μορφοῦται ἐν τῷ σκότει, τὸ δὲ οὖς ἐν τῇ σιγῇ. Ἐν τοσοῦτῳ, ἅμα συμπληρωθῇ ἡ κατασκευὴ των, ἀμέσως ἔρχονται εἰς σχέσιν πρὸς τὸ φῶς καὶ τὸν ἤχον. Ὡς βλέπομεν, ἐνταῦθα γίνεται πράξις τις μετὰ σκοποῦ, παραπέμπουσα ἡμᾶς ὑπεράνω πάσης ἐξωτερικῆς αἰτίας, πρὸς τὸν δημιουργοῦντα, σκοπὸν τιθέντα Νοῦν. Τὸ κράτος δὲ τοῦτο τῆς ἰδέας, ὅπερ ἀνακαλύπτομεν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα, ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τοῦ ὅλου. Ὁ κόσμος ὁλόκληρος ὑπόκειται εἰς ἰδέαν τινά, εἰς σχέδιόν τι, ὅπερ πραγματοποιεῖται βαθμηδὸν, ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν κατωτάτων βαθμίδων καὶ προχωροῦν μέχρις ἀνωτάτου τινὸς τέλους οὕτως, ὥστε ἡ ὅλη ἀνάπτυξις διατελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἰδέας τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος. Ἐν τῷ Νῳ, τῷ προϋσταμένῳ καὶ ἐφορεύοντι τῆς κινήσεως ταύτης, ἡ ἰδέα, ἣτις πραγματοποιεῖται τελευταία, παρίσταται πρώτη, τὸ ὅλον προηγεῖται τοῦ μέρους. Οὕτω λοιπὸν λογικὴ τις δύναμις κυβερνᾷ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὅλου καὶ παντὸς μέρους. Πῶς δύναται τις νὰ ἐξηγήσῃ τὸ γεγονός τοῦτο, ἐὰν μόνον ὕλην καὶ δύναμιν, ἢ ἀναίσθητον ἐνεργοῦσαν φύσιν ἀναγνωρίζῃ, μὴ παραδέχῃται δὲ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν ἑνὸς Νοὸς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου;

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐπεθύμει τις ν' ἀρκεσθῇ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν ὑλοφρόνων περὶ τῆς παρούσης ζωῆς τοῦ παντὸς, πῶς ἤθελε δυνηθῇ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πρώτην σύστασιν τοῦ ὀργανικοῦ βίου καθόλου; Δύναται ὀργανικὸν ἐξ ἀνοργάνου καὶ ζῶν ἐκ νεκροῦ νὰ γεννηθῇ; Ὁ Στράους, μὴ θέλων νὰ παραδεχθῇ τὴν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου δόξαν, ἐξηγεῖ τὴν γένεσιν τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς κατ' αὐτὸν γενέσεως τῆς ταινίας, «ἐχούσης πολλάκις εἴκοσι ποδῶν μῆκος», ἥτοι διὰ τῆς λεγομένης *generatio aequinoca*, τουτέστι διὰ τῆς αὐτομάτου γενέσεως ἐκ μόνων ὕλῶν ἀνευ τῆς μεσολαβήσεως ἐμφύχου

όντος. Ἡ ἀκριβὴς ὁμῶς καὶ αὐστηρά φυσικὴ ἐπιστήμη οὐδὲν γνωρίζει περὶ ταύτης τῆς «δεισιδαιμονίας» τῆς *generatio aequivoca*. Πᾶν ἔμφυχον μόνον δι' ἐμφύχου λαμβάνει τὴν γένεσιν. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους ἄλλως εἶχε, λέγουσι, τὸ πρᾶγμα. Ἡ ὕλη κατεῖχε τότε τὴν δημιουργικὴν δύναμιν· ἤδη δὲ ἡ δύναμις τῆς ἀπαρχαιωθείσης γῆς ἐξηντλήθη (9). Τοιαῦται ὁμῶς ἰδέαι εἶνε ὀνειροπολήματα τῆς φαντασίας. Ὁργανισμὸς γίνεται μόνον δι' ὀργανισμοῦ, ζῶν μόνον διὰ ζῶντος. Ἄς ἐπιμαρτύρῳνται ὅλας τὰς φυσικὰς καὶ χημικὰς δυνάμεις, ἃς φαντάζονται τὴν φύσιν ὡς μέγα χημικὸν ἐργαστήριον—καὶ μεθ' ὅλας τὰς προσόδους, ἃς ἡ Χημεία ἐποίησε κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν, δὲν ἠδυνήθη ἀκόμη νὰ παραγάγῃ οὐδὲ ἓν ὀργανικὸν κύτος, οὐδὲ δυνηθῇσεταί ποτε (10). Ἀλλ'—ὑποτεθείσθω, ὅτι ἡ φύσις εἶνε μέγα χημικὸν ἐργαστήριον ἱκανὸν νὰ παράγῃ καὶ ζῶντα ὄντα: ποῦ ὁμῶς ὁ χημικὸς, ὁ ἐργαζόμενος ἐν τῷ χημείῳ τούτῳ; (11).

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁ Ὑλισμὸς ὁμοιάζει πρὸς λεπτὸν τεμάχιον πάγου, τὸ ὁποῖον ἐν πάσῃ προσβολῇ ἀναλύεται. Πῶς λοιπὸν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐποικοδομήσῃ τις ἐπὶ τοιοῦτου θεμελίου ὁλόκληρον περὶ κόσμου σύστημα; (12).

Ἀλλὰ—ἀντιτείνουσι—καὶ ἐξελεγχομένου τοῦ Ὑλισμοῦ ὡς μηδὲν ὄντος, οὐχ ἥττον ἡ χριστιανικὴ θεωρία πίπτει ἐνώπιον τῶν γεγονότων τῆς Ἀστρονομίας καὶ τῆς Γεωλογίας.

Καθ' ἐκάστην ἐπαναλαμβάνεται, ὅτι δῆθεν ἡ Ἀστρονομία εἶνε ἡ ἀναίρεσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι τὸ Κοπερνίκειον σύστημα ἐξεθρόνισε τὸ χριστιανικὸν σύστημα, καὶ ὅτι αἱ νεώτεραι ἀνακαλύψεις ἐπεκύρωσαν τὴν καταδίκην ταύτην. Κατὰ μὲν τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, ἡ Γῆ εἶνε τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος. Διότι ἐπ' αὐτῆς κατοικεῖ ὁ ἄνθρωπος, ὅστις εἶνε ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τέλος ὅλης τῆς δημιουργίας· ἐπ' αὐτῆς ἐνηνθρώπησεν ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ διὰ τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως, ἧς τὰ ποτελέσματα ἐκτείνονται ἐφ' ὅλοκληρου τοῦ σύμπαντος, καὶ μετὰ τὴν μέλλουσαν τύχην τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς Γῆς αὐτοῦ συνδέεται ἡ μέλλουσα τύχη ὁλοκληρου τοῦ

κόσμου. Κατὰ δὲ τὸ Κοπερνίκειον σύστημα ἡ Γῆ εἶνε ἐν τῷ σύμπαντι ἐν ἄφανές σημεῖον, εἰς τῶν ἐλαχίστων δορυφόρων ἑνὸς τῶν ἀσημαντοτάτων Ἡλίων. Ὁ ἄπειρος χώρος εἶνε πλήρης ἡλιακῶν συστημάτων, πρὸς ᾧ παραβαλλόμενον τὸ ἡμέτερον εἶνε ἐν μηδέν. Ἐν μόνῳ τῷ ἡμετέρῳ Γαλαξίᾳ ὑπάρχουσιν ὑπὲρ τὰ 20 ἑκατομμύρια Ἡλίων! Ὁ δὲ ἡμέτερος Γαλαξίας εἶνε ὡς μικρὸν νησίδιον ἐν τῷ μεγάλῳ τοῦ κόσμου Ὠκεανῷ! Ἐν ταῖς ἀπωτάτοις διαστάσεσι τὰ πάντα εἶνε πλήρη κόσμων. Καὶ ποῖα διαστήματα! Καίτοι τὸ φῶς διατρέχει ἀνὰ πᾶν δευτερόλεπτον περὶ τὰς 42,000 μιλίων, οὐχ ἤττον ὅμως τοῦτο χρειάζεται, ὅπως φθάσῃ εἰς ἡμᾶς, ἀπὸ μὲν τοῦ πλησιεστάτου ἡμῖν ἀπλανοῦς ἀστέρος (α τοῦ Κενταύρου, ἀπέχοντος $4\frac{1}{2}$ δισεκατομμύρια μιλίων) περὶ τὰ 4 ἔτη, ἀπὸ δὲ τῶν ἀπωτάτων μερῶν τοῦ Γαλαξίου 8,000 ἐτῶν, καὶ ἀπὸ τῶν πλέον ἀπομεμακρυσμένων, ἀλλ' ἡμῖν ὁρατῶν, Νεφελειδῶν ἀστέρων τοῦλάχιστον 20 ἑκατομμύρια ἐτῶν. Ἡ ἐπιστήμη τοῦλάχιστον εἰς τοιαῦτα ἐξαγόμενα κατήντησεν. Ἄν, διατρέχοντες διὰ τοῦ σιδηροδρόμου 6 μίλια ἀνὰ πᾶσαν ὥραν, ἡλαύνομεν νυκτὸς καὶ ἡμέρας, θὰ ἐφθάνομεν εἰς μὲν τὸν Ἥλιον μετὰ 400 ἔτη, εἰς δὲ τὸν πλησιέστατον ἀπλανῆ ἀστέρα (κεῖμενον ἀπωτέρω τοῦ Ἡλίου 269,420 φορές) εἰς 108 ἑκατομμύρια ἐτῶν. Πῶς λοιπὸν δύναται τις νὰ θεωρήσῃ ὡς τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος τὴν Γῆν — τὴν ψεκᾶδα ταύτην ἐν τῷ Ὠκεανῷ τοῦ σύμπαντος; Ὁφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν τὸ ἄπειρον τοῦ κόσμου, ὡς ὁ Σχίλλερὸς ἐν τῷ ποιηματικῷ αὐτοῦ «Τὸ μεγαλεῖον τοῦ κόσμου»:

«Στῆθι! μάτην ταξιδεύεις—ἄπειρον ὁδὸν ἀνύτεις!»

««Στῆθι! μάτην ταξιδεύεις—ἄλλος μετ' ἐμὲ ὁδότης!—

Ἵψιπέτα Νοῦ, ὁμοίαν ἀετῷ τὴν πτῆσιν ἔχων,

Χάλασον τὰς πτέρυγάς σου, καὶ μὴ μόχθῃ μάτην τρέχων!»

Τολμηρὰ θαλασσοπόρε καὶ αὐθάδης φαντασία!

Ἄγκυραν ἀπελπισίας ῥίψον, στείλαι τὰ ἰστία!»»

Ὁ χριστιανισμὸς ἵσταται καὶ πίπτει μετὰ τοῦ ἀρχαίου Πτολεμαϊκοῦ συστήματος. Τοῦτο δὲ ἐπέσεν ἤδη πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Κο-

περνικείου, ὅπερ κατέστρεψε μίαν πλάνην ἐπὶ χιλιετηρίδας ὅλας ἐπικρατήσασαν — λαμπρὸς θρίαμβος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τρανὴ ἀπόδειξις, ὅτι ἡ ἀλήθεια ἐπὶ τέλους αἶρει τὴν νίκην. Οἱ ἀρχαῖοι θεολόγοι ἐγνώριζον καλῶς, διατί κατεπολέμουν τὸ σύστημα τοῦτο· ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία, καταδικάζουσα τὰς ιδέας τοῦ Γαλιλαίου καὶ ἀναγκάζουσα αὐτὸν νὰ παλινωδῇ, ἦν εἰς ἑαυτὴν συνεπής. Ἄλλ' εἰς μάτην.

Τί ν' ἀπαντήσωμεν εἰς ταῦτα; Ἀναντιρρήτως τὸ Κοπερνίκειον σύστημα εἶνε ἀλήθεια καὶ θρίαμβος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος· ἀλλ' εἶνε ἄρα γε ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸν χριστιανισμόν; Τοῦλάχιστον ὁ Κοπερνίκης δὲν ἦτο τῆς ιδέας ταύτης. Ἐν τῷ ἐν Θόρνῳ ναῶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εὑρηται ὁ τάφος αὐτοῦ μετὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου συνταχθέντος ἐπιταφίου, οὗ ἡ μετάφρασις ἔχει οὕτω:

«Οὐχ ἦν ὁ Παῦλος ἔλαβε χάριν ἐγὼ αἰτῶ σε,
Οὐδ' ἦν τῷ Πέτρῳ ἀμοιβὴν ἔδωκας τοῦ: φιλῶ σε.
Μόνην δὲ χάριν, εὐσπλαγχνε, ἱκετικῶς σ' αἰτήσω,
Ἦν τῷ ληστῇ ἐπὶ σταυροῦ αἰτοῦντι ἐχαρίσω.»

Τὰ δύο ἔξοχα πνεύματα τῆς Ἀστρονομίας, ὁ Κέπλερος καὶ ὁ Νεύτων, ἦσαν ταπεινοὶ καὶ ἐνθερμοὶ χριστιανοὶ (13).

Ἄλλ' ἴσως τις εἴποι, ὅτι οἱ μεγάλοι οὗτοι ἰδρυταὶ τῆς νέας Ἀστρονομίας δὲν προσεῖδον τὰς μεγάλας συνεπειὰς τῶν ἰδίων ἀνακαλύψεων. Ἄλλ' ἐπιτραπήτω ἡμῖν, ἵνα μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα ὀλίγα τινὰ γεγονότα.

+ Ἐν πρώτοις ἀπαντῶμεν, ὅτι μέτρον τῆς ποιότητος δὲν εἶνε ἡ ποσότης «οὐκ ἐν τῷ πολλῷ τὸ εὖ». Μήπως τάχα στενότατος χῶρος δὲν κρύπτει πολλάκις μέγιστα θαύματα; Ἄν τὸ τηλεσκόπιον ἀφ' ἐνὸς διδάσκη ἡμᾶς, ὅτι ἡ ἡμετέρα Γῆ εἶνε ὡς ἐν ψαμμίῳ ἐν τῷ σύμπαντι, τὸ μικροσκόπιον ὁμῶς ἀφ' ἐτέρου δεικνύει ἡμῖν σχεδὸν ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ ψαμμίῳ νέον τινὰ κόσμον (14). Ὅθεν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκτάσεως δὲν ἐξαρτᾶται ἡ ἀξία ἐνὸς πράγματος. Ποσότης καὶ ποιότης εὐρίσκονται πολλάκις εἰς ἀντίθεσιν. Ὁ ὄγδοος ψαλμὸς, ἀναπτύσσων τὴν ιδέαν ταύτην, παρίστησιν τὸν ἄνθρωπον ἐνθεν μὲν ὡς

ἀφρανές τι ἄτομον ἀπέναντι τῶν ἰσχυρῶν καὶ πολυαριθμῶν τοῦ κόσμου σωμάτων, ἔνθεν δὲ ὡς βασιλέα πάσης τῆς φύσεως, ἅτε δὴ ὄντα ὄργανον τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἐλάχιστος ὁργανισμὸς κατέχει ἐν τῇ κλίμακι τῶν ὄντων πολλῶ ὑψηλοτέραν βαθμίδα, ἢ ὁ μέγιστος ἀνόργανος ὄγκος· τὸ ῥόδον τῆς κοιλάδος κεῖται πολὺ ὑψηλότερα, ἢ κολοσσιαῖός τις ἀπόκρημνος φαλακρὸς βράχος· τὸ πνεῦμα εἶνε μείζονος ἀξίας, ἢ ἅπανα ἡ ὕλη, καὶ τὸ μέρος, ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα ἀναπτύσσεται, πλείονος λόγου ἄξιον, ἢ ὁ πλεόν ἐκτεταμένος τόπος. Ἡ ἡμετέρα Γῆ παρέχει ἐναργέστατα περὶ τούτου τεκμήρια. Ἡ Γῆ προώρισται βέβαια πρὸς κατοικίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ τῶν φαλαινῶν. Καὶ ὅμως τὰ δύο αὐτῆς τρίτα καλύπτονται ὑπὸ τῶν ὑδάτων. Μέγα δὲ μέρος τοῦ ἐναπαλειπομένου ἐνὸς τρίτου κατέστη ἀκατοίκητον ἕνεκα τοῦ ψύχους, τῆς θερμότητος, τῶν ἐρήμων καὶ τῶν τελημάτων, ἢ τοῦλάχιστον ἔχει τοιαύτας ιδιότητας, ὥστε φαίνεται, ὅτι ἡ φύσις ἠθέλησε νὰ δοκιμάσῃ, κατὰ πόσον ὁ ἄνθρωπος δύναται ν' ἀναπτυχθῇ καὶ ὑπὸ τὰς δυσμενεστάτας περιστάσεις, ὡς λέγει ὁ Ἑρδερὸς περὶ τῶν Ἑσκιμῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὀλίγον τοῦτο μέρος τῆς γῆς ἀναγκάζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ διαφιλονεικῇ πρὸς τὰ ἄγρια θηρία καὶ τὰ ἐρπετὰ, ἅτινα ἐπίσης ἔχουσιν ἀνάγκην κατοικίας. Δικαίως ἄρα λέγει ὁ Μιχελέτης, ὅτι «ἡ ποσότης τῆς χωρητικῆς ἐκτάσεως εἶνε ἀπολύτως ἀδιάφορος διὰ τὰς ἀποκαλύψεις τοῦ πνεύματος, ὅπερ πολλάκις ἀρέσκειται, ἵνα ἐγκλείῃ ἐν στενοτάτῳ χώρῳ τὰ μέγιστα θαύματα». Ὅσον τὸ μικρὸν ἀνθρώπινον σῶμα εἶνε ἀνάξιον τοῦ πνεύματος, ὅπερ ἄλλως ὀλόκληρον τὸν κόσμον ἐναγκαλίζεται, τόσον καὶ ἡ μικρὰ Γῆ εἶνε ἀνάξια τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀποκάλυψιν αὐτοῦ ἐπ' αὐτῆς. Ἡ «πόσα τετραγωνικά μίλια χωρητικότητος ἐχρειάζετο εἰς πλανήτης, ὅπως παράσχῃ τὴν δέουσαν ἄνεσιν πρὸς ἐνσάρκωσιν τοῦ αἰωνίου;» (15).

Ἀλλὰ καὶ οὕτω δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν—τοῦλάχιστον καθ' ὅσον ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ κρίνωμεν—ὅτι ἡ ἡμετέρα Γῆ ἐν τῷ ἡμέτερῳ Ἡλιακῷ συστήματι, εἰ καὶ μὴ ἐξωτερικῶς καὶ μαθηματικῶς, πάντως ὅμως πραγματικῶς καὶ κατὰ τὴν ποιότητα

κατέχει θέσιν κεντρικὴν, ἅτε δὴ οὖσα μᾶλλον πρόσφορος διὰ τε τὴν ὀργανικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Κατὰ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο σῶμα τοῦ ἡμετέρου ἡλιακοῦ συστήματος πλεονεκτεῖ τῆς Γῆς. Καὶ δυνάμεθα μὲν οὕτω νὰ παραβάλωμεν τὴν Γῆν πρὸς τὰ λοιπὰ σώματα, ἐπειδὴ οὐ μόνον οἱ αὐτοὶ νόμοι οἱ βασιλεύοντες ἐπ' αὐτῆς βασιλεύουσι καὶ ἐπ' ἐκείνων, ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἐκεῖνα συνίστανται, εἶνε ὅμοια, καθὰ διδάσκει ἡ Ἀστρονομία, πρὸς τὰ τῆς Γῆς (16). Ἀφ' ἐτέρου ὅμως ἢ τε ὀργανικὴ ζωὴ καὶ ἡ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας ἀπαιτεῖ τοιαύτας ἐξωτερικὰς συνθήκας, ὅποια ἐπὶ τῶν ἄλλων σωμάτων τοῦ ἡμετέρου συστήματος ἢ οὐδαμῶς ὑπάρχουσι, ἢ, ἂν ὑπάρχωσι, δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν τελειότητα ὡς ἐπὶ τῆς Γῆς. Πρῶτον ἐν τῷ Ἡλίῳ ἡ βαρύτες τοῦ ὄγκου του εἶνε τόσον μεγάλη, καὶ τούτου ἕνεκα οἱ δεσμοὶ τῆς ὕλης τόσῳ μᾶλλον ($28 \frac{1}{2}$ φορές) ἰσχυρότεροι, ἢ παρ' ἡμῖν, ὥστε, ὡς λέγει ὁ Ματέδλερος, «οἱ ἡμέτεροι Ἡρακλεῖς, μετατιθέμενοι εἰς τὸν Ἥλιον, θὰ ἐφαίνοντο ὡς παραλυτικοὶ, οἰκτροὶ καὶ ἀδύνατοι ἀνθρωπίσκοι» (17). Ὅσῳ δὲ μᾶλλον ἀπομακρυνόμεθα τοῦ Ἡλίου, τόσῳ πλέον αἱ ὑλικάι συνθῆκαι δι' ὑπαρξιν ὁμοίαν τῇ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ἀκατάλληλοι (18). Ἐν' ἀφῶμεν κατὰ μέρος τὸν ἀπώτατον τῶν πλανητῶν, τὸν Ποσειδῶνα, παρ' ὃ αἱ συνθῆκαι εἶνε ὅτι μάλιστα δυσμενεῖς, ἐπὶ τοῦ Οὐρανοῦ, ἀπέχοντος 386 ἑκατομμύρια μιλίων ἀπὸ τοῦ Ἡλίου, τὸ ἡλιακὸν φῶς εἶνε τόσον ἀσθενές, ὥστε ὁ ὀφθαλμὸς ἔπρεπε νὰ ᾗ κατεσκευασμένος σχεδὸν ὡς ὁ τῆς γλαυκός, ἂν ἐν τῷ μελαγχολικῷ ἐκείνῳ διηγεκεῖ λυκαυγεῖ ἔμελλε νὰ διακρίνῃ ἀντικείμενόν τι. Πλὴν τούτου, ἐπὶ τοῦ πλανήτου ἐκείνου ὁ Ἥλιος φαίνεται τόσον μικρὸς—μόλις τρεῖς φορές μείζων, ἢ ὡς φαίνεται παρ' ἡμῖν ὁ Ζεὺς—, ὥστε σχεδὸν χάνεται μετὰ τῶν ἄλλων ἀστέρων. Ἐπειδὴ δὲ αὐτόθι τὸ ἡλιακὸν φῶς μόλις ἔχει τὰ $\frac{8}{1000}$ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἡμετέρου γηγένου ἡλιακοῦ φωτός, μόλις γίνεται ἐπαισθητὴ διάκρισις ἡμέρας καὶ νυκτός, ἑσπέρας καὶ πρωίας, τὰ πάντα καλύπτονται ὑπὸ διηγεκοῦς μονοτόνου φαιοῦ χρώματος. Ὅθεν οὐδὲ ποίησις δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἐκεῖ, ἐπομένως δὲ οὐδ' ἀληθῆς αἰσθήματος βίος. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς τοῦ-

τοις ὁ ἄξων τοῦ Οὐρανοῦ πίπτει ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς τροχιάς αὐ-
 τοῦ, ὁ ἥλιος κεῖται πάντοτε ἡμῖς μὲν ἔτος (= 42 ἔτη τῆς γῆς)
 ὑπὲρ τὸ βόρειον, ἡμῖς δὲ ἔτος ὑπὲρ τὸ μεσημβρινὸν αὐτοῦ ἡμισφαί-
 ριον ! Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ κατάστασις τῶν ὠρῶν τοῦ ἔτους ἐπὶ τοῦ
 Κρόνου, ἕνεκα τῆς κλίσεως τοῦ ἄξονος αὐτοῦ κατὰ 40 μοίρας, εἶνε
 καλλιτέρα, καὶ ὁ ἥλιος φαίνεται ἐπ' αὐτοῦ μεγαλύτερος· ἀλλὰ,
 συνιστάμενος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μόνον ἐξ ὕδατος, πάγου καὶ
 χιόνος, οὐδὲν παρουσιάζει μέρος πρὸς οἵανδήποτε ὁμοιοανθρωπίνην ὑ-
 παρξίν· προσέτι ἡ πυκνότης αὐτοῦ μόλις ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ $\frac{1}{10}$ τῆς
 πυκνότητος τῆς γῆς, οὔσα ὡς ἑγγιστα διπλασία τῆς τοῦ φελλοῦ·
 οὐδεὶς ἄλλος πλανήτης ἔχει τόσον ἀραιὰν μάζαν. Ὁ δὲ περιζωννύων
 αὐτὸν δακτύλιος ρίπτει τὴν σκιὰν αὐτοῦ, ἔχουσαν μῆκος ἑκατομμυ-
 ρίων τινῶν μιλίων, ἐν διαστήματι 15 γηίνων ἐτῶν ἐπὶ τὸ $\frac{1}{2}$ χειμε-
 ρινὸν αὐτοῦ μέρος, ὅθεν οἱ κάτοικοι θὰ ἦσαν ἠναγκασμένοι ἀνὰ πᾶ-
 σαν δεκαπενταετίαν νὰ μεταναστεύωσιν ἐκεῖθεν. Ὁ Ζεὺς ἔχει τὸν
 ἄξονα κάθετον, ἐπομένως οὐδεμίαν μεταβολὴν ὠρῶν τοῦ ἔτους, ὧν
 ἄνευ οἵανδήποτε σωματικῆς ὑπαρξίς μεθ' ὅλων τῶν καθηκόντων καὶ
 υποχρεώσεων τῆς θὰ ἦτο ἀκατανόητος. Καίτοι δὲ ἐκ διαφορῶν ἀ-
 στρονομικῶν παρατηρήσεων οἱ ἀστρονόμοι πιστεύουσιν, ὅτι ὁ πλαν-
 ητῆς οὗτος καλύπτεται ὑπὸ ἀτμοσφαίρας πλήρους πυκνοτάτων νε-
 φελῶν, ἐκ τῆς ταχυτάτης ὁμῶς κινήσεως αὐτῶν συμπεραίνουσιν, ὅτι
 οἱ ἄνεμοι αὐτοῦ διατρέχουσιν ἀνὰ πᾶν δευτερόλεπτον 7—11,000
 ποδ., ἐν ᾧ αἱ μέγισται ἐπὶ τῆς γῆς θύελλαι μόλις ἔχουσιν 60 ποδ.
 ταχύτητα ἀνὰ πᾶν δευτερόλεπτον. Ἀλλ' ἐπὶ ἐδάφους, ὑπὸ τειούτων
 θυελλῶν κατασαλευομένου, πῶς εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ὃν τι ζωῆς
 ἀνθρωπίνης μετέχον; Παραλείπομεν τοὺς Ἀστεροειδεῖς, οἵτινες οὐδὲν
 ἄλλο εἰσὶν, ἢ διεσπαρμένα συντρίμματα μεγάλου τινὸς πλανήτου,
 τόσον μικρὰν ἑλκτικὴν δύναμιν ἔχοντα, ὥστε, ἂν ἐξῶμεν ἐπ' αὐτῶν,
 καὶ ἡ ἐλαχίστη μυϊκὴ κίνησις, δι' ἧς ἐνταῦθα αἵρομεν τὸν πόδα, θὰ
 μᾶς ἐξηκόντιζεν εἰς τὸν ἀέρα, εἰς ὕψος πολυωρόφου οἰκίας. Ὁ Ἄρης
 παρουσιάζει πλείονα πλεονεκτήματα διὰ τὴν ὑπαρξίν, ἅτε δὴ ὁμοιά-
 ζων τῇ Γῇ, καίπερ μὴ ἐξισούμενος πρὸς αὐτήν. Ἡ Ἀφροδίτη κατὰ

τὴν ποιότητα προσεγγίζει μᾶλλον τῇ Γῇ, ἔνεκα ὁμῶς τῆς κλίσεως τοῦ ἄξονός της κατὰ 72 μοίρας, ἡ μεταβολὴ τῶν ὥρων τοῦ ἔτους ἐπ' αὐτῆς γίνεται ὀξυτάτη. Ἐκ δὲ τῆς ἐλλείψεως νεφῶν ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ αὐτῆς συμπεραίνεται, ὅτι στερεῖται ὕδατος, καὶ ἐπομένως ὅτι εἶνε ἀνεπιτηδεύα δι' ὀργανικὴν ζωὴν. Ὁ δὲ Ἑρμῆς, ὢν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἐννεάκις μικρότερος τῆς Γῆς, δὲν ἔχει ἱκανὴν ἔκτασιν πρὸς κατοίκησιν τοῦ ἀνθρώπου, οὕτινος «Ἡ πατὴρ ἀνάγκη ὅπως ἡ μείζων». Ὡς βλέπομεν, μόνον ἐπὶ τῆς Γῆς πραγματοποιῶνται ἡ ἰδέα τοῦ πλανήτου. Οἱ λοιποὶ πλανῆται δὲν εἶνε, εἰμὴ βαθμιαία προπαρασκευὴ καὶ συμπλήρωσις τῆς Γῆς· αὕτη εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν πλανήτης, τὸ τέλος καὶ τὸ κέντρον τοῦ πλανητικοῦ συστήματος,—καθ' ὅσον τοῦλάχιστον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν—τὸ μόνον σῶμα ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἡλιακῷ συστήματι, ὅπερ εὐμοιρεῖ παντὸς ὅ,τι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἀνωτέρου ὀργανικοῦ βίου.

Περὶ δὲ τοῦ κόσμου τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, τῶν κειμένων ἐκτὸς τοῦ ἡλιακοῦ ἡμῶν συστήματος, σχεδὸν οὐδὲν γνωρίζομεν. Τολμῶμεν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἡμέτερος κόσμος ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὸν ἰδιαιτέρον σύστημα, περιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν φωτεινῶν τειχῶν τοῦ Γαλαξίου, καὶ ἔχον κέντρον, κατὰ τὸν Μαίδλερον, τὸν ἀστερισμὸν τῶν Πλειάδων, καὶ δὴ τὴν Ἀλκυόνην. Τὸ ἡμέτερον ἡλιακὸν σύστημα, κατέχον ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων τὴν μᾶλλον κενὴν ἀστέρων χώραν, κεῖται ὡσάν νησίδιον ἐν ὠκεανῷ, οὐχὶ ἐν τῷ κέντρῳ, ἀλλ' ἐγγὺς τοῦ κέντρου «οἶονεῖ ἐν τῇ ἀγορᾷ» τῆς μεγάλης παγκοσμίου πόλεως (19), ἀπαράλλακτα ὡς ἡ ἡμέτερα Γῇ ἐν τῷ ἡλιακῷ συστήματι. Πέραν δὲ τοῦ ἡμετέρου συστήματος τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων κεῖνται νέοι κόσμοι—ἀλλὰ τίς δύναται νὰ ἐξερευνήσῃ αὐτούς; τίς νὰ καταμετρήσῃ τὰ ὅριά των; Μόνον εἰκασίας καὶ οὐδὲν πλέον ἔχομεν περὶ αὐτῶν.

Ἀρτίως παρέβαλον τὰ ὑπέρμετρα τοπικὰ διαστήματα, τὰ ὑπὸ τῆς Ἀστρονομίας ἀποκαλυφθέντα, πρὸς τὸν ὑπέρμετρον χρόνον τὸν ὑπὸ τῆς Γεωλογίας ἀπαιτούμενον (20). Ἄν ὁ παραλληλισμὸς οὗτος ἔχῃ ὀρθῶς, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι, καθὼς ὁ ὑπέρμετρος χρόνος

τῶν διαφόρων τῆς Γῆς μορφώσεων φθάνει εἰς τὸ εἰδικὸν τέλος του, τὸν ἄνθρωπον, οὕτω καὶ τὰ ὑπέρμετρα τοπικὰ διαστήματα τοῦ κόσμου εὐρίσκονται εἰς σχέσιν πρὸς τὴν κατοικίαν τοῦ ἀνθρώπου· ὡς ἔχει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν χρόνον, οὕτως ἔχει ἡ κατοικία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν χώρον. Διατί τάχα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ ἐπὶ τῆς Γῆς ταύτης μία ἱστορία, ἥτις νὰ ἔχῃ ἀποτελεσματικὴν σημασίαν διὰ τὸ σύμπαν ὁλόκληρον; Ἄν ἐνταῦθα διεφιλονεικεῖτο ἡ μεγαλειότης τοῦ Θεοῦ, ἐνταῦθα ἔπρεπε καὶ ν' ἀποδειχθῇ· καὶ ἂν ἐνταῦθα ἦν ἀναγκαία μία ἀποκάλυψις τῆς Θείας Χάριτος, ἐνταῦθα ἔπρεπε καὶ νὰ συμβῇ. Ὅ,τι δὲ συνέβη ἐνταῦθα, τοῦτο συνέβη δι' ὅλον τὸν κόσμον, καὶ ἦν ἀποτελεσματικὸν δι' αὐτόν, ἐπειδὴ ἦν ἔργον τοῦ Θεοῦ μεγίστης σημαντικότητος. Ὁφείλει τις νὰ σταθμίζῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν τοῦ γεγονότος καὶ οὐχὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἔκτασιν τοῦ τόπου, ἐν ᾧ συνέβη. Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης ἡ Ἀστρονομία ἐκ τῶν ἰδίων μέσων οὐδὲν γνωρίζει, ἀλλ' οὐδὲ ἐναντιοῦται πρὸς αὐτήν, τὸυναντίον μάλιστα ἀνέχεται αὐτήν καὶ παρέχει τὰ κατάλληλα πρὸς τοῦτο ἐπιχειρήματα.

Ἄλλ' ἔλθωμεν εἰς τὸ ζήτημα τῆς Γεωλογίας!

Ἐν πρώτοις ὀφείλομεν νὰ ὀρίσωμεν τὰ γεγονότα.

Εἷς τῶν νεωτέρων φυσιοδιῶν περιγράφει ὡς ἑξῆς τὸν καθόλου σχηματισμὸν τῆς Γῆς: «Ἡ Γῆ δὲν εἶχεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν σημερινὴν αὐτῆς μορφήν, οὐδ' ἐκαλύπτετο ὡς νῦν ὑπὸ ὄντων ζώντων, ἀλλ' ἐσχηματίσθη βαθμηδόν. Οὕσα πιθανῶς τὸ πρῶτον ῥευστὴ καὶ ἀτμώδης ὕλη, ἐγένετο ἔπειτα διάπυρος σφαῖρα. Ὅπως ἀποφυχθῇ ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς, ἐχρειάσθη μακρότατος χρόνος (κατὰ μὲν τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Βισχοφφίου περὶ τὰ 353 ἑκατομμύρια ἐτῶν—κατὰ δὲ τὸν Βυρϋῶνα μόνον 34,000 ἐτῶν—). ἀφ' οὗ δὲ οὕτω κατέστη οἰκῆσιμος, τότε ὑπέστη ἀλληλοδιαδόχους ἀλλοιώσεις, καθ' ἃς νέος πάντοτε κόσμος ὀργανικῶν σωμάτων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς ἀνεφύετο· καὶ δὴ μετὰ τὴν βαθμιαίαν ἐμφάνισιν κατωτέρων φυτῶν καὶ ζώων ἐπαρουσιάζοντο πάντοτε ἀνώτερα ὀργανικὰ ὄντα, μέχρις οὗ

ἐπὶ τέλους ἔλαβε χώραν ἡ τελευταία μεγάλη πράξις, καθ' ἣν ἀνεφάνη ὁ ἄνθρωπος» (21).

Προσδιορίζουσι τὴν χρονικὴν διαδοχὴν τῶν διαφόρων σχηματισμῶν τῶν ὀρέων καὶ τῶν προσχωμάτων νῦν μὲν ἐξ ὧν ταῦτα συντίθενται στρωμάτων, νῦν δὲ ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων ἀπολιθώσεων, αἵτινες δεικνύουσιν ἐναργῶς πρόοδον ἀναπτύξεως. Εἰς τὰ πρῶτα στρώματα ἀπολιθώσεις δὲν εὐρίσκομεν. Αὗται ἀρχονται κατὰ πρώτην φορὰν μετὰ τῶν λεγομένων μεταβατικῶν στρωμάτων, ἐν οἷς ἀνήκουσιν ἰδίως αἱ μεγάλαι ἀποθῆκαι τῶν λιθανθράκων. Ἐν αὐτοῖς εὐρίσκονται αἱ πρῶται ἀπόπειραι ὀργανικῶν ὄντων, οἷον ζωόφυτα, ὄστρακα, μαλάκια, ἔντομα, ἰχθύς, ἔρπετὰ κ. τ. ὅ. Ἀλλ' ὅπερ μάλιστα χαρακτηρίζει τὴν περίοδον ταύτην εἶνε ἡ γιγαντιαία ἀνάπτυξις τοῦ φυτικοῦ βασιλείου. Μέγας φυτόκοσμος εἶνε τεθαμμένος ἐνταῦθα· ὑπερμεγέθεις ἵππουρίδες, περίδες ἴσαι πρὸς δένδρα, λυκόποδα καὶ φυκία μῆκους 200—300 ποδῶν, τὰ ὅποια κατεκάλυπτον ἄλλοτε τὸ βαλτωδες ἔδαφος (22). Περὶ τοῦ μεγέθους τῶν φυτῶν τούτων μαρτυρεῖ ἡ μεγίστη ἑκτασις τῶν λιθανθρακικῶν στρωμάτων, αἵτινα ἐσχηματίσθησαν διὰ τῆς θλιπτικῆς ἐνεργείας τῶν ὑδάτων ἐπὶ τῆς βλαστήσεως. Τὰ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τῆς Ἀγγλίας λιθανθρακεῖα εἶνε ἀπέραντα. Τί δὲ ῥητέον περὶ τῶν παρὰ τοὺς ποταμοὺς Σάραυον καὶ Ροῦρον καὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ λιθανθρακείων! Ποῖος φυτόκοσμος ἦν ἄλλοτε ὁ ἐνταῦθα νῦν οὕτω τεθαμμένος! Τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν ἀνθράκων διαδέχεται ἡ ἐποχὴ τῶν δευτερογενῶν στρωμάτων, ἐν οἷς οἱ ἐρυθροὶ ἀμμόλιθοι, ὁ ὑπόχαλκος σχιστόλιθος, ὁ ὀστρακώδης ἄσβεστος τοῦ Ἰούρα, οἱ πράσινοι καὶ σιδηροῦχοι ἀμμόλιθοι καὶ ὁ λευκίτης. Καὶ ἐν τούτοις ἀπαντῶσιν ἀπολιθώσεις φυτῶν, αἱ τῶν ζώων ὅμως εἶνε ἐπικρατέστεραι. Πρὸ πάντων εὐρίσκομεν ἐνταῦθα λείψανα ὑδροβίων καὶ ἀμφιβίων ζώων, μαλακίων, ἰχθύων, ἔρπετῶν, ἰδίως σαυρῶν, προσέτι δὲ καὶ τινων πτηνῶν. Μαστοφόρα ζῶα εὐρίσκονται μόνον ἐν τοῖς τριτογενέσι στρώμασι, καὶ προσεγγίζουσι κατὰ τὸ εἶδος ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὰ νῦν ζῶντα εἶδη. Ἀρκτοὶ, ὕαιναι, ἵπποι καὶ τὰ ὅμοια εἶνε οἱ κυριώτεροι

ἀντιπρόσωποι τῶν ἔτι καὶ νῦν ζώντων εἰδὼν τῆς περιόδου ταύτης, ἥ μνημεῖον ἐν τῇ γῇ τεθαμμένον εἶνε τὰ εἰς ξυλίστας μεταβληθέντα δάση. Τέλος ἀκολουθεῖ ἡ κατακλυσμιαία καὶ ἡ σύγχρονος περίοδος, καθ' ἣν ἡ Γῆ καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς ἔλαβον τὴν παροῦσαν μορφήν. Εἰς ταύτην ἀνήκουσιν οἱ πίθηκοι καὶ τέλος ὁ ἄνθρωπος.

Τοιαῦτα εἶνε καθόλου τὰ κυριώτερα ἐξαγόμενα τῆς Γεωλογίας. Ταῦτα, λέγουσιν, εἶνε εἰς φανεράν ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἔκθεσιν τῆς Γραφῆς. Ἡ Γραφή φέρει τὴν σφραγίδα τῆς νηπιότητος τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἀνθρωπότητος, καθ' οὓς οἱ ἄνθρωποι ἐφαντάζοντο τὸν Θεὸν ὡς τεχνίτην κατασκευάζοντα τὸ ἔργον αὐτοῦ διὰ τῆς προσθήκης τεμαχίου εἰς τεμάχιον, μέχρις οὗ συνεπληρώθη τὸ ὅλον. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐννοοῦσι τὰ πράγματα πολὺ διαφορετικὰ ἐκ τῶν κόλπων τῆς φύσεως, διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν δυνάμεων καὶ τῶν νόμων τῶν ἐν αὐτῇ πεφυκότων, ἐξήρχοντο πάντοτε νέα καὶ τελειότερα ὄντα· παρῆλθεν ὑπέρμετρος χρόνος, πολλὰ ἑκατομμύρια ἐτῶν, μέχρις οὗ ἡ Γῆ φθάσῃ εἰς τὸν βαθμὸν τῆς παρουσίας τελειότητος. Περὶ ὧν τούτων τῶν μεγάλων μεταβολῶν τῶν τῆς Γῆς περιόδων μετὰ τῶν διαδοχικῶν αὐτῆς φυτοκόσμων καὶ θηριοκόσμων οὐδὲν ἐν τῇ Γραφῇ ἀναγινώσκουμεν. Ἀνάγκη ἄρα ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀντίφασις αὕτη. Ἀλλ' ἂν ἡ πρώτη σελὶς τῆς Ἀγίας Γραφῆς περιέχῃ τόσον ὀφθαλμοφανῆ πλάνην, εἶνε πλεον ἂντάξιον τοῦ κόπου ν' ἀναγνώσωμεν τὰς ἐπομένας σελίδας;

Ἄλλ' εἶνε τῷ ὄντι ἡ Γραφή καὶ ἡ Γεωλογία τόσον ἀντιφατικαὶ πρὸς ἀλλήλας καὶ ἀσυμβίβαστοι;

Ἄν ἐμανθάνομεν παρὰ τινος ἀρχαίου καὶ δεδοκιμασμένου φίλου, ἢ ἡκούομεν περὶ αὐτοῦ τι, ὅπερ δὲν ἡδυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν, ἔπρεπε νὰ συλλάβωμεν ἀμέσως ὑποψίας κατ' αὐτοῦ, ἢ νὰ καταδικάσωμεν αὐτὸν, καὶ δὲν θὰ προετιμῶμεν νὰ ἀναστειλῶμεν τὴν καταδίκην, μέχρις οὗ ὁ καιρὸς μᾶς παράσχη τὰς ἀναγκαίαις πληροφορίας; Τοιοῦτος δεδοκιμασμένος ἀρχαῖος φίλος εἶνε εἰς πάντας ἡμᾶς ἡ Γραφή. Ὅταν ἀπαντῶμεν ἐν αὐτῇ αἰνίγματα καὶ ἀντιφάσεις, ἃς δὲν δυνάμεθα νὰ διαλύσωμεν, τότε προτιμότερον εἶνε νὰ περιμένωμεν

διασάφησιν τίνα ἐκ τοῦ μέλλοντος, παρὰ νὰ ἐπισπεύδωμεν τὴν κατ' αὐτῆς καταδίκην. Διότι τίς δύναται νὰ βεβαιώσῃ ἡμᾶς, ὅτι ἐμβαθύνομεν εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῆς ἔννοιαν, καὶ ὅτι δὲν εἶνε ἐνδεχόμενον νὰ ἐπέλθῃ ἡμῖν ἄλλη τις αὐτῆς κατάληψις; Ὅτε ὁ Κοπέρνικος ἐδημοσίευσεν τὸ ἴδιον σύστημα, οἱ θεολόγοι ἐνόμισαν, ὅτι πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Γραφῆς ὤφειλον ν' ἀντιστῶσι πρὸς αὐτόν. Ἡ μὲν πάλῃ αὕτη ἔπαυσεν ἤδη πρὸ πολλοῦ, ἡ δὲ Γραφή ἔχει παρὰ τοῖς πιστοῖς καὶ μετὰ τὸν Κοπέρνικον τὴν αὐτὴν ἀξιοπιστίαν, ἣν εἶχε καὶ πρὸ αὐτοῦ. Κατενόησαν οἱ πάντες, ὅτι ἡ Γραφή ἐδόθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὐχ ὅπως διδάξῃ Ἀστρονομίαν, ἀλλ' ὅπως δεῖξῃ τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας· ὅτι λαλεῖ περὶ τῶν κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων τοιοῦτοτρόπως, ὥς ἤθελέ τις ληλήσει καὶ σήμερον πρὸς τὸν λαόν, ὅστις, μόνον τὰ φαινόμενα παρατηρῶν, ἔχει ἰδιόν τινα τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ λαλεῖν. Ἄν δὲ ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Γραφῇ πολλαὶ δυσκολίαι εἰσέτι ἀνεξήγητοι, δυνάμεναι ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐξηγηθῶσιν, δὲν εἶνε φρόνιμον οὐδὲ δίκαιον νὰ συλλαμβάνωμεν διὰ τοῦτο ὑποψίας κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτῆς. Ἀλλ' ὥς δὲν δικαιούμεθα νὰ ἔχωμεν προλήψεις κατὰ τῆς Γραφῆς, οὕτω δὲν ἔχομεν ἀνάγκην, ἄνευ σπουδαίας αἰτίας, νὰ τρέφωμεν δυσπιστίαν κατὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, νομίζοντες καθῆκον ἡμῶν τὸ ν' ἀνατρέπωμεν αὐτὰς ἀμέσως διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κύρους τῶν Γραφῶν. Φύσει καὶ κατὰ θεῖαν οἰκονομίαν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τείνει εἰς τὴν ἔρευναν. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐρένης, καὶ ἂν ὁ κόσμος ὁλόκληρος ὠπλίζετο ἐπὶ τούτῳ κατ' αὐτοῦ. Ἡ αὕτη πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι τῷ ὄντι προοδεύουσιν. Ὅταν δὲ ἡ ἔρευνα γίνηται ἐν πνεύματι ἐμβριθείας, εὐλαθείας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἀλήθειαν, τότε ἐπιδαφιλεύονται αὐτῇ καὶ αἱ εὐλογίαι τοῦ Θεοῦ. Διότι εἰς τοὺς εὐθεῖς τὴν καρδίαν ὁ Θεὸς δίδωσι γνῶσιν. Ὁ ἄνθρωπος ἐν ταῖς ἐρεύναις αὐτοῦ ἐκτίθεται εἰς μυρίας πλάνας, ὅθεν πολλὰ ἀπαιτεῖται προσοχὴ, ὅπως μὴ θεραπείῃ αὐτάς. Ἐπισημότατοι φυσιοδίφαι ὁμολογοῦσιν ἐν εἰλικρινείᾳ, ὅτι πολλὰ πράγματα, θεωρούμενα νῦν ὡς βέβαια, δυνατὸν θᾶττον ἢ βράδιον νὰ ἐξελεγχθῶσι

ψευδῆ. Μόνον ἐπιπόλαιοι ἄνθρωποι παραδέχονται τὰς ἐκάστοτε κυκλοφορούσας δοξασίας ὡς ἀληθείας δεδομένας. Ἦνεν δὲ κακεντρεχεῖς καὶ ἀνῆθικοι ὅσοι, καταχρώμενοι τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν ὀνόματι πραγματικῶν ἢ ὑποτιθεμένων αὐτῆς γεγονότων καταπολεμοῦσι τὴν θρησκευτικὴν πίστιν. Οὔτε ἡ ἐπιστήμη, οὔτε οἱ ἀληθεῖς καὶ ἄξιοι αὐτῆς ὁπαδοὶ εἶνε ὑπεύθυνοι διὰ τὴν τοιαύτην κατάχρησιν. Μόνοι οἱ καπηλευόμενοι τὴν ἐπιστήμην φέρουσιν ὅλην τὴν εὐθύνην τῆς τοιαύτης κακοηθείας.

Ὅσω μᾶλλον προχωρεῖ τις εἰς τὴν χώραν τῶν γεωλογικῶν ἐρευνῶν, τόσω μᾶλλον προσκρούει εἰς ὑποθέσεις, εἰς ἅλута προβλήματα καὶ εἰς ποικιλίαν θεωριῶν. Ὁμολογητέον ὅτι ὁ Λιχτεμβέργης μεταχειρίζεται ὑπερβολὴν, λέγων, ὅτι τὰ ἐννέα δέκατα τῶν ἀριθμουμένων ὑπ' αὐτοῦ πεντήκοντα ὑποθέσεων περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς Γῆς ἀνέχουσι μᾶλλον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος παρὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Γῆς (23). Οὐχ ἥττον ὅμως οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ, ὅτι μεγάλη ἐπικρατεῖ δοξασιῶν ποικιλία καὶ περὶ αὐτῶν τῶν θεμελιωδῶν ζητημάτων. Ὀλίγα τινὰ παραδείγματα ἀρκοῦσι πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἡμετέρας γνώμης. Ἐν ᾧ ὁ μὲν Κυβιέρρος τὴν μόρφωσιν τοῦ φλοιοῦ τῆς Γῆς—τὰς μετατοπίσεις τῶν πλανητικῶν λεγομένων λίθων, τοὺς σωροὺς τῶν χαλίκων, τὰ ὑψώματα καὶ τὰ χαμηλώματα τῆς γῆνιου ἐπιφανείας—ἐξήγει διὰ μόνης τῆς θεωρίας τῶν ἰσχυρῶν τῆς Γῆς ἀνακυλίσεων καὶ ἀναστατώσεων, αἵτινες προῆλθον ἐξ ἄλλων καὶ οὐχὶ τῶν σημερινῶν δυνάμεων, ὧν ὅμως ἡ τακτικὴ διαδοχὴ προεδίδου τὴν ὑπαρξίν χειρὸς δημιουργοῦ ἐνεργούσης μετὰ σκοποῦ—θεωρίας, ἥτις εὔρε πλείστους μὲν ὅσους ὁπαδοὺς, ἰδίᾳ δὲ ἀνεπτύχθη τελειότερον καὶ ἐστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Ἀγασσιτζ—: τοῦναντίον ἡ Σχολὴ τοῦ Λυέλλου, οὐσα πολυαριθμοσάτη, διδάσκει ὅτι οἱ αὐτοὶ νόμοι καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐβασίλευσαν πάντοτε ἀπ' ἀρχῆς κόσμου, ὥστε ἐχρειάσθησαν μακροτάτας χρονικὰς περιόδους, ὅπως βραδέως καὶ ἀνεπαισθήτως παραγάγωσι τὰς πολλὰς καὶ γιγαντιαίας ἐκείνας μεταβολὰς, ὧν τὰ ἔχνη εὐρίσκομεν ἐν τοῖς κόλποις τῆς Γῆς· ἄλλοι δὲ πάλιν, μὴ ἀνευρίσκοντες

ἐν ταῖς τοσοῦτον βραδείαις καὶ διὰ τὸ μῆκος αὐτῶν ἀπελπιστικαῖς ἐνεργείαις ὑπερφυές τι καὶ μεγαλοπρεπές, παραδέχονται αἰφνιδίως καὶ ἰσχυράς ἀναστατώσεις, ταχείας ἀναπτύξεις, ὁμοίας πρὸς τὰς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας πρὸ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ, οἷας βραδύτερον ὁλόκληρα ἔτη καὶ ὁὖν δεκάδες ἐτῶν δὲν παρουσιάζουσι (24). Ἐν ᾧ οἱ μὲν, ὡς ὁ Δαρβῖνος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν, δοξάζουσιν, ὅτι ὁλόκληρος ἡ ποικιλία τῶν ὀργανικῶν ὄντων προῆλθεν ἐξ ἑνὸς ἢ ὀλίγων τινῶν πρωτογόνων τύπων, οἵτινες ἐν τῷ ρεύματι ἀπεράντων αἰώνων βαθμηδὸν ἀναπτυσσόμενοι καὶ μεταμορφούμενοι εἰς ὅλα τὰ γένη καὶ εἶδη κατήντησαν τέλος εἰς τὸν ἄνθρωπον· ἄλλοι ὅμως θεωροῦντες τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ὡς «αὐθαίρετον» καὶ «ἀνεπιστήμονα» καὶ μὴ στηριζομένην ἐπ' οὐδενὸς γεγονότος, διδάσκουσιν, ὅτι ἐν τῷ ὀργανικῷ βίῳ ἔλαβον χώραν διαδοχικαὶ δημιουργίαι (25). Ἐν ᾧ πρὸ ὀλίγων ἐτι ἐτῶν ἐπιστεύετο ὡς βέβαιον, ὅτι ὁ μέγας κατακλυσμὸς, ὅστις κατὰ τὰ ἐξαχόμενα τῶν γεωλογικῶν ἐρευνῶν ἔδωκεν εἰς τὴν Γῆν τὴν σημερινήν αὐτῆς μορφὴν, συνέβη πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ἐπομένως οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὸν μέγαν κατακλυσμὸν, περὶ οὗ ἀναφέρουσιν αἱ παραδόσεις τῶν λαῶν καὶ ἡ Ἀγία Γραφή, σήμερον τοῦναντίον, ἐνεκα τῶν ἀνακαλύψεων τῶν γενομένων παρὰ τῇ Ἀββεβίλλῃ καὶ τῷ Αὐρινιάκῳ (26), ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθῶσιν ὑπαρξίν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς Γῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κατακλυσμοῦ ἐκείνου· ὥστε αἱ παραδόσεις τῶν λαῶν καὶ ἡ διήγησις τῆς Γενέσεως ἐπιβεβαιούνται, καὶ μόνον ἡ ἐποχὴ διαφιλονεικεῖται. Διὰ τὸν προσδιορισμὸν αὐτῆς ταύτης τῆς ἐποχῆς ἐπικρατεῖ μεγίστη διαφωνία. Ἐν ᾧ ὁ Κυβιέρος ἀρκεῖται εἰς 5 ἕως 6 χιλιάδας ἐτῶν, ὁ Βάιτς τοῦναντίον ἐν τῷ σοφῷ αὐτοῦ συγγράμματι über die Anthropologie der Naturvölker 1859 I, 336 f. ἀφίνει ἐλευθέραν τὴν ἐκλογὴν τῆς ἐποχῆς τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς Γῆς μεταξύ 35,000 καὶ 9 ἑκατομμυρίων ἐτῶν! Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶνε ἱκανὰ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη οὐδόλως ὁμοφωνεῖ ἐπὶ τῶν γεωλογικῶν ζητημάτων τῶν ἐχόντων ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Γραφήν. Ἐν ὅσῳ λοιπὸν στε-

ρούμεθα θετικῶν ἐξαγομένων περὶ τῶν προκειμένων ζητημάτων, πᾶσα μὲν ἀντίταξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τῆς Γραφῆς θὰ ᾔτο ἄδικος, πᾶσα δὲ ἀπόπειρα πρὸς συμβιβασμὸν θὰ ᾔτο πρόξενος μᾶλλον ζημίας ἢ ὠφελείας. Περιορισθῶμεν λοιπὸν εἰς ἐκεῖνα μόνον, ὅσα, ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τῆς ἐπιστήμης, δύνανται νὰ στηριχθῶσι μετὰ τινος βεβαιότητος.

Πρὸ παντὸς ἄλλου ἀπόλυτος ἀνάγκη εἶνε νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἀληθῆ ἔποψιν τοῦ πράγματος. Ὅφειλομεν νὰ ἐπαναλαμβάνωμεν ἐκάστοτε, ὅτι ἡ Γραφή δὲν εἶνε διδακτικὸν βιβλίον τῆς Ἀστρονομίας ἢ Γεωλογίας, ἀλλὰ μνημεῖον θρησκευτικόν· ὅτι προορισμὸς αὐτῆς δὲν εἶνε νὰ λύῃ ζητήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μήτε νὰ ἐμποδίσῃ ἢ εὐκολύνῃ τὰς ἐρεῦνας αὐτῶν, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐπαρκῇ εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἡμῶν ἀνάγκας. Ὅθεν καὶ ὅ,τι ἀναφέρει περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου δὲν εἶνε εἰδήσις ἐπιστημονικῇ, ἀλλὰ θρησκευτικῇ. Ἄρα οὐδ' ὀφείλει τις νὰ ζητῇ ἐν αὐτῇ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει.

Αὕτη ἐν πρώτοις διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον. Ἡ Γεωλογία ἄρχεται μετὰ τοῦ ἀναβράζοντος καὶ συγχυμένου χάους. Πόθεν τὸ χάος τοῦτο, ἀγνοεῖ ἡ Γεωλογία. Ἡ Γραφή, προχωροῦσα περαιτέρω, λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸ χάος, ἐξ οὗ διεμορφώθη βαθμηδὸν ὁ κόσμος. Τὸ δόγμα τοῦτο οὐδόλως ἐγγίζει ἡ Γεωλογία, διότι δι' ὧν κατέχει μέσων οὔτε νὰ ὑποστηρίξῃ, οὔτε ν' ἀρνηθῇ αὐτὸ δύναται, ἅτε δὴ κείμενον ἐκτὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτῆς κύκλου. Ἐχει ὅμως τὸ δόγμα τοῦτο μεγίστην καὶ θεμελιώδη θρησκευτικὴν σημασίαν.

Δεύτερον ἡ Γραφή λέγει ἡμῖν, ὅτι δύο τινὰ ἐνεργοῦσιν ἐκ συμφώνου πρὸς προαγωγὴν τῆς δημιουργίας, αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ ἡ δημιουργικὴ μεσολάβησις τοῦ Θεοῦ. Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· «Βλαστησάτω ἡ Γῆ», «συναχθήτω τὸ ὕδωρ» καὶ «ἐποίησεν ὁ Θεός». Καὶ ἡ ὑγιὲς Φυσικὴ συνάπτει ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις, ἀποδεχομένη τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῶν ὄντων καὶ τὴν ἐμφάνισιν νέων ἐκάστοτε δημιουργημάτων.

Τρίτον ἡ Γραφή διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι τὰ ὄντα προέβησαν βαθμη-

δὸν ἀπὸ τοῦ γενικοῦ εἰς τὸ μερικόν, ἀπὸ τοῦ ἀτελοῦς εἰς τὸ τέλειον, ἀπὸ τοῦ ἀνελευθέρου εἰς τὸ ἐλεύθερον, προσεγγίζοντα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὴν κορωνίδα τῆς κλίμακος καὶ τὸ τέρμα τῆς δημιουργίας. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔχει σημασίαν θρησκευτικὴν· διότι ἐντεῦθεν δῆλον γίνεται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς τέρμα τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ ἦτο καὶ ἡ κυρία καὶ τελευταία, δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἡ πρώτη κατὰ τὸν χρόνον ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὁ Θεὸς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς αὐτόν. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι οὐδὲν περὶ τοιούτων πραγμάτων γνωρίζουσιν, οὐδ' ἔχουσι ν' ἀσχοληθῶσι περὶ τὰ τοιαῦτα. Τὸ ζήτημα εἶνε θρησκευτικόν. Τὰ γεγονότα ὅμως, ἐφ' ὧν ἡ ἰδέα αὕτη βασίζεται, ἐπιβεβαιοῖ ἡ ἐπιστήμη ἀσημέραι ἐναργέστερον. Ἡ Γραφή πρῶτον μὲν παρίστησιν ἡμῖν τὴν Γῆν καλυπτομένην ὑπὸ ὑδάτων, τὰ ὄρη καὶ τὰς ἡπείρους ὑψούμενα καὶ καλυπτόμενα ὑπὸ βλαστήσεως, τὰ ὕδατα κατοικούμενα ὑπὸ ἰχθύων, τὸν αἶρα ὑπὸ πτηνῶν, ἔπειτα δὲ ἀναφέρει τὴν ἐμφάνισιν τῶν χερσαίων θηρίων καὶ τέλος τὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν αὐτὴν πορείαν ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς δημιουργίας—πλὴν ὡς ἐν γενικῷ τινι σκιαγραφήματι, ἐν ᾧ τὰ μὲν κύρια καὶ πρωτεύοντα μέρη σκιαγραφοῦνται, τὰ δὲ δευτερεύοντα παραλείπονται—ἀνεκάλυψε καὶ ἡ Γεωλογία. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς Ποσειδωνεῖους καὶ Ἡφαιστεῖους ἐνεργείας, ἡ Γραφή παντάπασιν ἀδιαφορεῖ (27).

Εἶνε ἀληθές, ὅτι πολλὰ παρέχει πράγματα ἡ εἰδησις τῆς Γενέσεως, ὅτι τὸ φῶς ὑπῆρξε πρὸ τοῦ Ἡλίου, καὶ ὅτι ἡ Γῆ εἶνε ἀρχαιότερα αὐτοῦ· ἀλλ' ὅ,τι ἡ Φυσιολογία γινώσκει ἐν γένει περὶ τοῦ ζητήματος τούτου—καὶ ἐπ' ἀληθείας μόνον εἰκασίας δύναται νὰ ἐκφέρῃ περὶ αὐτοῦ—τείνει ν' ἀναγνωρίσῃ τοῦλάχιστον τὸ δυνατόν τῆς Γραφικῆς θεωρίας. Ὁμολογητέον μὲν, ὅτι τὴν σήμερον τὸ φῶς ἔχομεν ἐκ μόνου τοῦ Ἡλίου, μὴ λησμονῶμεν ὅμως, ὅτι τὰ σώματα ἐν τισὶ περιστάσεσι δύνανται ν' ἀποδῶσι φωτεινὰ, εἴτε διὰ τῶν χημικῶν ἀντιδράσεων δύο στοιχείων, εἴτε διὰ τοῦ ἡλεκτρισμοῦ. Καὶ ποίας μὲν φύσεως ἦν τὸ πρωτόγονον ἐκεῖνο φῶς ἀγνοοῦμεν, γνωρίζομεν ὅμως, ὅτι ἄνευ τοῦ Ἡλίου ὑπάρχει φῶς. Περὶ δὲ τοῦ σχημα-

τισμοῦ τῶν οὐρανίων σωμάτων μία μόνον ὑπάρχει θεωρία, ἡ ὑπὸ μὲν τοῦ μεγάλου Ἑρσχέλου ἰδρυθεῖσα, ὑπὸ δὲ τοῦ Λαπλακίου πλά-
 τυτερον διὰ τὸ ἡμέτερον ἡλιακὸν σύστημα ἀναπτυχθεῖσα. Κατ' αὐ-
 τὴν ὁ σύμπας χῶρος ἐπληροῦτο κατ' ἀρχάς ὑπὸ μιᾶς ὕλης ρευστῆς
 καὶ ἀτμώδους, ἐφ' ἧς ἐπέκειτο πυκνότατον σκότος· ἐκ ταύτης ἐσχη-
 ματίσθησαν ἀπέραντοί τινες ρευσταὶ καὶ ἀτμώδεις σφαῖραι, ἐξ ὧν προ-
 ἰόντος τοῦ χρόνου ἐμορφώθησαν τὰ οὐράνια σώματα· καὶ τὸ ἡμέτε-
 ρον δὲ ἡλιακὸν σύστημα ἦν τοιαύτη τις ἀτμώδης καὶ ρευστὴ σφαῖ-
 ρα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχηματίσθησαν, πρῶτον μὲν οἱ ἐξώτατοι, ἔ-
 πειτα δὲ οἱ ἐσώτατοι πλανῆται, καὶ τελευταῖος ὁ ἥλιος, ὅστις ὡς
 σῶμα στερεὸν ἦν βέβαια νεώτερος τῆς Γῆς. Περὶ δὲ τῶν ἀπλανῶν
 ἀστέρων καὶ τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῶν οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν.
 —Οὕτω λοιπὸν ἐν τοῖς κυρίοις καὶ γενικοῖς γεγονόσιν ὑπάρχει δυ-
 νατὴ τις συμφωνία.

Ἐν καὶ μόνον ἀπαιτοῦσιν αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, νὰ ἐπιτρέψωμεν
 δηλονότι αὐταῖς μέγα χρονικὸν διάστημα, καὶ νὰ μὴ ζητῶμεν νὰ
 περιορίσωμεν αὐτάς· εἰς ἑξ ἡμέρας ἐξ 24 ὥρῶν, διότι εἶνε ὅλως ἀδύ-
 νατον ν' ἀρκεσθῶσιν εἰς αὐτάς. Καὶ τῷ ὄντι ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσω-
 μεν τὰ μεγάλα ἀνθρακίᾳ τὰ σχηματισθέντα διὰ τῆς ἐπενεργείας
 τῶν ὑδάτων ἐπὶ τῶν ἀπεράντων δασῶν τοῦ προκατακλυσμιαίου κό-
 σμου—τὰ μὲν τῆς Β. Ἀμερικῆς π. χ. ἔχουσι κατὰ τὸν Ῥόγερσον
 ἑκτασὶν 6250 [ ] μιλίων, τὰ δὲ παρὰ τὸν Σάραυον προχωροῦσιν ὑπὸ
 τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης 19—20,000 ποδ. (28)—ἀρκεῖ νὰ
 παρατηρήσωμεν τὰ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων μορφωθέντα
 στρώματα τῶν ξυλιτῶν—ἐν τοῖς παρὰ τὸν Ῥῆνον π. χ. ἑπτὰ ὄρε-
 σιν εὐρέθη ἀπολιθωμένος εἰς κολοσσιαῖος κορμὸς κυπαρίσσου, οὗτινος
 τὴν ἡλικίαν ὀρίζει ὁ Ἄρτιγ εἰς 3,100 ἔτη· αὐτόθι ἐν τοῖς ἑπτὰ ὄ-
 ρεσιν ὑπάρχουσιν ὑπὲρ τὰ 13 στρώματα ξυλίτου ἐπ' ἄλληλα κεί-
 μενα (29)—ἀρκεῖ, λέγω, νὰ παρατηρήσωμεν πάντα ταῦτα, ὅπως
 πεισθῶμεν, ὅτι πρὸς μόρφωσιν αὐτῶν ἐχρηιάσθησαν μακρότατοι αἰ-
 ῶνες. Διότι δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησε μὲν
 ταῦτα πάντα διὰ μιᾶς, ἐνεχάραξεν ὅμως ἐπ' αὐτῶν τὸ φαινόμενον

τῆς βαθμιαίας μορφώσεως οὕτως, ὥστε αἱ ἡμέτεραι ἔρουναι νὰ παρεκτρέπωνται εἰς πλάνας· καὶ οὐκ ἦν ἄλλως γενέσθαι, ἀφ' οὗ πάντα τὰ φαινόμενα πείθουσιν ἡμᾶς περὶ τῆς βαθμιαίας μορφώσεως τῶν στρωμάτων τούτων. Δικαίως ἄρα ἡ Γεωλογία ἀπαιτεῖ περιόδους λίαν μακροῦ χρονικοῦ διαστήματος.—Περὶ δὲ τῶν ἡμερῶν τῆς Γενέσεως καὶ αὐτοὶ οἱ μάλιστα τῇ Γραφῇ προσκείμενοι θεολόγοι διαφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους—ἐπειδὴ ἴσα ἴσα γίνεται λόγος περὶ ἡμερῶν πρὸ τῆς γενέσεως τοῦ Ἡλίου. Ὅπως καὶ ἂν θεωρήσῃ τις τὰς ἡμέρας ταύτας, εἴτε ὡς μεγάλας περιόδους, ἐπειδὴ χίλια ἔτη ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ εἶνε ὡς μία ἡμέρα, εἴτε ὡς τρόπον ἐκφράσεως, προωρισμένον νὰ καταστήσῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα εὐληπτον τοῖς πολλοῖς, οἵτινες ἄλλως δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσι τὰ γεγονότα ἐκεῖνα τῆς ἱστορίας τῆς δημιουργίας—εἴτε οὕτως, εἴτε ἄλλως, τὸ βέβαιον εἶνε, ὅτι κυρίως δὲν πρόκειται περὶ τῶν ἡμερῶν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἐν αὐταῖς συμβαίνοντος. Διότι σημασίαν θρησκευτικὴν ἔχει οὐχὶ ὁ χρόνος, ἀλλ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Τὸ δὲ πρᾶγμα, περὶ οὗ πρόκειται εἶνε, ὅτι ὁ Θεὸς ἐξ οἰκείας θελήσεως καὶ ἀγάπης ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, ὅτι ἀναπτύσσων βαθμηδὸν ἀνύψωσεν αὐτὸν μέχρι τοῦ ἀνθρώπου, ὃν προέθετο τέρμα πάσης τῆς δημιουργίας, καὶ μεθ' οὗ ἡθέλησεν νὰ συνδέσῃ δεσμοῦς πνευματικῆς κοινωνίας.

Ἄλλ' ἂν ὁ κόσμος ἐδημιουργήθῃ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, οὐδεμίᾳ ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι εἶνε δι' ἡμᾶς κάτοπτρον, ἐν ᾧ βλέπομεν τὴν θείαν δύναμιν, σοφίαν καὶ ἀγαθότητα. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι θεωροῦσι τὸν κόσμον ὡς θέατρον, ἐν ᾧ ἐνεργοῦσιν αἱ δυνάμεις καὶ οἱ νόμοι τῆς φύσεως. Καὶ δικαίως. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι· ἐν τοῖς προϋούσι τῶν δυνάμεων καὶ τῶν νόμων τούτων ἀποκαλύπτονται συγχρόνως καὶ θεῖα προσόντα, πραγματοῦνται θεῖαι ιδέαι. Ὁ θρησκευτικὸς οὗτος τρόπος τοῦ θεωρεῖν εἶνε ἐσωτερικὸς, ὀρθὸς καὶ βᾶσιμος — ἀληθεύει οὐ μόνον ὑποκειμενικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικῶς—καὶ ἥκιστα ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν τρόπον ἐκεῖνον τοῦ θεωρεῖν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὡς δὲν συγκρούεται τὸ δόγμα περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρουναν τῶν καθ' ἕκαστα συν-

θέσεων καὶ μορφώσεων. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ θεωρεῖν τὸν κόσμον οὕτω πως εἶνε τόσον ἔμφυτος καὶ ἀναγκαῖος εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὥστε ἄνευ αὐτοῦ ὁ κόσμος θὰ τῷ ἐφαίνετο ψυχρὸς καὶ ἄχαρις. Ἡ καρδία καὶ ὁ νοῦς ἡμῶν χαίρουσιν ἀνακαλύπτοντα πανταχοῦ τὴν ιδέαν τοῦ Θεοῦ πραγματουμένην. Ἡ φύσις εἶνε σύνολον συμβόλων, βιβλίον γεγραμμένον ἱερογλυφικοῖς γράμμασιν, ὅπερ ὀφείλομεν καὶ δυνάμεθα ἀναγνῶναι. Πᾶν ὁρατὸν κρύπτει ἐν ἑαυτῷ ἐν μυστήριον, ἐν ἀόρατον μυστήριον· ἔσχατον δὲ πάντων τῶν μυστηρίων εἶνε ὁ Θεός.

Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας, ὁ κόσμος δὲν εἶνε ξένος πρὸς ἡμᾶς· συναισθανόμεθα μετὰ τῶν ἡμῶν καὶ τῆς ζωῆς τῆς ζωογονούσης αὐτὸν δεσμὸν τινα συγγενείας, δεσμὸν τινα συμπαθείας. Συναισθανόμεθα, ὅτι ὑπάρχει ἐν αὐτῷ μία ζωὴ, ἥς τέλος ἡμεῖς ἐσμεν· ἥς τὸ αἶνιγμα ἡμεῖς λύομεν· τούτου ἕνεκα ὅλοι αἱ φωναὶ τῆς φύσεως ἀντηχοῦσιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὁ ἐρμηνεὺς τῆς δημιουργίας. Τὸ μὲν σύμπαν ἐγκατοπτρίζεται ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ, αὐτὸ δὲ τὸ πνεῦμα ἀποκαλύπτει τὰ μυστήρια ἐκείνου. Ἀλλ' ὅσα τὸ πνεῦμα ἀποκαλύπτει, ταῦτα ἐστῶσαν ἐν τῷ στόματι τοῦ ἀνθρώπου ὑπόθεσις ὕμνων πρὸς δοξαλογίαν τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ κόσμου τούτου.

ΛΟΓΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ.

Η Ἁγία Γραφή διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον διὰ τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ δυνάμεως, σοφίας καὶ ἀγάπης, καὶ ὅτι, δημιουργῶν αὐτὸν, ὑπ' ὅψιν εἶχε τὸν ἄνθρωπον. Σκοπὸς αὐτοῦ ἦτο νὰ δημιουργήσῃ οὐχὶ φυτὰ καὶ ζῶα, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον. Οὗτος εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν διάνοια τοῦ Θεοῦ, ἡ θεία ἰδέα ἡ προεδρεύουσα πάσης τῆς δημιουργίας, ἡ πραγμάτωσις τῆς κυριώδους θελήσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἁγία Γραφή ἐκφράζει τὴν ἰδέαν ταύτην, παριστᾶσα τὸν μὲν Θεὸν συγκροτοῦντα, οὕτως εἰπεῖν, συμβούλιον μεθ' ἑαυτοῦ, τὴν δὲ δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου τούτου. Τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀρχεται νέα τάξις πραγμάτων, ὅτι οὗτος διαφέρει οὐσιωδῶς τῶν ἐπιλοίπων κτισμάτων, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ αἱ διάφοροι βαθμίδες τῆς κλίμακος τῆς φερούσης εἰς αὐτὸν, ὅτι αὐτὸς εἶνε ὁ σκοπὸς, ἡ κορωνὶς καὶ τὸ τέλος πάσης τῆς δημιουργίας. Καὶ τοιαύτη μὲν εἶνε ἡ ἰδέα τῆς Γραφῆς περὶ τοῦ ἀνθρώπου· αἱ δὲ ἔρευναι τῶν νεωτέρων φυσιοδιφῶν ἡγείραν κατ' αὐτῆς μυρίας ἀντιλογίας. Τρία τινα ζητήματα πρόκειται κυρίως νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, τὸ περὶ τῆς ἀρχαιότητος, τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

1. Τὸ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ζήτημα ἀπασχολεῖ σήμερον ζωηρότατα τὸ ἐνδιαφέρον πάντων (1). Καὶ ἡ μὲν Γραφή προσδιορίζει τὴν ἡλικίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἰς 6000 ὡς ἐγγιστα ἐτῶν· αἱ δὲ νεώτεραι ἔρευναι τῶν φυσιοδιφῶν ἀναβιδάζουσιν αὐτὴν εἰς ἑκατοντάδας χιλιάδων ἐτῶν. Ἄν τῷ ὄντι ἔχῃ ὀρθῶς, εἴτε ἡ γνώμη τοῦ Λυέλλου, καθ' ἣν ὁ μὲν φλοιὸς τῆς γῆς ἐσχηματίσθη διὰ μόνης τῆς τακτικῆς, ἀλλὰ βραδυπορωτάτης ἐνεργείας τῶν καὶ σήμερον ἔτι ἐνεργουσῶν δυνάμεων, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς

τὰς πρώτας ἤδη περιόδους τῶν γηίνων μορφώσεων· εἴτε ἡ γνῶμη τοῦ Δαρβίνου, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἐφθασεν εἰς τὴν σημερινὴν αὐτοῦ τελειότητα διὰ τῆς ἀπὸ τῶν κατωτάτων βαθμίδων τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἀναπτύξεώς του· τότε μὰ τὴν ἀλήθειάν ἐσμεν ἠναγκασμένοι ν' ἀναδράμωμεν σειρὰν αἰῶνων ἀπέραντον, ὅπως εὖρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τὴν ἀξιῶσιν ταύτην νομίζουσιν οἱ φυσιοδίφαι ὅτι δύνανται νὰ ὑποστηρίξωσι διὰ σειρᾶς νέων ἀνακαλύψεων. Σήμερον θεωρεῖται σχεδὸν ὡς βέβαιον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔζη ἐπὶ τῆς γῆς καθ' ἣν ἐποχὴν ἔζων αἱ ὀρυκταὶ ὕαιναί, ἄρκτοι, ἐλέφαντες κ. τ. ὅ., ἅτινα μέχρι τοῦδε ἀπεδίδοντο εἰς τὴν τρίτην λεγομένην περίοδον, τὴν προηγηθεῖσαν τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ γῆ ἔλαβε τὴν τελευταίαν αὐτῆς μορφήν. Ἰδίως μεγίστην ἔχει σημασίαν ἐνταῦθα ἡ ἐν Αὐρινιάκῳ, ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῶν Πυρηναίων, γενομένη ἀνακάλυψις. Ἀνασκάψαντες δηλονότι αὐτόθι ἓνα τάφον, καὶ εὐρόντες ἐν αὐτῷ 17 ἀνθρώπινα σκελετὰ, αὐτοφυῆ ὅπλα καὶ κοσμήματα, ὑπέθεσαν, ὅτι ἀνεκάλυψαν τὰ ἔχνη παναρχαίου κοιμητηρίου. Ἐπειδὴ δὲ συγχρόνως εὗρον ἐν αὐτῷ καὶ λείψανα ὀστέων τῶν πρακατακλυσμιαίων ἐκεῖνων ζώων, συνεπέραναν ἐντεῦθεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔζη ἤδη ἐπὶ τῆς γῆς καθ' ἣν ἐποχὴν ἔζων καὶ τὰ ζῶα ταῦτα. Ἀλλὰ ζητεῖται, ἂν τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλομεν ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἀρχαιοτέραν, ἢ τὴν ὑπαρξίν τῶν ζώων ἐκεῖνων νὰ καταδιβάσωμεν εἰς νεωτέραν ἐποχὴν; Τὸ ἀνθρώπινον γένος εἶνε ἀρχαιότερον, ἢ τὰ εἶδη τῶν ζώων ἐκεῖνων νεώτερα; Βεβαίαν καὶ ἀσφαλῆ ἀπόκρισιν δίδουσιν ἡμῖν αἱ πασσαλότευκτοι οἰκοδομαὶ (Pfahlbauten) (2).

Πρώτην ἤδη φοράν κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1853|4 ἀνεκαλύφθησαν ἐν τῇ λίμνῃ τῆς Ζυρίχης λείψανα παναρχαίων κατοικιῶν, ἐπὶ πασσάλων ἐντὸς τοῦ ὕδατος ἐπωκοδομημένων. Ἐκτοτε ἔχομεν καθ' ἕναστον ἔτος νέας τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἀνακαλύψεις, αἵτινες ἐπιχέουσιν ἀμυδρόν τι φῶς ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν πρώτων κατοίκων τῆς ἡμετέρας ἡπείρου. Οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι κάτοικοι τῆς Εὐρώπης κατεσκεύαζον τὰ ὅπλα καὶ τὰ σκεύη των ἐκ λίθου καὶ ὀστέων. Πρὸς

τούς παναρχαίους τούτους κατοίκους ἐλθόντες μετὰ ταῦτα ἄλλοι λαοί, οἱ Κελτοί, καθυπέταζαν αὐτοὺς διὰ τῶν χαλκίνων ὅπλων των. Κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἔζησαν οἱ κάτοικοι ἐκεῖνοι τῶν πασσαλοτεύκτων οὐχημάτων; Ὁ Ἑλλήν ἱστοριογράφος Ἡρόδοτος ἀναφέρει τοιαῦτα πασσαλότευκτα οἰκήματα ἐν Θράκῃ περὶ τὸ 500 ἔτος π. Χ.· τοιαῦτα δὲ κατρωκοῦντο ἐν Ἰρλανδίᾳ καὶ ἐπὶ τοῦ μεσαιῶνος, καὶ μέχρι σήμερον εἶνε ἀκόμῃ ἐν χρήσει ἐν Βαρνέφ, καὶ ἐν τῷ Εὐφράτῃ. Οἱ δὲ καλούμενοι λαοὶ τῆς λιθίνης ἐποχῆς ἐπικῶσι μέχρι τῶν χρόνων τῶν Κελτῶν, οἵτινες ἀνήκουσιν εἰς τὴν περίοδον τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ λίθινα ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα εὐρίσκομεν ἐν χρήσει καὶ παρὰ λαοῖς, οἵτινες πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐγίνωσκον τὸν χαλκὸν καὶ τὸν σίδηρον. Εἰς τὴν κατὰ τὸ 1066 μ. Χ. γενομένην ἐν Ἀστιγγισίῳ μάχῃ οἱ Ἀγγλοσάξονες εἶχον λίθινα ξίφη καὶ βέλη. Ἐκ πάντων τούτων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ λιθίνη ἐκείνη περίοδος δὲν ἐξετείνετο πέρα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ Γραφή τίθηται τὸν μέγαν κατακλυσμόν. Ὅτι δὲ οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ἦλθον ἐκ τῆς Ἀσίας, δῆλον γίνεται ἐκ τῶν ἐν τοῖς πασσαλοτεύκτοις ἐκεῖνοις οἰκήμασιν εὐρεθέντων σκευῶν, ἅτινά εἰσιν ἔκ τινος σκληροῦ λίθου, τοῦ Νεφρίτου, ὅστις μόνον ἐν Ἀσίᾳ εὑρεται, καὶ ἀκόμῃ καὶ σήμερον μεγάλως τιμᾶται παρὰ τοῖς Σίναις.

Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλης ὁδοῦ ἀπεπειράθησαν οἱ φυσιοδίφαι νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν ἰδίαν γνώμην, ὅτι δηλονότι ἡ ἡλικία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀριθμεῖ ἑκατοντάδας χιλιάδων ἐτῶν. Καταμετρήσαντες τὸν χρόνον, ὅστις ἐχρειάσθη πρὸς μόρφωσιν προσχωμάτων τινῶν τῆς σημερινῆς γῆνης ἐπιφανείας, ἀπεφάνθησαν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν ἐν αὐτοῖς εὐρεθέντων ἀνθρωπίνων λειψάνων. Οὕτως ἀνεκάλυψαν ἐν ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Μισισσιππῆ ἐν στρῶμα ξυλίτου ἐκ κυπαρίσσου καὶ ἐν αὐτῷ ἐν κρανίον, οὔτινος ἡ ἡλικία προσδιορίζεται κατὰ τοὺς γεωλογικοὺς ὑπολογισμοὺς εἰς 57,000 ἐτῶν. Ἀλλ' οὐδὲν ἀβεβαίωτον τῶν γεωλογικῶν τούτων ὑπολογισμῶν. Πρὸ μικροῦ ἀνεκαλύφθη ἐν τινι γαιαθρακωρυχείῳ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τοῦ Σλέσιχ ἐν πλοῖον πλήρες ἀρχαιοτήτων. Κατὰ μὲν τοὺς γεωλογι-

κοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦτο θὰ ᾔτο ἀρχαιότητος πολλῶν χιλιάδων ἐ-
 τῶν. Ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ὅμως διασωθέντων νομισμάτων ἐξάγεται,
 ὅτι μόλις ἀνέρχεται μέχρι τοῦ 3—400 ἔτους μ. Χ. Τὰ προσχώ-
 ματα τοσοῦτον ποικίλλουσιν, ὥστε καθιστῶσι γελοῖον πάντα οἰον-
 δήποτε τοιοῦτον ὑπολογισμόν. Ἐν ὅσῳ λοιπὸν δὲν ἔχομεν βεβαιό-
 τερας ἀποδείξεις διὰ τὴν γνώμην ἐκείνην, δικαιοῦμεθα νὰ θεωρῶ-
 μεν αὐτὴν ὡς ὅλως ἀναπόδεικτον ὑπόθεσιν. Ἐν τούτοις ὀφειλομεν
 νὰ ὁμολογήσωμεν τὴν μεγίστην σημαντικότητα τοῦ ἐξῆς γεγονότος:
 αἱ παραδόσεις ὅλων τῶν λαῶν δὲν ἀναβιβάζουσι τὴν ἱστορικὴν ἀρ-
 χὴν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας πέρα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης χιλιε-
 τηρίδος π. χ. Ἄν τῷ ὄντι ἡ ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητος ἡρίθμει οὐ-
 χὶ ἐξ, ἀλλ' ἑκατοντάδας χιλιάδων ἐτῶν, ἥτό ποτε δυνατὴ ἡ συμ-
 φωνία αὐτῇ τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων ὅλων τῶν ἔθνων; Τῷ ἐπι-
 χειρήματι τούτῳ ἐχρήσατο ἤδη ὁ Κυβιέρος (3), οὐδεὶς δὲ μέχρι
 νῦν ἠδυνήθη ν' ἀναιρέσῃ αὐτό.

Ὅλαι αἱ ἔρευναι ὁμοφώνως ἐπιβεβαιοῦσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶνε τὸ
 νεώτατον πάντων τῶν δημιουργημάτων. Εἶνε δὲ οὗτος οὐ μόνον ἡ
 ἐπισφράγις τοῦ κόσμου τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἡ ἀρ-
 χὴ νέου κόσμου. Μετ' αὐτοῦ ἀρχεται ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος καὶ
 τῆς συνειδήσεως, ὅστις δίδωσιν αὐτῷ θέσιν ἐξαιρετικὴν ἐν τῇ καθό-
 λου δημιουργίᾳ καὶ διαστελλεῖ οὐσιωδῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν δημιουρ-
 γημάτων.

2. Ἄλλ' ὅλως ἐναντία τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ ἐμορφώθη ἐν τοῖς καθ' ἡ-
 μᾶς χρόνοις μία νέα περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου θεωρία—ἡ
 καλουμένη τῶν μεταλλοιώσεων ὑπόθεσις τοῦ Δαρβίνου
 καὶ τῆς Σχολῆς αὐτοῦ—καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ἐν τοιαύτῃ
 στενῇ συγγενικῇ σχέσει πρὸς τὰ ἀμέσως πρὸ αὐτοῦ ἡγούμενα δη-
 μιουργήματα, τὰ ἀνώτατα γένη τῶν ζώων, ὥστε ἡ μετὰ αὐτοῦ
 καὶ τῶν ζώων διαφορὰ εἶνε μᾶλλον μεταβατικὴ ἢ οὐσιώδης. Ὁ
 Δαρβίνος διδάσκει, ὅτι ὁλόκληρος ἡ μακροτάτη κλίμαξ τῶν ὀργανι-
 κῶν ὄντων τοῦ τε φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου, λαβοῦσα ἀρχὴν ἐξ
 ἐνὸς ἢ ὀλίγων τινῶν πρωτογόνων τύπων, ἀνεπτύχθη βαθμηδὸν καὶ

κατ' ὀλίγον, μέχρις οὗ διὰ τῶν πολυειδῶν μεταλλοιώσεων, τῶν γενομένων εἰς ἀπέραντα χρονικὰ διαστήματα, κατήντησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις κατέχει τὴν ἀνωτάτην βαθμῖδα τῆς ἀναπτύξεως ἐν τῇ κλίμακι τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου. Ἡ τοιαύτη γενεαλογία τοῦ ἡμετέρου γένους, ἡ ἀνατρέχουσα μὲν ὅλον τὸν ζωϊκὸν κόσμον καὶ καταλήγουσα εἰς τὸ ἔσχατον καὶ ἀπλούστατον εἶδος τοῦ φυτικοῦ βασιλείου, θεωροῦσα δὲ τὸν πίθηκον ὡς τὸν ἄμεσον ἡμῶν γενάρχη, ἴσως δὲν εἶνε κατὰ πάντα τῆς ἡμετέρας ἀρεσκείας. Ἀλλὰ δύνανται ν' ἀντιπροτείνωσιν ἡμῖν, ὅτι τὰ τοιαῦτα ζητήματα δὲν πρέπει νὰ κρίνωνται κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀρέσκειαν, διότι καὶ νῦν ἀκόμη πολλὰ πράγματα περιέχει ὁ ἡμέτερος ὀργανισμὸς, τὰ ὅποια ἴσως δὲν εἶνε καθ' ὅλα τῆς ἡμετέρας ἀρεσκείας. Διατείνονται, ὅτι, ὡς πρὸς τὸν ὀργανισμὸν τοῦ σώματος, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου ἐξαιρουμένου, οὐδεμία ὑπάρχει διαφορὰ μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζώου· καὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ ὁρμαὶ εἶνε κοιναὶ εἰς τε τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ ζῶον· ἡ μόνη διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ὅστις παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ εἶνε ἐπιδεκτικὸς ἀνωτέρας τινὸς ἀναπτύξεως, δι' ἧς οὗτος ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ καὶ, οὕτως εἰπεῖν, κατέχει αὐτὸς ἑαυτόν (4).

Ἀλλὰ κατήντησαμεν τῷ ὄντι εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε νὰ θέσωμεν ἐν ὅλῃ τῇ σπουδαιότητι τὸ ζήτημα, ἂν μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζώου ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ; Αὐτὸ τὸ γεγονός, ὅτι δύναται τις καὶ νὰ προβάλλῃ τοιοῦτο ζήτημα, δὲν εἶνε μέγιστον τεκμήριον τῆς διαφορᾶς ταύτης; Ἡ μεγάλη αὕτη ἀποπλάνησις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δὲν θὰ συνέβαινεν, ἂν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐν τῷ ἰδεῶδει αὐτοῦ βίῳ δὲν ἡλευθεροφρόνει καὶ δὲν ἐμετεωρίζετο τόσον πολὺ, ὥστε νὰ κρημνισθῇ εἰς τοιαύτην μωρίαν.

Τὸ ἐπιστημονικὸν φυσιολογικὸν ζήτημα εἶνε: ἂν μεταξύ τῶν διαφόρων γενεῶν τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου ὑπάρχουσιν οὐσιώδεις καὶ μόνιμοι διαφοραί. Ἡ Ἀγία Γραφή ἐκφέρει σαφῆ τὴν περὶ τούτου γνώμην αὐτῆς, δεκάκις ἐπαναλαμβάνουσα ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς δημιουργίας, ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησεν «ἐν ἑκάστῳ κατὰ τὸ γένος αὐτοῦ». Ἡ Δαρβινικὴ ὑπόθεσις ἀρνεῖται τὴν ἀρχὴν ταύτην, διότι ἄλλως δὲν θὰ

ἡδύνατο νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκ μιᾶς καὶ μόνης ῥίζης ἀλληλοδιάδοχον γένεσιν τῶν διαφορωτάτων φυτῶν καὶ ζώων. Ἀλλὰ καὶ ἅπασαι αἱ μεγάλαι ἔρευναι τῆς νεωτέρας φυσικῆς ἱστορίας στηρίζονται ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως ταύτης τῆς οὐσιώδους διαφορᾶς τῶν γενῶν. Σειρὰ δὲ ἐπισημοτάτων ἀνδρῶν ὕψωσε φωνὴν κατὰ τῶν κούφων καὶ αὐθαιρέτων ἐκείνων ὑποθέσεων, δι' ὧν ὁ Δαρβίνος προσεπάθησε νὰ κάλύψῃ τὰ κενὰ διαστήματα τὰ μεταξὺ τῶν διαφορῶν γενῶν μεσολαβοῦντα. Ἀλλὰ καὶ ὁπαδοὶ τοῦ Δαρβίνου, ὡς ὁ Οὐξλεϋς, ἀνεγνώρισαν τὸ ἀνεπαρκές τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ διδασκάλου, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ μεταφραστὴς τοῦ συγγράμματος τοῦ Δαρβίνου, ὁ Βρόννης, ἐξέφρασε πολλοὺς καὶ μεγάλους ἐνδοιασμούς. Ἀλλ' ἐν ἀφῶμεν κατὰ μέρος πάντα τὰ φυσιολογικὰ ζητήματα, τὰ ὅποια ἄνδρες ἐξ ἐπαγγέλματος φυσικοὶ δύνανται νὰ λύσωσι—πῶς εἶνε δυνατόν ἄνθρωπος νοῦ μετέχων νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁλόκληρος ἡ κλίμαξ τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἐμορφώθη ἐκ μιᾶς καὶ μόνης ῥίζης καὶ διὰ μόνης τῆς ἐνεργείας καθαρῶς ἐξωτερικῶν αἰτιῶν καὶ τῆς τυφλῆς τύχης; Πῶς δὲ, ἐκ τοιαύτης ἀρχῆς ὀρμώμενοι, νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ κανονικὸν καὶ τὸ ἀναγκαῖον, ἅτινα βασιλεύουσιν ἐν τῇ κλίμακι ταύτῃ τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου; Ἀλλ' ἔτι σπουδαιοτέρας δυσχερείας παρουσιάζει ἡ ἀρχὴ αὕτη ὑπὸ τὴν ἐποψιν τὴν ἡθικὴν ἐξεταζομένη. Ἐπιτραπήτω μοι ν' ἀναφέρω ἐνταῦθα περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης τὴν γνώμην ἐνὸς παιδίου. Γνωρίζετε ἴσως τὸ ἀνέκδοτον ἐκεῖνο τοῦ ἀποθανόντος βασιλέως τῆς Πρωσσίας, ὅστις, διατρίβων ποτὲ ἐν Ῥύγεν, συνδιελέγετο ἡμέραν τινὰ κατὰ τὴν συνήθειάν του μέ τινα παιδιὰ, καὶ δεικνύων εἰς αὐτὰ διάφορα ἀντικείμενα οἷον λίθους, καρποὺς, ἡρώτα, εἰς ποῖον βασιλεῖον ἀνήκον ἐν ἑκάστον τῶν ἀντικειμένων τούτων. Τέλος, δεικνύων ἑαυτόν: «Ἐγὼ δὲ, εἶπεν εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν, εἰς ποῖον βασιλεῖον ἀνήκω; — Εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦ Θεοῦ», ἀπήντησε τὸ παιδίον. — Τοῦτο εἶνε ἀληθές. Ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦ Θεοῦ, ὅχι δὲ καὶ τὸ ζῶον. Ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν Θεὸν καὶ Κύριόν του, ἀποτείνει πρὸς αὐτὸν εὐχὰς καὶ δεήσεις, ἔχει θρησκείαν· αἱ σκέψεις καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ δέον νὰ ὦσι καθιερωμέναι τῷ Θεῷ, ὁλόκλη-

ρος ὁ βίος αὐτοῦ δέον νὰ ᾖ λατρεία προσφερομένη τῷ Θεῷ. Ἡ μὲν ζωὴ τοῦ ζώου εἶνε ὅλως σαρκική, ἡ δὲ τοῦ ἀνθρώπου, εἰ καὶ κεκλεισμένη ἐντὸς τοῦ σώματος, εἶνε πνευματική· ὁ ἄνθρωπος, εἰ καὶ ζῶν ἐν τῷ χρόνῳ, ἀνήκει εἰς τὴν αἰωνιότητα, εἰ καὶ κατοικῶν ἐπὶ τῆς γῆς, εἶνε πολίτης τοῦ οὐρανοῦ.

Ἄλλ' ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου ὑποκρύπτει μίαν ἀλήθειαν, στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δεσμοῦ τοῦ συνενεῶντος πάντα τὰ δημιουργήματα, ἐπὶ τοῦ συστήματος τῆς ὑπάρξεως. Τοιαύτη ὅμως εἶνε καὶ ἡ τῆς Γραφῆς ιδέα καὶ θεωρία· κατ' αὐτὴν πάντα ὅσα προηγούνται τοῦ ἀνθρώπου εἶνε τόσαι βαθμιῶδες φέρουσαι εἰς αὐτόν· ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐδημιουργήθη, εἰμὴ ἀφ' οὗ αἱ βαθμιῶδες αὗται ἀπέληξαν εἰς αὐτόν· οὕτω δὲ ὁλόκληρος ἡ ἐπὶ τῆς γῆς δημιουργία ἀνάγεται εἰς μίαν ἐνότητα. Ἄλλ' ἡ Γραφή ἐν τῇ προόδῳ ταύτῃ πρὸς τὸν ἄνθρωπον βλέπει οὐχὶ φυσικὴν τινα ἀνάπτυξιν, ἀλλ' ἐλευθέραν τοῦ Θεοῦ δημιουργικὴν πρᾶξιν.

3. Κατὰ τὴν ἁγίαν Γραφὴν, ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν ἕνα μόνον ἄνθρωπον, ἐξ οὗ κατάγεται ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ Γραφικὴ θεωρία στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἄλλ' ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἀνεφάνη ὁ Ἀγγλικὸς Θεϊσμός, ἡγέρθησαν κατὰ τῆς ιδέας ταύτης παντὸς εἶδους ἀμφιβολίαι, καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις παρεδέξαντο πολλὰ καὶ διάφορα κέντρα δημιουργίας.

Τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπαιτοῦσι συμφέροντα σπουδαιότατα, μάλιστα θρησκευτικά. Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἡ πραγματώσις τῆς θείας ιδέας. Ἄλλ' ὁ Θεὸς δὲν θέλει ἀνθρώπους ἐν γένει, ὡς φυτὰ καὶ ζῶα, δὲν θέλει πληθὺν ἀτόμων· θέλει τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἀνθρωπότητα ὡς ὅλον τι ὀργανικόν. Προορισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς εἶνε ν' ἀποτελέσῃ μίαν καὶ μόνην μεγάλην ἀνθρωπίνην οἰκογένειαν· τοῦτο δὲ τότε μόνον δύναται νὰ κατορθωθῇ, ὅταν ὑπάρχῃ ἐνότης καὶ ἐν τῇ καταγωγῇ. Τότε καὶ ἡ ἱστορία δύναται νὰ ἔχῃ κοινόν τι κέντρον. Λέγομεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε ὁ μόνος μεσίτης τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ

συνενῶν ἐν ἑαυτῷ καὶ ἀντιπροσωπεύων ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὁ ἄξων τῆς ἱστορίας, εἰς ὃν καταλήγει ἡ ἀρχαία καὶ μεθ' οὗ ἀρχεται νέα ἱστορία. Ἀλλὰ τότε μόνον δύναται νὰ ᾗ ὁ μόνος μεσίτης καὶ ἀντιπρόσωπος, καὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἡ μόνη σωτηρία πάντων, καθὼς καὶ ἡ ἁμαρτία νὰ θεωρῇται ὡς μεταδιδομένη εἰς πάντας, ὅταν ἡ ἀνθρωπότης ἀποτελῇ μίαν ἐνότητα.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν θρησκευτικῶν τούτων λόγων, ἔχομεν καὶ ἄλλους καθαρῶς ἀνθρωπίνους. Ἀμεσον καὶ ἔμφυτον αἶσθημα ἐν ἡμῖν ἐνοικοῦν μαρτυρεῖ, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶνε πρὸς ἀλλήλους συγγενεῖς, ἀλλήλων ἀδελφοί· ἡ φωνὴ τοῦ αἵματος εἶνε δευτέρα μαρτυρία ἐν ἡμῖν. Ἀληθῶς πρῶτος ὁ χριστιανισμὸς ἔφερεν ἡμᾶς εἰς εὐκρινῇ καὶ ζῶσαν συνειδήσιν τοῦ γεγονότος τούτου· ἡ συνειδήσις ὅμως αὕτη οὐδὲν ἄλλο ἦτο, ἢ ἀπλῇ τις ἀνάμνησις πράγματος, ὅπερ ἦν μὲν ἤδη γνωστὸν, παρίστατο ὅμως εἰς τὴν συνειδήσιν ὅλως συγκεχυμένον. Ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τῆς συγγενείας ταύτης στηρίζονται τὰ ἀληθῆ ἐκεῖνα αἰσθήματα τῆς φιλανθρωπίας, τὰ ὅποια οὐδεμίαν ποιοῦσι διάκρισιν μετὰ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πάντας θεωροῦσιν ἐξίσου ἀδελφούς. Προσέτι δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ ἐννοήσωμεν ὡς δεῖ τὴν ἱστορίαν, εἰ μὴ ἀποδεχόμενοι ἐνότητα ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, ἐπομένως δὲ ἐνότητα καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐκ τούτων πάντων συνάγομεν, ὅτι μέγιστα καὶ σπουδαιότατα συμφέροντα τοῦ τε πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἡμῶν βίου διακινδυνεύουσιν, ὅταν τις παραδέχεται ὡς ὁ Ἀγασσιτὺς πολλὰ κέντρα δημιουργίας (5). Ἡ θεωρία τοῦ Ἀγασσιτὺς κατὰ βάθος οὐδὲν ἄλλο εἶνε, ἢ μία ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν τοῦ αὐτοχθονισμοῦ, καθ' ἣν ἕκαστος λαὸς ἐθεωρεῖτο ὡς ἀναφύει ἐξ ἧς κατῴκει χώρας· τῆς θεωρίας ταύτης φυσικὴ συνέπεια ὑπῆρξεν ἡ μετὰ τῶν ἐθνῶν ἀνιδρύσεις τῶν ἀνυπερβάτων ἐκείνων φραγμῶν, οὓς ἤρεν ἐκ τοῦ μέσου ὁ χριστιανισμὸς, διδάξας μίαν καὶ μόνην κοινὴν καταγωγὴν καὶ ἀρχὴν ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Ἔστιν ἄρα τὸ προκείμενον ζήτημα μεγίστης σημαντικότητος, ἐπεὶδὴ συνδέεται στενότατα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς τε φιλανθρωπίας καὶ τῆς θρησκείας.

Τὸ ἰσχυρότερον ἐπιχείρημα, ὅπερ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγγλικοῦ Θεϊσμοῦ ἐξακολουθεῖ προβαλλόμενον κατὰ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, εἶνε ἡ φυλετικὴ διαφορά. Ταύτην δὲ στηρίζουσι κυρίως ἐπὶ τῆς διαφορᾶς τῆς μορφῆς τοῦ κρανίου καὶ τοῦ ἀνοίγματος τῆς προσωπικῆς γωνίας, ὅπερ ποικίλλει μεταξὺ 90 καὶ 70° (6). Ἐντεῦθεν ἐξαρτῶνται καὶ αἱ ἐπίλοιποι διαφοραί. Δὲν εἶνε δὲ αὗται τυχαῖαι διαφοραί, προελθοῦσαι ἐκ τυχαίων ἐξωτερικῶν περιστάσεων οἷον τῆς θερμότητος κ. τ. ὅ., ἀλλ' ἔχουσι κοινόν τινα σύνδεσμον πρὸς ἀλλήλας. Δύναται τις, συναθροίζων τοὺς διακεκριμένους χαρακτῆρας, νὰ προσδιορίσῃ ἀριθμὸν τινα τύπων. Ὅθεν ζητεῖται: Οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦσιν ἐν εἶδος ἢ διάφορα γένη; ἐν ἄλλαις λέξεσιν: Ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν τοιαύτη ἀναλογία, ὅποια ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαφόρων φυλῶν τῶν ἵππων, ἢ μήπως διαφέρουσιν ἀπ' ἀλλήλων οὕτως, ὥς ὁ ἵππος καὶ ὁ ὄνος; Ἡ δὲ ἀπεδείχθη ἐπιστημονικῶς δι' ἀναντιρρήτων ἀποδείξεων, ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι τύποι ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ εἶδος. Ἡ ἰσχυροτάτη δὲ πασῶν τῶν ἀποδείξεων τούτων εἶνε ἡ ἀκόλουθος: ὅταν συζευγνύονται ζῶα ἀνήκοντα εἰς διάφορα εἶδη, καθὼς π. χ. ἵππος καὶ ὄνος, αἱ ἐξ αὐτῶν γεννώμεναι μίκται φυλαὶ εἶνε ἄγονοι—οἱ ἡμίονοι π. χ. δὲν τεκνοποιοῦσι—· τοῦναντίον δὲ παρατηρεῖται εἰς τὴν σύμμιξιν τῶν διαφόρων φυλῶν τῶν ἀνθρώπων. Ὅθεν συνάγομεν ἐντεῦθεν, ὅτι αἱ ἀνθρώπινοι φυλαὶ δὲν εἶνε διάφορα εἶδη, ὥς ὁ ἵππος καὶ ὁ ὄνος, ἀλλ' ἀπλῶς διαφοραί, οἷαι εἶνε καὶ αἱ διάφοροι φυλαὶ τῶν ἵππων, ὅθεν δύναται τις νὰ συγκοινωνήσῃ αὐτάς κατ' ἀρέσκειαν (7). Ἄλλως τε καὶ αἱ διαφοραὶ αὗται δὲν εἶνε εἰμῇ ἐξωτερικαί, ἀναφερόμεναι εἰς τὰς τρίχας, εἰς τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος καὶ εἰς τὴν μορφήν τοῦ κρανίου, καὶ δυνάμεναι κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ μεταβάλλωνται, ὥς ἀποδεικνύει αὐτὴ ἡ ἱστορία. Οὕτω π. χ. ὁ σημερινὸς Γερμανὸς πολὺ διαφέρει τοῦ ἀρχαίου ξανθοῦ Γερμανοῦ. Οἱ σημερινοὶ Μαγυάροι δὲν ἔχουσι πλέον τὴν ἀποτροπαίαν ἐκείνην ὅψιν τῶν προγόνων των, τῶν Οὔνων. Μόνον «εἰς ἀπομεμακρυσμένα τινὰ μέρη τῆς Οὐγγαρίας εὐρίσκει τις ἀκόμη καὶ σήμερον τὴν ἀποτροπαίαν ἐκείνην

δυσμορφίαν, ἥτις ἦν ἰδιάζουσα τοῖς Οὐνοῖς» (8). Προσέτι εἶνε ἀποδειγμένον, ὅτι ἡ μὲν ἀνάπτυξις τῆς ψυχῆς ἐξευγενίζει καὶ τὸ σῶμα, ἡ δὲ ἐξαχρείωσις αὐτῆς διαφθείρει καὶ μεταλλοιοῖ καὶ τὸν φυσικὸν ὀργανισμόν. Οὐχ ἥττον δὲ καὶ τὸ κλίμα ἔχει μεγίστην ἐπίρροην ἐπὶ τε τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κατοικιδίων ζώων (9). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον εἰς οὐδεμίαν φυλὴν εὐρίσκομεν ἀποκλειστικόν τι καὶ οὐσιῶδες γνῶρισμα, τοῦναντίον παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ μὲν μεταβάσεις εἶνε δυσδιάκριτοι, αἱ δὲ διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις μετριάζονται διὰ διαμέσων χαρακτήρων. «Οὕτε ὠρισμένη τις μορφή κρανίου καὶ λεκάνης, οὕτε τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος, τῶν τριχῶν καὶ τῶν ὀφθαλμῶν, οὕτε ἄλλος τις ἐξαιρετικὸς χαρακτήρ» προσιδιάζουσιν εἰς μίαν μόνον φυλὴν ἀποκλειστικῶς. Ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ φυλῇ, ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ λαῷ ἀπαντῶσιν αἱ μέγισται διαφοραί. «Τὸ Γερμανικὸν ἀνδρικὸν κρανίον διαφέρει τοῦ γυναικείου κατὰ τὸ μέγεθος (100: 97 κατὰ τὴν ὀριζοντίαν περιφέρειαν καὶ 100: 90 κατὰ τὸ μέγεθος τῆς κοιλότητος τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ βάρους αὐτοῦ), ἔτι δὲ πλεον κατὰ τὴν τυπικὴν διαφορὰν, καὶ δὴ εἰς μείζονα βαθμὸν ἢ ὅσον διαφέρουσιν ἀπ' ἀλλήλων πολλὰ κρανία διαφόρων φυλῶν» (10). Καὶ οὕτως ὅμως αἱ διαφοραὶ αὗται δὲν δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰς διαφοράς, ἃς βλέπομεν εἰς ζῶα τοῦ αὐτοῦ εἴδους π. χ. εἰς ἵππους ἢ κύνάς. Ὁ ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς τοῦ σώματος εἶνε ὁ αὐτὸς πανταχοῦ· οἱ λευκοὶ καὶ οἱ αἰθίοπες κατὰ τοῦτο οὐδεμίαν ἔχουσι διαφορὰν. Ἀλλὰ καὶ ὁ πνευματικὸς ὀργανισμὸς οὐδαμοῦ διαφέρει οὐσιωδῶς. Πανταχοῦ εὐρίσκομεν τὰς αὐτὰς διαθέσεις, τὰς αὐτὰς δυνάμεις, τὰ αὐτὰ πάθη· πάντες οἱ ἄνθρωποι συνεννοοῦνται μεταξύ των (11). Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ὅλαι αἱ φυλαὶ δὲν εὐρίσκονται εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως· ἀλλ' ἐν ᾧ «αἱ μὲν μεταξὺ τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων ὑφιστάμεναι διαφοραὶ ὑπὸ τὴν φυσικὴν ἔποψιν εἶνε τῆς ποιότητος, τοῦναντίον αἱ μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν εἶνε μόνον τῆς ποσότητος» (12). Δὲν εἶνε δὲ διόλου παράδοξον τὸ φαινόμενον, ὅτι φυλαὶ τινες ὑπερέχουσι τῶν λοιπῶν κατὰ τε τὰ σωματικὰ καὶ πνευματικὰ πλεονεκτήματα, ἐπειδὴ

ἡ ἀνθρωπότης ἀποτελεῖ ὄργανισμὸν, ὅστις ὑποτίθῃσι ποικιλίαν χαρισμάτων καὶ ἱστορικῶν ἀποστολῶν. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αὐταὶ αἱ διαφοραὶ ὑπόκεινται εἰς ἐξαιρέσεις· τὸ παράδειγμα ἐνὸς Toussaint-Louverture ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πνευματικῆς εὐφυΐας καὶ αὐτῶν τῶν αἰθιόπων· τίς δὲ δύναται νὰ θεωρήσῃ τὸν Ὀυέλλον τοῦ Σακεσπίρου ὡς πλάσμα ἀνυπόστατον; Οὕτω λοιπὸν ὑπὸ τὴν φυσιολογικὴν ἔποψιν ἀποδείκνυται τοῦλάχιστον τὸ δυνατόν τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ἄνδρες μεταξὺ τῶν φυσιδιφῶν ἐπισημότατοι, ὁ Ἄλλερος, ὁ Λινναῖος, ὁ Βυφῶν, ὁ Κυβιέρος, ὁ Βλουμενδάχιος, ὁ Ρουδ. Βάγνερος, ὁ Ἀνδρ. Βάγνερος, ὁ Ἀλ. Οὐμβόλτιος ἀνεκλήρυσαν ἤδη τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀρχῆς ταύτης· τινὲς δὲ καὶ τῶν μὴ ἀποδεχομένων αὐτὴν δὲν ἀρνοῦνται τοῦλάχιστον τὸ δυνατόν, ὡς ὁ Β. Βάιτς καὶ ὁ Περτύς. Ἡ δὲ ἔνστασις, ἣν οἱ τελευταῖοι οὗτοι προτείνουσι κατὰ τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος, λέγοντες δηλαδὴ, ὅτι ἡ ὑπαρξίς ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δὲν θὰ ἐνεπιστεύετο εἰς τὸ λεπτὸν νῆμα τῆς ζωῆς ἐνὸς μόνου ἀνθρώπου, ἐν ᾧ ἄλλως ἢ φύσις ὡς πρὸς τοῦτο ἔδειξε τοσαύτην πρόνοιαν περὶ ὅλων τῶν ἄλλων ὄντων (13), οὐδεμίαν ἔχει ἰσχὺν παρὰ τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὴν θεϊαν Πρόνοιαν, ἥτις ἐξάπαντος μεγίστην ἔσχε φροντίδα καὶ μέριμναν διὰ τὸ ὑπέρτατον καὶ τιμαλφέστατον αὐτῆς δημιούργημα, τὸν ἀνθρωπον. Ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν παρὰ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πλέον τι ἢ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διότι ἡ ἀπόδειξις τῆς πραγματικότητος αὐτῆς διεκφεύγει τὴν ἀρμοδιότητα αὐτῶν, ὡς ἀνήκουσα εἰς ἄλλην ἐπιστήμην, τὴν συγκριτικὴν φιλολογίαν, ἢ τὴν Γλωσσολογίαν. Ἡ ἐπισήμη αὕτη διὰ τῶν μεγάλων αὐτῆς ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεων προσήγγισεν ὡς πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα εἰς πειστικώτατα ἐξαγόμενα. Ἵνα περιορισθῶ εἰς ἓν καὶ μόνον παράδειγμα, ἥδη θεωρεῖται ὡς βέβαιον, ὅτι ὅλοι οἱ Ἰνδογερμανικοὶ λαοὶ εἶνε μιᾶς κοινῆς καταγωγῆς, ἐπεὶ αἱ γλῶσσαι των συγγενεύουσι πρὸς ἀλλήλας κατὰ τε τὴν σύνταξιν καὶ τὰς ρίζας (14). Προσέτι δὲ καὶ ἱστορικαὶ ἐρευναι ἀνεκάλυψαν ἐκπληκτικὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῶν παρα-

δόσεων ἔθνων λίαν ἀπομεμαρυσμένων ἀπ' ἀλλήλων. Οἱ μῦθοι π. χ. τῶν κατοίκων τῆς Β. Ἀμερικῆς συνάδουσι πληρέστατα πρὸς τὰς περὶ τῶν παναρχαίων χρόνων εἰδήσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς (15). Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι δυσκόλως δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ τὴν διασπορὰν τῶν ἔθνων εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ εἰς τὰς νήσους τοῦ εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ· καὶ ὅμως ὅπου αἱ γεωγραφικαὶ δυσκολίαι παρουσιάζονται μέγιστα καὶ σχεδὸν ἀνυπέρβλητοι, ὡς ἐν ταῖς νήσοις τῆς Ὠκεανίας, ἐκεῖ ἡ γλωσσικὴ καὶ φυσικὴ συγγένεια εἶνε προφανεστάτη. Ἄλλως τε, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἀμερικὴν, ἔτι καὶ σήμερον ἡ μεταξὺ τῶν φυλῶν τῆς Β. Ἀσίας καὶ Β. Ἀμερικῆς συγκοινωνία εἶνε ζωηροτάτη, γινομένη διὰ τῶν Ἀλεουτιανῶν νήσων, τῆς γεφύρας ταύτης τῆς συνενοῦσης τὰς δύο ἡπείρους.

Ἄλλην ἔνστασιν κατὰ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προβάλλουσι τὴν ἀκόλουθον: Κατὰ τὸ ὑπὸ τῆς Γραφῆς ὑποτιθέμενον τόσον βραχὺ χρονικὸν διάστημα (ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ μέχρι τοῦ Νῶε, ἢ ἀπὸ τοῦ Νῶε μέχρι τοῦ Ἀβραάμ) ἦτο ἀδύνατον ν' αὐξήθῃ ἡ ἀνθρωπότης ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ καλύψῃ ὅλον τὸ πρόσωπον τῆς Γῆς. Ἡ ἔνστασις αὕτη οὐδεμίαν ἔχει βαρύτητα· διότι πρῶτον μὲν εἶνε δευτερεύουσα, ἐπειδὴ ἀποβλέπει ζήτημα καθαρῶς χρονολογικόν, καὶ εἶνε ὅλως ἀδιάφορον, ἂν τις 1000 ἢ 10,000 ἐτῶν ἀπαιτήσῃ· δεῦτερον δὲ ἀνασκευάζεται καὶ διὰ μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν. Ὑπελόγισαν δηλαδὴ, ὅτι ἐν ζεῦγος δύναται ἐν διαστήματι 1600 ἐτῶν νὰ παραγάγῃ ὡς ἑγγιστα ἐν δισεκατομμύριον ψυχῶν (16). Ἄλλ' ὁ νῦν πληθυσμὸς τῆς Γῆς δὲν ὑπερβαίνει τὰ 1300 ἑκατομμύρια ἀνθρώπων. Πρὸς δὲ τούτοις τίς ἀγνοεῖ, ὅτι τὰ εἰς τὸν Νέον Κόσμον μετακομισθέντα ὀλίγα ἐκεῖνα ζεύγη τῶν κατοικιδίων ζώων ἐποπλασιασθήσαν ἤδη ἐπ' ἄπειρον (17) ;

4. Κατὰ τὴν Γραφικὴν θεωρίαν ὁ ἀνθρωπος εἶνε μία ἐνότης συγχειμένη ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς. Τὸ σῶμα εἶνε οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Καὶ ὅτι μὲν ἔχομεν σῶμα, πείθει ἡμᾶς ἡ πείρα· ὅτι δὲ ὑπάρχει ἐν ἡμῖν καὶ ψυχὴ, δύναμις τις πνευματικοῦ βίου, μαρτυρεῖ τὸ ἄμεσον αἶσθημα, ἡ συνείδησις. Κατὰ

τὴν Γραφὴν τὸ σῶμα εἶνε τὸ πρῶτον, τὸ θεμελιῶδες στοιχεῖον. Οὕτω δὲ ἔχει τὸ πρᾶγμα πάντοτε καὶ ἐν τῇ συστάσει καὶ γενέσσει παντὸς ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐνσώματον ὄν ἀνήκει εἰς τὸν σωματικὸν κόσμον, οὕτως εἶνε ἡ ἐπισφράγις. Τὸ σῶμα αὐτοῦ εἶνε τὸ ἀπάνθισμα καὶ ἡ συγκεφαλαίωσις τῆς ὕλικῆς φύσεως. Διότι τὰ διάφορα αὐτῆς βασιλεία, ἀνυφούμενα εἰς ἀνωτέραν τινὰ βαθμίδα, συναθροίζονται ὅλα ὁμοῦ ἐν αὐτῷ, ὅπως ἀποτελέσωσιν ἑντεχνόν τινα καὶ ζῶντα ὁργανισμόν. Ἡ Γραφή, θεωροῦσα τὸ σῶμα οὐχὶ ὡς τὸν ἄνθρωπον αὐτόν, ἀλλ' ὡς μέρος ἀναπόσπαστον καὶ οὐσιῶδες τοῦ ὄντος αὐτοῦ, κατέχει τὸν μέσον ὅρον μεταξὺ δύο ὅλως ἀντιθέτων πρὸς ἀλλήλας θεωριῶν· ἐξ ὧν ἡ μὲν, θεωροῦσα τὸ σῶμα ὡς τὸ μόνον καὶ ὄντως ὄν, περιορίζει τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν εἰς τὴν μελαγχολικὴν ὑπαρξιν μιᾶς σκιᾶς, ὡς παρ' Ὀμήρῳ (18), ἥς ἀναγκαία συνέπεια ὑπῆρξεν ἡ ἠθικὴ ἐκείνη ἡ βάσιν ἔχουσα τὸ σοφὸν ἀξίωμα: Φάγωμεν, πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν (19)· ἡ δὲ ἑτέρα εἶνε ὁ πνευματισμὸς ἐκείνος τοῦ Πλάτωνος, καθ' ὃν τὸ μὲν σῶμα εἶνε φυλακὴ καὶ δεσμὰ, μεγίστη δ' εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου εἶνε τὸ ν' ἀπαλλαχθῇ ἀπ' αὐτῶν ὅσον τάχιον, καὶ νὰ μεταβῇ εἰς καθαρὰν πνευματικὴν ὑπαρξιν· ἄμεσος συνέπεια τῆς θεωρίας ταύτης ὑπῆρξε τὸ περὶ αὐτοχειρίας ἀξίωμα τῶν Στωϊκῶν. Κατὰ τὴν Γραφὴν, τὸ σῶμα, ἀποτελοῦν οὐσιῶδες μέρος τοῦ ἀνθρώπου, εἶνε ἀναγκαῖον στοιχεῖον διὰ τὴν εὐεξίαν αὐτοῦ ἐν τε τῷ παρόντι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ. Καὶ καθὼς οἰαδῆποτε διατάραξις τῆς σωματικῆς ζωῆς, ἡ χαλάρωσις τῶν δεσμῶν τῶν ἐνοόντων τὸ σῶμα πρὸς τὴν ψυχὴν, προξενεῖ καχεξίαν τινὰ καὶ διαταράττει τὸ ἀληθές τοῦ ἀνθρώπου εὖ εἶναι, οὕτως ὁ πλήρης διαχωρισμὸς τῶν δύο στοιχείων, καὶ ὁ διὰ τοῦ θανάτου περιορισμὸς τῆς ὑπάρξεως εἰς μόνην τὴν τῆς ψυχῆς, θὰ ἦτο ἡ μεγίστη τῶν ἀσθενειῶν διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἡ πλήρης αὐτοῦ ὑγίεια δὲν θὰ ἐπανήρχετο, εἰμὴ διὰ τῆς ἀνιδρύσεως τῆς ἀληθοῦς ἀρμονίας μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς.

Πρὸς τοῦτοις τὸ σῶμα ἔχει μεγίστην καὶ θεμελιώδη σημασίαν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁλόκληρος ἡ πνευματικὴ αὐτοῦ ζωὴ ἐπὶ τοῦ

σώματος ἔχει καταβεβλημένας ὅλας αὐτῆς τὰς ρίζας καὶ δι' αὐτοῦ ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς. Τὸ σῶμα εἶνε τὸ ἀπαραίτητον ὄργανον τῆς ψυχῆς. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται, διατί πᾶσα διατάραξις τοῦ σώματος ἐπιφέρει σύγχυσιν καὶ εἰς τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Αἱ λεγόμεναι ψυχικαὶ νόσοι, κυρίως εἰπεῖν, δὲν εἶνε εἰμῇ σωματικά· βλαπτομένου τοῦ ὀργάνου, τὰ φαινόμενα τῆς πνευματικῆς ζωῆς παρουσιάζονται συγκεχυμένα. Ὅταν αἱ χορδαὶ τοῦ ὀργάνου ᾧσι διάφωνοι, πᾶν ἐπ' αὐτοῦ παιζόμενον ἄσμα ἀκούεται διάστροφον. Τὸ σφάλμα δὲν εἶνε οὔτε τοῦ ἄσματος, διότι τοῦτο καθ' ἑαυτὸ μένει πάντοτε τὸ αὐτὸ, οὔτε τοῦ παίκτου, διότι οὗτος ἐξακολουθεῖ νὰ παίζῃ τεχνικώτατα, αὐτὸ τὸ ὄργανον παραφωνεῖ. Οὕτω πως δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν κατὰ τὸ γῆρας κατάπτωσιν τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων. Ἐπειδὴ ὁ σωματικὸς ὀργανισμὸς παύει τοῦ νὰ ὑπηρετῇ, ἡ ψυχὴ ἀποσύρεται εἰς τὸ ἐσωτερικόν, εἰς τὸν κεκρυμμένον αὐτῆς κόσμον, καὶ δὲν δίδει πλέον εἰμῇ σπάνια καὶ δυσδιάκριτα σημεῖα τῆς παρουσίας της. Αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἡ ψυχὴ οὔτε ἐλαττοῦται, οὔτε συστέλλεται, μόνον τὸ σῶμα ὑφίσταται τὴν μεταβολήν.

Τοιαύτην τινὰ ἀξίαν ἀποδίδωσιν ἡ Γραφικὴ θεωρία εἰς τὸ σῶμα. Αὕτη, μὴ οὔσα καθ' ὑπερβολὴν πνευματιστικὴ, ἀποδέχεται τούναντίον ὅ,τι ἀληθὲς περιέχει ὁ Ὑλισμὸς.

5. Οὐχ ἥττον ὅμως μεγάλην τιμὴν καὶ ἀξίαν ἀπονέμει ἡ Γραφὴ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν, ἀρχὴν πνευματικὴν, ἀνεξάρτητον, πλεον ἢ ἀπλὴν ἐνέργειαν τῶν σωματικῶν ὀργάνων. Δι' αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς συγγένειαν καὶ κοινωνίαν πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ψυχῆς δόγμα εἶνε ἀναγκαῖον λῆμμα πάσης θρησκείας, πάσης ἠθικῆς, καὶ ἐν γένει πάσης ὑψηλοτέρας πνευματικῆς θεωρίας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἄν ὁ ἄνθρωπος ἐστερεῖτο ψυχῆς, τότε θὰ ἔλειπε καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος ἡ ψυχὴ—ἡ ψυχὴ τῆς ποιήσεως ἡ ψυχὴ παντὸς ὑψηλοῦ αἰσθήματος, ἡ ψυχὴ τῆς τῶν καρδιῶν συγγουινίας, τῆς ὑψηλοτέρας ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ σπουδῆς καὶ τέλος τῆς διὰ τὸν Θεὸν καὶ ἐν τῷ Θεῷ πολιτείας. Τότε ὁλόκληρος ὁ

κόσμος θὰ μετεβάλλετο εἰς εὐρυχωρότατον χλοᾶζον νεκροταφεῖον. Ἄλλ' ἄμεσον ἐσωτερικὸν αἰσθημα βεβαίῳ ἡμᾶς, ὅτι ἔχομεν ψυχὴν, ἥτοι αὐθὺπαρκτὸν τινα ἀρχὴν πνευματικοῦ βίου, ἣτις συνδέεται μὲν στενότατα πρὸς τὸ σῶμα, δὲν συγγέεται ὅμως πρὸς αὐτὸ, οὐδ' εἶνε ἀπλοῦν φυσικὸν φαινόμενον.

Ἄλλὰ λέγουσιν ἡμῖν, ὅτι ταῦτα εἶνε ἀπάτη, ὅτι ἐκτὸς τῆς ὕλης οὐδὲν ἕτερον ὑπάρχει. Εἶνε γνωστὴ τοῖς πᾶσιν ἡ μανιώδης ἐκείνη πάλῃ, ἣτις, πρὸ δέκα ἡδὴ ἐτῶν προκληθεῖσα διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ρουδ. Βαγνέρου γενομένων προσβολῶν κατὰ τοῦ Ὑλισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἀνταπαντήσεως τοῦ Κ. Φώχτου, ἐξακολουθεῖ μέχρι νῦν πεισματωδῶς, κυμαίνουσα τὰ πνεύματα, καὶ κινουσα εἰς ποικίλας συγγραφὰς τὸν κάλαμον πολυαριθμῶν συγγραφέων (20). Ἐνδιατρίψωμεν μικρὸν περὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ψυχολογικοῦ τούτου Ὑλισμοῦ!

Ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς εἶνε καθολικὴ· εὗρηται παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς πάσης ἀναπτύξεως. Ἔστιν ἄρα ἀναγκαῖα καὶ οὐχὶ ἐνδεχομένη ἰδέα. Πόθεν αὕτη κατάγεται, ἂν μὴ ἦτο παράστασις ἀνταποκρινομένης πραγματικότητος, ἄρα ἀλήθεια; Περὶ οὐδενὸς ἄλλου πράγματος ἔχομεν τοσαύτην βεβαιότητα, ὅσην περὶ τῆς ψυχῆς. Ὅσην βεβαιότητα ἔχομεν περὶ τοῦ Θεοῦ, τόσην ἔχομεν καὶ περὶ τῆς ψυχῆς. Μάτην θὰ ἐπειρώμεν ν' ἀρνηθῶ αὐτήν. Αὕτῃ ἡ ἀμφιβολία μου καὶ αὐτὴ ἡ ἀρνήσις μου ἀποδεικνύουσι τὴν ἐν ἐμοὶ δύναμιν τῆς νοήσεως, ἄρα τὴν νοοῦσαν πνευματικὴν ἀρχήν. Καὶ ὅμως ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, οἵτινες ἠρνήθησαν τὴν ὑπαρξίν τῆς ψυχῆς, καὶ ἐπὶ τῆς ἀρνήσεως ταύτης ἰδρυσαν ὅλον τι περὶ κόσμου ὑλιστικὸν σύστημα.

Τὸ σύστημα τοῦτο, ὃν ἡδὴ γνωστὸν τοῖς ἀρχαίοις, ἀνέκυψεν αὖθις εἰς τὸ μέσον κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἐχει δὲ καταβεβλημένας τὰς ρίζας αὐτοῦ ἐν τῷ Αἰσθητισμῷ, ἥτοι ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐκείνῃ θεωρίᾳ, ἣτις πηγὴν πάσης γνώσεως καὶ ἀληθείας θεωρεῖ τὰς αἰσθήσεις. Γενικὴ ἀρχή, ἐξ ἧς ἀναχωροῦσιν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ τούτου συστήματος, εἶνε, ὅτι μόνα τὰ ὑποπίπτοντα ταῖς αἰσθήσεσιν εἶνε πραγματικὰ καὶ ἀληθῆ. Πρῶτος μεταξὺ τῶν νεωτέρων ὁ Λουδοβίκος Φευερβάχιος, ἐκ τῆς εἰρημένης ἀρχῆς ὁρμώ-

μενος, ἔδωκεν εἰς τὴν προκειμένην θεωρίαν συστηματικὴν φιλοσοφικὴν μορφήν. Ταῖς ἀρχαῖς αὐτοῦ ἠκολούθησαν πιστότατα οἱ λεγόμενοι φυσιολόγοι ὑλισταί, οἱ ἀρνούμενοι πᾶν τὸ ὑπὲρ αἴσθησιν. Ἰδοὺ πῶς ἐκφέρει τὸ γενικὸν ἀξίωμα τῆς θεωρίας ταύτης ὁ Βιρχόβδιος Archiv. f. Pathol. Studien 2. S. 9): «Ὁ φυσιολόγος μόνον σώματα καὶ ἰδιότητας σωμάτων γινώσκει· ὅ,τι δὲ κεῖται ὑπεράνω τῆς σφαίρας ταύτης, τοῦτο ὀνομάζει ὑπερβατικὸν (ἦτοι ὑπὲρ αἴσθησιν) καὶ θεωρεῖ ὡς ἀποπλάνησιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος». Ἐντεῦθεν συνάγουσιν, ὅτι, ὅπερ καλοῦμεν πνεῦμα, οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπλῆ τῆς ὕλης ἐνέργεια, ὅπερ καλοῦμεν ψυχὴν, εἶνε τι ὑλικὸν καὶ φθαρτόν. Αἱ ἔννοιαι εἶνε προῖόν τοῦ ἐγκεφάλου, διότι ἡ ποιότης τοῦ ἐγκεφάλου προσδιορίζει τὴν ποιότητα τῶν ἐννοιῶν. Ὁ αἰθίοψ, ἔχων τὸν ἐγκέφαλον ὀλίγον ἀνεπτυγμένον, ἔχει καὶ τὴν νοημοσύνην λίαν περιορισμένην· τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ παιδίον· ἐπειδὴ εἰς τοὺς γέροντας συστελλεται ὁ ἐγκέφαλος, ἐλαττοῦται παρ' αὐτοῖς καὶ ἡ νόησις· ἐπειδὴ εἰς τὰς γυναῖκας ὁ ἐγκέφαλος ἔχει ὀλιγώτερον ὄγκον καὶ βάρος, διὰ τοῦτο ἡ νοημοσύνη των ἐλαττοῦται πολὺ τῆς τῶν ἀνδρῶν. Πᾶσα ἐξ ἀσθενείας βλάβη τοῦ ἐγκεφάλου βλάπτει καὶ τὴν νόησιν. Πᾶν πάθος τοῦ ἐγκεφάλου εἶνε καὶ πνευματικὴ ἀρρώστια. Ποιοῦντες διάφορα πειράματα ἐπὶ ζώων, ἀφῆρσαν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου αὐτῶν μέρη τινὰ, ἀλλὰ παρατήρησαν, ὅτι ἀφῆρέθησαν συνάμα καὶ τινες πνευματικαὶ αὐτῶν δυνάμεις, ὥσανεὶ ἀφῆρέθησαν μέρη τινὰ τῆς ψυχῆς των (21). Ὅθεν, ὅπερ ἡμεῖς καλοῦμεν νόησιν, ψυχὴν, πνεῦμα, οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπλῆ ἐνέργεια τοῦ ἐγκεφάλου—ἀπαράλλακτα καθὼς ἡ χολὴ εἶνε προῖόν τοῦ ἥπατος κ. τ. ὅ. Ὁ ἐγκέφαλος ἐκκρίνει τὰς ἐννοίας, ὁ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ φῶσφορος εἶνε ὁ νοῦν: «ἄνευ φωσφόρου οὐδεμία νόησις». Τὸ πᾶν λοιπὸν ἐξήρτηται ἐκ τῆς ποιότητος, ἅρα τῆς τροφῆς τοῦ ἐγκεφάλου, καθόλου τῆς τροφῆς τοῦ ἀνθρώπου. «Ὅ,τι ὁ ἀνθρωπος τρώγει, τοῦτο εἶνε ἀνθρωπος». «Ὁ ἀνθρωπος εἶνε τὸ γινόμενον γονέων καὶ τροφῶν, τόπου καὶ χρόνου, ἀέρος καὶ ὕδατος, ἡχου καὶ φωτός, τροφῆς καὶ ἐνδύματος· ἡ θέλησις του εἶνε ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα ὅλων τούτων τῶν αἰτιῶν, συνδε-

ομένη πρὸς φυσικόν τινα νόμον . . . . Ἡ νόησις εἶνε κίνησις, μοριακὴ μετατόπισις τῆς ὕλης τοῦ ἐγκεφάλου—καὶ αὕτη ἡ συνείδησις οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπλὴ τῆς ὕλης ιδιότης. Ἡ ἁμαρτία ἐγκείται εἰς τὸ παρὰ φύσιν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ ποιεῖν τὸ πονηρόν». Τοιαῦτα διδάσκει ὁ Μολεσχῶττος. Κυρίως εἰπεῖν δὲν ὑπάρχει ἁμαρτία, ἄρα οὐδὲ δικαία τιμωρία. «Πάντα ἐννοεῖν, ἐστὶ πάντα συγχωρεῖν».—Οὕτως αἴρεται πᾶσα ἠθικότης, καὶ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία μεταβάλλεται εἰς κατάλογον φαγητῶν (22).

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁπαδοὶ τινες τοῦ Ὑλισμοῦ, ὡς ὁ Βιρχέββιος καὶ ὁ Βουρμείστερος, ἀπορρίπτουσι τὰς τελευταίας αὐτοῦ συνεπειάς, νομίζοντες, ὅτι δύνανται νὰ συμβιβάσωσι τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν καὶ εὐθύνην πρὸς τὴν ὕλιστικὴν ἐκείνην διδασκαλίαν. Ἡ ἀσυνέπεια ὁμῶς αὕτη, εἰ καὶ περιποιῶσα εἰς τὰς καρδίας αὐτῶν μεγάλην τιμὴν, δι' αὐτὸ ὁμῶς δὲν παύει οὐσα ἀσυνέπεια. Ἐν ὧσιν ἐπιμένουσι θεωροῦντες τὸ ὑπὲρ αἴσθησιν ὡς ἀποπλάνησιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς ἀποφυγὴν τῶν συνεπειῶν τῆς ὕλιστικῆς ἐκείνης ἀρχῆς ἐστὶ ματαία (23).

Αἱ ιδέαι τοῦ Ὑλισμοῦ εἶνε πολλῶ πλεόν διαδεδομέναι ἢ ὅσον κοινῶς νομίζεται· καὶ τοῦτο, διότι συμφωνοῦσι πρὸς τὴν καθόλου τάσιν τῆς παρούσης ἐποχῆς. Εἶνε ἀναντιρρήτον, ὅτι ἡ παροῦσα γενεὰ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς περὶ τὰ ὕλικα αὐτῆς συμφέροντα, κύριον ἐλατήριον ἔχουσα τὸν ἐγωϊσμόν· ὁ δὲ Ὑλισμὸς εἶνε μία εὐπρεπὴς ἐπιστημονικὴ δικαιολόγησις τῆς τάσεως ταύτης. Τούτου ἕνεκα ἡ μετὰξὺ ἀμφοτέρων ἀμοιβαία φιλία εἶνε στενοτάτη.

Ὁ Ὑλισμὸς ἀναχωρεῖ ἐκ τῶν ἀκολούθων δύο θεμελιωδῶν ἀρχῶν: πᾶσα γνῶσις εἶνε προῖδὸν τῶν αἰσθήσεων, καὶ πᾶν, ὅ,τι καλοῦμεν πνεῦμα κ. τ. ὅ., εἶνε τῆς ὕλης ἐνέργεια (24). Ἄλλ' ἀμφοτέραι αἱ θέσεις αὗται εἶνε γινῶμαι κοῦφαι καὶ ἀναπόδεικτοι.

Ἄν ὅλαι αἱ ἐννοιαί ᾗσαν προῖδὸν μόνον τῶν αἰσθήσεων, τότε, κυρίως εἰπεῖν, δὲν θὰ εἴχομεν ἐννοίας, ἀλλ' ἀπλῶς ἀντιλήψεις καὶ παραστάσεις. Καὶ ὁμῶς ἡμεῖς ἔχομεν ἐννοίας, μὴ ἀναφερομένας εἰς τὴν αἰσθητὸν κόσμον. ἰδέας καθαρὰς, οὐδεμίαν ἐχούσας σχέ-

σιν πρὸς τὴν ὕλην. Ἐχομεν τὴν ιδέαν τοῦ ἀπολύτου, ἣτις οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων. Σχηματίζομεν κρίσεις καὶ συλλογισμούς, ὅπερ προϋποτίθῃσιν ἀνεξάρτητόν τινα πνευματικὴν δύναμιν ἐλευθέρως ἐνεργοῦσαν· ἐπικρίνομεν τὰ ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων διδόμενα, ἄρα φέρομεν ἐν ἡμῖν πεποιθήσεις ἐναντίας πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ αἰσθήματα· νοοῦμεν δὲ οὐ μόνον πράγματα αἰσθητὰ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἡμῶν τὴν νόησιν, ἣτις εἶνέ τι ὅλως ἀνεξάρτητον τῆς αἰσθήσεως. Ἄρα αἱ ἔννοιαι εἶνε προῖόν οὐ μόνον τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ καὶ τινος αὐθυποστάτου πνευματικῆς ἀρχῆς.

Προσέτι διατείνεται ὁ Ὑλισμὸς, ὅτι, ὅπερ ἡμεῖς καλοῦμεν πνεῦμα, ψυχὴν, νοῦν καὶ οὕτω καθεξῆς, εἶνε προῖόν τοῦ ἐγκεφάλου· κατὰ τὴν ποιότητα τοῦ ἐγκεφάλου κανονίζεται καὶ ἡ ποιότης τῆς νόησεως· ἡ ψυχὴ οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἡ ἐνέργεια τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀλλὰ τότε—δύναται τις ν' ἀντιπαρατηρήσῃ—(25) πᾶσα νόησις εἶνε ἀναγκαία· διότι, ἂν δύναμαι νὰ μεταβάλω τὸν ἐγκεφάλόν μου, δύναμαι νὰ μεταβάλω καὶ τὴν νόησίν μου. Τότε μάτην θὰ ἐζητοῦμεν νὰ πείσωμέν τινα, ἢ νὰ μεταβάλωμεν τὸ φρόνημά του, ἀφ' οὗ ἄλλως δὲν δύναται νὰ σκεφθῇ, ἢ ὥς σκέπτεται ἡ ὕλη τοῦ ἐγκεφάλου του. Τότε μάτην οἱ Ὑλισταὶ γράφουσι τοσαῦτα βιβλία, ὅπως ἐπιβάλωσιν ἡμῖν τὰς θεωρίας των, ἀφ' οὗ δὲν δυνάμεθα νὰ μεταβάλωμεν τὸν ἡμέτερον ἐγκέφαλον! Δι' ἄλλων μέσων ὠφείλον νὰ ἐπιδιώξωσι τὴν μεταβολὴν τῶν ἡμετέρων πεποιθήσεων. Ἀλλὰ τίς ἀγνοεῖ, ὅτι μία καὶ μόνη Λογικὴ ὑπάρχει δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, δι' ὅλας τὰς συνθήκας, δι' ὅλα τὰ κλίματα καὶ τοὺς τρόπους τοῦ ζῆν; ἄρα καὶ μία νοητικὴ δύναμις, ὅλως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς ποιότητος τοῦ ἐγκεφάλου; Τίς ἀγνοεῖ, ὅτι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ γνῶσις αὐτῆς οὐδόλως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἐκτάσεως ἢ συστολῆς τοῦ ἐγκεφάλου; Τίς ἀγνοεῖ, ὅτι ἦτε θρησκευτικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἀλήθεια εἶνε ἡ αὐτὴ διὰ τε τὸ παιδίον καὶ τὸν γέροντα, καὶ ἡ γνῶσις αὐτῆς δυνατὴ τοῖς πᾶσι; Ἐπὶ πλεόν, οἱ πάντες γνωρίζομεν, ὅτι περὶ τὸ ἔσχατον γῆρας, καὶ πολλάκις κατ' αὐτὰς τὰς στιγμὰς τοῦ θανάτου, ὅτε ὁ ἐγκέφαλος εἶνε ὅλως συνεσταλμένος, μεμα-

ραμμένος καὶ ἤδη ἑτοιμος νὰ παύσῃ τὰς λειτουργίας του, ἡ ψυχὴ ἀνυψοῦται εἰς τὰς ὑψίστας θεωρίας (26). καθ' ὅλας δὲ τὰς ἐποχὰς ἀπεδόθη ἐξαιρετικὴ τις σημασία εἰς τοὺς τελευταίους λόγους τῶν ἀποθησακόντων. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἐναργέστατα, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν εἶνε ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐγκεφάλου.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶνε τὸ ὄργανον τῆς ψυχῆς· ἀλλὰ πᾶν ὄργανον ὑποτίθησι τὸν παίζοντα αὐτό· ἄλλως μένει ἄφωνον, καὶ τοι αἰ' χορδαί του ὑποκρύπτουσι πάντας τοὺς φθόγους καὶ δύνανται ἐκφράσαι πᾶσαν μουσικὴν ἔννοιαν. Ὁ Ὑλισμὸς συγχέει τὸ ἀναγκαῖον ὄργανον πρὸς τὴν κρούσαν αὐτὸ δύναμιν, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀκολούθου παραλογισμοῦ: Ἐπειδὴ μόνον διὰ τοῦ ἐγκεφάλου νοῶ, ἄρα αὐτὸς ὁ ἐγκέφαλος νοεῖ (27). Ὁ δὲ Φῶχτος ἀναφωνεῖ: δεῖξά-τωσάν μοι τὴν ψυχὴν! Ναί, ἀλλὰ δεῖξάτω καὶ αὐτὸς ἡμῖν τὸ λογικόν του! Ἐπειδὴ τὸ μικροσκόπιον δὲν ἀνεκάλυψε τὴν ψυχὴν, ἔπεται, ὅτι αὕτη δὲν ὑπάρχει; Καὶ πόθεν γνωρίζομεν, ὅτι ἐκτὸς τοῦ κόσμου τοῦ μικροσκοπίου οὐδεὶς ἄλλος κόσμος ὑπάρχει; Καὶ διατί νὰ θεωρήσωμεν τὸ μικροσκόπιον ὡς τὸ μόνον μέσον πρὸς διάγνωσιν τῆς ψυχῆς; Τίς δύναται νὰ εἴπῃ, ὅτι οὔτε ἀφωστίωσις, οὔτε πίστις, οὔτε στοργή, οὔτε φιλία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἐπειδὴ τὸ μαχαίριον τοῦ ἀνατόμου οὐδαμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀνεκάλυψε τὰ ἔχνη αὐτῶν; Ἐν τίνι δικαιώματι δύναται τις νὰ θεωρήσῃ τὴν αἴσθησιν ὡς τὸν μόνον γνώμονα πάντων τῶν πραγμάτων; (28).

Ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ ἔχει τὴν ἀξιέπαινον ταύτην τάσιν τοῦ νὰ ζητῇ νὰ ἰδρῇ ὅλας αὐτῆς τὰς θεωρίας ἐπὶ γεγονότων· τὰ φαντασιώδη συστήματα καὶ αἱ ἀφηρημέναι θεωρίαι τῶν παρελθόντων χρόνων οὐδεμίαν πλέον εὐρίσκουσιν ἡχῶ σήμερον. Ἀλλ' ὑπάρχουσι βεβαίω-τατα γεγονότα καὶ ἐκτὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Καὶ δὴ τρία τοιαῦ-τα γεγονότα, ἄρδην ἀνατρέποντα τὸν Ὑλισμὸν, εἶνε: ἡ συνείδησις τοῦ ἐγὼ, ἡ ἠθικὴ συνείδησις καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις.

Ἄν τὰ πάντα θεωρηθῶσιν ὡς προϊόν μόνου τοῦ ἐγκεφάλου, εἰς ποίαν ἀρχὴν ἀποδοτέον τὴν νόησιν; Ὁ ἐγκέφαλος εἶνε ὄργανον· τίς βάλλει αὐτὸ εἰς κίνησιν; Ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο δύναμις τις οὐχὶ

φυσική, ἀλλὰ τῆς αὐτῆς φύσεως μὲ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, ἥτοι πνευματική. Μεγίστη δὲ καὶ ὑπερτάτη ἔκφανσις τῆς πνευματικῆς ταύτης δυνάμεως εἶνε ἡ γνῶσις ἑαυτῆς, ἡ ἡ αὐτοσυνειδησία. Τὸ γεγονὸς τοῦτο μεταξὺ πάντων τῶν ἐπὶ Γῆς δημιουργημάτων εἰς μόνον τὸν ἄνθρωπον προσιδιάζει. Δύναται τις ν' ἀποδώσῃ καὶ εἰς τὸ ζῶον εἶδος τι νοήσεως ἢ κρίσεως· ἡ αὐτοσυνειδησία ὅμως εἶνε τι ἐξαιρετικόν, στοιχεῖόν τι ὅλως νέον, ἀνυψοῦν τὸν ἄνθρωπον πολὺ ὑπεράνω τῆς σφαίρας τοῦ ἐπιλοίπου γηγίνου βίου. Διὰ τῆς αὐτοσυνειδησίας ὁ ἄνθρωπος, διαστέλλων ἑαυτὸν οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παντός ὅ,τι συμβαίνει ἐν ἑαυτῷ, κατέχει καὶ γνωρίζει ἑαυτὸν ἐν τῇ καθαρᾷ ἀτομικότητι του. Ἡ αὐτοσυνειδησία δὲ αὕτη διαμένει πάντοτε ἡ αὕτη ἐν πάσῃ μεταβολῇ ἐπισυμβαινούσῃ τῷ ἀνθρώπῳ εἴτε ἐσωτερικῶς εἴτε ἐξωτερικῶς. Εἶνε δὲ γελοῖον τὸ νὰ ὀνομάζῃ τις τὸ γεγονὸς τοῦτο προῖόν τῆς ὕλης, ἐν ᾧ εἶνε ἡ ἀφαίρεσις ἀπὸ πάσης ὕλης.

Ἡ ἠθικὴ συνειδήσις εἶνε γεγονὸς ἐπίσης βέβαιον, καθὼς καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα. Εἶνε δὲ αὕτη οὐχὶ καρπὸς τῆς παραδόσεως, τῆς ἀνατροφῆς ἢ τῆς φαντασίας, ἀλλὰ φωνὴ ἐσωτερικῇ ἀνταποκρινομένη πρὸς πάντα τὰ ἐκτὸς συμβαίνοντα ἠθικὰ γεγονότα. Εὗρηται πανταχοῦ, ὅπου ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι. Δυνατὸν νὰ σκοτισθῇ, νὰ διαστραφῇ, οὐδέποτε ὅμως ἐκλείπει παντελῶς, ἀλλὰ μένει πάντοτε ἡ βάσις τοῦ βίου.

Ἄλλ' οὐχ ἥττον βέβαιον γεγονὸς εἶνε καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνειδήσις, ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνωτέραν τινὰ δύναμιν, ἣτις ἀντανακλᾶται καὶ ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ· τάσις καθολικῇ, ἀναπόδραστος, ἀμετάτρεπτος, τοῦτ' αὐτὸ γεγονὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ὀρίζοντες αὐτὴν ὡς πλάνην ἐξ ἀνάγκης ὁμολογοῦσι τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπάρξεώς της, καθ' ὅσον ζητοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἀρχὴν αὐτῆς. Ἄλλ' ἡ ὑπαρξίς τοιοῦτου γεγονότος εἶνε ὅλως ἀδύνατος, ἀν τῷ ὄντι τὰ πάντα εἶνε προῖόν τῆς ὕλης.

Ἐπὶ τῶν τριῶν τούτων γεγονότων ἐπερείδεται ὁλόκληρος ἡ ὑψη-

λοτέρα πνευματική ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν ζωὴν ταύτην ἀνατρέπει ὁ Ὑλισμὸς καὶ εἰς ἀνταλλαγὴν δίδωσιν ἡμῖν τὴν ἀποκτήνωσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ Ὑλισμὸς φρονεῖ, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἐξ ὑπερφανείας ἀνυψοῖ ἑαυτὸν τόσον πολὺ ὑπεράνω τοῦ ζωικοῦ κόσμου (29).

6. Καθόλου ἡ Ἀγία Γραφή θεωρεῖ τὸν ἀνθρώπον ὡς τὴν ὑψηλοτέραν ἀνακεφαλαιώσιν τοῦ γηίνου κόσμου. Ἐκπαλαί ἡ ἀρχαιότης ὠνόμασεν αὐτὸν μικρόκοσμον. Τοῦτο εἶνε ἀληθές καὶ ὑπὸ τὴν φυσικὴν μὲν ἔποψιν, πολλῶ δὲ πλέον ὑπὸ τὴν πνευματικὴν. Μία καὶ μόνη κοινὴ ζωὴ, διήκουσα δι' ὁλοκλήρου τῆς φύσεως, εὐρίσκει τὴν πλήρη αὐτῆς ἀνάπτυξιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ὁ ἀνθρώπος παρουμενίσσεται ὡς τὸ τέλος ὅλων τῶν πρὸ αὐτοῦ βαθμίδων, διὰ δὲ τοῦτο καὶ ὡς ὁ ὁριστικὸς αὐτῶν νόμος. Οὗτος εἶνε ἡ ἰδέα, ἥτις ἐξ ἀρχῆς κεῖται ὡς βάσις ὅλης τῆς δημιουργίας, καὶ ἥτις, βαθμηδὸν καὶ ἀτελῶς πραγματοποιμένη ἐν τῇ κλίμακί τῶν διαφορῶν διαδοχικῶν ὄντων, ἐπὶ τέλους ἐν αὐτῷ καὶ μόνῳ εὐρίσκει τὴν πλήρη αὐτῆς πραγμάτωσιν.

Τὴν περὶ τῆς δημιουργίας διήγησιν τῆς Γραφῆς δυνάμεθα διαιρέσαι εἰς δύο μέρη, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἀπολήγει εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ φυτικοῦ κόσμου. Ἐν τούτῳ ἡ ζωὴ τῆς φύσεως λαμβάνει τὸ πρῶτον ὀργανικὴν μορφήν καὶ ἀνάπτει. Ὅτι τὸ φυτὸν ἐν τῷ τέλει τοῦ πρώτου ἡμίσεος, τοῦτο ὁ ἀνθρώπος ἐν τῷ τέλει τοῦ δευτέρου: τὸ σῶμα αὐτοῦ, ὁ τελειότατος οὗτος φυσικὸς ὀργανισμὸς, εἶνε κατ' ἀνώτερον βαθμὸν τὸ ἀντίτυπον τοῦ ἀτελεστάτου ὀργανισμοῦ τοῦ ἀπλουστάτου φυτοῦ. Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα δεικνύει ἐναργῶς, ὅτι ἔχει ὑψηλότερόν τινα προορισμόν. Τὸ θαυμάσιον τοῦτο οἰκοδόμημα προώριται ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ εἰς κατοικίαν τοῦ ἀνωτάτου ἐπὶ τῆς γῆς βίου, τοῦ βίου τοῦ πνεύματος. Τὴν δὲ ἐν αὐτῷ παρουσίαν τοῦ πνεύματος μαρτυροῦσιν ἅπειρα σημεῖα. Ὁ ἀνθρώπος, ὡς βασιλεὺς τῆς Γῆς, βαδίζει ἐπ' αὐτῆς μετὰ σοβαρότητος ὀρθίος. Οἱ μὲν πόδες αὐτοῦ πατοῦσι τὸ ἔδαφος, ἡ δὲ κεφαλὴ του ὑψοῦται ὀρθία καὶ ἐλευθέρα· τὸ βλέμμα του διατρέχει τὰ πανταχόσε ἐκτεινόμενα διαστήματα καὶ ἐκ τῶν πεδιάδων τῆς γῆς ἀναφέρεται εἰς τὸν θόλον τοῦ

οὐρανοῦ· ἡ ψυχὴ ἀόρατος ἐπαναπαύεται ἐπὶ τοῦ προσώπου του, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει τὰς διαφορὰς αὐτῆς κινήσεις· ὁ νοῦς ἔχει τὴν ἔδραν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἐξέχοντος μετώπου, καὶ τὰ αἰσθήματα ἵπτανται περὶ τὰ εὐκαμπτα χεῖλη του· ἐπὶ δὲ τῶν ὀφθαλμῶν του ἀναγινώσκονται τὰ μυστήρια κεκρυμμένης τινὸς ζωῆς. Πάντα, καὶ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα μέρη τῆς θαυμασίας ταύτης μηχανῆς, ἀναγγέλλουσι τὴν παρουσίαν τῆς ψυχῆς, ὅθεν δικαίως ἐρρέθη, ὅτι καὶ μόνῃ ἡ χεὶρ τοῦ ἀνθρώπου ἀποδεικνύει αὐτὸν βασιλέα τῆς κτίσεως. Ἐξ ὅλων τῶν ἐπὶ γῆς εὐρισκομένων σωματίων οὐδὲν προσεγγίζει τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ὡς πρὸς τὴν θαυμασίαν κατασκευὴν καὶ τὴν ἔξοχον σημαντικότητά. Δικαίως λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἵπωμεν, ὅτι τοῦτο, μετὰ τῆς ἐν αὐτῷ ἐνεργούσης καὶ τὰ ποικίλα φαινόμενα τῆς φυσικῆς ὑπάρξεως παραγούσης ζωῆς, εἶνε ἡ ὑψηλότερα ἀνακεφαλαίωσις παντὸς φυτικῷ σωματικῷ βίου.

Μετὰ τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου ἄρχεται νέος τις κόσμος, ὁ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ὁρμῶν, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων. Ἀλλ' ὁ κόσμος οὗτος τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ὁρμῶν, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ὀρέξεων παρὰ μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ εὔρηται ἐν πληρεστάτῃ καὶ ὡραιωτάτῃ ἁρμονίᾳ. Διότι παρὰ μὲν τῷ ζώῳ αἱ δεξιότητες καὶ αἱ ὁρμαὶ εἶνε διαμεμερισμέναι μεταξὺ τῶν διαφορῶν αὐτοῦ εἰδῶν, παρὰ δὲ τῷ ἀνθρώπῳ εὔρηται ἅπασαι ὁμοῦ συνηνωμέναι, καὶ ἀποτελοῦσιν ὅλον τι ἁρμονικόν. Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὁ ἀληθὴς τύπος τοῦ ζώου, ἀλλ' ἀνυψωμένος εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ὅλαι αὐτοῦ αἱ αἰσθήσεις, αἱ ὁρμαὶ, τὰ αἰσθήματα, ὅσον φυσικὰ καὶ ἄνωσι, κατέχονται ὅμως πάντοτε ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἐκείνου, ὅπερ ἐξευγενίζει αὐτὰ, ἀπαλλάττον ἀπὸ τῆς μοιραίας ἀνάγκης, ἀπὸ τοῦ τυφλοῦ πάθους, ἀνυψοῖ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐλευθερίας. Ταῦτα, οὐδὲν ἀποβάλλοντα τῆς ἰσχύος καὶ ζωηρότητός των, παύουσι μόνον τοῦ ἄρχειν, ὅπως ὑπακούωσιν ἐτέρᾳ δυνάμει. Ἡ ἐπ' αὐτῶν κυριαρχία τοῦ πνεύματος ἐξευγενίζει αὐτὰ καὶ μεταδίδωσιν αὐτοῖς τὸ ποιητικὸν ἐκεῖνο θέληματρον.

Ἀλλ' ὅπερ καθίστησι τὸν ἄνθρωπον πρότυπον τοῦ ζώου καὶ ἀνυ-

ψοὶ αὐτὸν ὑπεράνω πάσης ζωϊκῆς ζωῆς καὶ τῆς τελειοτάτης, εἶνε ἢ ἐν αὐτῷ ἐνοικοῦσα λογικὴ ψυχὴ, εἶνε ἢ προσωπικότης τοῦ (30). Ἰδοὺ στοιχεῖον οὐσιωδῶς νέον καὶ ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ ὀργανικοῦ βίου. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ συντρέχει κόσμος τις πνευματικῶν δώρων καὶ δυνάμεων, αἵτινες ἔνθεν μὲν ἔχουσι καταβεβλημένας τὰς ρίζας αὐτῶν ἐν τῷ σωματικῷ ὀργανισμῷ, ἔνθεν δὲ συγκεντροῦνται εἰς ἐσωτερικὴν τινα ἐστίαν, τὸ Ἐγὼ, ὅπερ εἶνε τὸ ἐνωτικὸν κέντρον ὁλοκλήρου τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ σύνολον δὲ τοῦτο τῶν δώρων καὶ τῶν δυνάμεων τῶν περὶ τὸ ἐγὼ συγκεντρομένων ἀποτελεῖ τὸν ὅλον αὐτοῦ ὀργανισμόν, τὸ πολυμερές ὄργανον, ὅπερ τὸ ἐγὼ μεταχειρίζεται ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ ὡς ἴδιον αὐτοῦ κτῆμα. Ἐν τῷ ἐγῷ εὗρηται ὁ ἄνθρωπος παρ' ἑαυτῷ καὶ γνωρίζει ἑαυτόν. Αἱ δὲ κυριώτεραι ἐκδηλώσεις τοῦ ἐγῶ εἶνε ἡ διάνοια καὶ ἡ ἐλευθέρᾳ βούλησις.

Μόνος ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς ἔχει γνωστικὴν δύναμιν. Αἰσθήματα, ἰνδάλματα, ὁρμαὶ κ. τ. ὅ. ἔχει καὶ τὸ ζῶον· ἐννοίας ὅμως κυριολεκτικῶς μόνος ὁ ἄνθρωπος ἔχει. Ἡ ἐννοια προηγεῖται ὡς βάσις πάσης ὑπάρξεως, διότι αἱ αἰῶνιοι τοῦ Θεοῦ ἐννοιαὶ ἐπραγματώθησαν ἐν τῷ κόσμῳ. Ἔστιν ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅσον ἔχει ἐννοίας καὶ δύναται νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτάς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχει προσέτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ δῶρον τοῦ λόγου, ὅστις εἶνε ἐξωτερικὴ ἐκφρασις καὶ παράστασις τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου τοῦ πνεύματος. Τὰ ζῶα, ἐπειδὴ δὲν σκέπτονται, οὐδὲ φθέγγονται· ἡ γλῶσσά των περιορίζεται εἰς τὴν καθόλου ἐκφράσιν τῶν αἰσθημάτων των, ἐπειδὴ ἡ ψυχικὴ αὐτῶν ζωὴ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν αἰσθήσεων δὲν ἐξέρχεται. Ὁ δὲ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει μόνον ἀτομικὸν κύρος, ἀλλὰ φέρει ἐν ἑαυτῷ καθολικὰς ἀληθείας, τὰς τῆς Λογικῆς, ἐχούσας κύρος καθολικόν. Ἐντεῦθεν, ἐξερχόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀτομικοῦ αὐτοῦ βίου, εἰσέρχεται εἰς τὸν καθόλου βίον τοῦ πνεύματος, ζῇ καὶ κατανοεῖ αὐτὸν καὶ ἐκφράζει τοὺς οὐσιώδεις αὐτοῦ νόμους διὰ τῶν λογικῶν ἀληθειῶν. Πλὴν δὲ τῶν τυπικῶν ἀληθειῶν τῆς λογικῆς, ἀρύεται προσέτι ὁ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ καθολικοῦ ἐκείνου

Θεοῦ καὶ τὰς ἰδέας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ. Ὁ ἄνθρωπος, ζῶν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἰδεῶν, ὧν ἀρχὴ μὲν ἐστὶν ὁ Θεός, πραγμάτων δὲ ὁ ὁρατὸς οὗτος κόσμος, ἀποδεικνύει, ὅτι ἔχει πατρίδα οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανόν. Ἐχει τὰς ἰδέας τῆς αἰωνιότητος, τοῦ Θεοῦ, πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι ἐδημιουργήθη διὰ τὴν αἰωνιότητα, διὰ τὸν Θεόν. Οὕτως ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια, εἰ καὶ διατρέχουσα ὅλας τὰς χώρας, ἀπὸ τῆς κατωτάτης μέχρι τῆς ἀνωτάτης, δὲν ἐξέρχεται ὅμως ἐκτὸς ἑαυτῆς, δὲν καταστρέφει τὴν ἰδίαν ἐνότητα. Ὁ ἄνθρωπος ἑαυτὸν νοῶν, συμπληροῖ τὸ ἴδιον εἶναι διὰ τινος πράξεως τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως. Διὰ τῆς συνειδήσεως κατέχει ὁ ἄνθρωπος καὶ δημιουργεῖ, οὕτως εἰπεῖν, αὐτὸς ἑαυτὸν ἐκ νέου· κατὰ τοῦτο εἶνε ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει προσέτι τῷ Θεῷ, διότι ἔχει ἐλευθερίαν θέλῃσιν.—Τὸ μὲν ζῶον ἔχει ὁρμὰς, ὁ δὲ ἄνθρωπος θέλησιν, τουτέστι τὸ προσδιορίζον καὶ ἀποφασίζον αὐτὸν δὲν εἶνε ξένον τι, δύναμις τις ἐξωθεν ἢ ἐκ τῆς ἰδίας φύσεως προερχομένη, ἀλλὰ τὸ τελευταῖον ἐλαττήριον τῶν πράξεων του εὔρηται ἐν αὐτῷ τῷ ἴδιῳ. Κεκτῆται ἐν τινι γωνίᾳ τοῦ ὄντος του ἐν ἡσυχαστήριον, ἐν ᾧ κατοικεῖ ἡ ἐλευθερία, καὶ ὅπερ δὲν δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ οὔτε ἐξωτερικὴ τις ἐπιβρόη, οὔτε ἐσωτερικὴ τις τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως διέγερσις, ἐστω καὶ ἡ ἰσχυροτάτη καὶ ἐμπαθεστάτη, οὔτε ἰδίωμά τι τοῦ ἀτομικοῦ του χαρακτήρος, οὔτε ἐξωτερικὴ τις δύναμις τῆς ἕξεως—οὐδὲν τούτων δύναται νὰ ἐκδιάσῃ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ἐνεργήσῃ οὕτως ἢ ἄλλως ἐξ ἀνάγκης. Καί τοι δὲ πολλάκις μεγάλην ἐξασκοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβρόην καὶ ἐξωτερικὰς περιστάσεις, καὶ ἐσωτερικὰς διεγέρσεις, καὶ λόγοι πειστικοὶ—ἐπὶ τέλους ὅμως αὐτὴ ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβαρύνει εἰς τὴν πλάστιγγα. Αὐτὴ ἡ δύναμις τοῦ αὐθαιρέτως ἐνεργεῖν ἀποδεικνύει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις οὐδεμίαν ὑφίσταται μείωσιν, καὶ ὅταν λόγοι πειστικοὶ καὶ ἐξωτερικὰς περιστάσεις προσδιορίζωσι τὴν θέλησιν αὐτοῦ. Διότι, κυρίως εἰπεῖν, δὲν εἶνε αἱ περιστάσεις καὶ οἱ πειστικοὶ λόγοι οἱ θέλοντες δι' αὐτὸν, οὕτως ὥστε ἡ θέλησις αὐτοῦ νὰ ᾖ ἡ

μορφῇ, ὅφ' ἦν ὁ νόμος τῆς ἀνάγκης ἐκδηλοῦται, ἀλλ' αὐτὸς οὗτος δι' ἐλευθέρας ἐκλογῆς προσαρμόζει τὴν θέλησίν του εἰς τὰς περιστάσεις. Αὐτὸς οὗτος κρίνει, ἀποφασίζει, θέλει, οὐδεμία τῷ ἐπιβάλλεται καταναγκαστικὴ θέλησις. Δύναται καὶ νὰ μὴ θέλῃ, ἢ νὰ θέλῃ κατὰ δύο διαφόρους τρόπους, διότι θέλγειν σημαίνει τὸ νὰ ᾔνέ τις ἐλεύθερος εἰς τὴν ἀπόφασιν καὶ ἐκλογὴν του, ἐπομένως νὰ δύνηται νὰ ἐνεργῇ κατὰ δύο τρόπους. Ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας ταύτης ἐπερεΐδεται πᾶσα εὐθύνη, μάλιστα δὲ ἡ ἠθικὴ εὐθύνη. Διότι δύναμαι μὴ ποιεῖν ὕπερ ποιῶ, καὶ ἀντιστρόφως· ἡ πράξις μου εἶνε προῖον τῆς ἐλευθέρας ἀποφάσεώς μου. Κατὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὁμοίος τῷ Θεῷ· διότι τὸ αὐτεξούσιον ἀνήκει εἰς τὸν Θεόν.

Ἀλλὰ τὸ πρῶτιστον καὶ κυριώτατον προτέρημα τῆς ἐλευθέρας ταύτης θελήσεως εἶνε ἡ δύναμις τοῦ θέλγειν (31), ἧς ἔχομεν μεγίστην ἀνάγκην. Δὲν ἄρκει νὰ ἔχῃ τις πλοῦτον μόνον ἰδεῶν, μεγάλην πνεύματος εὐφυΐαν, ἀπαιτεῖται προσέτι καὶ θέλησις, καὶ δὴ ἰσχυρὰ θέλησις. Ἡ ἔλλειψις αὐτῆς εἶνε δυστύχημα, καὶ δὴ μέγα δημόσιον δυστύχημα, ὅταν χαρακτηρίξῃ ὁλόκληρον ἐποχὴν, ὁλόκληρον γενεάν. «Ἐν μόνῃ τῇ θελήσει κεῖται ἡ σωτηρία», διότι αὐτὴ μὲν εἶνε ἡ δύναμις τῆς δραστηριότητος, ἡ δὲ δραστηριότης χαρακτηρίζει πάντα ἀληθῆ βίον. Ἡ δύναμις αὕτη τῆς θελήσεως ἔχει ἀνάγκην παιδαγωγίας καὶ ἀναπτύξεως· τοῦτο δὲ εἶνε διττῶς ἀναγκαῖον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς μάλιστα χρόνοις, ὅτε ἔνθεν μὲν ἡ «ὠχρότης τῆς διανοίας» κατήντησεν ἐπιδημικὴ ἀσθένεια ἐν τῷ βίῳ, καὶ αἱ ὁσημέραι προαγόμεναι κριτικαὶ μελέται προσεκόλλησαν ἐπὶ τῆς θελήσεως ὡς φθοροποιὸν ἰὸν ἐπὶ τοῦ μετάλλου τὴν ἀμφιβολίαν, ἣτις ἀφαιρεῖ ἀπ' αὐτῆς πᾶσαν ὀξύτητα καὶ ἐνέργειαν· ἔνθεν δὲ αἱ καθ' ἑκάστην πολλαπλασιαζόμεναι πνευματικαὶ διασκεδάσεις ἐκνευρίζουσι τὸ πνεῦμα καὶ ἀποστεροῦσιν αὐτὸ τῆς δεούσης γαλήνης δι' ἐργασίας γονίμους καὶ ἐμβριθεῖς. — Ἀλλὰ δὲν ἄρκει νὰ ἔχῃ τις τὴν θέλησιν μόνον ἰσχυράν, ἀνάγκη νὰ ἔχῃ αὐτὴν καὶ ἀνεξάρτητον, μὴ ὑπέκουσαν ἀνάνδρως καὶ ἀνευ ἀντιστάσεως εἰς τὰς ἐσωτερικάς καὶ ἐξωτερικάς ἐπιβροάς, εἰς τὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς, τὰ φρονήματα τῆς ἡ-

μέρας ἢ τέλος εἰς τὰς ὁρμὰς τῆς ἰδίᾳς φύσεως. Ὁφείλει τις νὰ ᾖ κύριος ἑαυτοῦ, συνεπὴς πρὸς ἑαυτὸν, πιστὸς εἰς τὴν ἰδίαν θέλησιν, ἐν ἄλλαις λέξεσι, νὰ ἔχῃ *χαρακτῆρα*. Διότι χαρακτῆρ εἶνε ἡ ὀρισμένη καὶ ἀμετάτρεπτος ὁμοιοτροπία ἐν τε τῷ θέλῃν καὶ πράττειν. Πρώτιστον ὅμως προσὸν τοῦ χαρακτῆρος εἶνε ἡ ἠθικότης, ἡ πρὸς τὸ θεῖον θέλημα ὁμοιωσις. Χαρακτῆρα δύναται νὰ ἔχῃ καὶ ὁ πονηρὸς καθὼς καὶ ὁ ἀγαθός· ἀλλ' ἐκεῖνον μὲν θαυμάζομεν, τοῦτον δὲ ἀγαπῶμεν, καὶ παρέχομεν αὐτῷ πᾶσαν ἡμῶν τὴν ἐμπιστοσύνην. Ἡ ἠθικὴ προσωπικότης καὶ ὁ χαρακτῆρ ὀφείλουσι νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν πραγμάτωσιν μιᾶς ἰδέας. Ἀλλὰ ποίαν ἄλλην ὑψηλοτέραν ἰδέαν δύναται ὁ ἄνθρωπος πραγματῶσαι ἐπὶ τῆς γῆς, ἢ ἣν ὁ Θεὸς ἔχει περὶ αὐτοῦ; Ἀληθὴς χαρακτῆρ εἶνε ἐκεῖνος, ὅστις ὁμοιοῦται πρὸς τὴν θεῖαν ἰδέαν καὶ τὸ θεῖον θέλημα. Ἐνταῦθα κεῖται ἡ ἀνθρωπίνη τελειότης.

Ὁ ἄνθρωπος, συνιστάμενος ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, ὦν μίκτος ὁργανισμὸς καὶ ἐλευθέρᾳ προσωπικότης, ἔχει διπλᾶς τινας σχέσεις, σχέσεις πρὸς τὸν κόσμον, καὶ σχέσεις πρὸς τὸν Θεόν· καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν κόσμον εἶνε βασιλεὺς, ὡς πρὸς δὲ τὸν Θεὸν εἰκὼν καὶ ὁμολῶμα αὐτοῦ.

Κεῖται μεταξύ ἀμφοτέρων, ὡς ὁ ἐνωτικὸς δεσμὸς τῶν δύο κόσμων, τούτου τε τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐκείνου τοῦ ὑπὲρ αἰσθησιν.

Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἡ ἀνακεφαλαίωσις τοῦ κόσμου, εἰς μικρόκοσμος, ὑψηλότερόν τι ἀπάνθισμα τοῦ κόσμου εἰς μίαν προσωπικότητα, ὅθεν καὶ ὁ πληρεξούσιος κύριος τῆς κτίσεως. Καὶ μόνῃ ἡ ὄψις αὐτοῦ μαρτυρεῖ περὶ τῆς κυριαρχίας του ταύτης. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ ὄψις τοῦ ἀνθρώπου ἐκπύπτει πολλάκις εἰς τὴν ἐσχάτην ἐξαχρείωσιν· καὶ ἐν τῇ ἐλεεινῇ ὅμως ταύτῃ ἀσχημῶς ἀνακκλύπτομεν τοὺς λαμπροὺς ἐκείνους χαρακτῆρας τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος. Ναὶ μὲν ἐξαρτῶμεθα ἐκ τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, ἐσμὲν ἀσθενεῖς καὶ ἀδύνατοι ἀπέναντι τοῦ κράτους αὐτῶν· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀσθενείᾳ καὶ ἐξαρτήσῃ ἡμῶν ταύτῃ ἔχομεν συνείδησιν τῆς ἐσωτερικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας· ἡττώμενοι σωματικῶς, θριαμβεύομεν πνευματικῶς· καὶ

ἐρρίμμενοι ἐν τῇ κόνει, μετεωρίζόμεθα ὁμῶς διὰ τοῦ πνεύματος ὑπεράνω πάντων τῶν ἀστέρων. Ὁ ἄνθρωπος εἶνε κύριος πάντων τῶν πραγμάτων. Καὶ πρῶτον διὰ τῆς γνώσεως. Διότι ἡ γνώσις εἶνε σημεῖον καὶ ἐξάσκησης κυριαρχίας. Γνωρίζων ἀντικείμενόν τι, κατέχω αὐτὸ ἐσωτερικῶς, ὑποτάσσω ἑμαυτῷ, οἰκαιοποιῶμαι. Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς γνωστικῆς του δυνάμεως εἶνε ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ προφήτης. Τὸ πνεῦμά του, εἰσδύον εἰς τὴν φύσιν τῶν ὄντων, ζητεῖ τὰς τελευταίας αὐτῶν ἀρχάς· ἐκ τῶν παροδικῶν φαινομένων τῆς φύσεως σχηματίζει εἰκόνας, ἅς, ἀπογυμνοῦν τοῦ ὑλικοῦ αὐτῶν καλύμματος, περιστέλλει εἰς τὴν καθαρὰν ἰδέαν, ἧς τὴν πραγμάτωσιν ἐπιδιώκουσιν· ὑπερβαῖνον τὰ ὅρια παντὸς αἰσθητοῦ, ἀνίπταται εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀύλων ἰδεῶν, αἵτινες εἶνε οἱ πρῶτοι τύποι πάντων τῶν ὁρατῶν ὄντων, καὶ οὕτως ἐννοεῖ πᾶν πεπερασμένον ἐν τῇ αἰωνίᾳ αὐτοῦ ἀληθείᾳ. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ γνώσις αὕτη εἶνε νῦν συγκεχυμένη καὶ διατελεῖ καθ' ὅλον τὸν βίον ἀτελῆς καὶ κατατετμημένη, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀτελείᾳ καὶ κατατομῇ ταύτῃ ἐκδηλοῦται τὸ προφητικὸν πνεῦμα, ὅπερ ταχύτατον ὡς τὸ φῶς διελαύνει ἐπὶ τῶν πτερυγῶν τῆς διανοίας ὁλόκληρον τὸν κόσμον καὶ ἐκ τοῦ χρόνου ἀνίπταται εἰς τὴν αἰωνιότητα. Οὐδὲν μένει ἀπρόσιτον οὐδ' ἀποκλείεται τῆς γνώσεως αὐτοῦ. Εἶνε δὲ ὅλως σφαλερὰ καὶ παράλογος ἡ πρόνοια ἐκεῖνων, ὅσοι, πρὸς τὸ συμφέρον δῆθεν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ψυχικῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας, ζητοῦσι νὰ περιστείλῃσι τὴν τάσιν πρὸς τὸ μανθάνειν καὶ νὰ ὀρίσωσι τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης. Τὸ φυσιοῦν τὸν ἄνθρωπον δὲν εἶνε αὕτη ἡ ἐπιστήμη, ἀλλ' ἡ ἑλλειψις τῆς εὐσεβοῦς καὶ ἀφιλοκερδοῦς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ἀλήθειαν. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος ἐτέθη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἡμῶν, καὶ τούτου ἐναργεστάτη ἀπόδειξις εἶνε, ὅτι γινώσκομεν αὐτόν.

Ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλην τινὰ ἔποψιν ὁ ἄνθρωπος εἶνε κύριος τοῦ κόσμου, ὑποτάσσων αὐτόν πραγματικῶς. Μὲ τὴν γνώσιν συνδέεται ἡ δύναμις. Ὁ ἄνθρωπος, ὠπλισμένος μὲ τὸ σκῆπτρον τῆς γνώσεως, ἐπιτάττει ταῖς δυνάμεσι τῆς φύσεως ταῖς πλέον κεκρυμμέναις, αἵτινες ἅπασαι ὁμοῦ, ὑπακούουσαι εἰς τὴν φωνὴν αὐτοῦ, προθύμως

ὑποζεύγνυνται τῷ ἄρματι, ἐφ' οὗ ἐπιβαίνων οὗτος διατρέχει ἐν θρι-
άμβῳ τὴν ὑψήλιον, ἐπισκεπτόμενος καὶ τὰς πλέον ἀποκέντρους χώ-
ρας, καταβάλλων καὶ τὰς πλέον ἐναντίας δυνάμεις. Οὕτω λοιπὸν διὰ
μὲν τῆς διανοίας καὶ τῆς θελήσεως αὐτοῦ κατακτᾷ τὸν κόσμον, διὰ
δὲ τῆς δυνάμεώς του κρατεῖ αὐτὸν εἰς ὑποταγὴν. Ὁ οὕτω δὲ κατα-
κτηθεὶς καὶ ὑποταχθεὶς κόσμος ἀποσύρεται εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον,
καὶ ἐνταῦθα ἀντανακλᾶται μὲν ἐν τῇ φαντασίᾳ αὐτοῦ, εὐρίσκει δὲ
ἡγῶ ἐν τῷ αἰσθηματί του. Ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ τὸν κόσμον,
ὥς κόσμον τῶν εἰκόνων, ὥς κόσμον τῶν τόνων, ὥς κόσμον τῶν αἰ-
σθημάτων καὶ συναισθημάτων. Ὀλόκληρος ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος
εὐρίσκει πρῶτον ἡγῶ ἐν τῷ μικρῷ ἐσωτερικῷ τούτῳ κόσμῳ τῷ ἐν
τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἐκδηλοῦται ἔπειτα ἐξωτερικῶς ὑπὸ τὰς διαφόρους
μορφὰς τῆς τεχνικῆς παραστάσεως ἐν εἰκόνι, ἐν τόνῳ καὶ
ἐν λόγῳ. Ὁ δὲ διὰ τῆς τέχνης δημιουργούμενος κόσμος εἶνε αὐ-
τὸς ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἀλλὰ κεκαθαρμένος, ἐκπνευματισμένος, καθ-
ωραϊσμένος καὶ διαθερμασμένος. Διὰ τῆς εἰκαστικῆς τέχνης ὁ ἄν-
θρωπος μιμεῖται τὸν Δημιουργόν, ἀπεικονίζων τὸν κόσμον, ὃν ὁ μέ-
γας τοῦ κόσμου Ἀρχιτέκτων ἐδημιούργησε δι' αὐτόν.

Διὰ τῆς ποικίλης ταύτης ἐνεργείας τῆς γνώσεως καὶ τῆς δυνά-
μεως, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ἄρχει τοῦ κόσμου, ἐκπληροῦται ὁ ἐπὶ τῆς
γῆς προορισμὸς αὐτοῦ.

Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀνήκει μόνον τῷ κόσμῳ τούτῳ (32). Τὸ
πνεῦμά του ἐφάπτεται τῶν ὀρίων ἀνωτέρου τινὸς κόσμου, οὗτινος ὁ
μὲν βίος ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς γῆς βίον, οἱ δὲ νόμοι διαφέ-
ρουν τῶν νόμων τῆς φύσεως. Ὁ ἡμέτερος προορισμὸς δὲν περιορί-
ζεται ἐν μόνῳ τῷ παρόντι φυσικῷ βίῳ, δὲν εὐρίσκει τὸ τέλος αὐτοῦ
ἐν μόνῳ τῷ πολιτισμῷ καὶ τῇ προόδῳ αὐτοῦ. Ἐχομεν καὶ ἄλλον
τινὰ ὑψηλότερον προορισμὸν, ὅστις μόνος ἱκανοποιεῖ πάν-
τας τοὺς πόθους τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, ὅστις ἀνάγει ἡμᾶς ὑπεράνω
τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, εἰς τὰς χώρας τῆς αἰωνιότητος, πρὸς
τὸν Θεόν. Ἡ ὑπαρξὶς τοῦ ὑπερφυσικοῦ τούτου κόσμου εἶνε νῦν τὸ
ζήτημα τῆς ἡμέρας. Ἡ τάσις τοῦ παρόντος αἰῶνος εἶνε ἡ ἄρνησις

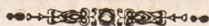

αὐτοῦ. Ἡ ἐπιστήμη ἀνεκάλυψεν ἐν τῷ ὁρατῷ τούτῳ κόσμῳ τόσον γονίμους χώρας, ὥστε κινδυνεύομεν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος κόσμος ὑπάρχει, ὅτι οὐδενὸς ἄλλου κόσμου ἔχομεν χρεῖαν. Ἄλλ' ἀρνούμενοι τὸν ὑπερφυσικὸν κόσμον, στερεῶμεν τὸν ἄνθρωπον τῆς μεγίστης αὐτοῦ ἀξίας, αἶρομεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὸ τιμαλφέστατον ἐκεῖνο διάδημα, δι' οὗ ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν πνευμάτων, οὗτινος βασιλεὺς μὲν εἶνε ὁ Θεὸς, ἀποκάλυψις δὲ ὁ Χριστός. Ἡ τοιαύτη ἀρνήσις εἶνε παραγνώρισις τῆς ἐνδομυχωτάτης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις φύσει φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν αἰωνιότητα καὶ ἐπλάσθη δι' αὐτήν. Τὴν αἰωνιότητα ταύτην προώρισται ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταφυτεύσῃ εἰς τὸν πεπερασμένον τοῦτον κόσμον, καὶ οὕτως ἐξευγενίσῃ αὐτόν. Ἐν τούτῳ ἔγκειται ἡ μεγίστη ἡμῶν ἀξία, ὅτι, καὶ περ οἰκοῦντες ἐν τῷ πεπερασμένῳ τούτῳ κόσμῳ, ἐσμὲν ὅμως προωρισμένοι διὰ τὴν αἰωνιότητα, ἥτοι διὰ τὸν Θεόν. Προφηταὶ καὶ βασιλεῖς τοῦ ὁρατοῦ τούτου κόσμου ὑπάρχοντες, ἐσμὲν συγχρόνως καὶ ἱερεῖς τοῦ ἀοράτου κόσμου. Ὡς ἱερεῖς, πρσφέρομεν τῷ Θεῷ, δι' ὃν καὶ ἐν εἰκόνι τοῦ ὁποίου ἐπλάσθημεν, ὅ,τι ὡς προφῆται γινώσκομεν, ὅ,τι ὡς βασιλεῖς ἐξουσιάζομεν, ὅ,τι ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἡμῶν βίῳ ἐν εἰκόσι καὶ αἰσθημασι φέρομεν, ὅ,τι διὰ τῆς δημιουργικῆς ἡμῶν δυνάμεως παράγομεν ἐν τε ζωγραφικῇ καὶ γλυπτικῇ, ἐν τε μουσικῇ καὶ λόγῳ. Ἰδοὺ προνόμιον μέγιστον καὶ λαμπρότατον! Αἰσχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον δὲν εὐρίσκουσι τὴν ἀλήθειάν των εἰ μὴ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεσι. Φέρομεν ἐν ἡμῖν τοὺς χαρακτῆρας τοῦ Θεοῦ, ἐγκαυχώμεθα ὅτι ἀνήκομεν εἰς τὸ γένος αὐτοῦ: ὁ ἄνθρωπος εἶνε συνάμα μικρόκοσμος καὶ μικρόθεος· ἐστὶν ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν Γῆν, ἵνα ἐπαναγάγῃ αὐτῷ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἀνθρωπότητα, ἵνα ἡ ὁ ζῶν δεσμός μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου. Ὁ ἐστίν: ὕψιστος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀλήθεια τοῦ βίου αὐτοῦ εἶνε ἡ θρησκεία. Προορισμὸς δὲ τῆς θρησκείας εἶνε, τὸ νὰ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐπιγείου τούτου βίου.

ΛΟΓΟΣ ΕΚΤΟΣ.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ.

Η θρησκεία εἶνε γεγονός καθολικόν. Πᾶς λαὸς ἐπὶ τῆς γῆς ἔχει τὴν θρησκείαν αὐτοῦ. Δυνατὸν δὲ αὕτη νὰ ᾖ διεφθαρμένη, ἐξηλλοιωμένη, παραμεμορφωμένη, οὐδέποτε ὁμῶς ἐκλείπει παντελῶς. Πανταχοῦ, παρ' ἅπασιν τοῖς ἔθνεσιν εὐρίσκομεν γενικὴν τινα τάσιν καὶ ὁρμὴν, ἣτις ἀπαιτεῖ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῆς, καὶ ἣτις ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς ἐν τῷ βίῳ διὰ τινων τύπων καὶ τελετῶν θρησκευτικῶν. «Εὐροκὸς δ' ἂν ἐπιὼν καὶ πόλεις ἀτειχίστους—λέγει ὁ Πλούταρχος—ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀοίκους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μηδὲ μαντεῖαις, μηδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν, οὐδεὶς ἐστὶν οὐδ' ἔσται γεγονός θεατῆς» (1). Πανταχοῦ τῆς γῆς ὁ ἄνθρωπος ἔχει συνειδῆσιν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, καὶ φύσει σπεύδει νὰ ἔλθῃ εἰς κοινωνίαν πρὸς αὐτόν· ἐν τούτῳ κυρίως συνίσταται ἡ θρησκεία. Ἡ καθολικότης τῆς θρησκείας ἀποδεικνύει τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς ἀνάγκην. Αὕτη δὲν εἶνε ἀπλοῦν ἐπινόημα τῶν ἀνθρώπων, ὅπερ οὗτοι ἠδύναντο νὰ ἔχωσι καὶ νὰ μὴν ἔχωσιν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ζήσῃ ἄνευ θρησκείας. Δὲν εἶνε ἐφεύρεσις ἀτόμων τινῶν ἐπιβαλόντων αὐτὴν εἰς τὰ πλήθη. Ἄν εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρήσῃ τις τὸ τρώγειν καὶ πίνειν καὶ κοιμᾶσθαι ἢ φθέγγεσθαι κ. τ. ὅ. ὡς ἐφεύρεσιν τῶν ἀνθρώπων, εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ θρησκεία ὡς τοιοῦτό τι. Αὕτη εἶνέ τι φυσικόν, ἐσωτερικῶς ἀναγκαῖον, ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου ἐβρίζωμενον. Καθὼς ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, οὕτω καὶ ἡ κοινωνία πρὸς αὐτόν, ἥτοι ἡ θρησκεία, εἶνε ἔμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις γνωρίζει τὸν Θεόν, σύννοιδεν ἑαυτὸν πλασθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεόν, ἀναγνωρίζει αὐτόν ὡς τὸν αἷτιον καὶ τὸ τέλος του. Ἡ θρησκεία εἶνε ἀνα-

φαίρετον ἐσωτερικὸν κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάγκη, ἡ ζήτησις τοῦ Θεοῦ εἶνε στοιχεῖον ἀναπόσπαστον αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Θεὸς καὶ ἄνθρωπος δὲν δύνανται ν' ἀποχωρισθῶσιν ἀλλήλων, δὲν δύνανται νὰ διατελῶσι πρὸς ἀλλήλους ἀδιάφοροι· ἐσωτερικὴ τις ἀνάγκη ὡθεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν πρὸς ἀλλήλους προσέγγισιν, ἐπειδὴ ὑπάρχουσιν ὁ εἷς διὰ τὸν ἕτερον· διότι ὁ μὲν Θεὸς θέλει ὥστε νὰ ᾗ ὁ Θεὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ᾗ ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχει ἐσωτερικὴ τις τάσις πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἠθέλησεν, ὅστις εἶνε ἡ πρώτη καὶ τελευταία αὐτοῦ ἰδέα, ἡ ἐκπλήρωσις τῆς θελήσεώς του, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης του. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει ἐσωτερικὴ τις τάσις πρὸς τὸν Θεόν, διότι διὰ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ παρήχθη εἰς τὸ εἶναι, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεὸν ἐδημιουργήθη, ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ εἶνε ἡ αἰτία αὐτοῦ, ὁ νόμος καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς του. Ὁ Θεὸς εἶνε ἡ ἐνδομυχωτάτη σπουδὴ καὶ ὁ ὕψιστος πόθος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ σπεύδῃ πρὸς τι. Ζῆν ἐστὶ σπεύδειν. Ὁ μὴ σπεύδων ἐπαύσατο ἤδη τοῦ ζῆν. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ σπεύδῃ· ὀφείλει νὰ σπεύδῃ πρὸς ὅ,τι ὕψιστον δύναται νὰ συλλάβῃ. Ἐν τῷ μεγαλείῳ τοῦ σκοποῦ, πρὸς ὃν ὁ ἄνθρωπος σπεύδει, κεῖται καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ. Μόνος δὲ ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς σπουδῆς του, μόνον τὸ ὕψιστον ἀντικείμενον τῶν ἰδεῶν του, τῆς θελήσεώς του, τῆς καρδίας του εἶνε ἄξιον αὐτοῦ καὶ ἱκανὸν νὰ θεραπεύσῃ ὅλας του τὰς ἀνάγκας. Τοῦτο δὲ τὸ ἀντικείμενον εἶνε ὁ Θεός. Ὅλαι αἱ πνευματικαὶ ἡμῶν δυνάμεις, ὁλόκληρος ὁ βίος τῆς ἡμετέρας ψυχῆς μόνον ἐν τῷ Θεῷ εὐρίσκουσι τὸ οἰκεῖον τέλος, τὴν οἰκεῖαν ἀλήθειαν· ἐν αὐτῷ τὸ μὲν αἶσθημα εὐρίσκει τὴν εὐδαιμονίαν του, ὁ δὲ νοῦς τὴν ἀλήθειάν του καὶ ἡ θέλησις τὴν ἀληθῆ ἐλευθερίαν της. Μάτην ἡ καρδία ζητεῖ τὴν ἀνάπαυσιν αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐν τοῖς πεπερασμένοις αὐτοῦ πράγμασι, μόνον ἐν μεγάλῃ τινὶ καρδίᾳ, ἐν τῷ Θεῷ δύναται νὰ ἐπαναπαυθῇ. Ἡ ἡμετέρα διάνοια ὑφούται ἐκ τοῦ μερικοῦ εἰς τὸ γενικόν, πρὸς τὸ ἀπόλυτον, πρὸς τὴν ὑπερτάτην ἰδέαν, πρὸς τὴν ὡ-

περτάτην ἀλήθειαν. Ἡ ὑπερτάτη δὲ αὕτη ἀλήθεια, ἣν ἡμεῖς νοοῦμεν, ἦν ζητοῦμεν νὰ συλλάβωμεν, πρέπει νὰ ᾗ ἀνάλογος πρὸς τὸ νοοῦν ἡμῶν πνεῦμα, πρέπει νὰ ᾗ ὅχι πρᾶγμα τι, ὅχι ἀπαίρεσις τις, ἀλλὰ πνεῦμα νοοῦν, ἀπόλυτον ἐγὼ, Θεός. «Δότε μοι μεγάλην τινὰ ἰδέαν —ἀνέκραξεν ὁ Ἑρδερὸς κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ζωῆς του —ἵνα ζῶ ἐξ αὐτῆς!» (2). Ἡ μεγίστη δὲ ἰδέα, ἐξ ἧς ἀληθῶς ζῶμεν, εἶνε ὁ Θεός. Ἡ θέλησις ὁρέγεται τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Ζητεῖ δὲ αὐτὴν ἐν τῇ ἠθικῇ τελειότητι, ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ ἠθικοῦ νόμου· ἀλλ' ἐν μόνῃ τῇ ἐνώσει τῆς πεπερασμένης θελήσεως μετὰ τῆς ὑπερτάτης θελήσεως, τοῦ Θεοῦ, εὐρίσκει ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις τὴν ἀληθῆ αὐτῆς ἐλευθερίαν. Ἐν συντόμῳ: ὁ ἀνθρωπος σπεύδει πρὸς τὸ ἄπειρον, τὸ ἄπειρον ὅμως δὲν πραγματοποιῶται εἰ μὴ ἐν τῷ Θεῷ. Ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία εἶνε ἡ ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θρησκεία εἶνε ἡ ἀλήθεια τοῦ βίου αὐτοῦ. Αὕτη μόνη καθίστησι τὸν ἀνθρώπον τέλειον.

Ἡ θρησκεία ἔχει καταβεβλημένας τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ φύσει. Ὑπάρχει μετὰ τὸν ἡμῶν καὶ τοῦ Θεοῦ εἰς δεσμόν, δεσμός συγγενείας: καταγόμεθα ἐκ γένους θείου. Ὁ δεσμός οὗτος εἶνε συνημμένος ἐν αὐτῇ ἡμῶν τῇ φύσει. Καθὼς δεσμός κοινωνίας μετὰ τῶν ἀνθρώπων εἶνε ἡ φωνὴ τοῦ αἵματος, οὕτω δεσμός συγγενείας μετὰ τὸν Θεόν εἶνε ἡ τάσις ἐκείνη ἡ ἀνελκύουσα τὴν ψυχὴν ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν. Αἰσθανόμεθα δὲ ζωηρότερον τὴν τάσιν ταύτην, ὅταν οἱ μὲν ἐξωτερικοὶ θόρυβοι παύσωσιν, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ φωναὶ σιωπῶσι καὶ ἡμεῖς ἐπιστρέφωμεν οἴκαδε, εἰς ἑαυτούς. Πάντες ἀνεξαιρέτως ἐκόντες ἄκοντες ἐλκυόμεθα ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης τάσεως πρὸς ἐν ὃν ὕψιστον καὶ ἄπειρον, φέρομεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς τὸν πᾶν τοῦ νὰ παραδοθῶμεν εἰς τὸ ὑπέρτατον τοῦτο ὃν, ὅπως οὕτως ἀνακτῇσωμεν ἐν αὐτῷ ἡμᾶς αὐτούς, ἀλλὰ καθαρούς καὶ ἀπηλλαγμένους παντὸς ῥύπου καὶ πάσης ἁμαρτίας. Ἀνάγκη τῆς ἡμετέρας φύσεως εἶνε ἡ ἀγάπη, ἡ προσωπικὴ ἀγάπη, ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἀναστροφή τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Σὺ, ἡ ἔφεσις πρὸς τὸν Θεόν, ἡ τάσις πρὸς αὐτόν. Καθὼς ὁ ἀφθαλμός φύσει καὶ ἐξ ἀνάγκης ζητεῖ

τὸ φῶς, οὕτως ἡ μὲν διάνοια ἡμῶν ζητεῖ τὸ φῶς τῆς αἰωνίου ἀληθείας, τὸν "Ἥλιον τῶν πνευμάτων", ἡ δὲ καρδιά ἡμῶν ζητεῖ τὴν αἰωνίαν ἀγάπην, τὸν Θεόν. Καθὼς ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ βασιλεύει ὁ νόμος τῆς φυσικῆς ἑλξεως, οὕτω καὶ ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ βασιλεύει ὁ νόμος τῆς πνευματικῆς, τῆς ψυχικῆς, τῆς ἠθικῆς ἑλξεως, οὗτινος πηγὴ καὶ κέντρον εἶνε ὁ μέγας "Ἥλιος ὀλοκλήρου τοῦ σύμπαντος, ὁ Θεός. Καθὼς ὁ σίδηρος ἐλκύεται ὑπὸ τοῦ μαγνήτου, τὰ ρεύματα τῶν ποταμῶν ἐκβάλλουσιν εἰς τὴν θάλασσαν, ὁ ῥιπτόμενος λίθος καταπίπτει ἐπὶ τὴν γῆν, οὕτως ἡ ψυχὴ σπεύδει πρὸς τὸν Θεόν, τὴν ἀρχὴν καὶ πατρίδα αὐτῆς. Δύναται τις νὰ στήσῃ τὴν φαρὰν τῶν πραγμάτων, δὲν δύναται ὅμως καὶ ν' ἀναστειλῇ ἡ καταστρέψῃ τὸν νόμον τῆς ἑλξεως. Δύναται τις νὰ παρεμβάλῃ προσκόμματα καὶ παρεμποδίσῃ τὴν πορείαν τῆς ψυχῆς καὶ τῶν πόθων αὐτῆς, δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ ἐξαλείψῃ ἐκ τῆς καρδίας τὴν τάσιν ἐκείνην πρὸς τὸν Θεόν, ἐπειδὴ εἶνε νόμος τῆς ἡμετέρας φύσεως. Πολλὰκις συμβαίνει, ὥστε ἡ καρδιά ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῆς ἀγάπης αὐτῆς νὰ σφάλῃ, ν' ἀπατᾶται, νὰ ἐκλέγῃ ἄλλο τι παρὰ τὸν Θεόν, νὰ προτιμᾷ ὅ,τι εὐτελές, ὅ,τι φθαρτὸν καὶ πέπερασμένον, καὶ ἐνίοτε αὐτὸ τὸ ἀντίθετον τοῦ Θεοῦ—καὶ οὕτως ὅμως πιστεύει, ὅτι εὑρετὸν τὸν Θεόν, ὃν ἐξήτει καὶ ἐπόθει· ἐν τούτῳ καὶ μόνῳ αἰσθάνεται ἑαυτὴν εὐδαίμονα (3). Ὁ δεσμὸς οὗτος ὁ συνάπτων ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν, ἡ τάσις αὕτη τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὸν εἶνε ὁ θεμέλιος λίθος πάσης θρησκείας, πάσης θετικῆς θρησκείας, πάσης Ἀποκαλύψεως.

Ἐδρα τῆς θρησκείας εἶνε ὁ ἐνδόμυχος τῆς ψυχῆς βίος. Ἡ θρησκεία προηγείται πάσης σχέψεως, πάσης ιδέας καὶ πράξεως θρησκευτικῆς. Εἶνε ἡ ἐστία τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρὸς, κατέχει τὸ κέντρον τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν δύναται τις νὰ ἐξαιρέσῃ πνευματικὴν τινα δύναμιν τῆς ψυχῆς, καὶ ταύτην νὰ θεωρήσῃ ὡς ἔδραν τῆς θρησκείας. Αὕτη κατέχει τὸν πυρῆνα ἐκεῖνον, εἰς ὃν ὅλαι αἱ μερικαὶ δυνάμεις τοῦ πνευματικοῦ ἢ ψυχικοῦ βίου συνέρχονται καὶ ἀποτελοῦσιν πλήρη καὶ ἀναπόσπαστον ἐνότητα. Ἡ θρησκεία πρὸ παντὸς ἄλλου εἶνε ἔργον τῆς γνώσεως, διότι ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ

Χριστοῦ φέρει εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν (Ἰωάν. 17, 3). Καὶ δικαίως· διότι πῶς εἶνε δυνατόν ν' ἀγνοῶμεν πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει ὁ λόκληρον τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον, ἀπορᾷ τὸ μέγιστον ἡμῶν ἐνδιαφέρον; Ἀλλ' ἡ ὁρησκειά δὲν εἶνε μόνον ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, δὲν περιορίζεται εἰς φιλοσοφικά τινα ἀξιώματα, τὰ ὅποια εὐκόλως τις δύναται νὰ μάθῃ· εἶνε βίος, τὸν ὁποῖον ὀφείλει τις νὰ ζήσῃ. Οὔτε ἡ ἐπιστήμη ἀπεργάζεται εὐσεβεῖς, οὔτε ἡ Ὁρθοδοξία πιστούς. Ἡ ὁρησκειά εἶνε προσέτι ἔργον τῆς θελήσεως, γεγονός ἡθικόν· ὅθεν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶπεν, ὅτι ἡ ὁδὸς ἡ φέρουσα εἰς τὴν ἀλήθειαν συνίσταται εἰς τὸ ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. 7, 17). Ἐν γένει δὲ, οἰονδήποτε πρᾶγμα δὲν ἔχει πλήρη τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ἐν ὅσῳ ἡ θέλησις δὲν ἐνδιαφέρεται εἰς αὐτό. Ἀλλ' εἶνε πρὸς τούτοις ἡ ὁρησκειά ἔργον καὶ τοῦ αἰσθηματός, ἐπειδὴ ἐπιδαψιλεύει ἡμῖν τὴν μακαριότητα (Γαλατ. 4, 15), εἶνε ἡ ἐν ἀγίῳ πνεύματι εἰρήνη καὶ χαρὰ τοῦ ἀνθρώπου (Ῥωμ. 14, 17). Ἐπὶ πλέον ἡ ὁρησκειά εἶνε συνάμα καὶ γνώσις καὶ θέλησις καὶ αἴσθημα, ἅτε δὴ οὕσα οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἐνδομυχωτάτου ἡμῶν βίου, μέρος ἀνχλῶσπαστον τῆς θεμελιώδους βάσεως τῆς ἡμετέρας προσωπικότητος, ἣν περ, εἴτε ψυχὴν, εἴτε καρδίαν κατὰ τὴν Γραφὴν δυνάμεθα ὀνομάσαι. Διότι ἔδραν τῆς ὁρησκειᾶς θεωρεῖ ἡ Γραφή τὴν καρδίαν· ἐκ τῆς καρδίας πρέπει ν' ἀναχωρῶσιν οἱ λόγοι (Πράξ. 2, 37), ἡ καρδιά πρέπει ν' ἀνοίγηται πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ θείου λόγου (Πράξ. 16, 14), ἡ καρδιά εἶνε τὸ ὄργανον τῆς πίστεως (Ῥωμ. 10, 10). Ὁ ἐσωτερικὸς δὲ οὗτος βίος, ὃν ὁρησκειαν ὀνομάζομεν, λαμβάνει παρὰ διαφόροις διάφορον μορφήν, καὶ νῦν μὲν ἐπικρατεῖ ἡ γνώσις, νῦν δὲ ἡ θέλησις, καὶ ἄλλοτε τὸ αἴσθημα. Καὶ μεθ' ὅλας ὅμως τὰς διαφορὰς ταύτας τῆς μορφῆς, κατὰ βάθος ἡ οὐσία τῆς ὁρησκειᾶς μένει ἡ αὐτή, ὅπουδήποτε αὕτη ὑπάρχει πράγματι καὶ ἀληθῶς (4).

Τίς δὲ ἡ οὐσία τῆς ὁρησκειᾶς;

Πρώτη καὶ ἀρχικὴ μορφή τῆς ὁρησκειᾶς εἶνε ἡ πίστις· πᾶσα ὁρησκειά εἶνε πίστις. Διότι ἡ πίστις εἶνε φαινόμενόν τι τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου, ἐν ᾧ ὁλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ μου φύσις, τὸ αἴσθη-

μα, ἡ γνῶσις καὶ ἡ θέλησίς μου, συνάπτεται μετὰ τοῦ ἀντικειμένου τῆς πίστεώς μου. Ἡ Ἀγία Γραφή ὀρίζει τὴν πίστιν ἐλπιζομένων ὑπόστασιν, πραγμάτων ἑλεγχον οὐ βλεπομένων (Ἑβρ. 11, 1.). Ἐν ἄλλαις λέξεσι, πίστις δὲν εἶνε ἀπλῆ τις δόξα, ἀπλῆ τις θεωρία, ἀλλὰ βεβαία πεποιθήσις περὶ τινος ὑπερφυσικοῦ πράγματος. Ἡ πίστις ἀναφέρεται πάντοτε εἰς ἀόρατα πράγματα. Διότι, ὅ,τι τις βλέπει, δὲν τὸ πιστεύει, ἐπειδὴ ἴσα ἴσα τὸ βλέπει. Τὸ δὲ νὰ πιστεύῃ τις ὅ,τι δὲν βλέπει, εἶνε πλεόν τι ἢ τὸ παραδέχεσθαι αὐτὸ ὡς βέβαιον, εἶνε πεποιθήσις περὶ αὐτοῦ σταθερὰ καὶ ἀμετάτρεπτος. Ἡ δὲ πεποιθήσις αὕτη δὲν εἶνέ τι αὐθαίρετον καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν, εἶνέ τι ἐσωτερικῶς ἀληθὲς καὶ βέβαιον. Πᾶσα πίστις στηρίζεται ἐπὶ τοιαύτης τινὸς βεβαιότητος, ποριζομένης οὐχὶ ἐκ λογικῶν ἀποδείξεων, ἀλλ' ἐκ τινος ἀμέσου ἐσωτερικῆς πληροφορίας, ἧς ἡ ἐντύπωσις μένει ἀνεξάλειπτος. Ἡ ζῶσα ἐσωτερικὴ αὕτη πείρα εἶνε ἡ βάσις πάσης ἀληθοῦς πίστεως. Ὅταν πιστεύω εἰς τὴν ἀγάπην ἢ τὴν φιλίαν ἀνθρώπου τινὸς οὕτως, ὥστε τὴν πεποιθήσιν μου νὰ μὴ δύνωνται νὰ σαλεύσωσι μήτε οἱ λόγοι τῶν ἀνθρώπων, μήτε αὐτὰ τὰ ἐναντία φαινόμενα, τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἔλαβον ἄμεσόν τινα ἐσωτερικὴν ἐντύπωσιν, ἣτις παρήγαγεν ἐν ἐμοὶ τὴν ἄμεσον καὶ ἀσφαλῆ ἐκείνην βεβαιότητα. Ἐπὶ τῆς ζώσης ταύτης ἐσωτερικῆς πληροφορίας στηρίζεται ἡ πίστις μου. Τὸ αὐτὸ παρατηρητέον καὶ ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Διότι τὸ ὑπὲρ αἰσθησιν καὶ ἀόρατον, ἅπερ ἐστὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκευτικῆς μου πίστεως, εἶνε ἐπίσης πραγματικότης, ὡς καὶ ἡ ἀγάπη ἢ ἡ φιλία τῶν ἀνθρώπων· ὥστε δύναμαι νὰ παθαίνωμαι ἐντεῦθεν ἐσωτερικῶς, καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην πάθησιν καὶ ἐντύπωσιν νὰ γνωρίζω καὶ συναισθάνωμαι ἀμέσως. Καὶ δύναμαι μὲν καὶ ὀφείλω τὴν οὕτω πως προσκτηθεῖσαν ἄμεσον καὶ ἐσωτερικὴν πεποιθήσιν νὰ δικαιολογήσω καὶ ὑποστηρίξω καὶ διὰ τῶν λογικῶν ἀποδείξεων, ἡ πίστις ὅμως κυρίως δὲν στηρίζεται ἐπὶ τοιούτων δικαιολογήσεων καὶ ἀποδείξεων, ἀλλ' εἶνε ἄμεσον γεγονὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμῶν βίου.

Ἐν τῷ γεγονότι τούτῳ τῆς ἀμέσου ἀντιλήψεως συναντῶνται τό τε

αἶσθημα καὶ ἡ γνῶσις καὶ ἡ βούλησις. Καθὼς ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀγάπης ἢ φιλίας κατὰ πρῶτον αἰσθάνομαι, ἤτοι ἀντιλαμβάνομαι ἐσωτερικῶς, ὅτι ἀγαπῶμαι ὑπὸ τοῦ ἄλλου, καὶ ἐντεῦθεν συγχινοῦμαι τὴν ψυχὴν, οὕτω καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶνε τοιαύτη τις ἄμεσος ἀντιληψις καὶ συγκίνησις ἐκ τοῦ κόσμου τῆς αἰωνιότητος καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, ἄρα αἶσθημα. Ἀλλὰ πρὸς τὸ αἶσθημα τοῦτο συνδέεται συγχρόνως καὶ τις ἄμεσος γνῶσις. Καὶ δυνατόν μὲν τὸ ἀντικείμενον τῆς πίστεώς μου νὰ μοι παρουσιάζῃ εἰσέτι πολλὰ μυστήρια καὶ πολλὰς δυσκολίας, αὐτὴ ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ του φύσις ἀμέσως μοι ἀποκαλύπτεται καὶ γίνεται κτῆμα τῆς γνώσεώς μου, ἅμα ὡς συγχινηθῶ ὑπ' αὐτοῦ ἐσωτερικῶς καὶ ἀντιληφθῶ τῆς οὐσίας του. Ἡ δὲ γνῶσις αὕτη φέρει τὴν σφραγίδα ἀσφαλεστάτης πεποιθήσεως καὶ βεβαιότητος, ἐπειδὴ εἶνε προῖόν ζωῆς καὶ προσωπικῆς πείρας. Ὅτι δὲ διὰ τῆς ὁδοῦ τοιαύτης γνώσεως καὶ βεβαιότητος προσκτῶμαι, τοῦτο ποιῶ ἀντικείμενον τῆς θελήσεώς μου. Διότι διὰ τῆς θελήσεώς μου ἀρροσιῶμαι ἐσωτερικῶς εἰς τὸ πιστευόμενον πρᾶγμα καὶ ζητῶ νὰ καταστήσω αὐτὸ στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τοῦ βίου μου. Ἡ πίστις εἶνε ἔργον τῆς ἐλευθερίας. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ἀφ' ἐνός, ὅτι αὕτη ἔχει τι τὸ ἀκούσιον, διότι ὁ πιστεύων δὲν δύναται εἰ μὴ νὰ πιστεύῃ ἢ πίστις εἶνε, οὕτως εἰπεῖν, καρρωμένη εἰς τὴν ψυχὴν του, εἶνε ὑποδεδουλωμένος εἰς αὐτήν· καὶ ὅμως οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ἀφ' ἐτέρου, ὅτι ἡ πίστις εἶνε πρᾶξις ἐλευθέρα, διότι ὁ πιστεύων ἐνεργεῖ, ἐνεργεῖ ἐλευθέρως. Ἡ πίστις, λέγει ὁ Φίλιππος, εἶνε ἀπόφασις τῆς θελήσεως, ἀπόφασις τοῦ νὰ παραδεχθῶ ὅπερ γνωρίζω (δ). Ἡ πίστις δὲν εἶνε ὡς αἱ μαθηματικαὶ ἀλήθειαι, αἵτινες ἐπιβάλλονται εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα διὰ τῆς ἐναργείας τῶν ἀποδείξεων των· ἡ πίστις στηρίζεται ἐπὶ τινος ἡθικῆς ἀποδείξεως, ἐνεκα τῆς ὁποίας ὀφείλω νὰ θέλω νὰ πιστεύω. Ὅταν τις δὲν θέλῃ νὰ πιστεύῃ, οὐδεὶς δύναται νὰ πειθαναγκάσῃ αὐτὸν εἰς τοῦτο. Ὁ Θεὸς ἐφρόντισε νὰ παράσχῃ αὐτῷ ἱκανὰ ἐπιχειρήματα καὶ προφάσεις διὰ τὴν ἀπιστίαν του ταύτην, ὥστε νὰ παραπείθῃ καὶ ἑαυτόν. Ἔστιν ἄρα ἡ πίστις πρᾶξις τῆς ἐλευθερίας, ἐπειδὴ ἴσα ἴσα εἶνε πρᾶξις ἡθικὴ.

πραΐς ὅμως οὐχὶ τῆς ἀρεσκείας καὶ τῆς αὐθαιρεσίας, ἀλλ' ἐσωτερικῶς ἐστηριγμένη καὶ ἀληθής· διότι ἐπεριδέεται ἐπὶ τῆς τοῦ ἡμετέρου ἠθικοῦ ὄντος ἐσωτερικῆς πληροφορίας περὶ τῆς ἀληθείας καὶ πραγματικότητος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον πιστεύομεν.

Ἐν τῇ πίστει δὲ ταύτῃ συμπεριλαμβάνονται προσέτι ἡ τε ἀγάπη καὶ ἡ ἐλπίς. Ἡ ἀπόκτησις τῆς πίστεως ἄνευ τῆς ἀγάπης εἶνε ἀδύνατος. Ὅπως ἡ ψυχὴ δυνηθῇ νὰ οἰκειοποιηθῇ πράγμα τι διὰ τῆς πίστεως ἢ τῆς γνώσεως, ὀφείλει ν' ἀφοσιωθῇ εἰς αὐτό. Καὶ τῷ ὄντι δὲν δύναται τις νὰ γνωρίσῃ οἰονδήποτε πρᾶγμα κατὰ βάθος, ἂν μὴ πρότερον ἀγαπήσῃ αὐτὸ θερμῶς. Δὲν δύναμαι νὰ δώσω πλήρη πίστιν εἰς τὴν ἀγάπην ἄλλου τινός, μὴδὲ ν' ἀποδεχθῶ τὴν ἀγάπην ταύτην εἰς τὴν καρδίαν μου μετ' ἐμπιστοσύνης, ἂν συγχρόνως μὴ ἀνταποκρίνωμαι πρὸς αὐτήν, ἀφοσιούμενος εἰς τὸν ἀγαπῶντά με. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, ἥτις ἄνευ τῆς ἀγάπης δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ, διότι ἡ ἀγάπη εἶνε αὕτη αὐτῆς ἡ ζωὴ ἐν τῷ παρόντι. Αὕτη δὲ ἡ ζωὴ τοῦ παρόντος δὲν δύναται νὰ συντηρηθῇ ἄνευ τῆς ἐν τῇ ἐλπίδι βεβαιότητος τοῦ μέλλοντος. Διότι ὁ Θεὸς εἶνε Θεὸς τοῦ μέλλοντος· ὥστε δὲν δύναμαι νὰ εὐφραίνωμαι νῦν ἐπὶ τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίᾳ μου, ἂν μὴ ᾧ βέβαιος, ὅτι θὰ ἀπολαύω αὐτῆς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλπίς, συνενούμεναι μετὰ τῆς πίστεως εἰς ὅλον τι, συνιστᾷσι τὸν θρησκευτικὸν βίον.

Οὐσιώδης δὲ ἔκφρασις τοῦ βίου τούτου εἶνε ἡ προσευχή. Μεταξὺ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων μόνος ὁ ἄνθρωπος προσεύχεται. Ἡ προσευχὴ εἶνε ἴδιον μόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων. Οὐδὲν φυσικώτερον, οὐδὲν καθολικώτερον, οὐδὲν ἀναγκαϊότερον ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἡ προσευχή. Τὸ παιδίον μαθαίνει νὰ προσεύχεται οἷον ἐξ' ἑαυτοῦ, καὶ ὁ ἀόρατος κόσμος, εἰς ὃν εἰσέρχεται διὰ τῆς προσευχῆς, εἶνε δι' αὐτὸ δευτέρα πατρίς· ὁ γέρον, ὁσάκις εὐρίσκεται μόνος, καταφεύγει εἰς τὴν προσευχήν. Ἡ προσευχὴ ῥέει, οὕτως εἰπεῖν, ἀφ' ἑαυτῆς ἐκ τε τῶν χειλέων τοῦ παιδίου, τὰ ὁποῖα μόλις εἰσέτι δύνανται νὰ ψελλίσωσι τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ,

καθὼς καὶ ἐκ τῶν τοῦ ἀποθνήσκοντος, τὰ ὅποια μόλις πλέον δύνανται νὰ προσφέρωσιν αὐτό. Πανταχοῦ τῆς γῆς, — καθ' ὠρισμένας ὥρας, καθ' ὠρισμένας περιστάσεις, ἐν στιγμαῖς ἐσωτερικῆς συγκινήσεως ὁ ἄνθρωπος ἀνατείνει τὰ ὄμματα πρὸς τὸν οὐρανὸν, συμπλέκει τὰς χεῖρας, κλίνει τὰ γόνατα, ὅπως προσευχηθῇ. Παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς, ἐπισήμοις τε καὶ ἀσήμοις, πεπολιτισμένοις καὶ βαρβάροις, ἅπαντ' αἱ κατὰ πᾶν βῆμα πράξεις καὶ τύπους λατρείας. Ἡ προσευχὴ εἶνε ἐπίσης καθολικὴ καθὼς καὶ ἡ θρησκεία (6). Δὲν ἀνεφάνη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἱστορικὸν φαινόμενον, δὲν ἐδιδάχθη, ἀλλ' εἶνε ἄμεσος καὶ αὐτόματος ἔκχυσις τῆς ψυχῆς, ἀναγκαία συνέπεια τῶν μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου σχέσεων. Διότι αἱ σχέσεις αὗται εἶνε ζῶσαι, καὶ ἡ προσευχὴ ἡ ἐκφρασίς των. Ἐν τῇ ἀρχαιότητι παρὰ μόνῳ τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ εὕρισκετο ἡ ἀληθὴς προσευχὴ, ἰδίᾳ δὲ μάλιστα ἐν τῇ ἱερᾷ Ἀποκαλύψει. Ἡ ἁγία Γραφὴ βρίθκει παραδειγμάτων εὐσεβοῦς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεὸν — παραδειγμάτων, τὰ ὅποια ἔσονται ἀξιολύμητα εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου δὲν ἔλειπεν ἡ προσευχὴ, ἐπεὶ δὲ δὲν ἔλειπεν ἐξ αὐτοῦ οὐδ' ἡ περὶ Θεοῦ συνειδήσις. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι ὁ βίος αὐτοῦ δὲν ἦτο βίος προσευχῆς, ὡς παρὰ τοῖς εὐσεβέσιν Ἰσραηλίταις, ἦν ὅμως ἡ προσευχὴ καὶ παρ' αὐτῷ δύναμις ἔθους, ἥτις ἐβασίλευε τοῦ τε δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου. Καὶ ὅσω μᾶλλον ἀνεπτυγμένος ἦτο εἰς λαὸς, τόσω μᾶλλον ἐξήσκει τὸ ἔθος τῆς προσευχῆς. Αἰσχυρόμεθα βέβαιά πως, βλέποντες τοὺς δύο περιφανεῖς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος, τοὺς Ἑλλήνας καὶ Ῥωμαίους, οὐδεμίαν ἐπιχειροῦντας δημοσίᾳ πρᾶξιν ἄνευ θυσιῶν καὶ εὐχῶν, καὶ πάντα τὰ ἔργα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου δι' αὐτῶν καθαγιάζοντας. Καὶ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι καὶ πολιτικοί, πάντες ἐξίστου προτρέπουσιν εἰς τὴν προσευχήν, ἢ ἀσκοῦσιν αὐτήν, καὶ τὸ ἔθος τοῦ λαοῦ συνάδει πρὸς αὐτούς. Ὅτε Τηλέμαχος ὁ υἱὸς τοῦ Ὀδυσσεύος μετὰ τοῦ συνοδοιπόρου αὐτοῦ ἦλθεν εἰς Πύλον, πρὸς τὸν Νέστορα, ὁ πρῶτος λόγος, ὃν ὁ Νεστορίδης Παισίστρατος ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ἀφικομένους, ἦτο ἡ προτροπὴ νὰ προσευχηθῶσιν εἰς τὸ θεῖον, διότι «πάντες Θεῶν χα-

τέους' ἄνθρωποι». Ἐνταῦθα ἐκφράζει ὁ Ὅμηρος τὴν θρησκευτικὴν διάνοιαν καὶ πεποιθήσιν τῆς ἐποχῆς του. Ὁ δὲ Ξενοφῶν ἀναφέρει, ὅτι ὁ Σωκράτης ἐκέλευε «πειρᾶσθαι σὺν τοῖς Θεοῖς ἄρχεσθαι παντὸς ἔργου, ὡς τῶν Θεῶν κυρίων ὄντων οὐδὲν ἤττον τῶν εἰρηνικῶν ἢ τῶν πολεμικῶν ἔργων». Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Θεοσεβὴς Ξενοφῶν, ὡς ἐκ πολλῶν χωρίων τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἀποδείκνυται, ἀπέδιδε μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν προσευχὴν. Ἐπίσης καὶ ὁ Πλάτων νομίζει κάλλιστον καὶ ὠφελιμώτατον πρᾶγμα εἰς πάντα ἐνάρετον ἄνδρα τὸ νὰ διατελῇ ἐν διηνηκεῖ κοινωνίᾳ πρὸς Θεοὺς δι' εὐχῶν καὶ ἀναθημάτων, καὶ ἐν πάσῃ πράξει, εἴτε μεγάλῃ, εἴτε μικρᾷ, νὰ ἐπικαλῇται τὸ θεῖον. Οὐχ ἤττον δὲ καὶ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς τε Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης ἐξήσκησαν τὸ ἔθος τῆς προσευχῆς. Ὁ Περικλῆς, ὁ μεγαλοφυέστατος ἐκεῖνος τῶν Ἀθηνῶν πολιτικός ἀνὴρ, οὐδέποτε ἐπαρουσιάζετο, ἵνα ὁμιλήσῃ πρὸς τὸν δῆμον πρὶν ἐπικαλεσθῇ τὴν θεότητα. Καὶ ὁ μέγας τῶν Ῥωμαίων στρατηγός, Σκιπίων ὁ Ἀφρικανός, ἀφ' ἧς ἡμέρας περιεζώσθη τὴν τήβεννον, οὐδεμίαν ἐπεχείρησε σπουδαίαν ὑπόθεσιν, πρὶν πρότερον διέλθῃ χρόνον τινὰ μόνος ἐν τῷ ναῷ τοῦ Καπιτωλίου Διός. Καὶ καθὼς ὁ ἐπιστημότατος τῶν Ἀθηνῶν ῥήτωρ, ὁ Δημοσθένης, ἄρχεται πάντοτε τῶν μεγάλων αὐτοῦ λόγων διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῶν Θεῶν, οὕτως ἀναφέρεται καὶ περὶ τοῦ Κάτωνος καὶ τῶν Γράκχων ὡς καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἀρχαιοτέρων τῆς Ῥώμης ῥητόρων, ὅτι ἐποίουν πάντοτε ἀρχὴν τῶν λόγων αὐτῶν ἐπικαλούμενοι τὸ θεῖον. Πάντες δὲ οὗτοι οὐδὲν ἄλλο παρίστων, ἢ τὸ κοινὸν ἔθος τοῦ λαοῦ. Πᾶσα πολιτικὴ πράξις, πᾶσα ἐκστρατεία, πᾶσα μάχη, πᾶσα ἀναδοχὴ δημοσίου ὑπηρεσίας, πᾶσα δίκη, πᾶσα ἐκκλησία τοῦ δήμου, πᾶς λόγος πολιτικός κ. τ. ὅ., ἡγιάζοντο δι' εὐχῶν καὶ θυσιῶν. Οὐχ ἤττον δὲ καὶ πᾶσα σπουδαία ὑπόθεσις τοῦ οἰκιακοῦ βίου: γάμος καὶ γέννησις, ἡ ἀρχὴ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, ἡ αἰσία ἐπάνοδος ἐξ ἀποδημίας ἢ ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκ τινος κινδύνου. Προσέτι ὅλαι αἱ πανηγύρεις τοῦ λαοῦ, τὰ θεάματα καὶ οἱ ἀγῶνες αὐτοῦ, ταῦτα πάντα ἤρχοντο διὰ τινος θρησκευτικῆς τελετῆς μετ' εὐχῆς καὶ θυσίαις. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁλόκληρον τὸν βίον διῆκνεῖτο μὲν ἡ

θρησκεία, συνεῖχε δὲ καὶ συνεκράτει ἡ προσευχή (7). Καὶ εἶνε μὲν ἀναμφίβολον, ὅτι ἡ προσευχή παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἦν κατὰ βάθος μᾶλλον εὐσεβὴς ἐκπλήρωσις τοῦ θρησκευτικοῦ καθήκοντος, καὶ ἐξ ἀρχῆς μᾶλλον ἱκετήριος ἢ εὐχαριστήριος, καὶ συνήθως συνδεδεμένη μετὰ τινος δικαίας ἀξιώσεως, ὅπως ὁ προσευχόμενος εἰσακουσθῇ· δὲν στερεῖται ὁμῶς ἡ ἀρχαιότης παραδειγμάτων δεήσεων, γινομένων καὶ δι' ἠθικὰ ἀγαθὰ· ὅπως δὴ ποτε, ὅσον ἐξωτερικὴ καὶ ἂν ἦτο ἡ προσευχή, ἦν ὁμῶς πάντοτε ἔκφρασις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἀλλὰ μετ' αὐτῆς τῆς θρησκείας ἐξέπεσε καὶ ἡ προσευχή. Ἡ δὲ πτώσις αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ προάγγελος τῆς καθόλου ἐξωτερικῆς διαλύσεως. Διότι μετ' αὐτῆς ὄχητο αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ βίου. Οὐδεὶς δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι οἱ σημερινοὶ ἔθνικοι προσεύχονται ἐπ' ἀληθείας· τόσον ἡ προσευχή κατήντησεν ἐξωτερικὸν μηχανικὸν ἔργον—αἰτία μομφῆς κατὰ τῶν προσευχομένων. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καταπτώσει τῆς ταύτης ἡ προσευχή διατελεῖ εἰσέτι οὔσα ζωηρὰ ἀποδείξις τῆς ἀνάγκης τοῦ προσεύχεσθαι.

Τί δ' ἐστὶν ἡ προσευχή; Ἐστὶν ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἡμετέρας μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Ὁ προσευχόμενος ἐξέρχεται ἐκ τοῦ περιστοιχοῦντος αὐτὸν κόσμου, ἀπομακρύνεται τῶν φροντίδων καὶ τῶν ταραχῶν τοῦ περικυμαίνοντος αὐτὸν ἐξωτερικοῦ βίου, εἰσέρχεται εἰς ἑαυτόν. Ἐν μὲν ταῖς φροντίσι τοῦ κόσμου διατελοῦμεν ἐκτὸς ἡμῶν αὐτῶν· ἐν δὲ τῇ προσευχῇ συσπειρώμεθα εἰς ἡμᾶς αὐτούς, ἀποσυρόμεθα εἰς τὴν βαθύτατα κειμένην ἐστίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμῶν βίου, εἰς τὸ ἐνδότατον ἁγιαστήριον τῆς ἡμετέρας ψυχῆς. Ἀφίνοντες κατὰ μέρος πᾶσαν ἐργασίαν τῆς χειρὸς καὶ τοῦ πνεύματος, καταφεύγομεν εἰς τὴν βαθυτάτην ἐκείνην σιωπὴν, ὅπως εὖρωμεν ἀνάπαυσιν, ὅπως λάβωμεν ἀναψυχὴν, ὅπως ἀληθῶς ὤμεν παρ' ἡμῖν αὐτοῖς. ὄντες δὲ παρ' ἡμῖν αὐτοῖς, ἐσμὲν παρὰ τῷ Θεῷ, Διότι ἐν ταῖς ἐνδοτάτοις ἡμῶν ὁ Θεὸς εἶνε ἐγγὺς ἡμῶν, ἐν τῷ ἁγιαστηρίῳ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ὁ Θεὸς εὕρηται παρ' ἡμῖν καὶ ἡμεῖς παρὰ τῷ Θεῷ. Ὁ μὲν ἐξωτερικὸς ἄνθρωπος ζῇ ἐν τῷ κόσμῳ, ὁ δὲ ἐσωτερικὸς ἐστὶν ἐν τῷ Θεῷ καὶ ὁ Θεὸς ἐν αὐτῷ. Ἐπανακάμπτομεν

εἰς ἑαυτοὺς, ἵνα προσέλθωμεν τῷ Θεῷ, ἵνα προσφέρωμεν αὐτῷ ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ πᾶν ὅ,τι μᾶς ἀπασχολεῖ. Αὕτη ἡ ἀγάπη ὠθεῖ ἡμᾶς, ἵνα ἐκχέωμεν τὰ πάντα εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ. Ἡ πλήρης ἐμπιστοσύνης ἀφοσίωσις ἀπαιτεῖ, ἵνα ἀναθέτωμεν τὰ πάντα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ. Οἷονδ' ἂν ποτε πράγμα ἔχει πραγματικὴν ἀξίαν διὰ τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον, τοῦτο, ὅσον μικρὸν καὶ ἂν ᾖ, ὀφειλομεν νὰ ἐμπιστευώμεθα τῷ Θεῷ. Διὰ τῆς ἐνεργητικότητος ταύτης τῆς προσευχῆς αἱ ἐσωτερικαὶ ἡμῶν σχέσεις πρὸς τὸν Θεὸν ἀποβαίνουσι ζῶσαι, ἐν ᾧ ἄνευ αὐτῆς διατελοῦσι νεκραί. Ἡ ἐν τῇ προσευχῇ παράδοσις τῷ Θεῷ ἡμῶν αὐτῶν καὶ παντὸς, ὅ,τι πληροῖ τὴν ἡμετέραν ψυχὴν, εἶνε ἐσωτερικὴ καὶ ἀναγκαία ἔκφρασις καὶ ἀπόδειξις τῆς ἀγάπης· εἶνε τὸ μέγιστον δῶρον, ὅπερ δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν αὐτῷ· ἀλλ' εἶνε συνάμα καὶ τὸ μέγιστον δῶρον, ὅπερ δυνάμεθα νὰ λάβωμεν παρ' αὐτοῦ. Διότι ἐν τῇ προσευχῇ, ἐγκαταλείποντες τὸν κόσμον τοῦτον τοῦ προσκαίρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, εἰσερχόμεθα εἰς τὸν κόσμον τῆς αἰωνιότητος καὶ ἀναπνέομεν τὴν θείαν αὐτῆς αὔραν. Ἡ προσευχὴ εἶνε ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη ἀναπνοὴ τῆς ψυχῆς, ἥτις εἶνε ἐπίσης ἀναγκαία διὰ τὴν ζωὴν αὐτῆς, ὡς εἶνε ἀναγκαία διὰ τὴν ζωὴν τοῦ σώματος ἡ ἀναπνοὴ τοῦ ἀέρος τῆς γῆς. Ὁ κόσμος τοῦ Θεοῦ εἶνε κόσμος εἰρήνης καὶ δυνάμεως. Ἡ προσευχὴ ἐπιχέει ἐπὶ τοῦ βίου ἡμῶν τὸ πνεῦμα τῆς εἰρήνης· ἐν τῇ προσευχῇ ἡ ψυχὴ εἰρηνεύει· αἱ ἐσωτερικαὶ καταιγίδες καὶ τὰ πάθη κατευνάζονται, αἱ φροντίδες καὶ οἱ φόβοι, αἱ συγκινήσεις τῆς λύπης καὶ τῆς χαρᾶς καταπίπτουσιν. Ἀντλοῦμεν ἐντεῦθεν νέας δυνάμεις καὶ νέον θάρρος διὰ τὴν ζωὴν. Καθὼς ὁ ζωογόνος ἀήρ τῶν ὀρέων ἀναζωογονεῖ τὸ ἡμέτερον σῶμα, οὕτως ἡ προσευχὴ ἐνισχύει τὴν ἡμετέραν ψυχὴν διὰ νέου θάρρους πρὸς τὴν ζωὴν, ὥστε, ἐξερχόμενοι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐκείνου ἀγιαστηρίου, ἀσμένως ἐπαναλαμβάνομεν τὰ καθήκοντα, τὰς λύπας καὶ τὰ βάρη τοῦ ἐγκοσμίου βίου. Προσεύχεσθαι καὶ ἐργάζεσθαι ἐστὶ ζῆν. Προσευχὴ ὅμως καὶ ἐργασία δὲν πρέπει νὰ συνδέωνται μόνον ἐξωτερικῶς, ἢ νὰ διαδέχωνται ἀλλήλας ἐξ ὑπαμοιβῆς· ἀλλ' ἀνάγκη νὰ ὦσι πάντοτε συνημμέναι ἐσωτερικῶς, πάντοτε ἀπ'

ἀλλήλων ἀχώριστοι. Αὐταὶ δὲν ἀποκλείουσιν, ἀλλ' ἀπαιτοῦσιν ἀλλήλας, ὥς ὁ ἔσω καὶ ἔξω ἄνθρωπος, ὥς ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ἡ μὲν προσευχὴ ἀπαιτεῖ τὴν ἐργασίαν, ἡ δὲ ἐργασία τὴν προσευχὴν. Ἀνάγκη, ὅπως ἡ ἢ μὲν ἐργασία σῶμα τῆς προσευχῆς, ἡ δὲ προσευχὴ ψυχὴ τῆς ἐργασίας, ἐν γένει ψυχὴ τοῦ βίου. Τοιοῦτω δὲ τρόπῳ ἡ πεπερασμένη τοῦ ἀνθρώπου ζωὴ συνάπτεται μετὰ τῆς αἰωνιότητος, βυθίζεται εἰς αὐτὴν καὶ αὖθις προκύπτει ἐξ αὐτῆς. Ἐν τούτῳ ἔγκειται ἀληθῶς τὸ μεγαλεῖον τῆς προσευχῆς, ὅτι τὴν παροῦσαν πρόσκαιρον ζωὴν καθίστησι μέτοχον τῆς αἰωνιότητος καὶ τίθησιν εἰς ἄμεσον κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν οὐδὲν ἄλλο πρᾶγμα ἀνυψοῖ καὶ τιμᾷ τὸν ἄνθρωπον μᾶλλον τῆς προσευχῆς. Καὶ ταπεινοῦται μὲν ἀφ' ἑνὸς ὁ ἄνθρωπος δι' αὐτῆς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦ καὶ ἀνυψοῦται πρὸς αὐτόν. Εἶνε τῷ ὄντι μέγα πρᾶγμα τὸ νὰ συνομιλῇ ὁ ἄνθρωπος μετ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὑψίστου, τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, νὰ ποιῇ αὐτὸν συγκοινωνὸν εἰς τὰ ἰδιαίτερά του συμφέροντα, νὰ τῷ ἀνακοινῇ τὰς ἀνάγκας του, καὶ τὸ μέγιστον, νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν ἀποφάσεών του. Διότι, ὅταν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγῃ: «Θεοῦ ἐσμεν συνεργοί», ἐννοεῖ, ὅτι συντελοῦμεν εἰς ἀποτελεῖωσιν τοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ. Ἡ σύμπραξις δὲ αὕτη γίνεται διὰ τῆς προσευχῆς. Πῶς τοῦτο συμβαίνει, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ. Αἱ σχέσεις αὗται μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, οὔσαι ἀόρατοι, διεκφεύγουσι τὴν ἡμετέραν παρατήρησιν. Ἐπειδὴ ὁμοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν αὐτάς, δὲν ἔπεται ἐντεῦθεν, ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν· ἡ πραγματικότης των δὲν ἐξήρτηται ἐκ τῆς ἡμετέρας γνώσεως. Δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς προσευχῆς μετέχει τῆς θείας δυνάμεως, καὶ συντελεῖ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ παντός. Ἡ προσευχὴ εἶνε δυνάμις τις ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἣν ὁ Θεὸς λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ κυβερνήσει αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἀπείρῳ αὐτοῦ ἀγάπῃ καθυποβάλλει τὴν θείαν του δύναμιν εἰς τὴν δύναμιν ἑνὸς κρυφίου στεναγμοῦ, ὃν ὁ ἴδιος προεκάλεσεν. Ὁρθῶς εἶπεν ὁ Βινέτης, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει ὀνομάσει τὸν στεναγμὸν προσευχὴν, καὶ τὴν προσευχὴν δύναμιν, καὶ ὅτι ἡ θεία του δύναμις θέλει ὑποκύψει εἰς τὴν δύναμιν, ἣν ἔθετο εἰς ἓνα στεναγμὸν προερχόμενον ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου (8).

Ὁ Κάντιος υπέδειξεν, ὅτι ἡ προσευχή εἶνε ἐλαφρὰ περίοδος παραφροσύνης, διότι ὁ φωραθεὶς προσευχόμενος ταράττεται καὶ ἀμηχανεῖ, οἷον αἰσχυνόμενος, ἐπειδὴ κατελήφθη ἀσχολούμενος μόνος εἰς πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ δύο (9). Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν νὰ παραδεχθῇ τὴν προσευχὴν ἄνθρωπος μὴ παραδεχόμενος προσωπικὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ; Ὁ Κάντιος πρεσβεύει μὲν Θεὸν προσωπικόν, ἀπορρίπτει ὅμως πᾶσαν ζωσαν κοινωνίαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἡμῶν, καὶ ἀντ' αὐτῆς παραδέχεται τὴν εἰς τὸν ἡθικὸν νόμον ὑπακοήν. Ἀλλ' ὅσον βέβαιον εἶνε, ὅτι ὑπάρχει ζῶν προσωπικὸς Θεὸς καὶ ζῶσα προσωπικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτόν, τόσον βέβαιον εἶνε, ὅτι ἡ προσευχή ὑπάρχει φυσικὴ καὶ ἀναγκαία, καὶ ὅτι ἄνευ αὐτῆς οὔτε θρησκεία, οὔτε θρησκευτικὸς ἄνθρωπος δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ εἶνε μὲν ἀναντιρρήτον, ὅτι ἡ θρησκεία εἶνε ἀχώριστος ἀπὸ τῆς ἡθικῆς, ὁ Κάντιος ὅμως, ἀντικαθιστῶν τὴν προσευχὴν διὰ τῆς τυφλῆς ὑπακοῆς εἰς τὸν ἡθικὸν νόμον, συνέχεε δύο διάφορα πράγματα. Θρησκεία καὶ ἡθικὴ συμβαδίζουσιν ἀσυγχύτως, καὶ ὅπου λείπει ἡ δευτέρα, ἐκεῖθεν λείπει ἐξάπαντος καὶ ἡ πρώτη. Τοῦθ' ὅπερ ἐξέφρασεν ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ ἐπιστολῇ, ἐν ᾗ ἀποδεικνύει διὰ μακρῶν, ὅτι θρησκεία καὶ ἡθικὴ δὲν δύνανται νὰ χωρισθῶσι, λέγων (4, 20): «Ὁ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ὃν ἐώρακε, τὸν Θεόν, ὃν οὐχ ἐώρακε, πῶς δύναται ἀγαπᾶν; καὶ ταύτην τὴν ἐντολὴν ἔχομεν ἀπ' αὐτοῦ, ἵνα ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ». Ἡ μὲν ἀγάπη τοῦ πλησίον ἢ τοῦ ἀδελφοῦ εἶνε ἀναντιρρήτως ἡ ψυχὴ πάσης ἡθικῆς, ἡ δὲ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἡ ψυχὴ τῆς θρησκείας. Ἀμφότεραι εἶνε ἀχώριστοι ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' οὐχὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Ὁ Κάντιος περιέπεσεν εἰς μεγίστην πλάνην, περιστείλας τὴν θρησκείαν εἰς τὴν ἡθικὴν. Προῖόν τοῦ Ὀρθολογισμοῦ εἶνε ἡ σήμερον τόσον διαδεδομένη πλάνη, ὅτι δῆθεν τὸ οὐσιῶδες καὶ κύριον ἐν τῇ θρησκείᾳ ὑπάρχει ἡ ἡθικὴ, τὸ δὲ δόγμα εἶνε ἐπουσιῶδες καὶ ἀδιάφορον, ἐν ᾧ, κυρίως εἰπεῖν, οὔτε τὸ δόγμα, οὔτε ἡ ἡθικὴ εἶνε αὐτὴ ἡ θρησκεία. Ἡ μὲν ἡθικὴ σκοπὸν ἔχει τὴν ἡθικὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν

ἡθικὴν αὐτοῦ ἀφομοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, ἡ δὲ θρησκεία τοῦναντίον εἶνε ὁ ζῶν προσωπικός δεσμός, ἡ ζῶσα σχέσις καὶ ἀναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, δι' ἧς εὐρισκόμεθα ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναφέρομεν τὰ πάντα εἰς αὐτόν. Δύναται τις κάλλιστα νὰ ὀνομάσῃ τὴν μὲν ἡθικὴν καρπὸν τῆς θρησκείας, αὐτὴν δὲ τὴν θρησκείαν ῥίζαν τῆς ἡθικῆς. Δὲν δύναται τις ν' ἀποσπάσῃ τὴν ἡθικὴν ἀπὸ τῆς θρησκείας· διότι, ἅμα ὡς παύσῃ αὕτη ἔχουσα τὴν βάσιν καὶ τὴν ζῶσαν αὐτῆς πηγὴν ἐν τῷ Θεῷ, καταπίπτει ἀφ' ἑαυτῆς, ἀπόλλυσι πᾶσαν αὐθεντίαν, πᾶσαν δύναμιν, πᾶσαν ζωτικότητα. Καὶ καθὼς ὁ ἐκκοπεῖς ἐκ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ κλάδος δύναται μὲν ἐπὶ τινα χρόνον εἰσεῖτι νὰ θάλλῃ, ἐπὶ τέλους ὁμως, ἅμα στερηθῇ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον παντὸς ζωτικοῦ χυμοῦ, ξηραίνεται· οὕτω καὶ ἡ ἡθικὴ, ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τῆς θρησκείας, δύναται μὲν ἐπὶ τινα χρόνον νὰ ἐξακολουθήσῃ εἰσεῖτι χλοάζουσα, ἅμα ὁμως ἐξαντληθῇ πᾶσα τῆς θρησκείας ζωτικὴ ἰκμὰς, μαραίνεται καὶ ἀποθνήσκει.

Ἔστιν ἄρα οὐσία μὲν τῆς θρησκείας ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐσωτερικὴ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου, ἔκφανσις δὲ καὶ ἐξωτερικὴ αὐτῆς παράστασις ἡ προσευχή.

Ἐξετάσωμεν νῦν τὴν θέσιν τῆς θρησκείας ἐν τῷ βίῳ. Πολλοὶ φρονοῦσιν, ὅτι ἡ θρησκεία, ἐλκύουσα τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ τούτου κόσμου, ἐν ᾧ ζῶμεν, εἰς ἄλλον τινα κόσμον ὁράτον καὶ ὑπὲρ αἰσθησιν, βλάπτει σπουδαίως τὸν φυσικὸν βίον, τὰ καθήκοντα καὶ τὰ συμφέροντα αὐτοῦ. Ἡ ἰδέα αὕτη εἶνε ἐσφαλμένη. Ἡ θρησκεία εἶνε ἡ δύναμις καὶ τοῦ παρόντος γήενου βίου. Διότι, οὕσα ζῶσα κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶνε ἡ πηγὴ ὁλοκλήρου τοῦ ἡμετέρου βίου, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος αὐτοῦ, ἀποκαλύπτει τὰ πλέον κεκρυμμένα βάθη τοῦ ἡμετέρου ἔντος, ἀνοίγει τὴν πηγὴν τῶν ἐνδομυχωτάτων ἡμῶν ζωτικῶν δυνάμεων, καὶ διὰ τῶν ναμάτων αὐτῆς ποτίζει καὶ γονιμοποιεῖ ὁλόκληρον τὸν ἡμέτερον βίον, καὶ αὐτὸν τὸν πρόσκαιρον καὶ γήενον. Οὕτω λοιπὸν ἡ θρησκεία εἶνε ἡ δύναμις καὶ τοῦ φυσικοῦ βίου. Δὲν περιορίζει, ἀλλ' ἀναπτύσσει αὐτόν. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ἡ θρησκεία παρουσιάζεται ἐνίοτε ἐν τῷ προσώπῳ τι-

νῶν ἄγαν εὐσεβῶν ὡς ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου· τὸ σφάλμα ὅμως δὲν εἶνε τῆς θρησκείας, ἀλλ' αὐτῶν τούτων τῶν ἄγαν εὐσεβῶν, οἵτινες παραγνωρίζουσι τὰ ἀληθῆ αὐτῆς καθήκοντα. Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ θρησκεία εἶνε ἡ ἄρνησις παντός, ὅ,τι ἐν τῷ ἡμετέρῳ φυσικῷ βίῳ φέρει τὴν κηλίδα τῆς ἀμαρτίας. Καὶ δικαίως· διότι, ἐπειδὴ αὕτη εἶνε ὁ ἐν τῷ Θεῷ βίος, ὀφείλει ν' ἀρνήται πᾶν ἐν τῷ ἡμετέρῳ βίῳ ἀντίθεον. Αὐτὸν ὅμως τοῦτον τὸν φυσικὸν βίον, ὡς ἔπλασε καὶ θέλει αὐτὸν ὁ Θεός, ὡς εἶνε καθ' ἑαυτὸν ἀγαθὸς καὶ πηγὴ πλείστων ἀγαθῶν, οὐδόλως ἀρνεῖται, ἀλλ' ἀποδέχεται καὶ προάγει αὐτὸν εἰς τὴν μεγίστην καὶ λαμπροτάτην τοῦ ἀνάπτυξιν. Γονιμοποιεῖ αὐτὸν, ὡς τις θερμότατος ἥλιος, ὁ ὁποῖος προάγει ἐπὶ τῆς γῆς τὰ ὠραιότατα τῶν ἀνθέων. Συγχρόνως δ' ἐπιχέει ἐφ' ὅλων τῶν προΐόντων τοῦ γηίνου τούτου βίου τὴν εὐωδίαν ἀνωτέρου τινὸς ἀγιασμοῦ, ἅτε δὴ ἀναφέρουσα τὰ πάντα εἰς τὸν Θεόν. Ὅτι δὲ τῷ ὄντι ὁ ἀνθρώπινος βίος ὀφείλει τὴν ὠραιότητην καὶ πλουσιωτάτην ἀνάπτυξιν τοῦ τῇ θρησκείᾳ, μαρτυρεῖ αὐτῇ ἡ ἱστορία. Ἡ θρησκεία ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος γνωστὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰ ἀρχαιοτάτα μνημεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εὐρηναται εἰς στενότατον σύνδεσμον μετὰ τῆς θρησκείας. Ἐν τοῖς μητρικοῖς κόλποις τῆς θρησκείας ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον ὁλόκληρος ὁ πνευματικὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ὑψηλοτέρα ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου εἶνε θυγάτηρ τῆς θρησκείας, ἀλλὰ θυγάτηρ ἐνῆλιξ καὶ αὐτεξουσία, διότι ἔχει ἰδιαιτέραν τινὰ ἀποστολὴν καὶ ἴδια καθήκοντα. Ἀλλὰ, καὶ περ οὔσα ἐνῆλιξ καὶ αὐτεξουσία θυγάτηρ, μένει ὅμως ἀφωσιωμένη τῇ μητρὶ διὰ τῆς υἱικῆς ἀγάπης καὶ τοῦ υἱικοῦ σεβασμοῦ, ὡς ἀρμόζει θυγατρὶ μὴ παραγνωρίζουσα τὰ ἑαυτῆς καθήκοντα. Καὶ δύναται μὲν αὕτη καὶ ὀφείλει νὰ βαδίζῃ ἀνεξάρτητος τὴν ἰδίαν ὁδὸν, οὐδόλως ὅμως ἐπιτρέπεται αὐτῇ νὰ διαρρήξῃ ἀσεβῶς τοὺς πρὸς τὴν μητέρα θρησκείαν ἱεροὺς δεσμούς, διότι οὕτω παραβαίνει τὸ ἅγιον τοῦ Θεοῦ θέλημα καὶ ἐλκύει ἐφ' ἑαυτὴν ἀντὶ τῆς εὐλογίας τὴν ἀρὰν τοῦ Κυρίου. Ἡ θρησκεία οὐδὲν ἔχει δίκαιον νὰ βασιλεῇ ἐξωτερικῶς τῆς καθόλου ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ

νά προσδιορίζη αὐτῇ ἐκ τῶν προτέρων ὅρια καὶ σκοπὸν, ὀφείλει νά θεωρῇ αὐτὴν ὡς θυγατέρα ἐνήλικα, νά ἐξασκῇ ἐπ' αὐτῆς ἐσωτερικὴν μόνον ἐπιρροήν, ὥστε νά διατηρῇται πάντοτε ζῶν καὶ ἀκμαῖος ὁ συνέχων ἀμφοτέρας δεσμός.

Τὸν ἱστορικὸν ἐκεῖνον σύνδεσμον τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀνακαλύπτομεν εἰς ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἀρχαιοτάτη τοῦ πολιτισμοῦ ἱστορία οὐσιωδῶς εἶνε ἱστορία τῆς θρησκείας. Πᾶσα ἀνάπτυξις ἀνεφύη καὶ ἠῤῥησεν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῆς τῆς θρησκείας· οἱ λειτουργοὶ τῆς θρησκείας ὑπῆρξαν συνάμα καὶ προαγωγοὶ καὶ ἐπιμεληταὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ ἐπιστήμαι, ἡ νομοθεσία, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἱστοριογραφία ἦσαν ἔργον τῶν ἱερέων. Αἱ τέχναι ἐγεννήθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν πρὸς ὑπηρεσίαν τῆς θρησκείας. Βασιλεῖς τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς ἡ ἀρχιτεκτονική· αἱ λοιπαὶ ὑπηρετοῦν αὐτῇ δουλικῶς, καὶ μόλις μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον κατώρθωσαν ν' ἀποχωρισθῶσιν ἀπ' αὐτῆς καὶ ζήσωσιν ἀνεξάρτητοι. Ἡ ἀρχιτεκτονική ἐγεννήθη, ἀνετράφη καὶ ἠῤῥησεν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς θρησκείας. Περὶ τούτου μαρτυροῦσιν οἱ ἐντὸς βράχων λελαξευμένοι γιγάντειοι ναοὶ τῆς Ἰνδίας καὶ οἱ παγόδοι αὐτῆς, οἱ πολύστυλοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὑπερύψηλοι μητροπόλεις τῆς χριστιανωσύνης. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὰς λοιπὰς εἰκαστικὰς τέχνας. Ἡ γλυπτική, ἐν Ἑλλάδι, κατ' ἀρχὰς ἐνησχολεῖτο περὶ μόνην τὴν παράστασιν τῶν Θεῶν, καὶ μόλις πολὺ μετὰ ταῦτα ἐπεδόθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐγκοσμοῦ βίου. Ἡ ζωγραφικὴ ἔφθασεν εἰς τὸ μεσουράνημα αὐτῆς ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ· ἐξ αὐτῆς δὲ ἀνεπτύχθησαν τὸ πρῶτον τὰ ἐπίλοιπα εἶδη, καὶ πρὸ πάντων τὸ ὕψιστον αὐτῶν, ἡ ἱστορικὴ ζωγραφικὴ. Ἡ μουσικὴ ὑπηρετεῖ τῇ λατρείᾳ, καὶ ἡ ποίησις πρῶτον ἐξύμνησε τοὺς Θεοὺς καὶ ἔπειτα τοὺς ἥρωας· καὶ αὐτὸ δὲ τὸ θέατρον ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς εἰδὸς τι λατρείας ἐν τε τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ Γερμανίᾳ, ἐν ἣ ἀκόμη καὶ σήμερον παρίστανται ἐνιαχοῦ διάφορα θέματα, ἐκ τῆς Γραφικῆς ἱστορίας λαμβανόμενα. Ἐπαναλαμβάνω καὶ αὖθις, ὅτι εἶνε μωρία τὸ ν' ἀ-

παιτῇ τις, ὥστε ἡ καθόλου ἀνάπτυξις, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη νὰ φέρωσι χαρακτῆρα θρησκευτικόν, καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας νὰ προσδιορίζῃ τὴν τε διεύθυνσιν καὶ τὰ ὅρια αὐτῶν. Διότι, καὶ τοὶ ἀνεπτύχθησαν αὐταὶ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς θρησκείας, δὲν εἶνε ὁμοῦς ἀποκλειστικὸν αὐτῆς καὶ τοῦ πνεύματος τῆς προῖον, ἀλλ' ἀνέτειλαν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους τοῦ φυσικοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου· ἡ θρησκεία ὑπῆρξε μόνον ὁ οὐράνιος ἥλιος, ὅστις ἐθέρμανε τὰ σπέρματα αὐτῶν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ταχεῖάν των αὔξησιν, ἐφ' ᾧ αὐταὶ εὐγνωμονοῦσαι προσηλώθησαν εἰς ἐκείνην. Ἐκ πάντων τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ θρησκεία εἶνε ἡ πρώτη καὶ ἀρχικὴ ἐστία τοῦ βίου, τὸ θερμαντικὸν ἰσρὸν πῦρ τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πηγὴ θείων εὐλογιῶν διὰ τὴν γῆινον ζωὴν (10).

Ἡ ἱστορία διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι τὰ ἔθνη ὑπῆρξαν μεγάλα καὶ εὐδαίμονα, ἐν ὅσῳ ἦσαν ἀφωσιωμένα εἰς τὴν θρησκευτικὴν των πίστιν, τούναντίον δὲ, ἅμα ὡς ἐγκατέλιπον αὐτὴν, παρήκμασαν. Ὁ βίος τῶν ἐθνῶν παρομοιάζει τότε πρὸς φυτὸν, τὸ ὅποιον ἐστερήθη τῶν ζωτικῶν αὐτοῦ ἀνάμεων, ἐπαύσατο δεχόμενον τὴν ὀρέσσην τοῦ οὐρανοῦ, τὴν θερμότητα καὶ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς παρέχει ὡς πρὸς τοῦτο διδακτικώτατα παραδείγματα. Εἴπερ τις καὶ ἄλλος, ὁ λαὸς οὗτος εἶχε θεμελιώσει ὁλόκληρον τὸν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν αὐτοῦ βίον ἐπὶ τῆς θρησκείας. Ἐκ τῆς ἀφοσιώσεως αὐτοῦ εἰς τὸν Ἰεχωῦᾶ ἐξήρτητο ἡ ἐξωτερικὴ του εὐδαιμονία, ἡ ἀσφάλεια τοῦ πολιτικοῦ του βίου καὶ τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας. Τὸ βιβλίον τῶν Κριτῶν θέμα ἔχει τὴν ἰδέαν ταύτην, πῶς δηλονότι ἡ μὲν ἀπομάχρυνσις ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐτιμωρήθη διὰ τῆς πολιτικῆς δουλείας, ἡ δὲ πολιτικὴ ἀνακαίνισις δὲν ἐγένετο, εἰμὴ διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀνακαίνισεως. Οἱ Προφῆται τοῦ Ἰσραὴλ ἦσαν οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἔθνους. Βάσις τῆς πολιτικῆς αὐτῶν σοφίας καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτῶν λόγων ἦν πάντοτε, ὅτι ἡ θρησκεία καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶνε ὁ θεμέλιος λίθος καὶ ἡ ψυχὴ πάσης πολιτικῆς εὐπραγίας καὶ ἀνεξαρτησίας. Καὶ τῷ ὄντι ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ διάλυσις τοῦ κράτους αὐ-

τοῦ ὑπῆρξεν ἀποτελεσμα καὶ τιμωρία τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ δια-
φθορᾶς. Τὸν θεῖον τοῦτον νόμον, τὸν ἐφορεύοντα τῶν τυγχῶν τοῦ ἐκ-
λεκτοῦ λαοῦ, τὸν ὑπὸ τῆς Γραφῆς ἡμῖν ἀποκαλυπτόμενον, βλέπο-
μεν ἐφαρμοζόμενον καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώ-
μης. Ἀμφότεραι αὗται, ἅμα διαφθαρεῖσαι θρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς,
παρήχμασαν κοινωνικῶς τε καὶ πολιτικῶς, ἀπώλεσαν τέλος καὶ αὐ-
τὴν τὴν ἐθνικὴν των ἐλευθερίαν. Παρόμοια παραδείγματα εὐρίσκο-
μεν οὐκ ὀλίγα καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν νεωτέρων ἐθνῶν, εἰς τὰ ὅποια
μάλιστα σήμερον ἀνάγκη μεγίστη εἶνε νὰ ὑπομιμνήσκωμεν τὴν οὐ-
σιωδεστάτην τῆς θρησκείας σημαντικότητα.

Τὸ κύριον καὶ οὐσιῶδες ἐνασχόλημα τῆς ἡμέρας εἶνε νῦν ἡ πο-
λιτική. Δὲν μεμφιμοιρῶ διὰ τοῦτο, διότι αὕτη εἶνε ἐν τῶν σπου-
δαιοτάτων πραγμάτων καὶ ἀξία παντὸς ἐνδιαφέροντος, παρουσιάζου-
σα ἡμῖν πλεῖστα ὅσα σημαντικὰ προβλήματα εἰς ἐπίλυσιν. Ἀλλὰ
καθὼς ὅλαι αἱ ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὕτω καὶ ἡ
πολιτικὴ ζητεῖ νὰ εὕρισκῃται εἰς στενέτατον σύνδεσμον πρὸς ὅ,τι
ἐνδιαφέρει ἡμῖν τὰ μάλιστα, πρὸς τὴν θρησκείαν. Ὁρθῶς παρετή-
ρησεν ὁ Γκιζῶτος, ὅτι ἡ λύσις ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν
ζητημάτων ἐξήρτηται ἐκ τῆς λύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος.
Καὶ αὐτὸς ὁ Προυδὼν ὁμολογεῖ ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ: Ἐξ ο-
μολογήσεις ἐνὸς ἐπαναστάτου, ὅτι, ἅμα ἐμβαθύνων τις
εἰς τὰ πολιτικὰ ζητήματα, ἀμέσως προσκρούει εἰς τὴν θεολογίαν·
ἐννοεῖ διὰ τούτου τὴν θρησκείαν (11). Ἐν τούτοις δὲν εἶνε διόλου
ἄρθρον νὰ φρονῇ τις, ὅτι δῆθεν ἡ θρησκεία προδιαγράφει ὠρισμένην
τινὰ ὁμολογίαν πολιτικῆς πίστεως. Ὁμολογοῦμεν ὅμως, ὅτι αὕτη
εὔρηται εἰς ἄμεσον ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα· διότι
τὸ μὲν θρησκευτικὸν πνεῦμα σέβεται τὸ δίκαιον, τὸ δὲ ἐπαναστατικὸν
περιφρονεῖ αὐτό (12). Ἡ ἀντίθεσις δὲ αὕτη δὲν εἶνε πολιτικὴ, ἀλλ'
ἠθικὴ. Εἰς καθαρῶς πολιτικὰ ζητήματα οὐδόλως ἀναμιγνύεται ἡ θρη-
σκεία, εἰς οὐδὲν κατὰτάσσεται πολιτικὸν κόμμα· αὕτη δὲν εἶνε οὔτε
μοναρχικὴ, οὔτε δημοκρατικὴ, οὔτε δεσποτικὴ, οὔτε συνταγματικὴ·
διότι ἴσα ἴσα εἶνε θρησκεία καὶ ὄχι πολιτικὴ. Εἶνε ὅμως ἡ φύλαξ

τῆς ἀγιότητος τοῦ δικαίου καὶ τῆς αἰωνίου τάξεως, ἣν ὁ Θεὸς ἔθετο ὡς βάσιν παντὸς ἐπὶ τῆς γῆς κοινωνικοῦ βίου· εἶνε ἡ προστάτις αἰώνων ἀληθειῶν, νόμων καὶ κανόνων ἡθικῶν, ὑφ' ὧν ὀφείλει νὰ ὀδηγῇται καὶ φωτίζεται καὶ ἡ πολιτικὴ διάνοια, ἐὰν τῷ ὄντι ἐπιθυμῇ νὰ ἔχῃ τὴν πολιτικὴν αὐτῆς πεποιθήσιν ἐστηριγμένην ἐπὶ τῶν πραγματικῶν καὶ νομίμων σχέσεων καὶ ἀναγκῶν, καὶ ν' ἀκολουθῇ ὠρισμένην τινὶ διευθύνσει ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς.

Εἶνε ἀναντίρρητον, ὅτι ἤδη εἰσερχόμεθα εἰς νέαν περίοδον πολιτισμοῦ. Καὶ καθὼς ἡ νῦν λήγουσα περίοδος διεχωρίζετο τῆς τοῦ μεσαιῶνος διὰ τῆς ἐφευρέσεως τῆς πυρίτιδος καὶ τῆς τυπογραφίας, οὕτως ἡ νῦν ἀρχομένη νέα περίοδος τοῦ πολιτισμοῦ θέλει διακρίνεται τῆς ληξάσης διὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου, διὰ τοῦ ἀτμοῦ καὶ τοῦ τηλεγράφου. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται οὐχὶ εἰς ἐξωτερικά τινα γεγονότα, ἀλλ' εἰς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Θεὸς δὲν εἶνε ξένος εἰς τὰς μεγάλας ταύτας μεταβολάς, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διέπει τὰς τύχας τῶν λαῶν. Ὅφειλομεν νὰ ζητῶμεν καὶ ἀνακαλύπτωμεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν κυβερνῶσαν θεῖαν Πρόνοιαν, καὶ ὅσα αὕτη ἐπιβάλλει πρὸς ἐκπλήρωσιν ὁσημέραι ἀνώτερα καθήκοντα εἰς τὰς διαφόρους γενεάς. Δὲν πρέπει ὅμως ἀφ' ἐτέρου νὰ κλείωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπέναντι τῶν μεγάλων κινδύνων, οἵτινες ἀπειλοῦσι τοὺς μὲν καρποὺς τοῦ παρελθόντος νὰ καταστρέψωσι, τὴν δὲ ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τοῦ μέλλοντος νὰ παρεμποδίσωσι. Τοὺς κινδύνους τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ. Ὑποπτον πνεῦμα πάθους καὶ ἀρνήσεως, ὅπισθεν τῶν μεγάλων προόδων τοῦ παρόντος κρυπτόμενον, παραφυλάττει, ὥστε νὰ λαφυραγωγῇ τὰς ὠφελείας τοῦ μέλλοντος. Τὸ πνεῦμα τοῦτο θέλει καταβληθῇ οὐχὶ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ὕλικῆς δυνάμεως, ἀλλὰ διὰ τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, καὶ μάλιστα τῆς ὑψίστης αὐτῶν, τῆς θρησκείας· καὶ αἱ πρόοδοι τοῦ πολιτισμοῦ θέλουσιν ἐξασφαλισθῇ διὰ τὸ μέλλον πρὸς εὐτυχίαν τῆς ἀνθρωπότητος οὐχὶ δι' ἐξωτερικῶν διατάξεων, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ πνεύματος τοῦ πληροῦντος αὐτάς, διὰ τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας. Καὶ ἡμεῖς μὲν καθῆκον ἔχομεν πρᾶξαι πᾶν τὸ ἐφ' ἡμῖν,

ὥστε ἡ θρησκεία νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰς διαφορὰς ταύτας κινήσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου, εἰς ἃς νῦν παριστάμεθα, καὶ καταστῇ ἡ κινουσα καὶ ἀγιάζουσα αὐτάς· δύναιμι· οἱ δὲ ἀντιπρόσωποι καὶ προαγωγοὶ τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ὀφείλουσι νὰ μάθωσι καὶ πεισθῶσιν, ὅτι ὅλαι αὐτοῦ αἱ πρόοδοι, καθὼς καὶ πᾶσα καθόλου ἀνάπτυξις τοῦ φυσικοῦ πνεύματος, φέρουσιν ἐν ἑαυταῖς τὸν θάνατον καὶ οὐδεμίαν ἔχουσιν ἡθικὴν ἀξίαν, ὅταν μὴ ᾧσι συνδεδεμέναι πρὸς τὰς αἰωνίους ἐκείνας δυνάμεις, αἵτινες καλύπτουσι διὰ τῶν πτερύγων των ὅλας τὰς μεταβολὰς ταύτας τοῦ ἡμετέρου προσκαίρου βίου, παρέχουσαι αὐτῷ πᾶσαν ἀναγκαίαν ἐσωτερικὴν ἰσχὺν καὶ τὰς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ. Ἐπαναλαμβάνω καὶ αὖθις, ὅτι ἡ συμμαχία τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας εἶνε ζήτημα ζωῆς διὰ τὴν Εὐρώπην.

Τοιαύτη λοιπὸν εἶνε ἡ θέσις καὶ ἀξία τῆς θρησκείας ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ. Ἀλλ' ἂν αἱ ἀρχαῖαι θρησκείαι ἔσχον τοσαύτην δύναμιν, ὥστε, ἅμα πεσοῦσαι, συμπαρέσυραν μεθ' ἑαυτῶν ὀλοκλήρους κοινωνίας, ὅποیان δύναμιν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸν χριστιανισμόν, εἰς ὃν πᾶς ἐχέφρων, καὶ μὴ ὢν χριστιανὸς μὴδ' ἀποδεχόμενος θεῖαν ἀποκάλυψιν, ἀναγκάζεται ν' ἀπονεύμῃ τὴν πρώτην θέσιν μετὰ τῶν ὄλων τῶν ἄλλων;

ΛΟΓΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ.

Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ.

Επειδὴ ὅλαι αἱ θρησκείαι τοῦ κόσμου ἀντιποιοῦνται θείας τινὸς ἀποκαλύψεως, ὁῦλον γίνεται ἐντεῦθεν, ὅτι μία τις ἀποκάλυψις εἶνε ἀναγκαία, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουσιν ἀνάγκην ἀποκαλύψεως. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀνακηρύττει ἑαυτὴν ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ θρησκείαν, ἐπειδὴ ἀνακηρύττει ἑαυτὴν ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ ἀποκάλυψιν.

1. Ἐξετάσωμεν ἐν πρώτοις τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀποκαλύψεως.

Ἡ ἀποκάλυψις εἶνε αἷτημα τῆς φύσεως τοῦ τε ἡμετέρου λόγου καὶ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως· εἶνε διττὴ ἀνάγκη, ἀνάγκη τοῦ ἡμετέρου πνεύματος, ἀνάγκη τῆς ἡμετέρας ἠθικῆς φύσεως.

Ἀλλὰ μέχρι τίνος αὕτη εἶνε ἀνάγκη τοῦ ἡμετέρου πνεύματος;

Πλασθέντες διὰ τὸν Θεόν, ὀφείλομεν νὰ ζητήσωμεν, εὐρώμεν αὐτὸν καὶ ἔλθωμεν εἰς κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅπως δυνηθῶμεν νὰ φθάσωμεν πρὸς τὸν Θεόν, αὐτὸς ὁ Θεὸς ὀφείλει νὰ ἔλθῃ εἰς ὑπάντησιν ἡμῶν, νὰ μαρτυρηθῇ ἡμῖν, νὰ γνωστοποιηθῇ εἰς ἡμᾶς, ὅ ἐστι ν' ἀποκαλυφθῇ. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι πάντες φέρομεν ἐν ἡμῖν τὴν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ σφαιρίδωσιν καὶ φυσικὴν τινα γνῶσιν αὐτοῦ, ἥτις διὰ τῆς μελέτης τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας, ἐν αἷς ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀναπτύσσεται· ἀλλὰ πρὸς τὴν φυσικὴν ταύτην ἀποκάλυψιν ἀνάγκη νὰ συνενωθῇ καὶ ἄλλη τις ἀποκάλυψις θετικῇ, ἱστορικῇ. Διότι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα φύσει ζητεῖ ἀνώτερόν τι κῦρος, θείαν τινα ἐπιβεβαιώσιν τῶν ὑφίστων ἐκείνων ἀληθειῶν, ἐφ' ὧν ἐπερείδεται ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ βίου. Ἐχει ἀνάγκην ἀναμφισβητήτου βεβαιότητος περὶ τῶν ἀληθειῶν τούτων. Αἱ ἄλλαι θρησκείαι, ἐπινοήσασαι τοιαύτην τινα θείαν αὐθεντίαν, ἀνεγνώρισαν οὕτω τὴν ἀνάγκην αὐτῆς. Ἀλλὰ πλὴν τῆς αὐθεντίας ταύτης, ἔχομεν ἀνάγκην

προσέτι καὶ ἐτέρου τινός· ἀνάγκη, ὅπως ἡ ἐν ἡμῖν κοιμωμένη θεο-
 συνειδήσια διεγερθῇ, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἡμῶν σχέσις πρὸς τὸν Θεὸν
 ζωοποιηθῇ διὰ τινος ἱστορικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἰς ἡμᾶς.
 Διότι καθὼς ἡ ἠθικὴ ἡμῶν συνειδήσις δὲν διεγείρεται, εἰμὴ ἐπὶ τῇ
 παρουσίᾳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὕτω καὶ τὸ θρησκευτικὸν ἡμῶν αἶσθη-
 μα δὲν ἀναπτύσσεται, εἰμὴ διὰ τῆς θρησκευτικῆς μαρτυρίας καὶ
 πληροφορίας. Τότε μόνον, ὅταν ὁ Θεὸς παρουσιασθῇ εἰς ἡμᾶς καὶ
 μᾶς εἴπῃ: Ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου! τότε μόνον δυνάμεθα νὰ
 εἴπωμεν καὶ ἡμεῖς: Ναί, σὺ εἶ Κύριος ὁ Θεός μου! Αἱ πρῶται σελί-
 δες τῆς Γενέσεως περιέχουσιν ἐμβριθεστάτην ἀλήθειαν, διηγούμεναι,
 ὅτι ὁ Θεὸς ὠμίλει πρὸς τοὺς πρῶτους ἀνθρώπους, ὡς πατὴρ πρὸς
 τὰ τέκνα αὐτοῦ. Διότι καθὼς ὁ λόγος ὁ ἐν τῷ στήθει τοῦ μικροῦ
 παιδίου κοιμώμενος δὲν ἐξεγείρεται, εἰμὴ διὰ τοῦ λόγου, ὃν ἀκούει,
 οὕτω καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, δι' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη, δὲν δύνα-
 ται νὰ ἐξεγερθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ ἐν αὐτῷ, εἰμὴ διὰ τῆς προσωπικῆς
 καὶ ἱστορικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ πρώτη αὕτη ἀποκάλυψις
 εἶνε ἡ βάσις πάσης γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων,
 πάσης θρησκείας ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, καὶ αὐτῆς τῆς πλέον διεφθαρ-
 μένης καὶ πεπλανημένης. Ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν ἐπι-
 θεβαιοῖ τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Διότι ἡ θρησκεία κατὰ τοὺς παναρχαίους
 χρόνους κατεῖχε σχετικῶς πολλῶ ὑψηλοτέραν βαθμίδα, ἢ
 ἡ λοιπὴ πνευματικὴ ἀνάπτυξις. Ὅσον οἱ ἀρχαῖοι ἐθνικοὶ λαοὶ προ-
 ὦδουν ἐν τῷ πολιτισμῷ, τόσον παρήκμαζον ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ὁ-
 μολογεῖται ὑφ' ὅλων τῶν ἱστορικῶν, ὅτι ὅσω μᾶλλον ἀνατρέχομεν
 εἰς τὴν ἀρχαιότητα, τόσω μᾶλλον ὑψηλοτέραν καὶ καθαρωτέραν εὐ-
 ρίσκομεν τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν λοιπὸν δῆλον γίνεται, ὅτι
 ἡ πρωτόγονος θρησκεία δὲν ὑπῆρξε προτὸν τῆς πνευματικῆς ἀναπτύ-
 ξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀποκάλυψις καὶ δῶρον τοῦ Θεοῦ. Πᾶσα
 θρησκεία ἐπερείδεται κατ' ἀρχὴν ἐπὶ τινος πρώτης ἀποκαλύψεως, καὶ
 ἡ συνειδήσις τοῦ γεγονότος τούτου περιεσώθη μέχρι τοῦ Πλάτωνος
 καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ αὐτοῦ τοῦ Κικέρωνος (1).

Τὴν ἀποκάλυψιν ἀπαιτεῖ καὶ ἡ φυσικὴ μὲν κατάστασις τοῦ ἡμέ-

τέρου πνεύματος, πολλῶ πλέον ὅμως ἢ δύναμις τῆς πλάνης, ἥτις ἀναντιβρόχως, ἐγκολασθεῖσα εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν, διασφρατίζεται τε γνώσεις καὶ ιδέας ἡμῶν περὶ τῶν θείων πραγμάτων. Μόνος ὁ τυφλὸς δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν δύναμιν ταύτην τῆς πλάνης, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ὁποίας πάντες οἱ θνητοὶ στενάζομεν. Ὀλόκληρος ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος μαρτυρεῖ περὶ τοῦ γεγονότος τούτου τρανώτατα. Δὲν ὑπάρχει μωρία, ἥτις νὰ μὴν εὔρε τοὺς ὑπερασπιστὰς αὐτῆς. Καὶ ἐκεῖ δὲ, ὅπου ἐγκαυχῶνται, ὅτι ἡ σοφία ἔχει τὸν θρόνον αὐτῆς ἰδρυμένον, ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν φιλοσόφων, ἀντιλογίαι ἐγείρονται κατ' ἀντιλογιῶν, πλάναι κατὰ πλανῶν. Ὀλόκληρος ἡ μακροτάτη ἐκείνη πνευματικὴ ἐργασία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπέληξεν εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀβεβαιότητα, εἰς τὴν ἀμφιβολίαν καὶ τὴν ἀπόγνωσιν. Ἀπέβαλον πᾶσαν ἐλπίδα περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθείας, ἔστω καὶ ἐν τῇ γενικωτάτῃ αὐτῆς μορφῇ. Ἦδη ἐν τῇ Πλατωνικῇ Σχολῇ εἶχεν ἐκφρασθῇ ἡ συνειδήσις περὶ τῆς ἀναγκαιότητος θείας τινὸς ἀποκαλύψεως. «Ἀναγκαῖον οὖν ἐστὶ περιμένειν—λέγει ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδην ἐν τινι Πλατωνικῷ διαλόγῳ—ἕως ἄν τις μάθῃ ὡς δεῖ πρὸς Θεοὺς καὶ πρὸς ἀνθρώπους διακείσθαι.—Πότε οὖν παρέσται ὁ χρόνος οὗτος, ὃ Σώκρατες—ἐρωτᾷ ὁ Ἀλκιβιάδης—καὶ τίς ὁ παιδεύων; ἥδιστα γὰρ ἂν μοι δοκῶ ἰδεῖν τοῦτον τὸν ἀνθρωπον τίς ἐστίν.—Οὗτός ἐστιν ὃ μέλλει περὶ σοῦ—ἀποκρίνεται ὁ Σωκράτης—ἀλλὰ δοκεῖ μοι ὥσπερ τῷ Διομήδει φησὶ τὴν Ἀθηνᾶν Ὅμηρος ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀφελεῖν τὴν ἀχλύν,

Ὅφρ' εὖ γινώσκῃς ἡμὲν Θεὸν ἠδὲ καὶ ἄνδρα,
οὕτω καὶ σοῦ δεῖν ἀπὸ τῆς ψυχῆς πρῶτον τὴν ἀχλύν ἀφελόντα. . .»
«Δεῖν γάρ—λέγει ἀλλαχοῦ ὁ Πλάτων—περὶ αὐτὰ ἐν γέ τι τούτων διαπράξασθαι, ἢ μαθεῖν, ὅπῃ ἔχει, ἢ εὔρεῖν, ἢ, εἰ ταῦτα ἀδύνατον, τὸν γοῦν βέλτιστον τῶν ἀνθρωπίνων λόγων λαβόντα καὶ δυσεξελεγκτότατον, ἐπὶ τούτου ὁγούμενον ὥσπερ ἐπὶ σχεδίας κινδυνεύοντα διαπλεῦσαι τὸν βίον, εἰ μὴ τις δύναιτο ἀσφαλέστερον ἐπὶ βεβαιότερου ὀχήματος ἢ λόγου θείου τινὸς διαπορευθῆναι». Καὶ ἀλλαχοῦ. «Καθεύδοντες διατελοῖτε ἂν, εἰ μὴ τινα ἄλλον ὑμῖν ὁ Θεὸς ἐπιπέμψειε,

κρηδόμενος ὑμῶν» (2). Ἀφ' οὗ ὁ Κικέρων παρέθετο ὅλας τὰς περὶ τῆς ψυχῆς φιλοσοφικὰς γνώμας τῆς ἐποχῆς του, ἐπεσφράγισε τὴν ἀρίθμησιν αὐτῶν διὰ τῶν ἀκολουθῶν λόγων: «Καὶ τίς μὲν τῶν γνωμῶν τούτων εἶνε ἀληθὴς, μόνος ὁ Θεὸς τὸ γνωρίζει· τίς δὲ πιθανή, εἶνε μέγα ζήτημα. Πῶς δὲ εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίσῃ, ἢ εἴπῃ τίς τι θετικὸν περὶ τῆς θεότητος; Τὰ πάντα εἶνε πλήρη σκότους καὶ δυσκολίας». Ἀναγνωρίζει πρὸς τούτοις ὁ Κικέρων καὶ τὸν στενὸν σὺνδεσμον τὸν ὑπάρχοντα μετὰ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀμαρτίας: «Μικροὺς τινὰς μόνον σπινθῆρας γνώσεως ἔδωκεν ἡμῖν ἡ φύσις, καὶ τούτους ἀμέσως σθέννυμεν διὰ τῶν διεσθαρμένων ἡμῶν ἡθῶν καὶ πλάνων, ὥστε οὐδαμοῦ βλέπομεν τὸ φυσικὸν φῶς ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ καθαρότητι καὶ λαμπρότητι διαλάμπον» (3). Ὅπερ πρὸ πολλοῦ ἤδη παρατήρησεν ὁ Κικέρων, τοῦτο βλέπομεν ἡμεῖς σήμερον ἐναργέστερον διὰ τοῦ φωτὸς τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. Διότι ἀπέναντι τοῦ φωτὸς τούτου ἡ σκιά τοῦ ἀνθρωπίνου σκότους παρίσταται βαθυτέρα καὶ πυκνοτέρα. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαιρέσωμεν τῆς γενικῆς ταύτης ζοφώσεως μὴδ' αὐτὰς τὰς ἡθικὰς γνώσεις, περὶ ὧν πολλὰ καλὰ ἔχει τις εἰπεῖν. Διότι αὕτη ἡ ἡθικὴ τῆς ἀποκαλύψεως ἐξήγγισε κυρίως καὶ ἐνίσχυσε καὶ τὴν φυσικὴν ἡθικὴν κρίσιν. Αὐτὸς ὁ Κάντιος, ὅστις ὀλόκληρον τὸ σύστημα αὐτοῦ θεμελιοῖ ἐπὶ τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως, ὡμολόγησεν εἰλικρινῶς, ὅτι, ἂν τὸ Εὐαγγέλιον δὲν ἐδίδασκε τοὺς ἡθικοὺς νόμους ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ καθαρότητι, ὁ ἀνθρώπινος λόγος δὲν θὰ ἠδύνατο καὶ μέχρι νῦν νὰ κατίδῃ αὐτοὺς ἐν τοιαύτῃ τελειότητι (4).

Ἀλλὰ μόνῃ ἡ γενικὴ γνῶσις τῶν ἡθικῶν νόμων δὲν ἀρκεῖ· ἀπαιτεῖται προσέτι καὶ ἡ γνῶσις τοῦ μέσου τῆς ψυχικῆς σωτηρίας. Μόνῃ ἡ ἱερὰ ἀποκάλυψις ἀπεκάλυψεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν συγχωροῦσαν καὶ ἀγιάζουσαν χάριν τοῦ Θεοῦ. Τὴν ἰδέαν ταύτην τῆς χάριτος οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων συνέλαβεν οὐδ' ἐδίδαξεν εἰς τοὺς ὁμοίους αὐτοῦ, αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψεν αὐτὴν ἡμῖν καὶ ἐνέπνευσεν εἰς ἡμᾶς τοσαύτην βεβαιότητα περὶ αὐτῆς, ὥστε ἢ τε ἡμετέρα πίστις καὶ ὁ ἡμέτερος θρησκευτικὸς βίος ἐπὶ ταύτης κυρίως στηρίζον-

ται. Καὶ τῷ ὄντι πόθεν ἄλλοθεν ἡδυνάμεθα νὰ μάθωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶνε εὐσπλαγχνός, ἂν αὐτὸς οὗτος δὲν ἔλεγε τοῦτο εἰς ἡμᾶς; Τὴν μὲν δυνάμιν του, εἶνε ἀληθὲς, ὡς γεγονὸς, ἀνακαλύπτομεν ἐν τῇ δημιουργίᾳ τὴν εὐσπλαγχνίαν του ὅμως, ὡς ἀπόφασιν τῆς καρδίας του, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίσωμεν ἄφ' ἐαυτῶν, ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ φαντασθῶμεν; Καὶ ἐν τοσούτῳ ἡ βεβαιότης αὕτη εἶνε δι' ἡμᾶς ἡ ἀναγκαιοτάτη πασῶν· διότι εἰς τί δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡμῖν ἡ βεβαιότης περὶ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς μεγαλειότητος τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς βεβαιότητος περὶ τῆς εὐσπλαγχνίας αὐτοῦ;

Ἡ εὐσπλαγχνία τοῦ Θεοῦ εἶνε ἀνάγκη τῆς ἡμετέρας ἡθικῆς καταστάσεως· ὅθεν ἡ ἀποκάλυψις ἀποβαίνει αἴτημα τῆς [ἡμετέρας ἡθικῆς φύσεως: στηρίζεται οὐ μόνον ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ ἡμετέρου λόγου, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ἐπὶ τῆς διαστροφῆς καὶ διαφθορᾶς τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.

Ἀλήθεια κοινῶς παραδεδεγμένη ὑπάρχει ὅτι, ὅ,τι κάλλιστον καὶ ὕψιστον κεκτήμεθα, τοῦτο εἶνε δῶρον ἄνωθεν. Ὁ ποιητὴς Σχίλλερὸς πολλάκις ἐξέφρασε τὴν ἀλήθειαν ταύτην: "Ὁ,τι ὕψιστον, κατέρχεται ἄνωθεν δῶρον παρὰ τῶν Θεῶν". Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ ἐπισημότατα πνεύματα, τὰ ὅποια εἶνε τὸ κλέος καὶ τὸ καύχημα τῆς ἀνθρωπότητος, ἀνωμολόγησαν τοῦτο (5). Ἄν ἡ παρατήρησις αὕτη ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν φυσικῶν δώρων τοῦ πνεύματος, πόσω μᾶλλον πρέπει νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ἡμῶν βίου, ἐπὶ τῶν ἡμετέρων σχέσεων πρὸς τὸν Θεόν; Ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία ἡμῶν πρέπει νὰ ᾗ ἔργον καὶ δῶρον αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Δὲν δυνάμεθα ν' ἀπολαύσωμεν τὸν Θεόν, δὲν δυνάμεθα νὰ θελήσωμεν αὐτόν, ἂν ὁ ἴδιος δὲν προσφέρῃ ἐαυτὸν εἰς ἡμᾶς, ἂν ὁ ἴδιος δὲν προδιαθέσῃ τὴν ἡμετέραν καρδίαν καὶ θέλῃσιν πρὸς ὑποδοχὴν του. Ἄν τοῦτο καθ' ἐαυτὸ εἶνε ἀναγκαῖον, ἐννοεῖται, ὅτι εἶνε ἀναγκαιοτάτον ἐν τῇ παρουσίᾳ καταστάσει τῆς ἡθικῆς ἡμῶν φύσεως. Ὁ ἰσχυρότατος λόγος τῆς ἀναγκαιοτήτος τῆς ἀποκαλύψεως, καὶ δὴ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς σωτηρίας, κεῖται ἐν τῇ ἀμαρτίᾳ.

2. Ἐπιτραπήτω μοι νὰ λαλήσω ἐνταῦθα βραχέα τινὰ περὶ τῆς ἀμαρτίας.

Ἡ ἀμαρτία εἶνε γεγονός καθολικῶς ἀνεγνωρισμένον. Οὐ μόνον ἡ Ἁγία Γραφή μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶνε ἀμαρτωλοί, ἀλλὰ καὶ ἡ συνείδησις ἡμῶν ἐπιβεβαιοῖ τὴν μαρτυρίαν ταύτην, ἡ καθημερινὴ τοῦ βίου πείρα ἀποδεικνύει αὐτήν, καὶ ὅλοι οἱ λαοὶ ὁμοφώνως οἰκτεροῦσι τὴν ἡθικὴν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν. Πανταχόθεν ἀκούονται στεναγμοὶ διὰ τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσαν διάστασιν μεταξὺ τῆς βουλῆσεως καὶ τοῦ ἡθικοῦ αἰσθήματος. Γνωστὸν εἶνε τοῖς πᾶσι τὸ ἀρχαῖον ἐκεῖνο ἀξίωμα ἐνὸς Ῥωμαίου ποιητοῦ: *video meliora proboque, deteriora sequor*. «Βλέπω μὲν καὶ ἐπιδοκιμάζω τὸ ἀγαθόν, ἀκολουθῶ ὅμως τῷ κακῷ». Ἡ τὸ ἕτερον: *nitimur in velutū semper cupimusque negata*. «Σπεύδομεν πάντοτε πρὸς τὸ ἀθέμιτον καὶ ἐπιθυμοῦμεν τὸ ἀπηγορευμένον». Ἡ δύναμις τῶν παθῶν εἶνε τόσο μεγάλη καὶ ἰσχυρὰ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὥστε κατεξουσιάζει τοῦ ἡθικοῦ αὐτοῦ αἰσθήματος, καὶ μόνῃ ἡ καλὴ ἀνατροφή καὶ ἡ αὐστηρότης τοῦ νόμου δύνανται νὰ καταστείλωσιν αὐτήν. «Τὰς γὰρ ἐφ' ἡδονὴν ὁρμάς, καὶ πρὸς πόνον ὑποψίας—λέγει ὁ Πλούταρχος—οὐ θυραίας οὐδ' ὑπὸ λόγων ἐπεισάκτους, ἀλλ' ὥσπερ αὐτόχθονας οὔσας μυρίων παθῶν καὶ νοσημάτων πηγὰς, ἂν ἔᾳ τις ἀφέτους, ἢ πεφύκασι, χωρεῖν, καὶ μὴ λόγοις χρηστοῖς ἀφαιρῶν ἢ παρατρέπων καταρτύῃ τὴν φύσιν, οὐκ ἔστιν ὁ τῶν θηρίων οὐκ ἂν ἡμερώτερον ἀνθρώπου φανείη». Τοιαύτας μαρτυρίας εὐρίσκομεν πλείστας ὅσας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Καὶ αὐτὸς ὁ Κάντιος, ὅστις ποιεῖ ἐκκλησιν εἰς τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡθικὴν δύναμιν, καὶ θεωρεῖ τὴν συνείδησιν τοῦ καθήκοντος ἱκανῶς ἰσχυράν, ὥστε νὰ δαμάξῃ καὶ καθυποτάσῃ ὅλας τὰς ἐναντίας ὁρμάς, ποιεῖται λόγον περὶ τινος ῥιζικοῦ κακοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τὸ ὁποῖον εἶνε ἐρρίζωμένον ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἡμετέρου ὄντος καὶ διατελεῖ ἀνώτερον πάσης προσωπικῆς ἡμῶν ἀποφάσεως (6). Δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι, ὅσῳ ἀκριβέστερος καὶ ἡθικώτερος γίνεται ὁ ἄνθρωπος, τόσο ζωηρότερον αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐναντίαν ταύτην δύναμιν, καὶ ὅσῳ σπουδαιότερον καταγίνεται νὰ διορθώσῃ ἑαυτὸν, τόσο μᾶλλον ἀναγκάζεται νὰ στενάξῃ ἐπὶ τῇ ἀδυναμίᾳ του. Ἀλλὰ πλήρη γινώσιν τῆς ἀμαρτίας μόνος ὁ χριστιανὸς ἔχει· διότι ἐκ τῆς συγχω-

ρήσεως τοῦ ἐγκλήματος κατανοοῦμεν τὸ μέγεθος αὐτοῦ, καὶ ἐκ τῆς πάλης πρὸς τὴν ἁμαρτίαν πληροφοροῦμεθα περὶ τῆς πληρεστάτης δυνάμεως καὶ κυριαρχίας αὐτῆς. Τοῦλάχιστον ὅμως παραπλήσιον αἰσθημα τοῦ δεινοῦ τούτου πάθους καὶ τῆς ἁμαρτίας εὐρίσκομεν καὶ ἐκτὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ὅλων τῶν λαῶν εἶνε ἀνεξάντλητοι ἐν τοῖς θρήνοις των ἐπὶ τῇ ἀθλιότητι τοῦ παρόντος βίου. Καὶ εἶνε μὲν ἀναντίρρητον, ὅτι οὗτοι κυρίως θρηνοῦσιν οὐχὶ εἰδικῶς τὸ κακόν, τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν δύναμιν αὐτῆς, ἀλλὰ καθόλου τὰ δεινὰ τοῦ βίου, τὴν ἀθλιότητα τοῦ κόσμου τούτου· οὐχ ἤττον ὅμως βέβαιον εἶνε, ὅτι καὶ ἡ λύπη τῆς ἁμαρτίας καὶ τὸ ἀλγεινὸν συναίσθημα τῆς ἡμετέρας ἠθικῆς ἐνοχῆς καὶ ἀδυναμίας ἀποτελοῦσι μέρος τῶν θρήνων τούτων. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁλόκληρος ὁ βίος καὶ πάντα τὰ προϊόντα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀποπνέουσι φαιδρότητα καὶ εὐθυμίαν. Πολλάκις οἱ νεώτεροι ἐξέμνησαν τὴν γαλήνην καὶ ἱλαρότητα ταύτην ὡς προτέρημα ἐπέζηλον τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οὕτως ὁ Γοίθιος ἐν τῷ περὶ τοῦ Βιγκελμάννου συγγράμματι αὐτοῦ ἐξεθείασε τὴν ἀκμαίαν ὑγιείαν τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων. Καὶ οἱ ἡμέτεροι δὲ νέοι κήρυκες τοῦ μὴ χριστιανικοῦ ἐκείνου Ἀνθρωπισμοῦ, ὡς ὁ Δαβὶδ Στράους, ἐγκωμιάζουσι τὴν ὑγιᾶ εὐαισθησίαν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἐπιδεικνύουσιν αὐτὴν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ ὡς ἰδανικὸν ἀνέφικτον (7). Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι παρέρχονται ἐν σιωπῇ τὴν βαθεῖαν ἐκείνην μελαγχολίαν τὴν διήκουσαν δι' ὀλοκλήρου τοῦ βίου τῶν ἐλλήνων, ἧς οἱ μὲν χαρακτῆρες εἶνε ἐγκεχαραγμένοι ἀνεξάλειπτοι ἐπὶ τῶν μεγίστων ἀριστουργημάτων τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης, ὁ δὲ βαρύθυμος τόνος καθίστησι τόσον συγκινητικὴν τὴν Ἑλληνικὴν ποίησιν. Ὁ θρηνώδης οὗτος τόνος ἀντηχεῖ ὡς πρόρρησις μελλούσης τινὸς ἐποχῆς, ἥτις μέλλει νὰ φέρῃ τὴν ἀληθῆ συνδιαλλαγὴν. Καὶ ἐν τούτῳ κυρίως κεῖται ἡ ἐμβριθεία, ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐπομένως δὲ καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ. Ἰσα ἴσα, ἐπειδὴ οὗτος δὲν γνωρίζει τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως, διὰ τοῦτο καλύπτει διὰ τοῦ πένου τῆς ἱλαρότητος τὰς λύπας τοῦ βίου καὶ ἀποκρύπτει ἀπὸ τῶν

ἑμμάτων αὐτοῦ ὅλον τὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης ἰσχυρότητος. Τὴν ἰδέαν ταύτην παρέστησεν ἐπιτυχέστατα ὁ Λεωνὸς ἐν τῷ ποιήματι αὐτοῦ «Ὁ Σαυοναρόβλας»:

«Αἱ ὠραῖαι τῶν Ἑλλήνων τέχνη ἀλλο τι ἐνόουν,
Τὸν δ' ἡμέτερον Σωτῆρα καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ ἠγνόουν·
Δι' αὐτὸ περὶ τὰ ἔργα παίζουσαι ἐνησχολοῦντο,
Τῶν τῆς λύπης δὲ ἀβύσσων λόγον οὐποτ' ἐποιοῦντο. —

Θέλγητρον κατ' ἐμὴν γνώμην, δι' οὗ συγκινεῖ βαθέως,
Τοῦτο μέγιστον καὶ πρῶτον ἔχει κόσμος ὁ ἀρχαῖος·
Τὰ ἡμέτερ' ὑποκλέπτει δάκρυα ἀγέπαισθήτως,
Οὐκ ἰσχύων δ' αὐτὰ στῆσαι, ἐξ ῥέειν ἀκρατήτως».

Ἀλλὰ καὶ παρ' ὅλα τὰ φαινόμενα ταῦτα τῆς ἰλαρότητος καὶ εὐθυμίας, γοεροὶ στεναγμοὶ ἀκούονται κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν. Ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἕλληνες ποιηταὶ ἀμιλλῶνται πρὸς ἀλλήλους, τίς πλέον τῶν ἄλλων νὰ θρηνησῇ τὴν ἀθλιότητα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου — ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου, τοῦ πρώτου ὀνομάσαντος τὸν ἀνθρώπον ἀθλιέστατον πάντων τῶν ὄντων, μέχρι τοῦ τελευταίου. Ἀναφέρεται ὡς ἀπόφθεγμα πολλῶν σοφῶν τὸ ἀκόλουθον:

«Τὸ μὴ γενέσθαι μὲν κράτιστόν ἐστ' αἰεὶ,
Ἐπὶ γέννηται δ', ὡς τάχιστ' ἔχειν τέλος».

Ὁ δὲ Ῥωμαῖος Πλίνιος λέγει, ὅτι μόνος ὁ ἀνθρώπος μεταξὺ πάντων τῶν δημιουργημάτων «χαιρετίζει τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεώς του διὰ κλαυθμῶν καὶ δακρύων» — ὥσανεὶ προσθάνετο τὰ ἀναμένοντα αὐτὸν δεινὰ. Εἰς τὰ φυσικὰ ταῦτα δεινὰ προστίθησιν ὁ Πλίνιος καὶ τὰ ἠθικὰ καθόλου κακὰ τὰ καταθλίβοντα τοὺς ἀνθρώπους. «Διὰ τοῦτο ἕκαστος ἐξ ἡμῶν — λέγει ἀλλαχοῦ — ἄς παρηγορηται πρὸ πάντων διὰ τῆς ιδέας, ὅτι τὸ μέγιστον πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὅσα ἡ φύσις ἐδωρήσατο τῷ ἀνθρώπῳ, εἶνε ὁ ἑγκαιρος θάνατος, καὶ τὸ μέγιστον πλεονέκτημα ἡ δύναμις τοῦ δέχεσθαι αὐτὸν κατὰ βούλησιν». Τὸ γνωστὸν ἀπόφθεγμα τοῦ Μενάνδρου: «Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος», ἐφέρετο εἰς τὰ στόματα πάντων. Τὸ ἀπό-

φθεγμα τοῦτο ἐξεπληρώθη κατὰ γράμμα ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐπὶ τοῦ Ἀχιλλέως, ἐν δὲ τῷ τέλει αὐτῆς ἐπὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀμφοτέρω τὰ πρόσωπα ταῦτα, ἐν οἷς, καθὰ κάλλιστα καὶ εὐφυέστατα παρατήρησεν ὁ Ἑγελος, ἐγκατοπτρίζεται ὁλόκληρος ἡ φύσις καὶ ὁ βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, φέρουσι τὴν σφραγίδα χαρakterος ὅπως ἐλεγειακοῦ. Καὶ καθὼς οἱ Ἕλληνες, οὕτω καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι πεπολιτισμένοι λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος, ἰδίᾳ δὲ μάλιστα οἱ Ἰνδοὶ, φέρουσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου αὐτῶν ἐγκεχαραγμένον τὸν τύπον τῆς μελαγχολίας (8).

Ἄλλ' ἐξ ὧν τούτων τῶν θρήνων ἐπὶ τῇ ἀθλιότητι τοῦ ἀνθρωπίνου βίου λείπει τὸ ἀληθὲς κέντρον. Ἡ ἡμετέρα ἠθικὴ συνειδήσις εἶνε πολλῷ ὀξυτέρα ἢ ἡ τῶν ἀρχαίων. Ἡμεῖς γνωρίζομεν, ὅτι τὸ κύριον κακὸν τοῦ βίου εἶνε ἠθικῆς φύσεως—ἡ ἁμαρτία.

«Οὐ φέρετ' ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ὁ βίος τὰ πρωτεῖα,

Μέγιστον ὅμως τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ ἁμαρτία».

Πλὴν ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχαιότης δὲν ἐστερεῖτο παντάπασι τῆς συνειδήσεως τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ. Ὅσω μᾶλλον αὕτη ἐπιπτεν ἠθικῶς, τόσω πλέον ὠρισμένως καὶ ἐξεφράζετο περὶ αὐτοῦ. «Πάντες ἐσμὲν πονηροὶ, λέγει ὁ Σενέκας. Ὅ,τι τις μέμφεται τοῖς ἄλλοις, τοῦτο ἀνευρίσκει ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ κόλποις. Πονηροὶ ὄντες, ζῶμεν μετὰξὺ πονηρῶν» (9).

Ἔστιν ἄρα ἡ ἁμαρτία καθολικὸν γεγονὸς, καὶ ὁ δὴ τὸ χεῖριστον τῶν κακῶν, ἐπειδὴ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ βίου πᾶν θέλγητρον καὶ πᾶσαν ἀξίαν.

Τὴν δύναμιν ταύτην τῆς ἁμαρτίας βλέπομεν βασιλεύουσαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν. Ἀρχαῖον πρόβλημα, τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι προβαλλόμενον, εἶνε ἡ καταγωγὴ τοῦ κακοῦ. Ἡ Ἀγία Γραφή δίδει εἰς τοῦτο τὴν ἀπλουστάτην λύσιν (10). Ἡ ἁμαρτία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατάγῃται μῆτε ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, διότι οὗτος εἶνε ὁ Ἅγιος καὶ Ἀγαθός, μῆτε ἐκ τῆς φύσεως, τῆς ὕλης ἢ τοῦ σώματος κ. τ. ὁ., διότι καὶ ἡ σωματικὴ καὶ αἰσθητὴ φύσις εἶνε δημιουργημα τοῦ Θεοῦ. Μόνον λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου δυνατόν νὰ ἔχῃ αὕτη τὴν καταγωγὴν, ἐκ τινος ἐλευθέρας αὐτοῦ

πράξεως, ἔκ τινος πτώσεως ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ καθαρότητος καὶ τοῦ ὕψους, τὰ ὁποῖα φέρομεν ἐν ἡμῖν οὐχὶ πλέον ὡς πραγματικότητα, ἀλλ' ὡς ἀπαίτησιν τῆς ἡμετέρας φύσεως, ὡς ἀνταύγειαν δύσαντος Ἡλίου, ὡς ἀνάμνησιν ἀπολεσθείσης εὐδαιμονίας—ἀνάμνησιν, ἥτις διήκει διὰ τῶν παραδόσεων ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς. Πανταχοῦ εὐρίσκομεν λόγους καὶ μύθους περὶ τινος ἐν ἀρχῇ μακαρίας καταστάσεως, ἐξ ἧς ἐξέπεσε μετὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος, ἁμαρτήσας. Παρ' ἅπασιν τοῖς ἔθνεσι, μάλιστα ἐν τῇ ἀνατολῇ, ὅλαι αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι στηρίζονται ἐπὶ τῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας ταύτης (11).

Αἱ εἰδήσεις τῆς ἁγίας Γραφῆς παριστῶσι τὴν ἁμαρτίαν τῶν πρωτοπλάστων ὡς ἀποτέλεσμα ἐξωτερικοῦ πειρασμοῦ, εἰς ὃν οὗτοι περιέπεσον. Κατὰ τὴν Γραφὴν ἐμεσολάβησεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πτώσει πλάνος τις πνευματικὴ δύναμις ὅλως ἀνεξάρτητος τοῦ ἀνθρώπου—θεωρία, ἥτις μετὰ ταῦτα ἔλαβε μορφήν δόγματος καὶ ἔσχε μεγίστην σημαντικότητα ἐν τῇ Νέᾳ Διαθήκῃ. Ἀλλ' οὐδεμία ἄλλη τῆς Γραφῆς διδασκαλία δηγεῖρε τοσοῦτον τὴν ἀντιπάθειαν τοῦ νεωτέρου πνεύματος, ὅσον αὕτη. Καὶ ὁμολογοῦμεν μὲν ἅπ' ἐνός, ὅτι, ὅσάκις ἡ διδασκαλία αὕτη, κακῶς ἐννοουμένη, ὑπηρετεῖ τῇ δεισιδαιμονίᾳ καὶ τῷ φανητισμῷ, ἡ χρησιμεύει πρὸς ἄρσιν τῆς εὐθύνης διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, τότε δικαίως ἡ ἠθικὴ ἡμῶν συνείδησις ὀφείλει νὰ κατεξάνίσταται κατὰ τῶν τοιούτων ὑπερβολῶν· φρονοῦμεν ὁμῶς ἅπ' ἐτέρου, ὅτι τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητος ἀπαιτεῖ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ θεωρῇται ὡς ἐξαπατηθεὶς, καὶ οὐχὶ ὡς ὢν αὐτὸς οὗτος ἡ πρώτη αἰτία τῆς ἁμαρτίας· ὁ ἄνθρωπος δὲν συνταυτίζεται μὲ τὴν ἁμαρτίαν, δὲν εἶνε ὁ ἴδιος Σατανᾶς. Διότι ἄλλως αὐτὸς οὗτος θὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σωθῇ. Ἀλλ' εὐλογητὸς ὁ Θεός, ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ σωθῇ, δύναται νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας αὐτοῦ. Ἄρα τὸ κακὸν δὲν ἐξῆλθεν ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' εἰσῆλθεν εἰς αὐτόν. Τοῦτο δὲν ἐλαττοῖ τὴν ἐνοχὴν του, ἀλλὰ μετριάζει μόνον τὰς συνεπείας αὐτῆς, καὶ ἡ ἁμαρτία αὕτη καθ' ἑαυτὴν παρίσταται εἰς τὰ ὅμματα ἡμῶν πολλῶ βαρυτέρα καὶ

θεωραώτερα, καθ' ὅσον βλέπομεν, ὅτι δὲν περιορίζεται ἐντὸς ἡμῶν, ἀλλ' ὡς δύνამις ἀντικειμενικῇ, ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχουσα, βασιλεύει ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ρίπτει τὴν σκιάν αὐτῆς ἕως καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἐνδομυχώτατον πνευματικὸν ἡμῶν βίον.

Πολλαχῶς ἐσκανδάλισε τὰ ἐλεύθερα πνεύματα ἡ θεωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καθ' ἣν ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία παρίσταται ὡς ἐξωτερικὸν αἰσθητὸν γεγονός, σχεδὸν ὡς πρᾶξις τις παιδαριώδους, καὶ ὁμῶς σχοῦσα σπουδαιότατα ἀποτελέσματα δι' ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ περιοριζώμεθα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μόνον γεγονός· ὀφείλομεν νὰ διεισδύωμεν διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τούτου καλύμματος εἰς αὐτὸ τὸ ἡθικὸν γεγονός τὸ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ συντελεσθὲν, ὅπερ πραγματικῶς ἔχει μεγίστην καὶ σπουδαιότατην σημασίαν. Καὶ τῷ ὄντι ἐὰν φαντασθῶμεν τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ζῶντα μὲν κατ' ἀρχὰς ἐν πληρεστάτῃ καὶ μακαρίᾳ ἁρμονίᾳ μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀρχόμενον δ' ἔπειτα ν' ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης τοῦ Δημιουργοῦ καὶ ὑποθέτοντα, ὅτι ἐκ φθόνου ὁ Θεὸς ἀπαγορεύει αὐτῷ ἐν ἀγαθόν, ἐξ οὗ ἐξήρτηται ἡ μέλλουσα αὐτοῦ εὐδαιμονία, ἐπαμένως ἀπορρίπτοντα τὴν θείαν ἐντολὴν καὶ ἀναλαμβάνοντα ἐφ' ἑαυτὸν τὸ ἴδιον μέλλον, τὸ ὁποῖον νομίζει ὅτι δύναται νὰ πραγματώσῃ διὰ τῆς παρακοῆς εἰς τὸ θεῖον θέλημα—οὕτω δὲν εἶνε φυσικὸν ἐπόμενον νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς διαγωγῆς του ταύτης διέστρεψε πᾶσαν ἀληθῆ υἱϊκὴν του σχέσιν πρὸς τὸν οὐράνιον του Πατέρα, τὸν Θεόν, ἡρνήθη αὐτὸν, καὶ ὡς ὁ ἄσωτος υἱὸς, ἀφείς ἐσωτερικῶς τὴν πατρικὴν οἰκίαν, ἀνεχώρησεν εἰς χώραν ξένην μακρὰν τοῦ Θεοῦ; Τί παράδοξον, ἐὰν οὕτω πῶς ἐκρημνίσθῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἄβυσσον τῆς δυστυχίας καὶ ἀθλιότητος; Μὴ ἐχώμεθα λοιπὸν τοῦ ἐξωτερικοῦ μόνον γεγονότος τῆς πτώσεως—διότι τοῦτο οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν καὶ εὐκόλως ἐξηγεῖται ἐκ τῆς νηπιτικῆς καταστάσεως, εἰς ἣν ἔζων οἱ πρωτόπλαστοι, ἀλλ' ἄς σταθμίζωμεν προσηκόντως τὴν ἐσωτερικὴν ἡθικὴν σημασίαν τοῦ πράγματος. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔχει σημασίαν τραγικῆς καταστροφῆς διὰ τὸν βίον ὁλοκληρίου τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὸ προπατορικὸν ἐκεῖνο ἀμάρτημα ὑπῆρξεν ὀλέθριον δι' ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος, διότι ἐπράχθη ὑπὸ τοῦ προπάτορος, ὅστις ἀντε-
προσώπευε καὶ συνεκεφαλαίου, οὕτως εἰπεῖν, ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπό-
τητα. Πάντες συναισθανόμεθα, ὅτι ἡ πρᾶξις ἐκείνη ἀποβλέπει πάν-
τας ἡμᾶς, ὅτι δὲν εἶνε τυχαία καὶ ἀδιάφορος, ἀλλ' ὅτι ἐνεχόμεθα εἰς
αὐτὴν σπουδαίως, ὥς τοῦτο συμβαίνει πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐπὶ
πράξεων γινομένων ὑπὸ ἀντιπροσώπων ὁλοκλήρου κοινότητος. Ὅτι
δὲ ἐνεχόμεθα εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην, τοῦτο μανθάνομεν. ἔργῳ ἐκ
τῶν συνεπειῶν αὐτῆς. Διότι πάντες πάσχομεν ὑπὸ τὸ βάρος
αὐτῆς καὶ ἀποτίομεν δίκην δι' αὐτήν. Καὶ τῷ ὄντι τίς δύναται ν'
ἀρνηθῆ, ὅτι ὑπάρχει ἐν ἡμῖν ἐκ πρώτης ἀρχῆς κακὴ τις κλίσις, ἥτις
καὶ παρὰ τὴν θέλησιν ἡμῶν ἐκδηλουμένη ἐξωτερικῶς προδίδωσι τὴν
ἐν ἡμῖν ἐρρίζωμένην ἁμαρτίαν; Ἀναμφιβόλως τὸ παιδίον ἔχει τινὰ
ἀθωότητα καὶ αὐταὶ αἱ κακοτροπῖαι του πολλάκις εἶνε χαρίεσταται·
ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἀθωότητα ταύτην καὶ τὸ χαρίεν τοῦτο οὐχὶ σπανίως
υποκρύπτεται ῥιζικὴ τις κακία. Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν γνωμικὸν λέγει·
«Ὁ μὴ δαρεῖς ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται». Καὶ ἡμεῖς δὲ πάντες φρο-
νοῦμεν, ὅτι δὲν εἶνε καλὸν ν' ἀφίνηται ἡ φύσις ἐλευθέρᾳ ἐν τῇ ἀνα-
πτύξει αὐτῆς, διότι ἄλλως αὐξανόμενα καθ' ὑπερβολὴν τὰ ζιζάνια
καταπνίγουσι τὸ καλὸν σπέρμα. Οὕτω δὲ ἀναγνωρίζομεν, ὅτι τῷ
ὄντι ἡ νεότης υποκρύπτει ἐν ἑαυτῇ ἐκ πρώτης ἀρχῆς πολλὰ κακὰ
σπέρματα. Καὶ τίς ἀγνοεῖ, ὅτι πάντες ἀνεξαιρέτως, ὅσω μᾶλλον
προοδεύομεν ἐν τῇ ἠθικῇ ἡμῶν τελειοποιήσῃ, τόσω μᾶλλον ἀνακα-
λύπτομεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς τὴν κληρονομικὴν, ἐκείνην διαφθοράν, μέ-
χρις οὗ τέλος πάντων καταντήσωμεν εἰς τὴν πεποίθησιν, ὅτι οὐδεμία
ὑπάρχει ἁμαρτία, ἥς τὰ πρῶτα σπέρματα νὰ μὴ φέρωμεν ἐν ἡμῖν;

Ἡ διεφθαρμένη αὕτη ἠθικὴ φύσις, τὸ «ῥιζικὸν τοῦτο κακόν», ὥς
τὴν ὀνομάζει ὁ ἠθολόγος Κάντιος, εἶνέ τι πλεον ἢ ἀπλῶς ἡ δύναμις
τῆς ἡμετέρας αἰσθητικῆς φύσεως. Εἶνε πνευματικὴ τις δύναμις ἠ-
θικῆς διαφθορᾶς· εἶνε κακὴ τις κλίσις καὶ διεύθυνσις τῆς ἡμετέρας
βουλήσεως. Καὶ ἵνα εἴπωμεν τὸ χεῖριστον σινάγμα δὲ καὶ ἀληθέστατον
πάντων, πάντες ἐσμέν εἰκοθεν ἐγκρίσται—ἀλλ' ὑπὸ διαφόρους μόνον

μορφάς. Τὸ ἐγωϊστικὸν τοῦτο στοιχεῖον ἀναμιγνύεται εἰς πάντα, καὶ εἰς αὐτὰς τὰς καλλίστας ἡμῶν ἀρετὰς καὶ διαφθείρει αὐτάς, καὶ μόνον ὑπὸ τῆς ἡμετέρας εὐθυδικίας καὶ αὐταρκειας καταβάλλεται.

Ἀπὸ τῆς διεφθαρμένης ταύτης φύσεως δὲν δυνάμεθα ν' ἀπαλλάξωμεν αὐτοὶ ἑαυτούς. Ναι μὲν ἔχομεν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ διαθέτομεν τὴν ἠθικὴν δύναμιν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως, ἀλλ' ἡ ἠθικὴ αὕτη συνείδησις δὲν δύναται ν' ἀπαλλάξῃ ἡμᾶς τῆς ἁμαρτίας, μᾶς ἐξελέγγει μόνον ἁμαρτάνοντας· ἐπιτάσσει καὶ τιμωρεῖ ἡμᾶς, οὐδόλως ὅμως μᾶς ἐλευθεροῖ. Ἡ δὲ δύναμις τῆς ἡμετέρας βουλήσεως χρησιμεύει μὲν ἡμῖν, ὅπως κρατῶμεν ἡμῶν αὐτῶν, καὶ ἀληθῶς ἡ ἐγκράτεια εἶνε μέγα πρᾶγμα, οὐδόλως ὅμως μεταβάλλει τὴν κακὴν κλίσιν τῆς ἡμετέρας καρδίας. Ῥίπτομεν αὐτοὶ ἑαυτούς εἰς τὰ δεσμά· ἀλλὰ, γινόμενοι δοῦλοι τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὐδαμῶς φθάνομεν εἰς τὴν ἀληθεῖ ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Αὐτὴ ἡ καρδία ἡμῶν πρέπει ν' ἀλλοιωθῇ, αὐτὴ ἡ βούλησις ἡμῶν πρέπει νὰ λάβῃ ἄλλην διεύθυνσιν, ὅπως βελτιωθῶμεν. Ὁ Κάντιος ἠρκέσθη νὰ διδάξῃ, ὅτι ἕκαστος ὀφείλει νὰ πράττῃ ἐναντίον τῶν ἰδίων κλίσεων· ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν κεῖται βέβαια ὁ ὕψιστος βαθμὸς τῆς ἠθικῆς. Ὅθεν ὀρθῶς ὁ Σχίλλερὸς ἀντέταξε κατὰ τῆς ιδέας ταύτης:

«Τὸ νικῆσαι τὴν καρδίαν οὐ μικρὸν ἐγὼ νομίζω,
ἐπαινῶ τὸν νικητὴν·

Τὸν δὲ διὰ τῆς καρδίας θρίαμβον εὐρίσκω μείζω,
ἀγαμὶ τὸν ἀθλητὴν».

Ἄλλ' ἵνα ἡ νίκη αὕτη κατορθωθῇ, ἀνάγκη ὅπως ἡ καρδία ἡμῶν ἐπανέλθῃ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ κανονικὴν αὐτῆς κατάστασιν. Τίς ὅμως δύναται νὰ κατορθώσῃ τὸ τοιοῦτο διὰ μόνων τῶν οἰκείων δυνάμεων; Ὁ Σχίλλερὸς περιέμενε τὴν σωτηρίαν ἐκ τῆς Αἰσθητικῆς, ἣν ἔθετο εἰς τὴν θέσιν τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς τοῦ Καντίου. «Πρέπει, ἔλεγε, νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν πατρίδα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας διὰ τῶν χρυσῶν πυλῶν τοῦ ὠραίου». Τὸ σφαλερὸν ὅμως τοῦ συστήματος τούτου ἐξηλέχθη ἀμέσως (12). Οὐδεμία φυσικὴ δύναμις, οὐδεμία ἰσχὺς τοῦ ἡμετέρου πνεύματος δύναται νὰ πλάσῃ ἐξ

ἡμῶν νέους ἀνθρώπους. Μόνος ὁ Θεὸς δύναται τοῦτο. Διότι τίς δύναται νὰ μεταβάλῃ τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν; Ἀνωτέρα τις δύναμις πρέπει νὰ κατέλθῃ ἀνωθεν ἐφ' ἡμᾶς, ὅπως μεταβάλῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἡμῶν φύσιν. Ἡμεῖς ἐσμεν ἀνίκανοι πρὸς τοῦτο. Τὴν ἐλευθεροῦσαν καὶ ἀνακαινίζουσιν ἡθικὴν δύναμιν παρὰ μόνου τοῦ Θεοῦ δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν.

Τὸ πρῶτον ἀξίωμα πάσης πρὸ Χριστοῦ ἡθικῆς ἦν τὸ νὰ παραπέμπῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἡθικὴν δύναμιν, ἐν ᾧ ὁ χριστιανισμὸς παραπέμπει αὐτὸν εἰς τὴν θείαν χάριν, τὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ φανερωθεῖσαν. Καὶ ἡ μὲν ἀδυναμία τῆς ἡθικῆς ἐκείνης ἐξηλέγχθη κατὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὸ δὲ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος, ἀνακαινίσαν τὴν ἀνθρωπότητα, ἀπεδείχθη ὡς ἡ μόνη ἡθικὴ δύναμις, ἡ δυναμένη νὰ καταβάλῃ τὰς ἡθικὰς ἀντιφάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου.

Ὁ ἀνθρώπινος βίος καὶ ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶνε πλήρη ἀντιφάσεων, αἵτινες κατὰ βάθος εἶνε ἡθικῆς φύσεως: ἀντιφάσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου, μεταξὺ τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἐκπληρώσεως αὐτοῦ, μεταξὺ τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς πραγματώσεως αὐτοῦ, καὶ ἀντιφάσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου, οἷαί εἰσιν ἡ ἀτελεύτητος πάλη μεταξὺ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ψεύδους, ἡ ἀνισότης μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν ἀνθρωπίνων τυγῶν κ. τ. ὅ. Αἱ ἀντιφάσεις αὗται δὲν δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ἄλλως, εἰ μὴ διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, τῆς ῥήξεως καὶ συγκρούσεως ἐκείνης τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου πρὸς ἑαυτὸν, ἣτις ἔρριψεν εἰς τὸ χάος τῆς ἀταξίας τὸν ἡθικὸν κόσμον (13). Ἀλλ' ἡδὴ πόθεν πρέπει νὰ ἔλθῃ βοήθεια καὶ σωτηρία διὰ τὴν ἐλκεσίνην καὶ ἀξιοδάκρυτον ταύτην κατάστασιν; Οὔτε ἀνώτεραι ἡθικαὶ γνώσεις, ὡς ἐφρόνει ὁ Σωκράτης, οὔτε πρόοδος καὶ ἀνάπτυξις τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς παρὰ πολλῶν πιστεύεται σήμερον, δύνανται νὰ παράσχωσι βοήθειάν τινα ἐνταῦθα. Διότι ἀπέναντι μὲν τῶν κακῶν τῆς καρδίας κλίσεων καὶ αἱ κάλλισται ἡθικαὶ ἰδέαι καὶ αἱ εὐρύταται γνώσεις οὐδὲν ἰσχύουσιν, ἀναπτυσσομένων δὲ τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων, συναναπτύσσεται καὶ τὸ κακόν. Ὅπως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν

τοῖς καθ' ἕναστος ἀνθρώποις, οὕτως ἔχει καὶ ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ πολιτισμὸς μεταβάλλει μὲν τὴν μορφήν τῆς ἁμαρτίας, οὐδόλως ὅμως ἐλαττοῖ τὴν ὑπαρξιν καὶ κυριαρχίαν αὐτῆς. Ὁ πολιτισμὸς ἀντικαθίστησι μόνον τὴν φύσιν διὰ τῆς τέχνης. Ὅθεν καὶ αἱ ἁμαρτίαι γίνονται ἁμαρτίαι τοῦ πολιτισμοῦ, καθίστανται λεπτότεραι, ἀλλὰ δὲν ἐλαττοῦνται οὐδ' ἐξασθενοῦσι, τοῦναντίον μάλιστα ἐνίοτε πολλαπλασιάζονται καὶ ἐπιτείνονται (14). Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δὲν ἀπαλλάττει τὸν ἄνθρωπον τῆς ἁμαρτίας· αὐτὸς ὁ Θεὸς πρέπει ν' ἀντιτάξῃ κατὰ τῆς δυνάμεως αὐτῆς ἐτέραν δύναμιν, καταθέτων αὐτὴν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτῆς. Πάντες φέρομεν ἐν ἡμῖν ἰδανικόν τι, τὴν ἰδέαν καὶ τὴν εἰκόνα μιᾶς καταστάσεως πραγμάτων, ἐν ἣ τὰ πάντα ἔχουσιν ὡς δεῖ, ἐν ἣ μόνον τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐκπληραῖται ἐν χαρᾷ πάντοτε καὶ πανταχοῦ καὶ δικαιοσύνη βασιλεύει ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν ἣ οὐδὲν πλέον ἐγκλημα καταθλίβει τὴν ἡμετέραν συνειδήσιν, οὐδὲν πλέον πάθος δεσμεύει τὸν ἡμέτερον νοῦν καὶ τὴν ἡμετέραν βούλησιν, ἐν ἣ τέλος ἄνευ συστολῆς καὶ φόβου ἀτενίζομεν πρὸς τὸν Ἅγιον. Ὀνομάζομεν δὲ τὸ ἡμέτερον τοῦτο ἰδανικὸν τὸ βασιλείον τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ἐστὶν ἡ λύσις ὅλων τῶν ἀντιφάσεων, τοῦτο τὸ τέλος, ἡ προάγουσα καὶ κινουσα δυνάμις τῆς ἱστορίας. Τὸ βασιλείον τοῦτο δὲν εἶνε φυσικὸν προϊόν τῆς ἱστορίας, διότι οὐδεὶς συλλέγει ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὴν, ἢ ἀπὸ τριβόλων σῦκα. Τὸ βασιλείον τοῦτο πρέπει νὰ ᾖ ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἀποτέλεσμα τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ.

Ὁ τελευταῖος λοιπὸν λόγος τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ἀποκαλύψεως, δι' ἧς ἡδυνάμεθα σωθῆναι, κεῖται ἐν τῇ ἡθικῇ διαφθορᾷ τοῦ ἡμετέρου ὄντος, ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ.

3. Καὶ ἡγεῖραν μὲν διαφόρους ἐνστάσεις κατὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀποκαλύψεως, εὐκόλον ὅμως εἶνε ν' ἀνασκευάσωμεν αὐτάς. Κυρίως εἰπεῖν, μία μόνη ἐνστάσις κατὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀποκαλύψεως ὑπάρχει, ἡ ἀρνήσις τῆς ὑπάρξεως Θεοῦ προσωπικοῦ. Οἱ μὴ ἀποδεχόμενοι Θεὸν προσωπικὸν καὶ ζῶντα, οὐδὲ τὸ δυνατόν τῆς ἀποκαλύψεως δύνανται ν' ἀποδεχθῶσιν. Ὅθεν οἱ τοιοῦτοι τὸν τελευταῖον καὶ

ἄληθῃ ἐκείνῳ λόγον ζητοῦσι νὰ καλύψωσι διὰ ποικίλων προφάσεων. Ὁ πιστεύων ὅμως εἰς Θεὸν προσωπικὸν καὶ ζῶντα, παραδέχεται τὸ δυνατόν τῆς ἀποκαλύψεως ὡς ἄμεσον καὶ φυσικὴν συνέπειαν. Διότι πῶς εἶνε δυνατόν, ὁ ὢν αὐτὴ ἡ ζωὴ νὰ ζῇ ἐν τῇ ἀδρανείᾳ, ὁ ὢν αὐτὴ ἡ ἀγάπη νὰ διατελῇ ἐν τῇ σιωπῇ; Τοῦτο θ' ἀντέφασκε πρὸς αὐτὴν αὐτοῦ τὴν φύσιν, καὶ ἡ ἀντίφασις αὕτη θὰ ἐσάλεινε τὴν ἡμετέραν πίστιν ἐκ βάθρων, ὅσον ἰσχυρὰς ἀποδείξεις καὶ ἂν εἴχομεν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Οὐχὶ ἡ ὑπαρξὶς τῆς ἀποκαλύψεως, ἀλλ' ἡ ἑλλειψὶς αὐτῆς θὰ ᾔτο ἀντίφασις κατὰ τοῦ Θεοῦ (15).

Παράδοξος εἶνε ἡ προτεινομένη ἔνστασις, ὅτι ὀῆθεν φρονεῖ τις ἀξιοπρεπέστερον περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν τελειοτήτων αὐτοῦ, μὴ ἀποδεχόμενος, ὅτι οὗτος ἔλαθέ ποτε ἀνάγκην νὰ ἐπισκευάσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ, τὸν κόσμον, διὰ τινος συμπληρωτικῆς ἀποκαλύψεως. Ὡσάνει προέκειτο περὶ ἐπισκευῆς καὶ οὐχὶ μᾶλλον περὶ τῆς ἀνάγκης, εἰς ἣν εὐρίσκετο ὁ πεπλανημένος καὶ ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος, ὅπως ὁ Θεὸς ἔλθῃ εἰς βοήθειαν αὐτοῦ καὶ σώσῃ αὐτὸν διὰ τῆς θείας αὐτοῦ ἀληθείας καὶ χάριτος.

Διατείνονται προσέτι, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις καταδικάζει τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμά εἰς ἀπόλυτον παθητικότητα, ἣτις εἶνε ἀνάξια τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ ἀντιφατικὴ πρὸς αὐτήν· διότι τὸ οὐσιῶδες ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι εἶνε ἡ ἐνεργητικότης, ἣτις προϋποτίθῃσι προσωπικὰς προσπάθειάς πρὸς εὔρεσιν τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ μήπως αἱ κάλλισται ἡμῶν ιδέαι, καθὼς καὶ ὅ,τι μέγα καὶ καλὸν κεκτήμεθα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, δὲν ἔρχονται ἀνωθεν, καὶ ὅταν ἀνατέλλωσιν ὡς ἀστέρες ἐν τῷ ὀρίζοντι τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν βίου, τί ἄλλο ποιοῦμεν, ἢ ἀποδεχόμεθα αὐτάς ἐν τῷ ιδεώδει ἡμῶν βίῳ καὶ ἐπεξεργαζόμεθα; Καθόλου δὲ, ἐπὶ παντὸς πράγματος, τί ἄλλο ποιοῦμεν, ἢ πρῶτον μὲν δεχόμεθα, ἔπειτα δ' ἐνεργοῦμεν ἀνεξαρτήτως; Τί δὲ, ὅταν πρόκηται περὶ τῆς ὑπερτάτης ἀληθείας καὶ τῆς ἡμετέρας κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ;

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, εἴτε τὸν Θεόν, εἴτε τὸν ἄνθρωπον ἐξετάζοντες, εὐρίσκομεν τὴν ἀποκάλυψιν οὐχὶ ἀδύνατον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνταποκρι-

νεμένην πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν ἡμετέραν φύσιν καὶ τὰς ἡμετέρας ἀνάγκας.

4. Ἄλλ' ἡ κυρίως πέτρα τοῦ σκανδάλου διὰ τὸ νεώτερον πνεῦμα εἶνε τὸ θαῦμα (16). Ὁ λέγων ἀποκάλυψιν λέγει θαῦμα. Ἀλλὰ τὰ θαύματα—λέγουσιν—εἶνε ἀδύνατα. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος, θεωρῶν αὐτὰ δυνατὰ, ἀπεδέχετο ὡς πραγματικὰ καὶ ἐπίστευεν αὐτά· ἡμεῖς ὅμως γνωρίζομεν, ὅτι αὐτὰ εἶνε ἀδύνατα. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος, πολλὰ πράγματα μὴ δυνάμενος ἐξηγῆσαι φυσικῶς, ἐπίστευεν ὅτι ὤφειλεν ἐξηγεῖν αὐτὰ ὑπερφυσικῶς, καὶ οὕτω προήχθη εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ θαύματος· ἡμεῖς ὅμως ἐνεβαθύναμεν μᾶλλον εἰς τὰ βάθη τῆς φύσεως καὶ ἀνεγνωρίσαμεν τὰς δυνάμεις καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς πολλῷ τελειότερον ἢ οἱ ἀρχαῖοι. Τὸ νεώτερον πνεῦμα διεφώτισε τὸ μυστηριώδες καὶ ἀπάτητον ἐκεῖνο ἄλσος τοῦ θαύματος καὶ ἐφυγάδευσε τὰ σκότη αὐτοῦ, καὶ ὅ,τι εἰσέτι δὲν ἐφωτίσθη, τοῦτο φωτισθήσεται ἐν τῷ μέλλοντι. Τὸ νεώτερον πνεῦμα, θέλον τὰ πάντα συμβαίνοντα φυσικῶς, εὐρίσκεται εἰς διάστασιν πρὸς τὸ θαῦμα· ὅθεν κηρύττει αὐτὸ ἀδύνατον, ἐπομένως δὲ καὶ τὴν ἀποκάλυψιν.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα πάντα ζητεῖ νὰ ἐννοῇ ἐν ταῖς φυσικαῖς καὶ ἀναγκαίαις αὐτῶν σχέσεσιν· ἀλλὰ μήπως παρὰ τῇ χώρᾳ τῆς ἀνάγκης δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ χώρα τῆς ἐλευθερίας; Ὁ ἄνθρωπος, καθὼ μὲν ζῶον, καθὼ ἀντικείμενον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὑπόκειται τὸ νόμῳ τῆς ἀνάγκης. Ἄλλ' εἶνε τάχα ὁ ἄνθρωπος μόνον φυσικὸν ὄν, καὶ δὲν εἶνε συγχρόνως καὶ ὄν προσωπικόν, ἠθικόν, ἄρα ἐλεύθερον; Εἶνε μόνον ἀντικείμενον τῆς Φυσικῆς, καὶ δὲν εἶνε συγχρόνως ἀντικείμενον καὶ τῆς Ἠθικῆς; Τίνα δὲ λαμβάνει, ὅτι ἡ χώρα τῆς Ἠθικῆς κεῖται πολλῷ ὑψηλότερον, ἢ ἡ χώρα τῆς Φυσικῆς; Ἄλλ' ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐλεύθερος, ἐπειδὴ εἶνε ὄν προσωπικόν καὶ ἠθικόν, πόσῳ μᾶλλον ἀληθεύει τὸ τοιοῦτο μάλιστα περὶ τοῦ Θεοῦ; Ἡ τάχα ἔπρεπεν ὁ Θεὸς νὰ δεσμεύσῃ αὐτὸς ἑαυτὸν διὰ τῶν νόμων, οὕς κατέθετο ἐν τῇ φύσει, οὕτω πως, ὥστε νὰ μὴ δύνηται νὰ κινῆται παντάπασιν; Ἀρνεῖται τις λοιπὸν αὐτὸν τὸν Θεὸν, ἀρνούμενος αὐτῷ τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν θαύματα.

Αὐτός ὁ Ῥουσσώ ἐλάλησε περὶ τοῦ θέματος τούτου μετὰ τοσαύτης σφοδρότητος, ὥστε μόλις μετὰ πολλῆς συστολῆς καὶ ἐπιφυλάξεως δύναμαι ν' ἀναφέρω τοὺς λόγους αὐτοῦ ἐνταῦθα. «Τὸ ζήτημα τοῦτο — ἂν δηλαδὴ ὁ Θεὸς δύναται ποιεῖν θαύματα — μετὰ σπουδαιότητος τιθέμενον, θὰ ἦτο ἀσέβημα, ἂν μὴ καθ' ἑαυτὸ μωρὸν καὶ παράλογον: εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελε λύσει αὐτὸ ἀποφατικῶς, θ' ἀπενέμετο ὑπὲρ τὸ δέον μεγάλη τιμὴ, ἂν ἐτιμωρεῖτο ἱκανὸν θὰ ἦτο δι' αὐτόν, ἂν ἀπεπέμπετο εἰς τὸ φρενοκομεῖον. Ἀλλὰ τίς ποτε, σώας ἔχων τὰς φρένας, ἡρνήθη τῷ Θεῷ τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν θαύματα; » « Ἀν-αντίρρητον ὑπάρχει — ἐξακολουθεῖ ὁ ἴδιος — ὅτι, ὅπως δυνηθῶμεν νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν πραγματικότητα ἐνὸς θαύματος, ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τοὺς νόμους καὶ τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν ἑκτασιν » (17). Καὶ τοῦτο εἶνε μία πρόφασις, ἣν πολλάκις κατὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀποκαλύψεως ἤγειραν, ὅτι οὐδεμίαν δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν βεβαιότητα περὶ τῆς πραγματικότητος οἰουδήποτε θαύματος. Ἀλλ' ἡ παρὰπομπὴ αὕτη εἰς νόμους ἀγνώστους, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς παραδοχῆς τοῦ θαύματος, θὰ ἦτο ὡς ἔγγιστα ὅπερ ὁ Κάντιος ὠνόμασεν ἀρχὴν τοῦ ἀδρανοῦς λόγου. Διότι πάντες γινώσκομεν, ὅτι οὐδεὶς ἄγνωστος νόμος δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐν τῇ φυσικῇ τοῦ κόσμου διατάξει, δι' οὗ ν' ἀνεγείρωνται οἱ νεκροί. Διὰ τοῦτο δὲ ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ νὰ διαμφισβητῇ τόσας Γραφικὰς ἀφηγήσεις ὡς ἀδυνάτους, ἀφ' οὗ δὲν εἶνε δυνατόν κατ' οὐδένα τρόπον ν' ἀποδειχθῇ ἡ πραγματικότης τοῦ θαύματος, ἀλλὰ νόμοι ἄγνωστοι τῆς φυσικῆς τοῦ κόσμου διατάξεως εὐρίσκονται ἐν ἐνεργείᾳ; Ἀλλ' ἡμεῖς φέρομεν ἐν ἡμῖν τὴν βεβαιότητα, ὅτι πλὴν τῆς φυσικῆς ταύτης τοῦ κόσμου διατάξεως ὑπάρχει καὶ ἄλλη τις ἀνωτέρα διάταξις. Ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ὑπερφυσικοῦ εἶνε ὁ θεμέλιος λίθος πάσης θρησκείας (18). Ὅσον λογικὴ εἶνε ἡ θρησκεία, ὅσον λογικὴ εἶνε ἡ βεβαιότης αὕτη, τόσον λογικὸν εἶνε καὶ τὸ θαῦμα. Μὴ δὲν πιστεύομεν, ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη; Καὶ τί ἄλλο εἶνε ἡ δημιουργία ἢ τὸ πρῶτον θαῦμα; Διότι θαῦμα εἶνε φαινόμενόν τι, τὸ ὁποῖον αἱ φυσικαὶ δυνάμεις καὶ οἱ φυσικοὶ νό-

μοι δὲν δύνανται νὰ παραγάγωσι, τοῦλάχιστον ὁλόκληρον, καὶ τὸ ὁποῖον περιέχει ἐν ἑαυτῷ νέον τι, παρέμβολλόμενον μὲν ἐν τῇ φύσει, μὴ προερχόμενον ὁμως ἐξ αὐτῆς. Τοῦτο ἀληθεύει μάλιστα περὶ τῆς δημιουργίας· ἀλλ' οὐχ ἤττον ἀληθεύει καὶ περὶ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἢ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ἀτόμου διὰ τῆς δυνάμεως τῆς θείας χάριτος. Διότι καὶ ἐν ταῦθα πρόκειται περὶ νέας τινὸς πράξεως, ἣτις δὲν εἶνε ἀπλοῦν προῖον φυσικῶν προηγουμένων.

Ἡ δύναμις τῆς τοιαύτης ἐλευθέρως καὶ θαυματουργοῦ ἐνεργείας κεῖται ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ Θεοῦ, καὶ πάντες ἐκόντες ἄκοντες ἀναγνωρίζομεν αὐτὴν διὰ τῆς προσευχῆς. Προσεύχεσθαι τί ἄλλο σημαίνει ἢ πιστεύειν τὸ θαῦμα; διότι πιστεύομεν, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶνε δεσμευμένος διὰ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀλληλουχίας τῶν ὄντων, ἀλλ' ἐλεύθερος καὶ διαθέτων αὐτὴν κατ' οἰκείαν βούλησιν. Διότι πρὸς τί ἡ προσευχὴ καὶ ἡ ἐλπίς τῆς εἰσακούσεως τῶν δεήσεων ἡμῶν, ἂν τὰ πάντα συνέβαινον κατ' ἀνάγκην καὶ οὐχὶ μᾶλλον κατὰ τὸ θεῖον θέλημα; Συνιστῶμεν ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἡμετέρους εἰς τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ, ἐπικαλούμεθα αὐτὸν ἐν τῇ ἀνάγκῃ, καὶ ἱκετεύομεν, ὅπως ἀποτρέψῃ ἀφ' ἡμῶν τὰ ἐπικείμενα δεινά. Εὐχόμεθα ὑπὲρ τῆς θεραπείας τοῦ ἀσθενοῦς, πεποιθᾶμεν ἐπὶ τὴν θείαν βοήθειαν, καὶ οὕτω καθεξῆς. Τί ἄλλο σημαίνουν ταῦτα πάντα, ἢ ὅτι πιστεύομεν εἰς Θεὸν ζῶντα, δυνάμενον ποιεῖν ὃ βούλεται; Βέβαια, ὅ,τι ὁ Θεὸς θέλει, δὲν εἶναι ἀυθαίρετον, ἀλλὰ στηρίζεται ἐπὶ ἀνωτέρων λόγων ἡμῖν ἀγνωστων· πλὴν ἀλλ' ὁμως ποιεῖ ὅπερ ποιεῖ, ἐπειδὴ θέλει, οὐχὶ ὃ ἐπειδὴ ἀναγκάζεται. Καὶ τοῦτο εἶνε τὸ φυσικὸν διὰ τὸν Θεόν· διότι —ἵνα μεταχειρισθῶ τὴν φράσιν τοῦ Ἰωάννου Παύλου— «Θαύματα ἐπὶ τῆς γῆς εἰσι φύσις ἐν οὐρανῷ» (19). Ἡ δύνανται τάχα οἱ νόμοι τῆς φύσεως νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς πρόσκομμα εἰς τὴν θείαν ἐνέργειαν; Ὁ Ματθίας Κλαύδιος λέγει πού τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ (III. 29): «Ἄν ἡ προσευχὴ συγκεκινημένης τινὸς ψυχῆς ἔχει ἰσχὺν καὶ δύναται νὰ ἐνεργήσῃ, ἢ ἂν ὁ nexus rerum (ἤτοι ὁ φυσικὸς σύνδεσμος τῶν πραγμάτων), ὡς τινες τῶν σοφῶν δοξάζουσι, δὲν ἐπιτρέπει τὸ

τοιούτου, περὶ τούτου εἰς οὐδεμίαν εἰσέρχομαι συζήτησιν. Καὶ ἀπο-
νέμω μὲν πολλὸν τὸν σεβασμὸν εἰς τὸν nexus rerum, δὲν δύναμαι ὅ-
μως νὰ μὴ ἀνακαλέσω εἰς τὴν μνήμην μου τὸν Σαμφὼν, ὅστις, ἀ-
φείς ἀβλαβῇ τὸν nexus (σύνδεσμον) τῶν δικλίδων (θυροφύλλων), ἐ-
κόμισεν ὡς γνωστὸν ὁλόκληρον τὴν θύραν ἐπὶ τὸ ὅρος· ἐν ἐνὶ λόγῳ
πιστεύω, ὅτι γίνεται βροχὴ ὅταν ὑπάρχῃ ξηρασία, καὶ ὅτι ἡ διψῶσα
ἐλαφος δὲν τρέχει μάτην ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων. Ἀνάγκη μὲν
νον, ὅπως ὁ προσευχόμενος ὁρθῶς προσεύχεται καὶ ὁρθῶς φρονῇ».

Ἀλλὰ, λέγουσι, τὸ θαῦμα δὲν καταστρέφει τοὺς νόμους τῆς φύ-
σεως; καὶ πῶς τοῦτο εἶνε δυνατόν, ἀφ' οὗ οἱ φυσικοὶ οὗτοι νόμοι
ὑπάρχουσι;—Ἀλλὰ μήπως ὁ Θεὸς δὲν εἶνε Θεὸς καὶ τῶν νόμων τῆς
φύσεως; Καὶ τί ἄλλο εἰσὶν οἱ νόμοι οὗτοι, ἢ ἔργον τῆς θείας αὐτοῦ
θελήσεως; Δύναται λοιπὸν νὰ μεταχειρίζηται αὐτοὺς ὡς Κύριος δι'
ἀνωτέρας ἀποφάσεις καὶ ἀνωτέρους σκοποὺς. Ἀλλὰ, κυρίως εἰπεῖν,
τὸ θαῦμα δὲν καταστρέφει τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἀφαιρεῖ μόνον ἀπ'
αὐτῶν ἐνεργείας τινὰς καὶ ὑποτάσσει αὐτὰς εἰς ἀνωτέραν τινὰ θέλη-
σιν καὶ δύναμιν. Ἐχομεν περὶ τούτου πλείστας ἔσας ἀναλογίας ἐν
τῷ καθημερινῷ ἡμῶν βίῳ. Ὅταν ὁ βραχίον μου ἐκσφενδονίζῃ εἰς
τὸν ἀέρα λίθον τινά, ἡ ἀνάβασις τοῦ λίθου εἶνε ἐναντία εἰς τὴν φύ-
σιν αὐτοῦ, δὲν εἶνε ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου τῆς ἑλξεως· μεσολαβεῖ
ἐνταῦθα ἀνωτέρα τις δύναμις καὶ θέλησις, παράγουσα ἀποτελέσματα,
τὰ ὁποῖα δὲν ἀνάγονται εἰς τὰς κατωτέρας δυνάμεις. Δι' αὐτὸ ὅμως
τοῦτο αἱ δυνάμεις αὗται καὶ οἱ νόμοι οὗτοι δὲν καταστρέφονται, ἀλλ'
ὑφίστανται ὡς καὶ πρὶν. Οὕτω καὶ ἐν τῷ θαύματι μεσολαβεῖ ἀνω-
τέρα τις ἐνεργουσα αἰτία καὶ παράγει ἐν ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον δὲν
εἶνε προῖόν τοῦ συνδυασμοῦ τῶν κατωτέρων ἐκείνων αἰτιῶν, ἀλλ' ἔ-
πειτα προστεθῇ ἔξωθεν (20). Ἐπὶ τέλους ὅμως ἡ ἀνωτέρα αὕτη αἰτία
συνάδει πρὸς τοὺς ὑφίστους ἡθικοὺς σκοποὺς τῆς καθόλου ὑπάρξεως,
οἷς ἡ φύσις ὑπηρετοῦσα ἐκπληροῖ τὴν ὑψίστην καὶ ὠραιοτάτην αὐ-
τῆς ἀποστολήν. Ἐὰν λοιπὸν τὸ θαῦμα εὑρηται ἐν σχέσει καὶ ἀνα-
φορᾷ πρὸς τοὺς σκοποὺς τούτους, εἶνε ἡθικῶς ἀναγκαῖον καὶ οὐχὶ
αὐθαίρετον, δὲν εἶνε ἐναντίον εἰς τὴν φύσιν καὶ τὸν προορισμὸν αὐ-

τῆς, ἀλλὰ μάλλον σύμφωνον πρὸς αὐτὴν καθ' ὑψηλοτέραν τινὰ ἐννοιαν. Ὁ ὕψιστος δὲ ἠθικὸς σκοπὸς εἶνε ὁ τῆς θείας ἀγάπης. Ἡ θεία ἀγάπη μεταχειρίζεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς τὴν θεϊαν δύναμιν· ἡ λύτρωσις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συμπληροῖ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς δημιουργίας· ἡ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ σωτηρία εἶνε τὸ αἷτιον καὶ ἡ δικαιολόγησις τοῦ θαύματος, ἐπειδὴ αὕτη εἶνε ἡ ἀληθὴς βάσις καὶ τῆς ἀποκαλύψεως.

Ὁ πιστεύων εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν πιστεύει καὶ τὸ θαῦμα. Διότι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε τὸ κατ' ἑξοχὴν θαῦμα. Οὗτος δὲν εἶνε ἀπλοῦν προῖδὸν φυσικῶν συνθηκῶν καὶ προδιαθέσεων. Καὶ ἂν οὕτω πως πολλοὶ ἠθέλησαν νὰ ἐξηγήσωσιν αὐτὸν, οὐχ ἥττον ὅμως διὰ πάντα ἕκαστον ἐκτιμῶντα τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ πραγματικότητί των—ἔστω καὶ μὴ συμμεριζόμενον τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀποδιδόντα μόνον αὐτῷ ἑξοχον θρησκευτικὸν πνεῦμα—καὶ διὰ τὸν τοιοῦτον μένει τι πάντοτε ἀκατανόητον ἐν τῇ ἱστορίᾳ ταύτῃ, τὸ ὅποιον δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῶν φυσικῶν δεδομένων, τὸ ὅποιον δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ ὡς ἀπλοῦν προῖδὸν τῶν φυσικῶν αἰτιῶν καὶ συνθηκῶν, ἀλλ' ὁδηγεῖ ἡμᾶς ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ φυσικοῦ, εἰς τὴν ἐσχατὴν πηγὴν παντὸς ὑψηλοτέρου βίου, πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν, καὶ ἀπαιτεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἄμεσον καὶ νέον δῶρον καὶ ἔργον τῆς θείας δυνάμεως καὶ ἀγάπης. Αὕτη εἶνε ἡ ἀληθὴς ἐννοια τοῦ θαύματος, ὅτι δηλαδὴ εἶνε ἐλευθέρα πράξις τοῦ Θεοῦ, ἣτις δὲν κατάγεται ἐκ τῆς κοινῆς ἐνεργείας τῶν δεδομένων δυνάμεων καὶ συνθηκῶν τοῦ φυσικοῦ βίου, ἀλλ' ἐρχομένη ἄνωθεν λαμβάνει μέρος ἐν τῇ φυσικῇ ἀλληλουχίᾳ τῶν πραγμάτων. Διὰ τούτου δὲ οὐδεμίαν ὑφίσταται ῥῆξιν ἢ ἐνδελέχεια τοῦ φυσικοῦ βίου, δέχεται μόνον νέον τι στοιχεῖον, τὸ ὅποιον εἰσδύει εἰς αὐτὰ τὰ σπλάγχνα αὐτῆς. Λέγοντες δὲ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε θαῦμα, οὐδόλως ἐννοοῦμεν αὐτὸν ὡς αὐθαίρετον γεγονός· πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ἡ ἐλευσίς του προπαρεσκευάσθη ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ ἀπητήθη ὑπ' αὐτῆς. Αὕτη εἶχε φθάσει εἰς τοιοῦτο σημεῖον, ὥστε τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ

κατήντησαν ἀπαραίτητα· δὲν ἠδύνατο ὅμως αὐτὴ ἀφ' ἑαυτῆς νὰ παραγάγῃ αὐτά, ἀλλ' ἦτο ἐτοιμία νὰ τὰ δεχθῇ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε ἡθικὴ ἀνάγκη, οὐχὶ δὲ φυσικὴ, ἀλλ' ὑπερφυσικὴ πραγματικότης. Τὸ ὑπερφυσικὸν ὅμως καθίσταται φυσικόν, ὅταν ἀπαιτῆται ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ. Ὁ φυσικὸς βίος γεννᾷ τὴν ἀνάγκην, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν θεραπείαν αὐτῆς. Ἡ θεραπεία αὕτη εἶνε ἄμεσον ἔργον τοῦ Θεοῦ, ὅλως νέον τι· τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο, ἅτε δὴ ὃν ἡ θεραπεία μιᾶς ἀνάγκης, συνάπτεται μετ' αὐτῆς εἰς ἀναπόσπαστον ἐνότητα. Ἔστιν ἄρα τὸ θαῦμα οὐχὶ ἡ διάρρηξις τοῦ φυσικοῦ συνδέσμου, ἀλλ' ἡ συμπλήρωσις αὐτοῦ.

Τὰς σκέψεις ταύτας, τὰς ὁποίας ἐφηρμόσαμεν ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δυνάμεθα νὰ ἐφαρμόσωμεν καὶ ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ἱεῖρας ἀποκαλύψεως. Διότι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν παρίσταται ἐν τῇ ἱστορίᾳ μεμονωμένος, δὲν εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν αἰφνης ὡς φάσμα, ἀλλ' εἶνε τὸ τέλος ὅλης τῆς πρὸ αὐτοῦ μακρᾶς ἱστορίας καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Τὴν ἱστορίαν δὲ ταύτην ὀνομάζομεν ἱεράν ἱστορίαν, ἀποκάλυψιν. Οὗτος εἶνε ἡ κυρία ἰδέα, ἡ βασιλεύουσα ὁλοκληρου τῆς ἱστορίας ταύτης, ἥς κύριος σκοπὸς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους αὐτὸς ὑπῆρξε. Μετέχει λοιπὸν καὶ αὕτη τοῦ ὑπερφυσικοῦ χαρακτῆρος, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ ἐξιστορούμενα θαύματα εἶνε ἀληθῆ καὶ γνήσια, καθότι εὐρίσκονται εἰς στενότατον σύνδεσμον πρὸς τὸν Κύριον, ἀποτελοῦσι μέρος ἀναπόσπαστον τοῦ ὅλου τῆς ἱστορίας τῆς ἀποκαλύψεως, ἥς κέντρον ἐστὶν ὁ Χριστός (21).

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὰ θαύματα τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶνε ἡθικῶς ἀναγκαῖα, καὶ κατὰ τοῦτο διακρίνονται πάντων τῶν ἐπιλοίπων θαυμάτων. Ταῦτα οὐδένα φέρουσι φαντασιώδη ἢ μυθώδη ἢ αὐθαίρετον χαρακτῆρα ὡς τὰ ἐπιλοιπα θαύματα. Ἵνα πληροφορηθῶμεν περὶ τούτου θετικώτατα, ἅς παραβάλωμεν τὰ θαύματα τῶν ἡμετέρων Εὐαγγελίων πρὸς τὰ τῶν ἀποκρύφων Εὐαγγελίων, ἢ τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωάμεθ. Ὁ Νειβούρς, ὅστις, ὡς παρὰ πάντων ὁμολογεῖται, οὐδενὸς τῶν ἱστορικῶν ὑπελείπετο κατὰ τὸν κριτικὸν νοῦν, καὶ πρῶτος αὐτὸς ἐξιχνίασε, διεκάθηρε καὶ

διέταξε τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας, ὡμολόγησεν ἐν εἰλικρινείᾳ: «Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θαῦμα κατὰ τὴν αὐστηροτάτην ἔννοιαν, ἀμερόληπτός τις καὶ ὀξυδερκής τῆς φύσεως μελέτη ἀρκούντως θὰ ἔπειθεν ἡμᾶς, ὅτι τὰ μνημονευθέντα (θαύματα) εἰσὶν οὐχ ἡττον ἄτοπα, συγχρινόμενα ὅμως πρὸς τοὺς μύθους καὶ τὰ λεγόμενα θαύματα τῶν ἄλλων θρησκειῶν, θὰ ἐδείκνυσεν ἐναργῶς, ὅτι ἐμπνέονται ὑπὸ πνεύματος ὅλως διαφόρου» (22).

Ἐν συντόμῳ, τὸ θαῦμα δὲν εἶνε πρᾶξις αὐθαίρετος, ἀλλ' ἠθικῶς ἀναγκαία, ἐπειδὴ ἀνήκει εἰς τὴν ἀποκάλυψιν.

Ποίαν δὲ σημασίαν ἔχει τὸ θαῦμα διὰ τὴν ἀποκάλυψιν; Ἐν πρώτοις τὸ θαῦμα εἶνε ὁ πλέον δημώδης τύπος τῆς γνησιότητος τῆς ἀποκαλύψεως, ἡ πλέον ψηλαφητὴ ἀπόδειξις, ὅτι ἐν τῇ εὐαγγελικῇ ἱστορίᾳ ἐνεργεῖ ἀνωτέρα τις δύναμις πρὸς σωτηρίαν τῶν ἡμετέρων ψυχῶν. Δεύτερον τὸ θαῦμα εἶνε ἡ ἐξωτερικὴ εἰκὼν καὶ παράστασις αὐτῆς τῆς σωτηρίας· παρίστησιν ἐν τῇ εἰκονικῇ γλῶσση τῆς φύσεως τὰ γεγονότα ἀνωτέρας τινὸς ὅλως πνευματικῆς τάξεως. Ἡ μὲν φύσις εἶνε κόσμος συμβόλων, τὸ δὲ θαῦμα τὸ πρῶτον καὶ ὕψιστον τῶν συμβόλων τούτων. «Τυφλοὶ ἀναβλέπουσι, χωλοὶ περιπατοῦσι, λεπροὶ καθαρίζονται, κωφοὶ ἀκούουσι, κτλ» — τοιαύτην τινὰ ἀπάντησιν διαβιβάζει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πρὸς Ἰωάννην τὸν Βαπτιστήν. Κύριος σκοπὸς τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο μόνη ἡ θεραπεία τῶν τυφλῶν, τῶν χωλῶν, τῶν λεπρῶν, τῶν κωφῶν κ. τ. τ. Μετεχειρίσθη ὅμως τὴν συμβολικὴν γλῶσσαν τῶν ἐξωτερικῶν ἔργων, ὅπως ζωηρότερον παραστήσῃ εἰς τὸν τυφλώτοντα εἰς τὴν πίστιν τὸ πνευματικὸν θαῦμα, τὸ θαῦμα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τρίτον τὸ θαῦμα εἶνε οὐσιῶδες συστατικὸν τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε τὸ θαῦμα, διότι αὐτὸς εἶνε ἡ ἀποκάλυψις. Δὲν πιστεύομεν μόνον χάριν τοῦ θαύματος τούτου, πιστεύομεν αὐτὸ τὸ θαῦμα, ὅπερ εἶνε αὐτὸς ὁ Κύριος. Καὶ τὸ θαῦμα τοῦτο ἦν ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν. Αὕτῃ ἡ ἀναγκαιότης τοῦ θαύματος τούτου ἐπάγει ὡς συνέπειαν τὸ δυνατόν αὐτοῦ. Τὸ θαῦμα εἶνε δυνατόν, διότι ἡ

ἀποκάλυψις εἶνε δυνατή. Ἡ θεία ἀποκάλυψις συνάδει πρὸς τε τὴν φύσιν καὶ θέλησιν τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶνε ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀγάπη, καὶ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου.

δ. Ἀλλὰ ποῖον εἶνε τὸ γινώρισμα, δι' οὗ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὴν πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ ἀποκάλυψιν; διότι ὅλαι αἱ θρησκεῖαι ἀντιπoiοῦνται μιᾶς τινος ἀποκαλύψεως. Ἐν τίνι ἀποδεικνύει ὁ χριστιανισμός, ὅτι αὐτὸς μόνος, μεταξύ ὄλων τῶν ἄλλων θρησκειῶν, στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀληθοῦς ἀποκαλύψεως; Δὲν πρόκειται νῦν περὶ τινος συγκρίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὸν Ἰουδαϊσμὸν. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου θέλομεν λαλήσει κατωτέρω τὰ δέοντα. Τὸ νῦν ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἔχει οὕτω: Ἐν τίνι ὁ Χριστιανισμός ἀποδεικνύει τὴν γνησιότητα αὐτοῦ ὡς τῆς πραγματικῆς ἀποκαλύψεως, ὡς τῆς ἀληθείας;

Ἐξετάσωμεν τοὺς διαφόρους μάρτυρας τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, ἀκούσωμεν τὰς μαρτυρίας αὐτῶν (23). Ἐν πρώτοις ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν τῶν Ἀποστόλων. Ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν βασιλεύει τὸ πνεῦμα τῆς φιλαληθείας. Κύριος αὐτῶν σκοπὸς ὑπῆρξεν ἡ ἐξιστόρησις τῆς ἀληθείας, καὶ οὐδὲν εἶχον συμφέρον νὰ ψευσθῶσι. Καὶ πῶς εἶνε δυνατόν ν' ἀποδώσωμεν εἰς ἀνθρώπους ἀπατεῶνας τοιοῦτον ὕψος μετριοφροσύνης; Προσέτι οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου εἶνε νηφάλιοι, ἔχουσι σῶας καὶ ὑγιεῖς τὰς φρένας, δὲν εἶνε ὁμιλος ἀνθρώπων ἐνθουσιῶντων καὶ φανατικῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ Πέναν, ὅστις Μαρρίαν τὴν Μαγδαληνὴν ὀνομάζει «μανικὴν», ἐπειδὴ δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὴν μεγάλην αὐτῆς ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι οἱ ἐκ Γαλιλαίας ἀλκιεῖς ἦσαν ἄνθρωποι σώφρονες καὶ νηφάλιοι. Καὶ τοὶ δὲ νεωστὶ ἐδοκίμασάν τινες νὰ παραστήσωσι τὸν Ἀπόστολον Παῦλον ὡς νευρικὸν καὶ φαντασιοκόπον (24), δι' αὐτοῦ ὅμως οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσαν, ἢ νὰ καταστῶσι γελοῖοι. Αὐτὸς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγει περὶ ἑαυτοῦ σπουδαίως, ὅτι ἐποίησε θαύματα, καὶ ταῦτα ἐπικαλεῖται μετὰ μεγίστης ἐμφάσεως, θέλων νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἀπέναντι τῶν Κορινθίων τὸ ἀποστολικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα: «Τὰ μὲν σημεῖα τοῦ Ἀποστόλου κατειργά-

σθη ἐν ὑμῖν ἐν πάσῃ ὑπομονῇ, ἐν σημείοις καὶ τέρασι καὶ δυνάμεσι» (2. Κορ. 12, 12, καὶ Ῥωμ. 15, 18. 19) (25). Τέλος ὅλοι οἱ Ἀπόστολοι κηρύττουσιν ἐν ἐνὶ στόματι: «Ὁ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν — τοῦτο ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν». Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὅστις δὲν ὑπῆρξεν αὐτόπτης, ἐγγυᾶται περὶ τῆς ἀληθείας τῶν λόγων αὐτοῦ λέγων: «ἔδοξε καὶ μοι, παρρηκολουθηκότι ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, καθεξῆς σοι γράψαι, κράτιστε Θεόφιλε, ἵνα ἐπιγνῶς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν».

Κέντρον δὲ τῆς Ἀποστολικῆς μαρτυρίας εἶνε ἡ ἀνάστασις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὐδὲν ἄλλο γεγονός ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶνε κάλλιον τούτου μεμαρτυρημένον. Καὶ διατείνεται μὲν ὁ Ῥενάν, ὅτι τὸ γεγονός τοῦτο ὀφειλομέν ἐἰς τὴν ἐξημμένην φαντασίαν Μαρίας τῆς Μαгдаληνῆς «Θεῖα δύνამις τῆς ἀγάπης—ἀναφωνεῖ—στιγμαὶ ἱεραι, ἐν αἷς τὸ πάθος μιᾶς παράφρονος δίδωσι τῷ κόσμῳ Θεὸν ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν!» τοιαῦται ὅμως ἐκφράσεις εἶνε βλάσφημοι καὶ ἀνάξιοι ἐνὸς ἱστορικοῦ. Διὰ τοιούτων μωρῶν καὶ ἀνοήτων λόγων δὲν δύναται τις νὰ ὑπεκφύγῃ ἱστορικὸν γεγονός τοιαύτης σημαντικότητος. Γνωστὸν εἶνε τοῖς πᾶσιν, ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου ἥκιστα περιέμενον τοιοῦτο συμβάν. Ὁ θάνατος τοῦ Διδασκάλου ἀφῆκεν αὐτοὺς ἀπαρामυθῆτους καὶ ἀνευ τινὸς ἐλπίδος. Ὅθεν, ὅτε ἔλαβον τὴν εἶδῃσιν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη—δὲν ἠδύναντο, δὲν ἤθελον νὰ τὸ πιστεύσωσιν. «Ἐξέστησαν ἡμᾶς—λέγουσιν οἱ δύο ἐκεῖνοι μαθηταὶ τῆς Ἑμμαοῦς—γυναῖκές τινες ἐξ ἡμῶν, γενόμεναι ὀρθρῖαι ἐπὶ τὸ μνημεῖον· καὶ μὴ εὐροῦσαι τὸ σῶμα αὐτοῦ, ἤλθον λέγουσαι καὶ ὀπτασίαν ἀγγέλων ἐωρακένας, οἱ λέγουσιν αὐτὸν ζῆν. Καὶ ἀπῆλθόν τινες τῶν σὺν ἡμῖν ἐπὶ τὸ μνημεῖον, καὶ εὔρον οὕτω καθὼς καὶ αἱ γυναῖκες εἶπον· αὐτὸν δὲ οὐκ εἶδον». Ἐκ τῶν λόγων τούτων συνάγεται, ὅτι οἱ μαθηταὶ ἥκιστα ἦσαν προδιατεθειμένοι, ὅπως διὰ τῆς εἰδήσεως τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀσπασθῶσιν ἀμέσως νέας ἀγαθὰς ἐλπίδας. Τοῦναντίον μάλιστα ἡ περίστασις αὕτη κατέστησεν αὐτοὺς μᾶλλον ἀπαρामυθῆτους, καὶ μόνῃ ἢ προσωπικῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ κατώρ-

θωσε νὰ πείσῃ αὐτούς. Καὶ οὕτως ὁμοῦς ἐγένετο χρεῖα πολλῶν καὶ ψηλαφητῶν αὐτοῦ φανερώσεων, ὅπως ὅλοι οἱ μαθηταί, ἰδίᾳ δὲ μάλιστα ὁ Θωμᾶς, βεβαιωθῶσι περὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἀναστάσεως. Ὡφθη δὲ οὐ μόνον εἰς ἄτομά τινα κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς πλήθη ὁλόκληρα, εἰς πεντακοσίους ἀδελφοὺς ἐφάπαξ, ὧν πολλοὶ ἔζων εἰσέτι καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔγραφε περὶ τούτου πρὸς τοὺς Κορινθίους (1. Κορ. 15, 5—8), καὶ δὴ ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν τῶν ἐπιζώντων. Ἐνταῦθα αἶρεται πλέον πᾶσα πιθανότης ἀπάτης, παραφροσύνης, ὀπτασίας ἐκ νευρικῆς ἀσθενείας κ. τ. τ. Τινὲς ὠνόμασαν τὴν ἀνάστασιν γεγονὸς τῆς συνειδήσεως, θέλοντες νὰ ἔχωσι μίαν λέξιν, δι' ἧς νὰ καλύπτωσι τὴν ἀμυχανίαν των, εἰς ἣν περιέρονται ἀπέναντι τοιοῦτου γεγονότος. Οὐχ ἤττον ὁμοῦς καὶ αὐτὴ ἡ αὐστηροτάτη κριτικὴ ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῇ ὡς γεγονὸς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Οὕτως ὁ Βάουρ ὁμολογεῖ, ὅτι «μόνον τὸ θαῦμα τῆς ἀναστάσεως ἡδυνήθη νὰ διασκεδάσῃ τὰς ἀμφιβολίας ἐκεῖνας, αἵτινες, ὡς ἐφαίνετο, ἐμέλλον νὰ κρημνίσωσιν αὐτὴν τὴν πίστιν εἰς τὴν αἰωνίαν ἄβυσσον τοῦ θανάτου» (26).

Εἰς ὅλας δὲ τὰς μαρτυρίας ταύτας προστίθῃσιν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς ἐπιβεβαίωσιν καὶ τὴν ἑαυτοῦ. Διότι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ πραγματικότης τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου μετέβαλε τὸν μέγαν τοῦτον ἐχθρὸν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸν ἄσπονδον τοῦτον διώκτην τῆς Ἐκκλησίας εἰς μαθητὴν καὶ Ἀπόστολον, ἐδωρήσατο αὐτῷ ἀντὶ τοῦ μίσους κατὰ τῶν χριστιανῶν τὴν εἰρήνην τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐν Χριστῷ (27). Οὐδεμία ἐξηγητικὴ τέχνη ἢ ἐπινόησις δύναται ν' ἀναιρέσῃ τὸ γεγονὸς τοῦτο. Δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐνόμισεν μόνον ἀπλῶς, ὅτι εἶδε τὸν Ἰησοῦν· διότι ἥκιστα ἦν προδιατεθειμένος διὰ τοιαύτην ὀπτασίαν. Τοῦναντίον μάλιστα, ἐπειδὴ ἐσωτερικῶς ἦτο κάκιστα διατεθειμένος κατὰ τοῦ Ἰησοῦ, ἔπρεπε ν' ἀπωθῇ ἐνεργητικῶς τὴν τοιαύτην ὀπτασίαν ὡς φάντασμα. Ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ κύψῃ τὸν αὐχένα εἰς αὐτὴν καὶ μεθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἀντίστασιν. Ἄν μὴ ἡ νὰ γκάζετο νὰ θεωρήσῃ τὴν ὀπτασίαν ταύτην ὡς ἐξωτερικὸν γεγονὸς, οὐδέποτε θ' ἀνεγνώριζεν αὐτήν. Ἀλλ'

γῶως τις εἴποι ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἡ ἡρώϊς τῆς Αὐρηλίας, ἡ Jeanne d'Arc, ἐπίστευσεν, ὅτι ἤκουσε τῶν φωνῶν τῶν ἁγίων αὐτῆς. Καὶ ὁμῶς τὸ τοιοῦτον οὐδέποτε θὰ συνέβαιnen, ἂν αὐτὴ αὕτη μὴ ἐπεθύμει τοῦτο, ἂν μὴ ἔζη καὶ συνωμίλει, οὕτως εἰπεῖν, μετ' ἐκείνων ἀκαταπαύστως. Τοῦναντίον δὲ ἡ εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον ἐμφάνις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εὐρίσκετο εἰς πλήρη ἀντίθεσιν καὶ ἀντίφασιν πρὸς ὅλας αὐτοῦ τὰς σκέψεις, πρὸς ὁλόκληρον αὐτοῦ τὴν θέλησιν. Ἐπὶ πλέον, ὁ Παῦλος δὲν ἦτο ἐνθουσιῶν κοράσιον. Οὐδεὶς ποτε ἄνθρωπος ἐξεργάσατο τόσον μεγάλα κατορθώματα ὡς αὐτός. Ἡ ἰδρύσις ὁλοκληρου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἶνε ἔργον αὐτοῦ· αὕτη ἐπερείδεται ἐπὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐμφανίσεως τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ. Τίς λοιπὸν δύναται νὰ διῷσχυρισθῇ μετὰ σπουδαιότητος, ὅτι τὸ μέγιστον καὶ πλουσιώτατον εἰς εὐτυχῇ ἀποτελέσματα ἔργον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας στηρίζεται ἐπὶ τῆς πλέον ἀλλοχότου αὐταπάτης, ἣν ἔπαθέ ποτε ἄνθρωπος—; Ὁχι, ἂν ὑπάρχη ἱστορικὸν γεγονός ἐχον ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν πληρεστάτην βεβαιότητα, τοῦτο εἶνε ἡ ἐμφάνις τοῦ Κυρίου εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ. Αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ γεγονός εἶνε ἡ ἀπόδειξις καὶ ἐπισφράγις τῆς θείας ἀπακαλύψεως.

Μετὰ τὰς μαρτυρίας ταύτας ὀφείλω ἄρά γε νὰ μνημονεύσω καὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ ἀπειραρίθμου ἐκείνου χοροῦ τῶν ἁγίων Μαρτύρων, οἵτινες ἐπεσφράγισαν τὴν ἑαυτῶν πίστιν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος; Ὁ βουλόμενος ἀναγνώτω τὴν ἱστορίαν τῶν μαρτυρίων αὐτῶν, ὅπως πεισθῇ, ὅτι οὔτε φανητισμὸς, οὔτε ἰσχυρογνωμοσύνη, οὔτε ὑπεροπτικὴ περιφρόνησις, ἀλλ' ἡ πλέον ἀτάραχος πεποίθησις καὶ ἡ πλέον φαιδρὰ πίστις παρεκίνησεν αὐτοὺς, ἵνα ὡς διὰ τῆς ζωῆς οὕτω καὶ διὰ τοῦ θανάτου δοξάσωσιν Ἐκείνον, εἰς ὃν εἶχον ἀφιερῶσαι τὴν καρδίαν αὐτῶν. Ἀλλ' οὐ μόνον ἡ Ἐκκλησία τῶν Μαρτύρων, ὁλόκληρος ἡ Ἐκκλησία πάντων τῶν αἰώνων καὶ πάντων τῶν τόπων μαρτυρεῖ περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὕτη ἡ ὑπαρξὶς τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις, ὡς λέγει ὁ Λεσσίγγιος, ἐπέχει δι' ἡμᾶς τὴν θέσιν ὁλων τῶν ἄλλων θαυμάτων, τὸ γεγονός τῆς ἐπὶ τῆς γῆς παρουσίας

αὐτῆς, τὸ πνεῦμα τὸ ζωοποιῶν αὐτήν, ἡ ἐπιρροή ἣν ἐξασκεῖ, αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις αἱ βασιλεύουσαι ἐν αὐτῇ καὶ μαρτυροῦσαι περὶ τῆς ἄνωθεν καταγωγῆς αὐτῆς—ταῦτα πάντα εἶνε ἐναργεστάτη ἀπόδειξις τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ πολέμιοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οἵτινες μάτην μετεχειρίσθησαν ἐν πάσῃ ἐποχῇ ὅλας αὐτῶν τὰς δυνάμεις κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ—καὶ αὐτοὶ ὀφείλουσι νὰ καταθέσωσι τὴν ἰδίαν μαρτυρίαν. Τέλος πάντων ὑπάρχει καὶ ἄλλος τις μάρτυς ὑπὲρ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὅστις περιπλανᾶται μεταξὺ ἡμῶν, ὅστις ζητεῖ πατρίδα ἐν τῇ ἐξορίᾳ, ὁ λαὸς τῆς διασποράς, ὁ λαὸς ἀρχαίου ἐγκλήματος μήπω ἐξαλειφθέντος, ὁ μυστηριωδέστατος λαὸς πάντων τῶν λαῶν τῆς γῆς, μυστηριώδης ἄλλοτε ἐν τῇ ἀκμῇ του, μυστηριώδης καὶ νῦν ἐν τῇ ἀθλιότητι του. Καὶ ὅτε μονάρχης τις ἐζήτησε παρὰ τοῦ ιεροκλήρου τῆς αὐλῆς αὐτοῦ ἀπόδειξιν τινα περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ λίαν σύντομον, διότι ὡς ἔλεγε καιρὸν δὲν εἶχε, τότε ὁ ιεροκλέρυξ ἀπήντησε: Μεγαλειότατε, ἴδε τοὺς Ἰουδαίους! (28).

Ἄλλ' ἔχομεν ἀκόμη ἓνα μάρτυρα, ὅστις τῷ ὄντι ἐπισφραγίζει ὅλους τοὺς μέχρι νῦν μνημονευθέντας—οὗτος εἶνε ὁ πνευματικὸς ἡμῶν βίος, ἡ ἡμετέρα συνειδήσις καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὕτη εἶνε ἡ μαρτυρία αὐτῆς τῆς ἀληθείας. Καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη εἶνε ἡ ἐν πᾶσιν ὑψίστη πασῶν: ἡ μαρτυρία, δι' ἧς ἡ ἀλήθεια ἐπιβεβαιωθῇ αὐτῇ ἑαυτήν.

Ὅταν ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσιάζεται εἰς ἡμᾶς καὶ εἰσδύῃ εἰς τὴν ἡμετέραν ψυχὴν, τότε ἐξεγείρεται ἐν ἡμῖν φωνή τις ἐσωτερικὴ, ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, ἥτις λέγει: ναί, αὕτη εἶνε ἡ ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν ζητεῖς, τὴν ὁποίαν μάτην ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐζήτηις καὶ δὲν εὑρισκες. Τότε ἐξεγείρονται ὅλοι αἱ ἐν ἡμῖν κοιμώμεναι σκέψεις, ὅλοι οἱ πόθοι, ὅλοι αἱ ἀνάγκαι τῆς ἡμετέρας καρδίας, ἀνάγκαι εἰρήνης καὶ συνδιαλλαγῆς, καὶ λέγουσι πρὸς ἡμᾶς: ναί, ἰδοὺ τί ἐποθοῦμεν, ἰδοὺ τί ἐζητοῦμεν ἐν ἀγνοίᾳ ἡμῶν αὐτῶν. Ὁ μὲν ἄνθρωπος εἶνε τὸ ζήτημα, ὁ δὲ λόγος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἀπάντησις

εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο· Ὁ μὲν ἄνθρωπος εἶνε τὸ αἰνίγμα, ὁ δὲ λόγος τῆς ἀποκαλύψεως ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος τούτου. Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτόν, εἶνε ὅλον τι συνιστάμενον ἐξ ἀντιφάσεων, τὰς ὁποίας μόνῃ ἡ ἀποκάλυψις αἶρει. Καθὼς ἐπὶ τῆς μαθηματικῆς ἀναλογίας, ἔχοντες τρεῖς ἀριθμούς γνωστούς καὶ ἓνα ἄγνωστον, τὸν X, ζητοῦμεν καὶ εὐρίσκομεν αὐτόν, ἡ δὲ δοκιμὴ μᾶς βεβαιοῖ, ὅτι ὁ εὐρεθεὶς ἀριθμὸς εἶνε ὁ ζητούμενος, διότι εἶνε ἀνάλογος πρὸς τοὺς ἐπιλοίπους γνωστούς ἀριθμούς· οὕτω συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ πράγματος, περὶ ὃ ἀσχολούμεθα. Ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῆς ἡμετέρας φύσεως, εἶνε ἡ λύσις τοῦ X, τοῦ ἐν ἡμῖν ἀγνώστου ἀριθμοῦ. Ἡ μὲν φύσις ἡμῶν προκαλεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην, ἡ δὲ ἀποκάλυψις χορηγεῖ ἡμῖν τὴν θεραπείαν αὐτῆς τῆς ἀνάγκης, καὶ ἡ πλήρης μεταξύ ἀμφοτέρων συμφωνία ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις εἶνε ἡ ἀλήθεια.

Ἄμα δὲ δεχόμενοι ἐν ἡμῖν τὸν λόγον τῆς ἀποκαλύψεως, εὐθὺς ἀναγνωρίζομεν καὶ τὴν συμφωνίαν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξύ αὐτῆς καὶ τῶν ἡμετέρων πόθων, καὶ οὕτω βεβαιούμεθα περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς διὰ τῆς ζώσης πείρας. Τὸ πνεῦμα μαρτυρεῖ πρὸς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα, ὅτι εἶνε αὐτὴ ἡ ἀλήθεια. Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια μαρτυρεῖ ἐσωτερικῶς περὶ ἑαυτῆς, βεβαιοῦται διὰ τῆς ἀποδείξεως τῆς ζώσης πείρας. Ὅταν ἡ ἀλήθεια ἢ αὐταπόδεικτος, οὐδεμιᾶς ἄλλης μείζονος ἀποδείξεως ἔχει χρεῖαν. Ὁ παράλυτος — λέγει πού ὁ Λεσσίγγιος — ὅστις ἐδοκίμασεν ἐν ἑαυτῷ τὴν εὐεργετικὴν δύναμιν τοῦ ἡλεκτρισμοῦ, θέλει διατελεῖ ὅλως ἀδιάφορος πρὸς τὰς διαφόρους γνώμας καὶ ἀμφιβολίας τῶν σοφῶν περὶ τοῦ ἡλεκτρισμοῦ· εἰς τοῦτο καὶ μόνον θέλει ἐμμένει, ὅτι ἐδοκίμασε τὴν σωτηριώδη ἐνέργειαν τοῦ ἡλεκτρισμοῦ. Οὐδεμίαν ἄλλην ἀπόδειξιν θέλει προτείνει, εἰμὴ ὅτι ὁ ἡλεκτρισμὸς εἶνε πραγματικότης καὶ δύναμις (29). Ἀπαράλλακτα ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν. Ἡ ἐνέργεια τῆς ἀληθείας εἶνε ἀπόδειξις τῆς πραγματικότητος αὐτῆς. Ἀλλ' ὅπως λάβωμεν πείραν τῆς ἀποδείξεως ταύτης, ὀφείλομεν νὰ παραδοθῶμεν εἰς τὴν ἀλήθειαν. Καθὼς ἐξωτερικὰ γεγονότα μόνον ἐξωτε-

ρικῶς, καὶ μαθηματικὰ θεωρήματα μόνον μαθηματικῶς, οὕτω καὶ ἠθικαὶ ἀλήθειαι μόνον ἠθικῶς, ἤτοι ἐσωτερικῶς, δύνανται ν' ἀποδειχθῶσιν. Ἀποδεικνύουσιν αὐταὶ ἑαυτὰς ἐν τῇ συνειδήσει. Τοιαύτη εἶνε ἡ αὐταπόδειξις τῆς ἀληθείας τῆς ἀποκαλύψεως.

Τὴν πείραν ταύτην δύναται νὰ λάβῃ πᾶς ἕκαστος ἄνευ διακρίσεως βαθμοῦ ἀναπτύξεως, καὶ ἡ καθολικότης αὕτη εἶνε ἐν τῶν καλλίστων ἐπιχειρημάτων διὰ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀποκαλύψεως· διότι ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ ᾖ κοινὴ καὶ δημώδης. Ὅ,τι δὲν δύναται νὰ καταστῇ κοινὸν καὶ δημῶδες, τοῦτο ἐξάπαντος δὲν εἶνε ἡ ὑπερτάτη ἀλήθεια. Διότι πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἄνθρωποι ἐπλάσθησαν διὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ φύσει σπεύδουσι πρὸς αὐτήν· ἐπομένως αὕτη πρέπει νὰ ᾖ τοῖς πᾶσι προσιτή. Οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, οἵτινες διὰ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῶν διδασκαλίας ἠθέλησαν ν' ἀντικαταστήσωσιν τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν ὡς ἀνεπαρκῆ, πολλὰκις διεκήρυξαν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη των δὲν ἦτο διὰ τὸ πλῆθος, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ πνεύματος. Τοῦτο ἰσχύει κατ' ἀνώτερον ἔτι βαθμὸν διὰ τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶνε διὰ πάντας, διότι ὁ Θεὸς θέλει πάντας σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν. Ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ὑπερτάτην ἀλήθειαν κατέστησε πρᾶγμα κοινότατον καὶ δύναμιν τοῦ καθημερινοῦ βίου. Ἀνύψωσε τοὺς πλέον ἀπαιδεύτους εἰς βαθμῖδα ἀναπτύξεως πολλῶ ὑψηλοτέραν ἐκείνης, εἰς ἣν εἶχον φθάσει οἱ πλέον πεπολιτισμένοι λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ ἀσπασθεὶς τὰς Χριστιανικὰς ἀληθείας—καὶ τοῦτο δύναται πᾶς ἕκαστος—γινώσκει πλέον ἢ ὁ Πλάτων καὶ εἶνε σοφώτερος τοῦ Σωκράτους.

6. Ἀλλὰ—λέγουσι—πῶς εἶνε δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τὸν Χριστιανισμόν, τὴν ἀποκάλυψιν ὡς τὴν ἀλήθειαν, ἂν οὐ ἀντιφάσκουσι πρὸς τὸν λόγον;

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις ὑπερβαίνει τὸν λόγον, καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλως γενέσθαι· διότι τί τὸ ὄφελος ἀποκαλύψεως, οὐδὲν ἀποκαλυπτούσης; «Ἡ ὑπαρξὶς καὶ ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἀποκαλύψεως—λέγει ὁ Λεσσίνγιος—συνεπάγουσιν ἀναγκαίως γεγονότα ὑπερβαίνοντα τὸν λόγον, καὶ τὰ γεγονότα ταῦτα πρέπει νὰ χρησιμεύωσι μᾶλ-

λον πρὸς ἀποδείξιν τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἢ ὡς ἔνστασις κατ' αὐτῆς. Ὁ ἀφαιρῶν τὰ γεγονότα ταῦτα ἐκ τῆς θρησκείας του, οὐδεμίαν ἔχει πλέον θρησκείαν· διότι εἰς τί δύναται νὰ χρησιμεύσῃ μία ἀποκάλυψις, ἥτις οὐδὲν ἀποκαλύπτει; Ὑποταγή τις τοῦ λόγου εἰς τὴν πίστιν ἀπαιτεῖται ὑπ' αὐτῆς τῆς οὐσιώδους ἐννοίας τῆς ἀποκαλύψεως· ἢ μᾶλλον αὐτὸς ὁ λόγος ὑποβάλλει ἑαυτὸν ἐκουσίως εἰς τὴν ὑποταγὴν, καὶ ἡ ὑποταγή του αὕτη οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ ὅτι ὁμολογεῖ τὰ ὀρία του, ἅμα πεισθεὶς περὶ τῆς πραγματικότητος τῆς ἀποκαλύψεως» (30).

Ἡ ὁμολογία δὲ αὕτη τῶν ὀρίων εἶνε ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος. Τὰ ὕψιστα καὶ εὐρύτατα τῶν πνευμάτων οὐδόλως ὥκνησαν νὰ ποιήσωσιν αὐτήν. Ὁ περικλεέστατος μεταξὺ πάντων τῶν σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, ὁ Σωκράτης, ἐθεώρει ὡς ἐξαιρετικὴν του σοφίαν, δι' ἧς ὑπερεῖχεν ὅλων τῶν ἄλλων, τὸ ὅτι ἐγνώριζεν, ὅτι οὐδὲν ἐγνώριζεν: «Ἐν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα». Καὶ ὁ μέγας Νεύτων, ἀποθνήσκων, ὠνόμασεν ὅλας τὰς καθ' ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ ἐμβριθεῖς ἐργασίας του παίγμιον μὲ ὄστρακα ἐν ταῖς ἀκταῖς τῆς θαλάσσης, ἐν ᾧ ὁ ὠκεανὸς τῆς ἀληθείας ἀνεξιχνίαστος ἐξετείνετο ἐνώπιόν του. Περὶ δὲ τοῦ Γοιθίου, τοῦ εὐρυτάτου ἐκείνου πνεύματος τῆς Γερμανίας, εἶνε πασίγνωστον, ὅτι ἡ συνειδήσις ἐκείνη τῶν ἡμετέρων ὀρίων ἐχαρκτηρίζεν ὅλας αὐτοῦ τὰς σκέψεις καὶ τὰ φρονήματα. Γνωρίζομεν ἡμᾶς αὐτούς; γνωρίζομεν τὴν περὶ ἡμᾶς φύσιν; «Ὁ ἄνθρωπος—λέγει ὁ Γοιθίος—εἶνε μυστηριώδες ὂν, δὲν γνωρίζει οὔτε πόθεν ἔρχεται, οὔτε ποῦ ὑπάγει, ὀλίγα γινώσκει περὶ τοῦ κόσμου καὶ ὀλίγιστα περὶ ἑαυτοῦ».

«Πάντες πλανώμεθα εἰς μυστήρια καὶ εἰς θαύματα», λέγει ὁ αὐτὸς ἀλλαχοῦ.

«Μυστηριώδης ἐν φωτὶ ἀπλέτω ἔσθ' ἡ φύσις,
Οὐδέποτε' ἀφελεῖν αὐτῆς τὸν πέπλον σὺ ἰσχύσεις·

Ὅ,τι ἀποκαλύψαι σοι ἐκούσα μὴ θελήσῃ,

Τοῦτο σὺ στρέβλῃ οὐ μοχλῶ ἀρπάσαι σὺ δυνήσῃ».

«Ὁ κόσμος εἶνε πλήρης αἰνιγμάτων». «Ἡ φύσις θέλει φυλάττει

διὰ παντός προβληματώδης τι, τὸ ὁποῖον ἡ ἀνθρωπίνη δεξιότης οὐδέποτε δυνηθήσεται νὰ ἐξιχνιάσῃ». Τίς πατε κατενόησε τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς; «Ἡ ἰδέα τῆς ὑπάρξεως, τῆς ζωῆς, εἶνε ὅλως ἀκατάληπτος εἰς ἡμᾶς». Ἐν τίνι λοιπὸν δικαίωματι δυνάμεθα νὰ μεταχειρίζομεθα τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας καταλήψεως ὡς μέτρον τοῦ πραγματικοῦ καὶ δυνατοῦ;

«Τοὺς σοφοὺς ἰδοὺ ἐν τίνι διακρίνω ἐγὼ τρόπον:

Ὅ,τ' αὐτοὶ μὴ ψηλαφῶσι, τοῦτ' ἀνέφικτον ἀνθρώπων·

Ἵπὲρ ἔννοιαν τοῦτ' ἔστιν, ὅ,τι μὴ αὐτοὶ νοῶσι·

Ψευδὲς εἶναι ἀξιούσιν, ὅ,τι μὴ καταμετρῶσιν·

Οὐδὲν βάρος ἔχει, ὅ,τι ὁ στατήρ αὐτῶν μὴ αἶρῃ·

Ἀσημον, ὅ,τι μὴ τύπον τῆς σφραγίδος αὐτῶν φέρῃ» (31).

“Ὅλαι ἡμῶν αἱ γνώσεις στηρίζονται κυρίως ἐπὶ τῆς πίστεως. Τέλος πάντων ἀναγκάζομαι νὰ πιστεύω καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν μου ψυχὴν, εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματός μου. “Ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι στηρίζονται ἐπὶ ἀρχῶν, αἵτινες, οὔσαι καθ' ἑαυτὰς ἀναπόδεικτοι, γίνονται ἀντικείμενον ἀμέσσου παραδοχῆς καὶ βεβαιότητος. Διότι πᾶσα ἄμεσος παραδοχὴ τοιούτων ἀρχῶν εἶνε πίστις καὶ «πᾶν φιλοσοφικὸν σύστημα στηρίζεται ἐπὶ τοιαύτης τινὸς παραδοχῆς. Καὶ αὕτη δὲ ἡ ἀπιστία εἶνε πίστις. Διότι περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῶν ὄντων οὐδεμίαν ἄμεσον ἢ ἁμογενῆ ἀντίληψιν ἔχομεν, ἐπομένως δὲ καὶ οὐδεμίαν πραγματικὴν βεβαιότητα» (32). Ζητεῖται δὲ νῦν, ποίας ἀρχῆς ἢ παραδοχῆ ἐξασκεῖ ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ψυχῆς τὴν ἐντύπωσιν ἀλανθάστου ἀληθείας. Δὲν ὑπάρχει γνώσις, ἥτις νὰ μὴ προϋποθέτῃ τὴν πίστιν. Καὶ αὐτὸς ὁ Ἰλισμὸς, ὅστις μόνον ὕλην καὶ δυνάμιν ἀναγνωρίζει, ἐρείδεται ἐπὶ τινος πίστεως—ἐπὶ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀόρατον ἐνέργειαν τῆς δυνάμεως· διότι ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τεκμαίρεται τὴν ὑπαρξίν της. «Αὕτη ἡμῶν ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ τῶν ἐπιλοίπων περὶ ἡμᾶς ὄντων εἶνε ἀντικείμενον πίστεως καὶ ἄλλως δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ» λέγει ὁ Ἀμμανος (33). Καὶ δὴ παρὰ πάντων ὁμολογεῖται, ὅτι, ὅσῳ βαθύτερον εἰσδύει εἰς τὴν φύσιν τῶν ὄντων σοφός τις, τόσῳ μετριοφρονέστερος καὶ ταπεινότερος γίνεται·

διότι τόσω μᾶλλον ἀναγνωρίζει τὰ οἰκεῖα ὅρια· τοῦναντίον δὲ ὅσω ἐπιπολαιότερος εἶνε οὗτος, τόσω ὑψηλοφρονέστερος συνήθως καθίσταται· διότι τόσω μᾶλλον φρονεῖ, ὅτι ἐξιχνίασε καὶ ἐξέμαθε τὰ πάντα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ἡ νεότης ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπαίρεται ἐπὶ ταῖς γνώσεσιν αὐτῆς μᾶλλον ἢ τὸ γῆρας. Αὕτη δὲν γνωρίζει τόσον καλῶς τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἡμεῖς, ὅσω ἐπιμελέστερον προσπαθοῦμεν νὰ λύσωμεν, τόσω δυσκολώτερα εἰς ἐπίλυσιν εὐρίσκομεν. Ὁ Πασκάλης λέγει: «Τὸ τελευταῖον βῆμα τοῦ λόγου εἶνε τὸ ν' ἀναγνωρίσῃ, ὅτι ὑπάρχει ἀπειρία πραγμάτων ὑπερβαινόντων τὴν κατάληψιν αὐτοῦ. Ἐν ὅσω εὐρίσκεται μακρὰν τῆς ἀναγνωρίσεως ταύτης, ἐξελέγχεται ὡς λίαν ἀσθενής». «Ἐὰν γνωρίζῃ τις—λέγει καὶ ὁ Ἀμμανος—τί ἐστὶ λόγος, τότε ἐκλείπει πᾶσα ῥῆξις πρὸς τὴν πίστιν» (34). Τὸ πρῶτιστον ἄρα καὶ κάλλιστον ἔργον τῆς ἡμετέρας γνώσεως εἶνε τὸ νὰ γνωρίσῃ τὰ οἰκεῖα ὅρια.

Ἄν ἡ παρατήρησις αὕτη ἐφαρμόζεται ἐφ' ὅλων τῶν κλάδων τῆς ἡμετέρας γνώσεως, πόσω μᾶλλον πρέπει νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τῆς χώρας τῆς θρησκείας, ἥτις εἶνε ἡ χώρα τῆς ὑπερτάτης καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀληθείας; Καὶ ἂν ἠθέλομεν καταμετρήσει ὁλόκληρον τὸν κόσμον, δὲν ἠθέλομεν εὔρει ἐν αὐτῷ ἣν ζητοῦμεν ἀλήθειαν. Ὑπάρχουσι μὲν πολλαὶ ἀλήθειαι, οὕτω καλούμεναι, μία ὁμως καὶ μόνη κυρία ἀλήθεια ὑπάρχει. Ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶνε ἐκείνη, ἥτις λύει τὸ ζήτημα τοῦ ἡμετέρου βίου, ἀποκαλύπτει τὸ μυστήριον τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Ἡ ἀλήθεια αὕτη δὲν εἶνε γέννημα τῆς γῆς, ἔχει τὴν καταγωγὴν ἀλλαχόθεν. Πάντες συναισθανόμεθα, ὅτι, ὅπου εὐρίσκονται τὰ τελευταῖα ὅρια τῆς ἡμετέρας γνώσεως, ὅπου ἄρχεται τὸ μυστήριον, ἐκεῖ κεῖται ὅπερ ποθοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν, ὅπερ χρειαζόμεθα, ἐκεῖ κεῖται ἡ ἀπόφασις τῆς ἡμετέρας τύχης. Οἱ ἄνθρωποι προσεπάθησαν ἑκπαλαι νὰ διεισδύσωσιν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον τῶν μυστηρίων· μόνη ὁμως ἡ ἀποκάλυψις καταγγέλλει αὐτὸν ἡμῖν, μόνη ἡ πίστις εἶνε τὸ ὄργανον τῆς γνώσεως αὐτοῦ. Οὐδαμοῦ δυνάμεθα ν' ἀπαλλαχθῶμεν ἐντελῶς τῆς πίστεως, διότι πανταχοῦ, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ὁρατὰ ἐνοικεῖ τὸ μυστήριον τοῦ ἀοράτου. Πῶς λοι-

πὸν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν αὐτὴν ἐν τοῖς ζητήμασι τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως; Ταῦτα μόνον διὰ τῆς πίστεως συλλαμβάνονται, καὶ διὰ μόνης τῆς πίστεως προσπορίζεται πᾶσα αὐτῶν γνῶσις. Ἀλλ' ἂν καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλαν πίστιν ἀξίαν τοῦ ὀνόματος τούτου προσιδιάζει ἄμεσος βεβαιότης καὶ ἐσωτερικὴ δύναμις, ἐννοεῖται, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶνε ἡ ἀσφαλεστάτη, ἡ βεβαιωτάτη καὶ ἰσχυροτάτη πασῶν· διότι ἀσχολεῖται περὶ τὰ ὑψιστα καὶ ἔσχατα πράγματα, ἐν οἷς ἡμεῖς ζῶμεν καὶ κινούμεθα, ἄρα καὶ περὶ τὰς ὑψίστας καὶ καλλίστας αἰτίας καὶ ἀρχάς, εἰς ἃς ὅλαι αἱ ἄλλαι συντρέχουσι καὶ συγκορυφοῦνται. «Οὐδεμία ἀρχὴ δύναται νὰ ᾗ τόσον ἀσφαλὴς, ὅσον ἡ πίστις εἰς τὰ πράγματα ταῦτα, οὐδεμία αἰτία τόσον ἀποτελεσματικὴ, οὐδὲν ἀποτέλεσμα τόσον βάθος καὶ τόσῃν εὐρύτητι ἔχον» (35).

Φυσικὴ δὲ συνέπεια εἶνε τὸ νὰ ὑπερβαίνει ἡ θρησκευτικὴ αὕτη πίστις τὸν ἡμέτερον λόγον. Διότι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ὑψηλοτέρων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας διὰ τῶν συνήθων μέσων τοῦ ἡμετέρου νοὸς δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν. Διότι ὁ Θεὸς κεῖται ὑπὲρ τὰ ὅρια τοῦ ἡμετέρου φυσικοῦ λόγου. Ἄρα καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστις, ἥτις ἀντικείμενον ἔχει τὸν Θεόν, ἐξ ἀνάγκης ὑπερβαίνει τὰ ὅρια ἐκεῖνα. «Ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ λόγος τῆς θεότητος εἶνε δύο πολὺ διάφορα πράγματα» —λέγει ὁ Γοίθιος (36). Καὶ ὁ Δεινόντιος: «Ὁ ἐν τοῖς θείοις πράγμασιν οὐδὲν ἄλλο πιστεύων ἢ ὅ,τι ὁ λόγος του δύναται νὰ καταμετρήσῃ, σμικρύνει τὴν περὶ Θεοῦ ιδέαν». Ὁ δὲ Ἀγγλὸς φιλόσοφος Βάκων: «Ἡμεῖς ὀφείλομεν νὰ εὐρύνωμεν τὸ ἡμέτερον πνεῦμα κατὰ τὸ μέγεθος τῶν θείων μυστηρίων, οὐχὶ δὲ ταῦτα νὰ συστέλλωνται κατὰ τὴν στενότητά τοῦ ἡμετέρου πνεύματος» (37).

Ἄν τοῦτο ἰσχύῃ περὶ τοῦ Θεοῦ καθόλου, ἐννοεῖται, ὅτι ἰσχύει ἰδίᾳ μάλιστα περὶ τῆς οἰκονομίας τῆς ἡμετέρας σωτηρίας, ἣν ὁ Θεὸς ἐβουλεύσατο ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, καὶ περὶ ἧς οὐδεὶς οὐδὲν ἐγίνωσκεν, εἰμὴ αὐτὸς μόνος καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ. Διότι καθὼς οὐδεὶς οἶδε τὰ τοῦ ἀνθρώπου, εἰμὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ, οὕτω καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς οἶδεν, εἰμὴ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Ἡ βουλὴ αὐτῇ τοῦ Θεοῦ ὑπῆρξε μυστήριον κεκρυμμένον ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ,

μέχρις οὗ κατὰ θεϊαν εὐδοκίαν ἀπεκαλύφθη τῷ κόσμῳ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ βουλὴ αὕτη εἶνέ τι δι' ἡμᾶς ὅλως νέον, ὅπερ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ὅπερ ὁ νοῦς ἡμῶν οὐδόλως συνέλαβε, ὅπερ ἐντελῶς ὑπερβαίνει τὴν κατὰληψιν αὐτοῦ. Ἐδέησε λοιπὸν, ἵνα ἡ βουλὴ αὕτη εὐαγγελισθῇ ἡμῖν καὶ ἡμεῖς πιστεῦσωμεν αὐτήν, ἅτε οὕτως ὑπερβάλλουσιν τὸν ἡμέτερον λόγον.

Ἄλλ' ἀντιπροτείνουσιν, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις εὗρηται προσέτι εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἡμέτερον λόγον. Καὶ ἐν τούτῳ κεῖται τὸ μέγα σκάνδαλον. Οὐδόλως ἀρνούμεθα, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις οὐ μόνον ὑπερβαίνει τὸν ἡμέτερον λόγον, ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς ἀντιφάσκει πρὸς τοὺς φυσικοὺς ἡμῶν λογισμούς. Ἀντὶ ὅμως νὰ μεταχειρισθῶμεν τὸ τοιοῦτον ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ ζητήσωμεν, εἰς ποῖον τῶν δύο μερῶν εὗρηται ἡ ἀλήθεια. Ὅταν τὸ μὲν ἡμέτερον πνεῦμα, φυσικῶς σκεπτόμενον, φρονῇ, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἠθικῆς σπουδῆς ὀφείλει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέρμα τῆς τελειότητος, καὶ ὅτι καθ' ἕνα ἕκαστος ἐποιήσατο πρόοδον ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἠθικῆς ταύτης σπουδῆς ἔχει νὰ ἐλπίζῃ καὶ ἀνάλογον ἀξιωμασίαν· ἡ δὲ ἀποκάλυψις τούναντίον διδάσκει, ὅτι μόνη ἡ τοιαύτη ἠθικὴ σπουδὴ ἄνευ τῆς θείας χάριτος οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, δὲν σώζει τὸν ἄνθρωπον—ἐννοεῖται, ὅτι ἐνταῦθα ὁ φυσικὸς νοῦς καὶ ἡ ἀποκάλυψις εὗρισκονται εἰς φανεράν ἀντίφασιν. Ὅταν ὁ μὲν φυσικὸς λόγος δὲν γνωρίζῃ, εἰμὴ ἕνα Θεὸν παντοδύναμον καὶ ὑπέρτατον, εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην διάνοιαν ἀπρόσιτον· ἡ δὲ ἀποκάλυψις ἀποκαλύπτει ἡμῖν ἕνα Θεόν, ὅστις, καταβάς ἐξ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν καὶ φορέσας ἀνθρωπίνην σάρκα, ἔπαθεν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν—ἐννοεῖται, ὅτι ἐνταῦθα ὁ φυσικὸς νοῦς καὶ ἡ ἀποκάλυψις εὗρισκονται εἰς φανεράν ἀντίφασιν. Ἄν προέκειτο ἡμεῖς αὐτοὶ νὰ ἐφεύρωμεν τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν, θὰ ἐφευρίσκομεν αὐτάς ὅλως διαφόρους. Δὲν ἠθέλομεν καταστήσει εἰς τέσον ταπεινωτικὴν ἀποκάλυψιν, ἣτις ἄρχεται μὲν μετὰ τῆς γεννήσεως ἐνὸς παιδίου ἐν τῇ φάτνῃ, καταλήγει δὲ εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Ἡμεῖς θὰ μετεθέτομεν τὴν ἀποκάλυψιν εἰς

τὴν Ἑλλάδα ἢ εἰς τὴν Ῥωμην, δὲν θὰ ἀρένομεν αὐτὴν εἰς τὴν γυναν ἐκείνην τῆς γῆς καὶ παρὰ τῷ λαῷ ἐκείνῳ, ὅστις ἦν τὸ σκύδαλον τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐν πᾶσι τούτοις ὑπάρχει ἀληθῶς πραγματικὴ ἀντίφασις μετὰ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ λόγου. Καὶ ὁ Ἀπόστολος ὑποστηρίζει μετ' ἐμφάσεως λέγων (1 Κορ. 1 καὶ 2) ῥητῶς, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον, ἥτοι ἡ ἀποκάλυψις, εἶνε διὰ τὸν φυσικὸν νοῦν μωρία. Διὰ τὸν ἀνθρώπινον λόγον δὲν ὑπάρχει ἄλλο πρᾶγμα παραδοξότερον ἢ ἡ ἀποκάλυψις, ὁ χριστιανισμός (38). Ἄλλ' ἐρωτῶμεν καὶ αὖθις: Εἰς ποῖον τῶν δύο μερῶν εὐρηται ἡ ἀλήθεια; Ἄν ὁ ἡμέτερος λόγος εὐρίσκετο εἰς τὴν κανονικὴν αὐτοῦ κατάστασιν, βέβαια ἡ ἀποκάλυψις τότε δὲν ἡδύνατο νὰ ἦ εἰς ἀντίφασιν πρὸς αὐτόν. Ἄλλ' εἶνε τῷ ὄντι εἰς τοιαύτην κατάστασιν; Ἄν ἀληθῶς συνέβη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡθικὴ τις ἀνατροπὴ—καὶ περὶ τούτου εὐδεις ἀμφιβάλλει—θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οὐσιῶδές τι στοιχεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔπαθεν ἐκ τῆς ἡθικῆς ἐκείνης ἀνατροπῆς. Ἄλλ' ἂν ὁλόκληρος ἡ πνευματικὴ τοῦ ἀνθρώπου φύσις ἔπαθε, διεφθάρη, φυσικὸν ἐπόμενον εἶνε ν' ἀποφανθῶμεν, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις δὲν θὰ ἦτο ἡ ἀλήθεια, ἂν μὴ ἀντέφασκε πρὸς τὸν ἡμέτερον λόγον. Τὸ κυριώτατον δὲ στοιχεῖον τῆς ἐν ἡμῖν διαφθορᾶς εἶνε ἡ ὑπερηφάνια, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ χώρᾳ τῆς ἡμετέρας διανοίας. Τούτου ἕνεκα τὸ κυριώτατον πρόσκομμα, τὸ κυριώτατον παράδοξον, ὅπερ εὐρίσκομεν ἐν τῇ ἀποκαλύψει, εἶνε ἡ ταπεινωσις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀπαίτησις, ὅπως ταπεινωθῶμεν καὶ ἡμεῖς. «Τὸ θεῖον καὶ ὑψηλὸν παράδοξον τοῦ χριστιανισμοῦ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι εἴωθε τὸ ὕψιστον καὶ ἀπόλυτον ἐν τῇ ἀφανεστάτῃ καὶ ταπεινοτάτῃ μορφῇ ν' ἀποκαλύπτῃ συνάμα δὲ καὶ νὰ συγκρύπτῃ οὕτως, ὥστε αἱ μὲν εὐαίσθητοι ψυχαὶ νὰ μὴ δύνωνται νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸ ἁγιαστήριον αὐτοῦ, εἰμὴ διὰ βαθυτάτης ὑποκλίσεως καὶ ταπεινότητος, αἱ δὲ ἀναίσθητοι, ὑπερήφανοι καὶ εἰς ἑαυτὰς μόνον ἀρκοῦμεναι ψυχαὶ νὰ παροξύνωνται εἰς ἀντιπάθειαν καὶ ἔχθραν κατ' αὐτοῦ» (39). Ἡ ἀντίφασις λοιπὸν αὕτη δὲν εἶνε ἀπόδειξις κατὰ τῆς ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ μᾶλλον λαμπρότατον ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς.

Ἄν ἡ ἀποκάλυψις ἐξήρτα τὰ πάντα ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔργων καὶ τῆς ἡμετέρας ἀξίας, θὰ ἦτο ἀρεστή εἰς ἡμᾶς, ἅτε δὴ παρέχουσα τροφήν εἰς τὴν ἡμετέραν ὑπερηφανίαν· δι' αὐτὸ ὁμοῦς τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἀληθές. Ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἀποδίδωσι τὰ πάντα εἰς τὴν ταπείνωσιν καὶ εἰς τὴν θεῖαν χάριν, ἀπαρέσκει ἡμῖν, ἅτε δὴ ταπεινοῦσα ἡμᾶς· δι' αὐτὸ ὁμοῦς τοῦτο καὶ εἶνε ἀληθές. «Ὅλαι αἱ ἀντιλογίαι αὗται, αἵτινες ἐφαίνοντο ἀπομακρύνουσαί με τὸ πλεῖστον ἀπὸ τῆς γνώσεως τῆς θρησκείας, με ὠδήγησαν ὅσον τάχιστα εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῆς γνῶσιν» λέγει ὁ Πασκάλης (40). Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, καὶ μεθ' ὅλας τὰς ἀντιλογίας ταύτας, ἡ ἀποκάλυψις ὑφίσταται μέχρι τῆς σήμερον: «Ἡ μόνη ἐπιστήμη, ἥτις εἶνε ἐναντία εἰς τὸν κοινὸν νοῦν καὶ εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων, εἶνε ἡ μόνη, ἥτις ὑπῆρξε πάντοτε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων» (41).

Καὶ δὴ ὁ μέγας ἡμῶν ἐνδοιασμός πρὸς παραδοχὴν αὐτῆς εἶνε κυρίως ἀποδείξεις ὑπὲρ αὐτῆς. «Ἀναγνώρισατε λοιπὸν τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας ἐν αὐτῇ τῇ σκοτεινότητι τῆς θρησκείας, ἐν τῇ ἀδιαφορίᾳ ἡμῶν διὰ τὴν γνῶσιν αὐτῆς» (42). Ἀλλαχοῦ ἀποδεικνύει ὁ Πασκάλης, ὅτι, ἂν ὅλοι οἱ Ἰουδαῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκηρύττοντο ὑπὲρ αὐτοῦ, θὰ συνελάμβανε κατ' αὐτοῦ δυσπιστίαν· διότι τὸ τοιοῦτο θὰ ἦτο σημεῖον ὑποπτον. Αὕτη μάλιστα ἡ ἀπιστία τῶν Ἰουδαίων εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν πρέπει νὰ χρησιμεύῃ ὡς κέντρον διὰ τὴν ἡμετέραν πίστιν (43).—Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἡ ἀντίφασις τῆς ἀποκαλύψεως πρὸς τὸν λόγον, ἥτοι τὸν ἐγωῖστικὸν καὶ ὑπερήφανον λόγον, καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀποδοκιμάζειν τὸν λόγον τοῦτον, εἶνε περὶ πλέον μία ἀπόδειξις ὑπὲρ τῆς ἀποκαλύψεως. «Οὐδὲν συμφωνότερον πρὸς τὸν λόγον ἢ ἡ ἀποδοκιμασία αὕτη τοῦ λόγου» (44). «Ὅφειλε τις νὰ γνωρίζῃ, ποῦ πρέπει ν' ἀμφιβάλλῃ, ποῦ νὰ ἐμμένῃ σταθερὸς καὶ ποῦ νὰ ὑπείκῃ» (45).

Ἄλλ' ὅπισθεν τοῦ ἐγωῖστικοῦ καὶ ὑπερηφάνου τούτου λόγου κεῖται ἡ κεκρυμμένη ἀλήθεια τοῦ λόγου. Εἶνε δὲ αὕτη τὸ ἐνδομυχώτατον αἶσθημα καὶ ἡ ἐνδομυχωτάτη πεποιθήσις, ὅτι ἐσμὲν προωρισμένοι διὰ τὸν Θεὸν καὶ ὀφείλομεν νὰ σπεύδωμεν πρὸς αὐτόν, ἡ βα-

θυτάτη καὶ ἀληθεστάτη ἡθικὴ συνείδησις, ὅτι ἐσμὲν ἁμαρτωλοὶ καὶ ἔχομεν ἀνάγκην τῆς θείας χάριτος. Πρὸς τὸν λόγον τοῦτον συνάδει ἡ ἀποκάλυψις. Κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ ἀποκάλυψις οὐ μόνον δὲν ὑπερβαίνει τὸν λόγον οὐδ' ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὸν, ἀλλ' εἶνε μάλιστα διὰ τὸν λόγον. Ὁ μὲν λόγος προβάλλει τὰ μεγάλα ζητήματα, ἡ δὲ ἀποκάλυψις, προστιθεῖσα καὶ ἄλλα, λύει πάντα ὁμοῦ. «Ὁ λόγος εἶνε ἀνθρώπινον προοίμιον εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν» (46). Ἄλλως τε πολλάκις συμβαίνει, ὥστε τὸ προοίμιον νὰ ὑπὸ ὑπὸ ὑπὸ πλείονα ἢ ὅσα αὐτὸ τὸ βιβλίον δύναται νὰ ἐκπληρώσῃ. Ἡ ἀποκάλυψις ὅμως ἐκπληροῖ ἀκριβῶς ὅσα τὸ προοίμιον τοῦ λόγου προαγγέλλει.

Ἄν ἡ ἀποκάλυψις εἶνε διὰ τὸν λόγον, ἐννοεῖται, ὅτι ὁ λόγος εἶνε τὸ ὄργανον πρὸς γνῶσιν τῆς ἀποκαλύψεως. Καὶ τῷ ὄντι ὁ λόγος εἶνε ἱκανὸς καὶ ἐπιτήδειος πρὸς γνῶσιν τῆς ἀποκαλύψεως. Καὶ καθὼς ὁ ὀφθαλμὸς ἐγένετο διὰ τὸ φῶς τοῦ Ἡλίου, οὕτω καὶ ὁ λόγος ἐγένετο διὰ τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως (47). Ἀλλὰ καθὼς, ὅπως ἴδωμεν τὸ φῶς τοῦ Ἡλίου, ὀφείλομεν ν' ἀνοίξωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ, ὅπως ἴδωμεν αὐτὸ πραγματικῶς, ὀφείλομεν νὰ λάβωμεν τὴν προσήκουσαν θέσιν· οὕτως, ὅπως ὁ ἡμέτερος λόγος ἐλλαμβῇ ὑπὸ τοῦ φωτός τῆς ἀποκαλύψεως, ὀφείλομεν ν' ἀνοίξωμεν αὐτὸν καὶ δώσωμεν αὐτῷ τὴν προσήκουσαν θέσιν πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν. Πρέπει νὰ θέλωμεν νὰ φωτισθῶμεν. Πολλάκις συμβαίνει, ὥστε νὰ μὴ βλέπωμεν μηδὲ ἀκούωμεν πράγματα, κείμενα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἢ προσβάλλοντα τὰ ἡμέτερα ὦτα, διότι δὲν προσέχομεν, δὲν παραδιδόμεθα εἰς αὐτά. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως· δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν καὶ ἐννοήσωμεν αὐτήν, ἂν μὴ παραδοθῶμεν εἰς αὐτήν. Ἡ παράδοσις δὲ αὕτη, ἡ φέρουσα εἰς τὴν γνῶσιν, εἶνε παράδοσις πλήρους ἀγάπης πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Μόνη ἡ ἀγάπη ἐννοεῖ τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀγάπη δὲ δὲν εἶνε τυφλή, ὡς λέγουσιν, ἀλλὰ βλέπει ἐξάίρετα, βλέπει δὲ μόνον εἰς τὰ βάθη, ἥτοι εἰσδύει εἰς αὐτήν τὴν φύσιν τῶν ὄντων καὶ συλλαμβάνει τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν ἀλήθειαν. Διὰ τῆς καρδίας γνωρίζει τις —

μάλιστα τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ, ὡς ἐκφράζεται περὶ
τούτου ὡραιότατα ὁ Πασκάλης: «Τὰ μὲν ἀνθρώπινα πράγματα ὀ-
φείλει τις νὰ γνωρίσῃ, ὅπως ἀγαπήσῃ αὐτὰ, τὰ δὲ θεῖα ὀφείλει τις
ν' ἀγαπήσῃ, ὅπως γνωρίσῃ αὐτά» (48). Ὅστις βαδίσῃ τὴν ὁδὸν ταύ-
την τῆς ἀγάπης, θέλει ἀναγνωρίσει, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις εἶνε τὸ λογι-
κώτατον τῶν πραγμάτων, ὁ ὑπέρτατος λόγος, ἡ ἀλήθεια τοῦ ἡμε-
τέρου λόγου.

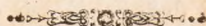

ΛΟΓΟΣ ΟΓΔΟΟΣ.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ.

ΕΘΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΟΥΔΑΙΙΣΜΟΣ.

Η αποκάλυψις ἔχει τὴν ἱστορίαν αὐτῆς, διότι δὲν συνεπλήρωθη αἰφνης καὶ διὰ μιᾶς. Ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς ἀναπτύξεως, ὅστις βασιλεύει ἐφ' ὅλων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ζώντων. Ἄν ἡ αποκάλυψις ἔμελλε ν' ἀποτελέσῃ μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νὰ προστεθῇ εἰς τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἔπρεπεν ἔξ ἀνάγκης νὰ καθυποβληθῇ εἰς τοὺς νόμους τῆς ἀναπτύξεως ταύτης. Πολλάκις οἱ πολέμιοι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας προέτειναν πρὸς ἀνασκευὴν δῆθεν αὐτῆς τὸ ζήτημα τοῦτο: Ἄν ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία ἐπήνεγκε τοσαῦτα δεινὰ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ κατέστησεν ἀναγκαίαν τηλικαύτην θυσίαν, ὡς διδάσκει ἡ Ἐκκλησία, διατί ὁ Θεὸς ἀμέσως μετὰ τὴν πτώσιν δὲν κατήργησε τὰ δεινὰ ταῦτα, δὲν ἀποκατέστησε τὴν ἐκλιποῦσαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν, ἀλλ' ἐβράδυνε τοσοῦτον χρόνον, ὅπως ἔλθῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐνστάσιν ταύτην κεῖται ἐν τῷ νόμῳ ἐκείνῳ τῆς ἀναπτύξεως. Ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε μὲν ἀμέσως τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, ἵνα σώσῃ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἀποκάλυψις ὅμως αὕτη καθυπεβλήθη εἰς τὸν νόμον τῆς ἱστορίας. Καὶ διὰ τοῦτο, καὶ περ οὔσα ἡ ἀποκάλυψις κατὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν φύσιν αὐτῆς ὑπερφυσικὴ, ἔργῳ ὅμως κατήντησέ πως φυσικὴ, ἐπειδὴ συνηνώθη εἰς ὅλον τι ἀναπόσπαστον μετὰ τῆς καθόλου ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος:

Ἡ ἀποκάλυψις ἔχει τὴν ἱστορίαν αὐτῆς, ἐπειδὴ ἐν γένει ὑπάρχει ἱστορία. Ὑπάρχει δὲ ἱστορία, ἐπειδὴ ὑπάρχει σκοπός· καὶ ὑπάρχει σκοπός, ἐπειδὴ ὑπάρχει Θεός, αἰωνία ἀγάπη, Πρόνοια, ἥτις διέπει τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὁδηγεῖ αὐτὴν εἰς τὸν ὑπὸ τῆς θείας

αγάπης προτεθειμένον σκοπόν. Ἄν ἡ ἀνθρωπότης οὐδένα εἶχε σκοπόν, ὁ βίος αὐτῆς θὰ ἦτο μελαγχολικώτατος καὶ πληκτικώτατος. Πάντες ἐσμὲν πεπεισμένοι, ὅτι ἡ ἱστορία δὲν εἶνε ἀπλοῦν θέατρον ἀποπλάνησεων ἢ μεταβολῶν αἰωνίως ἐπαναλαμβανομένων τῶν αὐτῶν, ἀλλὰ μία τις πρόοδος. Οὐδὲν ἄλλο πρᾶγμα τὸ νεώτερον πνεῦμα θεωρεῖ βεβαιότερον καὶ ἀναγκαιότερον ἢ τὴν πρόοδον. Ἀλλὰ τότε μόνον δύναται νὰ ὑπάρξῃ πρόοδος, ὅταν ὑπάρχῃ σκοπὸς, πρὸς ὃν ἡ πρόοδος αὕτη γίνεται. Ὁ σκοπὸς δὲ οὗτος προϋτέθη ἡμῖν οὐχὶ ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῆς αἰωνίας ἀγάπης, ἣτις ἐπαγρυπνεῖ ἐφ' ἡμᾶς, καὶ ἣτις μόνη δύναται πραγματώσαι αὐτόν. Ὀνομάζομεν δὲ τὸν σκοπὸν τοῦτον μὲ τὸ ὑψίστον ὄνομα βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἣτις ἐστὶν ἡ πραγμάτωσις τοῦ ὑψίστου ἡθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ καθήκοντος καὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἡ πραγμάτωσις τοῦ ἡθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ ἰδανικοῦ. Πάντες φέρομεν ἐν ἡμῖν τοιοῦτό τι ἰδανικόν, ἐλπίζομεν, ἐπιθυμοῦμεν νὰ πραγματώσωμεν αὐτό, καὶ πραγματωθήσεται, πρέπει νὰ πραγματωθῇ. Ἐν τούτῳ καίται τὸ μυστήριον τῆς ἱστορίας καὶ ὅπερ ἐξαίρει τὴν ἡμετέραν ψυχὴν, ὅταν μελετῶμεν αὐτήν, τὸ ν' ἀκολουθῶμεν δηλονότι ἡ τοῦλάχιστον προμαντεύωμεν τὰς ὁδοὺς τοῦ Κυρίου, αἵτινες ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τότε καὶ ὁ ἡμέτερος ἀτομικὸς βίος καὶ ἡ ἡμετέρα μικρὰ ἀτομικὴ ἐνέργεια ἔχουσι τὴν ὑψηλοτέραν αὐτῶν σημασίαν καὶ ἀξίαν, ἐπειδὴ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ἡ ἡμετέρα ἐνέργεια, οἰαδήποτε καὶ ἂν ᾖ, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἔχῃ καθόλου ἀξίαν, συντελεῖ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑψηλοτέρων ἡθικῶν ὑποχρεώσεων τῆς ἀνθρωπότητος καὶ συμπεριλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ μεγάλῳ καὶ λαμπρῷ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ὑφάσματι, οὗτος τελικὸς σκοπὸς εἶνε ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἡ βασιλεία τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ τελείου βίου.

Διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον μεταχειρίζεται ὁ Θεὸς τὰ μέσα τοῦ φυσικοῦ βίου, τὰ διάφορα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα κατέθετο ἐν αὐτῷ. Μεταξὺ τῶν στοιχείων τούτων βλέπομεν ἐν πρώτοις τὸν ἀτομικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν εἰδικὴν ἀποστολὴν ἐκάστου λαοῦ. Ἐκαστος λαὸς ἐκ-

πληροῖ ἐιδικὴν τινα ἀποστολὴν ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀποστολὴ δὲ αὕτη παρὰ τισι λαοῖς εἶνε σημαντικωτέρα καὶ λαμβάνει ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας μέρος ἀποτελεσματικώτερον. Ἡ φυσικὴ ἀποστολὴ τῆς ἀνθρωπότητος εἶνε ἡ πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτως ὑπάρχουσι λαοὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐξειδικασμένα ἔχοντες χάρισμα δι' αὐτὸν, αἵτινες εἶνε, οὕτως εἰπεῖν, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν διαφορῶν στοιχείων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Οὕτως ὑπῆρξαν ὁ μὲν Ἑλληνικὸς λαὸς ὁ λαὸς τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀναπτύξεως, τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὁ δὲ Ῥωμαϊκὸς ὁ λαὸς τοῦ δικαίου καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἀλλ' ἡ ψυχὴ καὶ πηγὴ τῆς ζωῆς πάσης ἀναπτύξεως εἶνε ἡ θρησκεία. Ὅθεν ὑπῆρξε καὶ εἰς λαὸς τῆς θρησκείας, ὁ Ἰσραηλιτικὸς. Ἀλλ' ὅπως ὁ πολιτισμὸς, οὕτω καὶ ἡ θρησκεία δέον, ὅπως γένωνται κοινὸν κτῆμα ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ καθὼς ὁ πολιτισμὸς ἔσχε τὴν ἐιδικὴν αὐτοῦ ἐστίαν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐντεῦθεν διὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων διεδόθη εἰς ὅλον τὸν κόσμον, οὕτω καὶ ἡ θρησκεία ἔσχε τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῆς πατρίδα παρὰ τινι ἐιδικῷ λαῷ, ἐξ οὗ ἐμελλε νὰ μεταδοθῇ εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐνταῦθα παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ τῆς θρησκείας ἔλαβεν ἀρχὴν καὶ ἀνεπτύχθη ἱστορικῶς καὶ ἡ ἀποκάλυψις. Ἡ ἱστορία τῆς ἀποκαλύψεως πολλαχῶς μὲν συνδέεται πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, οὐδόλως ὅμως συγγέεται πρὸς αὐτήν. Αἱ σχέσεις ὅμως αὗται προσπαρασκευάζουσι τὴν μέλλουσαν μετάβασιν τῆς θρησκείας εἰς τὴν χώραν τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτῆς δὲ ταύτης τῆς μεταβάσεως ἡ ἐκτέλεσις ὑπῆρξε τὸ πρῶτον καθῆκον τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς κατέστησε τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν κοινὸν κτῆμα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Αἱ δύο χῶραι, αἵτινες πρότερον ἦσαν κεχωρισμέναι, ἐνοῦνται ἤδη εἰς ἓν. Ἡ ἱστορία τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ἐστερημένη πάσης ἀποκαλύψεως, ἐνοῦται μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἀνηκούσης μόνῳ τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ. Ἡ ἐν ἑκατέρᾳ καὶ δι' ἑκατέρας ἀμφοτέρων καλλιέργεια καὶ σύμπηξις εἶνε τὸ κυριώτατον ἔργον τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Διὰ ταῦτα μεγίστη σύγχυσις καὶ

ἀνωμαλία ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἱστορίας καὶ δεινότατον δυστύχημα διὰ τὸν βίον ὀλοκλήρον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους θὰ ἐπέσκηπτε, ἂν συνέβαινε τελεία ῥῆξις μεταξύ ἀμφοτέρων τῶν χωρῶν, τῆς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας.

Οἱ ἐθνικοὶ λαοὶ δὲν ἦσαν ἄνευ θρησκείας, ἡ θρησκεία ὅμως δὲν ἦτο ἡ κυρία αὐτῶν ἀποστολή. Αἱ ἐθνικαὶ θρησκεῖαι εἶνε αἱ «αὐτοφυεῖς θρησκεῖαι», ὡς ὀνομάζει αὐτάς ὁ Σχελλίγγιος κατὰ τὴν παρὰ τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ παραβολὴν τῆς ἀγριελαίου (Ῥωμ. 11.). δὲν εἶνε θρησκεῖαι τῆς ἀποκαλύψεως. Δι' αὐτὸ ὅμως τοῦτο δὲν ἔπεται, ὅτι στεροῦνται τῆς θείας διευθύνσεως. Καὶ αἱ ἐθνικαὶ θρησκεῖαι ἀκολουθοῦσι τὴν ὁδὸν ἐκείνην, ἣν προδιεχάραξεν αὐταῖς ὁ Θεός, καὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν «παιδαγωγίαν καὶ προπαρασκευὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους» διὰ τὴν ἀποκάλυψιν, διότι πᾶσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀποδεικνύουσι τὴν ἀνάγκην τῆς ἀποκαλύψεως. Ἄν ἡ ἀποκάλυψις ἔχῃ ἐν τῷ Ἰσραὴλ ἱστορίαν τινὰ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἔχει καὶ ἡ ἀνθρωπότης ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ ἱστορίαν τινὰ διὰ τὴν ἀποκάλυψιν. Ἡ ἀνθρωπότης δι' αὐτῶν αὐτῆς τῶν θρησκευτῶν ὠδηγεῖτο καὶ προπαρασκευάζετο πρὸς ἀποδοχὴν τῆς ἀποκαλύψεως. Τοῦτο δὲ θὰ ἦτο ἀδύνατον, ἂν ἐν ταῖς θρησκείαις ἐκείναις μὴ ἦσαν κατατεθειμένα στοιχεῖα ἀληθείας, τὰ ὅποια συνετέλουν καὶ θετικῶς εἰς τὴν προπαρασκευὴν ταύτην πρὸς τὴν πλήρη καὶ ἀπόλυτον ἀλήθειαν.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὴς ὁ λόγος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅτι οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ (Ἐφεσ. 2, 12)· καὶ τῷ ὄντι οὗτοι δὲν εἶχον αὐτὸν τὸν Θεόν, καὶ τοῦτο εἶνε ἡ κυριωτάτη καὶ ἀληθεστάτη αἰτία τῆς μεμφιμοιρίας ἐκείνης, ἥτις ἀνεπαισθήτως πῶς διήκει δι' ὅλου τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου· πλὴν ἄλλ' ὅμως δὲν ἦσαν ἐστερημένοι πάσης μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Ὁ Θεός εἶχε δεσμόν τινα πρὸς αὐτοὺς, καὶ αὐτοὶ εἶχον δεσμόν τινα πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος δεσμός ὤφιστο ἐν ταῖς ἀληθείαις ἐκείναις, αἵτινες ἦσαν ἡ βάσις τῶν θρησκευτῶν των, ὁ δὲ δεύτερος ἐν τῷ θρησκευτικῷ αἰσθηματι, τὸ ὅποιον εὗρίσκετο καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας ἐβασίλευσεν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἄλλ' ἀμώτερα τὰ μέρη ταῦτα

τῆς θρησκείας, ἐκεῖνό τε τὸ ἀντικειμενικὸν καὶ τοῦτο τὸ ὑποκειμενικὸν, διῆλθον μίαν ἱστορίαν, καὶ ἡ ἱστορία αὕτη εἶνε πορεία πάντοτε ἐπὶ τὰ πρόσω βαινούσης αὐτοαποσυνθέσεως, ἥτις ἀφ' ἐνὸς μὲν ἔφερεν εἰς τὸν βόρβορον τῆς ἀθείας ἢ τῆς δεισιδαιμονίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅμως καὶ προήγαγεν εὐγενές τι πνεῦμα προαισθήσεως ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἀρεσκείας ἐπὶ τοῖς παροῦσι.

Ἐξετάσωμεν διὰ βραχείων ἀμφοτέρα τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν ἀνάπτυξιν!

Ὅλαι αἱ θρησκεῖαι βάσιν ἔχουσι στοιχεῖα τῆς ἀληθείας. Καὶ αὐταὶ αὐτῶν αἱ ἀποπλανήσεις οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ παραμορφώσεις κεκρυμμένης τινὸς ἀληθείας. Ἄν τὸ πρᾶγμα μὴ εἶχεν οὕτω, αἱ θρησκεῖαι τοῦ ἔθνισμοῦ δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ διατηρηθῶσιν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον, καὶ τινες μάλιστα ἐξ αὐτῶν μέχρι τῆς σήμερον· διότι τὸ ἐλκύν καὶ εὐχαριστοῦν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν εἶνε τὸ καθαρὸν ψεῦδος καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὅσον καὶ ἂν ἐκπέσῃ, οὐδέποτε καταστρέφει ἐντελῶς τὸ ἐν ἑαυτῷ αἶσθημα τῆς ἀληθείας. Δυνατὸν ἀνθρωποὶ τινες ν' ἀποσβέσωσιν τὸ ἐν αὐτοῖς αἶσθημα τῆς ἀληθείας, λαοὶ ὅμως ὁλόκληροι οὐδέποτε φθάνουσιν εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε νὰ συμπνίξωσιν αὐτὸ ἐντελῶς. Αἱ ἀλήθειαι, αἵτινες κεῖνται κεκρυμμέναι ἐν ταῖς ἐθνικαῖς θρησκείαις, κατάγονται ἐκ παναρχαίων ἀποκαλύψεων, αἵτινες ἦσαν κοινὸν κτῆμα ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος, πρὶν εἰσέτι αὕτη διασπασθῇ εἰς τὴν ποικιλίαν ἐκείνην τῶν ἐθνοτήτων· εἶνε ἡ κληρονομία, ἣν οἱ λαοὶ ἐκόμισαν μεθ' ἑαυτῶν ἐκ τῆς πατρικῆς οἰκίας εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν, ὅπως ζήσωσιν ἐξ αὐτῆς. Πανταχοῦ ὑπάρχει μία τις συνείδησις περὶ τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἐκφράζεται ἐν τῇ λατρείᾳ, πανταχοῦ αἶσθημά τι τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἐνοχῆς καὶ ἀνάγκῃς τῆς τοῦ ἐξίλασμοῦ καὶ τῆς συνδιαλλαγῆς, ἥτις ἐκδηλοῦται ἐν ταῖς θυσίαις καὶ ταῖς εὐχαῖς, ἐν ταῖς καθάρσεσι καὶ τοῖς ἀγνισμοῖς, οὐχ ἥττον δ' ἀπαντῶμεν παρὰ πολλοῖς λαοῖς καὶ τὴν ἰδέαν ἐνὸς Μεσίτου (1). Καὶ ὅσω ἀρχαιότερον ἀνατρέχομεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τόσω καθαρωτέραν εὐρίσκομεν ἣν φέρουσιν αἱ θρησκεῖαι μορφήν. Γεγονὸς παρὰ τῆς ἱστορίας ἀνεγνωρισμένον ὑπάρχει, ὅτι αἱ ἀρχαιόταται περὶ Θεοῦ

θρησκευτικαὶ ἰδέαι ἦσαν πολλῶ καθαρώτεραι ἢ αἱ τῶν μεταγενε-
 στέρων θρησκειῶν τῶν λαῶν (2), ὥστε δικαίως ὁ Ἀπόστολος Παῦ-
 λος παρίστησι τὴν ἱστορίαν τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ δόξης, ὡς
 ἱστορίαν πάντοτε προσδευούσης διαστροφῆς τῆς ἀληθείας (Ῥωμ. 1,
 18 κ. ἐφεξ.). Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Οὐάβρων βεβαιοῖ, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι
 ὑπὲρ τὰ 170 ἔτη οὐδεμίαν εἶχον εἰκόνα Θεῶν, καὶ ὅτι οἱ εἰσαγα-
 γόντες τὴν χρῆσιν τῶν εἰδώλων καθιέρωσαν πλάνην ἄγνωστον τὸ
 πρότερον (3). Αἱ θρησκείαι τῶν ἐθνικῶν, προϊόντος τοῦ χρόνου,
 ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον κατέπιπτον. Τὸ δὲ καθελκύνον αὐτάς ἦν
 ἡ δύναμις τοῦ ψεύδους, ἥτις ἐξ ἀρχῆς ἐνεφώλευεν εἰς αὐτάς, ἥτις
 ἦν τὸ κύριον στοιχεῖον αὐτοῦ τοῦ ἐθνισμοῦ, ἡ φύσις αὐτοῦ. Διότι
 ἐν τούτῳ ἔκειτο ἡ οὐσία καὶ φύσις αὐτοῦ, ὅτι κατεβίβασε τὸν Θεὸν
 εἰς τὸν κόσμον. Οὐδαμοῦ ἐν τῷ ἐθνισμῷ ὑπάρχει ἡ καθαρά καὶ ὑπερ-
 τάτη τοῦ Θεοῦ ἔννοια· ὁ ἐθνισμὸς ἀγνοεῖ τὸν ἀπόλυτον Θεὸν καὶ τί-
 θησιν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τὰς δυνάμεις τοῦ κόσμου, αἵτινες οὐδὲν ἄλ-
 λο εἰσὶν ἢ τὸ ὄργανον τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ καὶ ὁ πέπλος, ὑφ' ὃν κρύπ-
 τεται. Οὕτως ὀρίζει τὴν φύσιν τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦ-
 λος ἐν τῷ κλασικωτάτῳ ἐκείνῳ χωρίῳ (Ῥωμ. 1, 18 κ. ἐφεξ., ἰδίως
 ἐδαφ. 25), καὶ ἡ αὐστηροτάτη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν ἠδυνήθη, εἰ
 μὴ νὰ συμφωνήσῃ πρὸς αὐτόν (4). Αἱ δὲ δυνάμεις τοῦ κόσμου εἶνε
 διτταί· ἀνῆκουσι δηλονότι ἢ εἰς τὸν βίον τῆς φύσεως ἢ εἰς τὸν βίον
 τοῦ πνεύματος. Ὅθεν καὶ αἱ ἐθνικαὶ θρησκείαι νῦν μὲν ἀποκλίνουσι
 μᾶλλον πρὸς τὴν φύσιν, νῦν δὲ μᾶλλον πρὸς τὸ πνεῦμα. Αἱ φυ-
 σικαὶ θρησκείαι ἄρχονται ἀπὸ τοῦ Φετιχισμοῦ, ὅστις θεοποιεῖ τὰ καθ'
 ἕκαστα ἀντικείμενα τῆς φύσεως, καὶ καταλήγουσιν εἰς τὴν πανθεϊστι-
 κὴν τῶν Ἰνδῶν θεωρίαν, καθ' ἣν τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου κεῖται ἐν τῷ
 καταποντισμῷ τοῦ ἀτομικοῦ εἰς τὸν καθολικὸν βίον τῆς φύσεως. Καὶ
 τὴν μὲν κυρίαν πατρίδα των ἔχουσιν αἱ θρησκείαι αὗται παρὰ τοῖς
 αἰθίοφι, οἵτινές εἰσι μᾶλλον τῶν λευκῶν εἰς τὸν φυσικὸν βίον ἐπιρρε-
 πείς, τὴν ὑψίστην ὅμως καὶ καταπληκτικωτάτην αὐτῶν ἔκφρασιν εὑ-
 ρον ἐν τῇ μελαγχολικωτάτῃ θεωρίᾳ καὶ θρησκείᾳ τῆς λευκῆς φυλῆς
 τῶν Ἰνδῶν. Ἐνταῦθα ὁ Πανθεϊσμὸς τῆς ἐθνικῆς κοσμοθεωρίας φθά-

νει εἰς τὴν μακρὴν αὐτοῦ ἔκφρασιν, ὑπ' ἀμφοτέρως τὰς μορφάς τῆς
 Ἰνδικῆς θρησκείας, τὴν τοῦ Βραχμανισμοῦ καὶ τὴν τοῦ Βουδδισμού.
 Καὶ κατὰ μὲν τὸν Βραχμανισμόν ὁ φθαρτὸς κόσμος καταναλίσκεται
 ἐν τῷ καθολικῷ εἶναι, ἐν τῇ παγκοσμίῳ ψυχῇ, ἧς ἀπόρροια εἶνε ὁ
 κόσμος· κατὰ δὲ τὸν Βουδδισμόν τὸ μηδὲν εἶνε τὸ ὕψιστον καὶ τὸ ἔ-
 σχατον, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάντων, τὸ ἐξ οὗ καὶ εἰς ὃ τὰ πάντα.
 Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ τῆς ἀπολύτου ἀνοχῆς καὶ στέρξεως εὗρισκον οἱ Ἰν-
 δοὶ παραμυθίαν δι' ὅλα τὰ δεινὰ τοῦ κόσμου τούτου. Ἐνταῦθα ἐξή-
 γαγεν ὁ Πανθεῖσμός τῆς φυσικῆς θρησκείας ὅλας αὐτοῦ τὰς συνεπείας.
 Ὅλας ὅμως ἔχει ἀνάγκην προσωπικῶν θεῶν, πρὸς οὓς ν' ἀναστρέ-
 φηται. Τούτου ἕνεκα ὁ Πανθεῖσμός τῆς φυσικῆς θρησκείας πανταχοῦ
 μετατρέπεται εἰς Πολυθεῖαν. Οἱ θεοὶ καθ' ἕκαστον παριστῶσι τὰς
 δυνάμεις τῆς φύσεως. Πανταχοῦ ἐν ταῖς θρησκείαις ταύταις βλέπο-
 μεν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου οἰοῦν ἀπαλλαττόμενον τοῦ φυσικοῦ βίου
 καὶ βυθιζόμενον εἰς τὸ μυστήριον τῆς φύσεως. Ἡ ἰδέα τῆς γεννώσης
 καὶ γονιμοποιούσης φυσικῆς δυνάμεως παρίστατο διὰ διαφόρων θεο-
 τήτων, συμβόλων καὶ τελετῶν. Ἡμεῖς, οἵτινες ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλ-
 λον ἀπηλλάγημεν τῆς δυνάμεως τοῦ φυσικοῦ βίου, οὐδεμίαν σχεδὸν
 ἰδέαν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σήμερον περὶ τῆς μεγίστης ἐκείνης
 κυριαρχίας, ἣν αἱ φυσικαὶ ἐκεῖναι θρησκείαι ἐξήσκουν ἐπὶ τῶν ἀνθρω-
 πίνων πνευμάτων. Αὗται ἀπῆτουν καὶ ἐλάμβανον παρὰ τῶν λατρευ-
 τῶν τῶν τὰς μεγίστας καὶ βαρυτάτας θυσίας ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου
 γογγυσμοῦ. Αἱ εὐγενέσταται παρθένοι τῆς Βαβυλῶνος, ἐν τῷ θρη-
 σκευτικῷ αὐτῶν ἐνθουσιασμῷ τοῦ νὰ μετὰσχῳσι τῆς φύσεως τῆς θεό-
 τητος, προσέφερον τὴν παρθενίαν αὐτῶν θυσίαν εἰς τὴν θεὰν Μύλι-
 ταν, οἱ δὲ νεανῖαι τῆς Καρχηδόνης ἐν τῷ θρησκευτικῷ αὐτῶν φανη-
 τισμῷ ἐρρίπτοντο εἰς τὰς φλόγας τοῦ πυρός. Ἡ μεθύσκουσα δύ-
 ναμις τῆς φύσεως ἐδέσποζεν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἀλλ'
 ὁ φυσικὸς βίος εἶνε συνάμα καὶ ὁ βίος τῶν αἰσθήσεων. Ἐντεῦθεν ἡ
 δύναμις τῆς ἡδονῆς διέκει δι' ὅλων τῶν θρησκειῶν τούτων καὶ ἡ ἀ-
 σέλγεια εὗρίσκεται εἰς στενὴν συμμαχίαν πρὸς τὴν θρησκείαν, τοῦθ'
 ὅπερ ἐστὶ λίαν λυπηρὸν καὶ ὅλως ἀκατανόητον.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἱ θρησκεῖαι τοῦ πνεύματος εἶνε ἀνώτεραι· ἀλλὰ καὶ αὗται ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω τοῦ κόσμου δὲν ἀνυψοῦνται. Ὁ Ἕλληγν οὐδὲν ἄλλο ἐκθειάζει ἐν ταῖς θεοῖς αὐτοῦ, ἢ αὐτὴν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἐγκατοπτρίζεται μὲν ἐν αὐτοῖς καὶ ἡ ἰδέα τῆς θεότητος, ἀλλ' εἰς κεκλασμένας μόνον ἀκτῖνας. Ἡ περὶ τῶν θεῶν δόξα τῶν Ἑλλήνων ἐμπνέεται ὑπὸ τινος τάσεως μονοθεϊστικῆς, διότι ζητεῖ ἐν τῷ Διὶ ἢ ἐν τῇ Εἰμαρμένη ὑπερτάτην καὶ ἀπόλυτόν τινα θεότητα (5)· μὴ δυναμένη ὅμως νὰ κρατηθῇ ἐπὶ τοῦ ὕψους τούτου, ἐπιστρέφει ὀπίσω καὶ περιορίζει τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης ἰδέας. Ἡ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων θρησκεία δὲν γνωρίζει Θεὸν παντοδύναμον, ἤττον Θεὸν ἅγιον, ἥκιστα τὸν Θεὸν τῆς ἀγάπης. Ὅτι δὲ οὐδόλως ἡσχύνετο ἀποδίδουσα τοῖς θεοῖς ἀνθρώπινα πάθη καὶ ἐγκλήματα, εἶνε πασίγνωστον. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἡ φιλοσοφία κατεπολέμησε τὴν ἐξανθρώπισιν ταύτην τῆς θείας ἰδέας καὶ ἐζήτησε μάλιστα διὰ τοῦ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος ν' ἀνυψώσῃ αὐτὴν εἰς ὑψηλότεραν καθαρότητα καὶ πνευματικότητα· πλὴν ἀλλ' ὅμως ἡ ἀρχαία τοῦ λαοῦ θρησκεία οὐδεμίαν ἠνείχετο κριτικὴν. Ὁ ἔλεγχος τῶν δογμάτων καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς ἐμελλε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν διάλυσίν της, ἢ δὲ ἀφρηρημένη φιλοσοφία δὲν ἠδύνατο νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν αὐτῆς. Διότι ἡ φιλοσοφία εἶνε πάντοτε δι' ὀλίγους, οὐχὶ δὲ διὰ τὸ πλῆθος· καὶ ὅπως καταστῇ θρησκεία καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, εἶχεν ἀνάγκην θεμελίου ἀντικειμενικῶν γεγονότων, ὧν ἑσπερεῖτο παντάπασιν. Διότι πᾶσα θρησκεία ἀναφέρεται, καὶ πρέπει ν' ἀναφέρεται εἰς γεγονότα εἴτε πλαστὰ εἴτε ἀληθῆ· μόνον ἰδέαι, ἔστωσαν καὶ αἱ κάλλιστα καὶ ὠραιόταται, δὲν δύνανται ν' ἀποτελέσωσι θρησκείαν (6). Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὰ μυστήρια οὐδέποτε ἐγένοντο θρησκεία. Ἐν ταῖς μυστικαῖς ἐκείναις διδασκαλίαις, μάλιστα τῆς Ἐλευσίνος, ἐζήτει ἡ καρδία τὴν ἱκανοποίησιν ἐκείνην, ἣν δὲν εὔρισκεν ἐν τῇ κοινῇ τοῦ λαοῦ θρησκείᾳ. Αὗται ὑπὸ σκηνῶν ν' ἀπαντήσωσιν εἰς τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς θρησκείας, εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀνάγκης τοῦ ἐξιλασμοῦ καὶ εἰς τὸ ζή-

τημα τοῦ μέλλοντος βίου. Ἰδιαίτερος χορὸς πιστῶν ἐκ τῶν ἀρίστων τοῦ λαοῦ συνήρχετο πρὸς τοῦτο ἐπὶ τὸ αὐτό. Ἡ ἀπάντησις ὁμῶς συνίστατο εἰς σύμβολα μόνον, οὐχὶ δὲ εἰς γεγονότα. Ὅθεν κατέπεσον καὶ ταῦτα μετὰ τῆς ἀρχαίας πρὸς τοὺς θεοὺς πίστεως. Τελευταῖον δὲ σιωπήσαντα καὶ τὰ χρηστήρια, ἀφῆκαν τοὺς ἀνθρώπους ἄνευ θείας ἀπαντήσεως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐθεώρησεν ὁ ἀρχαῖος κόσμος ὡς ψηλαρητὴν ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι οἱ χρόνοι τῆς ἀρχαίας εἰς τοὺς θεοὺς πίστεως ἤγγιζον εἰς τὸ τέλος των (7). Καὶ δὴ ἐτελείωσαν. Κατέληξαν, ἔνθεν μὲν εἰς τὴν ἀπιστίαν, ἔνθεν δὲ εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν. Διότι τοιοῦτο τέλος μετὰ τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν ἔλαβε καὶ ἡ θεοσεβεία τῶν ἀρχαίων χρόνων.

Δὲν δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν μετὰ τῆς δεούσης ζωηρότητος τὴν δύναμιν καὶ τὴν κυριαρχίαν τῆς θρησκείας ἐπὶ τοῦ βίου τῶν ἀρχαιοτέρων αἰώνων καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πνευματικῶς συγκεκινημένη Ἑλλάδι. Ἰκανὰ εἶπον ἐν τοῖς ἔμπροσθεν περὶ τῆς μεγίστης δυνάμεως τῆς προσευχῆς ἐπὶ τε τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τ' αὐτὰ δύναμαι νὰ εἶπω καὶ περὶ τῆς θρησκείας καθόλου, ἥτις ἐξήσκει ἀπόλυτον δεσποτείαν. Ὁ Ἑθνισμὸς τῶν ἀρχαιοτέρων αἰώνων ἦν Ἑθνισμὸς εὐλαβῆς καὶ θεοσεβῆς· μάλιστα δὲ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπῆλαυε μεγίστης φήμης ὡς πόλις εὐσεβῆς καὶ φιλόθεος. Πλὴν ἀλλ' ὅμως τὰ ὅρια τῆς θρησκείας ἦσαν ὅρια καὶ τῆς θεοσεβείας. Πᾶσα εὐχὴ καὶ θυσία ἦν κατὰ βάλος οὐχὶ ἔργον τῆς ἐλευθέρας ἐπιθυμίας τῆς καρδίας, ἀλλ' ἡ ἐκπλήρωσις καθήκοντος ἐπιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ νόμου. Ὁ ἄνθρωπος ἐτέλει τοῖς θεοῖς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῦ φόρον. Διότι ὁ κόσμος ἐκληρώθη ἐφάπαξ οὕτως, ὥστε οἱ μὲν θεοὶ ἔλαχον τὴν ἐπὶ τοῦ κόσμου κυριαρχίαν, οἱ δὲ ἄνθρωποι τὴν εἰς τοὺς θεοὺς ὑποταγήν. Καθῆκον λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν σχέσιν ταύτην, τελῶν τοῖς θεοῖς τὸ ὀφειλόμενον, ὅπως οὕτως ἐλκύη καὶ ἐξασφαλίσῃ δι' ἑαυτὸν τὴν εὐνοίαν των. Κυρίως εἰπεῖν οὔτε οἱ θεοὶ ἔτρεφον ἀγάπην τινὰ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οὔτε οἱ ἄνθρωποι πρὸς τοὺς θεοὺς. Καὶ δὴ ὁ Ἀριστοτέλης διεκήρυξεν ἄσπερον τὸ ποιεῖσθαι λόγον περὶ ἀγάπης πρὸς τοὺς θεοὺς, ἐπειδὴ

αὕτη μόνον μεταξύ ὁμοίων δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Πᾶσα θεοσεβεία καὶ εὐλάβεια οὐδὲν ἄλλο ἢτο ἡ ἔργῳ ἀναγνώρισις τῆς εἰς τοὺς θεοὺς ὑποταγῆς. Ἀλλὰ τὸ αἶσθημα ἀπλῆς μόνον ὑποταγῆς οὐδεμίαν ἐπὶ τὸν ἔσω ἄνθρωπον ἐξασκεῖ ἰδιάζουσαν ἠθικὴν ἐπιρροήν· δὲν δύναται νὰ ἐκκαθάρῃ τὴν καρδίαν καὶ ἐμπνεύσῃ αὐτῇ νέα αἰσθήματα· ἐκτὸς τοῦ οἰκείου μέτρου καὶ ὁρίου δὲν ἐξέρχεται. Καὶ τοῦτο δὴ ἦν τὸ μέγιστον πλεονέκτημα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιρροήν ταύτην ἀπώλεσεν ἡ θρησκεία, ἀφ' ἧς ἐποχῆς τὸ Ἐγὼ ἤρξατο νὰ ὑψῶται ὑπὲρ τὰ ὅριά του. Τὴν ὀλεθρίαν ταύτην τροπὴν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου βλέπομεν ἐπὶ τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Θουκυδίδης περιέγραψε μὲ ζωνηρότατα καὶ ἀνεξίτηλα χρώματα τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἐκείνην διαφθοράν, ἣτις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐν Ἀθήναις μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου συμβάντος λοιμοῦ: «Θεῶν δὲ ἡ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπεῖργε» (8). Ἐκτοτε ἤρξατο ἡ παράλυσις τῆς ἀρχαίας θεοσεβείας. Ἡ θρησκεία οὐδεμίαν κατεῖχεν ἐν ἑαυτῇ ἰδίαν δύναμιν, ὅπως ἀντιστῇ κατὰ τοῦ κακοῦ. Αἱ θρησκεῖαι τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἦσαν συνδεδεμέναι πρὸς τὴν πολιτείαν· ἦσαν θρησκεῖαι οὐχὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τοῦ πολίτου. Μέγιστον θρησκευτικὸν καθήκον, εἰς πάντα πολίτην ἐπιβαλλόμενον, ἦν τὸ κατὰ τοὺς πατέρας νόμους σέβεσθαι τοὺς πατέρας θεοὺς. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, ἡ μὲν ἰδέα τῆς πολιτείας ἤρξατο ν' ἀποβάλλῃ τὴν προτέραν αὐτῆς ἐπὶ τῶν πνευμάτων δύναμιν, τὸ δὲ ἀτομικὸν ἐγωϊστικὸν φρόνημα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐξενίκα. Ἡ ἐκδήλωσις δὲ αὕτη τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωϊστικοῦ φρονήματος ἐγένετο τὸ πρῶτον μετὰ πολλῆς ἀταξίας καὶ ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἀπολαύσεως τῶν αἰσθητικῶν ἡδονῶν. Ἡ φιληδονία εἶνε ἡ κυρία ἁμαρτία τοῦ ἐθνισμοῦ· ἡ δὲ θρησκεία, ἡ ποίησις καὶ ἡ πλαστικὴ τέχνη περιέθαλψαν αὐτήν. Τὰ ποιήματα τοῦ Ὅμηρου εὐρίσκομεν ἡμεῖς σήμερον ὡραῖον τῆς φαντασίας παίγνιον, οὐδένα ὅμως τρέχομεν κίνδυνον, ἀναγινώσκοντες αὐτά, διότι οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν πιστεύει τοὺς ἐν αὐτοῖς μύθους. Ἀλλ' ἐὰν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς λαὸς ἦν ψυχῇ τε καὶ σώματι παραδεδομένος εἰς

αὐτὰ, καὶ ὅτι ἀπέδιδεν αὐτοῖς τοιαύτην θρησκευτικὴν σημασίαν, ὅποιαν ἡμεῖς ἀποδίδομεν εἰς τὴν Γραφὴν, τότε θέλομεν ἐννοήσῃ, διατί οἱ αὐστηρότεροι τῶν φιλοσόφων τῆς Ἑλλάδος ἐθεώρουν τὸν ποιητὴν ὡς διαφθορέα τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς, καὶ ὁ Πλάτων ἐξώρισεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἰδανικῆς αὐτοῦ πολιτείας. Ἡ πλαστικὴ τῶν Ἀθηνῶν τέχνη ἔτι καὶ σήμερον διεγείρει τὸν ἡμέτερον θαυμασμόν διὰ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀμίμητον χάριν τῶν ἔργων αὐτῆς· ἀλλ' ἵκανὰς ἔχομεν μαρτυρίας, ὅτι αὕτη ἐν μέρει ἐξήσκησε λίαν ἐπικίνδυνον ἐπιβρόχην ἐπὶ τῶν συγχρόνων αὐτῆς. Πόσῃν ὑπηρεσίαν παρέσχεν ἡ τέχνη εἰς τὰς πλέον χαμερπεῖς ἡδονὰς τοῦ σώματος, μαρτυροῦσι τὰ ἐν ταῖς ὁδοῖς τῆς Πομπηίας κείμενα πολυαριθμώτατα μνημεῖα. Οἱ δὲ ναοὶ ἐγένοντο τόποι ἀσελγείας καὶ αἱ ἐορταὶ τῶν θεῶν ὄργια. Οὕτως εἶχεν ἤδη τὸ πρᾶγμα ἐν Ἑλλάδι, οὕτω δὲ καὶ πολλῶ πλέον ὕστερον ἐν Ῥώμῃ (9).

Τί παράδοξον, ἂν τοιαύτη τις θρησκεία ἐξέπιπτεν ὁσημέραι τῆς ὑπολήψεως τῶν φρονίμων; Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία τί ἄλλο ἠδύνατο ν' ἀντιτάξῃ εἰς τὴν τοιαύτην τῶν πραγμάτων κατάστασιν, ἢ μόνον ιδέας, καὶ ταύτας κατ' ἀρχὰς μὲν ἐχούσας τινὰ πιθανότητα, ἀμέσως δ' ἔπειτα περιπιπτούσας εἰς τὴν ἀμφιβολίαν; Τί ἄλλο ἔπρεπε νὰ περιμένῃ τις ἐντεῦθεν ἢ τὴν ἀπόλυτον τῆς ἀπιστίας κυριαρχίαν; Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου ἢ εἰς τοὺς θεοὺς πίστις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐκλιποῦσα ἤδη πρὸ πολλοῦ, καὶ ὡς διακριτικὸν γνώρισμα τῶν φιλοσόφων ἐνομιζέτο ἡ ἀθεΐα (10).

Ἡ μὲν Στωϊκὴ φιλοσοφία ἦν εἰδὸς τι Πανθεϊσμοῦ, θεοποιούντος τὸν κόσμον, ἡ δὲ τῶν Ἐπικουρείων, ἐπικρατοῦσα μετὰ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων, κατ' ἀρχὰς μὲν ἀφῆκε τοὺς θεοὺς ὑπάρχοντας, ἀλλ' οὐδόλως προνοοῦντας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἔπειτα ὅμως ἐξήλειψεν αὐτοὺς ἐκ τε τῆς πίστεως καὶ τῆς διανοίας τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ποιητὴς Λουκρήτιος κατεπολέμησε τὴν εἰς τοὺς θεοὺς πίστιν, ἐξηγῶν τὴν θρησκείαν φυσικῶς (11). Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἄνευ θρησκείας δὲν δύναται νὰ ζήσῃ, καὶ μυριάκις ἐὰν καταπίσῃ ἑαυτὸν περὶ τοῦ ἐναντίου, οὐδέποτε θέλει κατορθώσῃ νὰ ἱκανοποιήσῃ αὐτὸς

ἑαυτὸν, νὰ εὕρῃ πλήρη αὐτάρκειαν. Ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀπιστίας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἐξάπλωσις τῆς δεισιδαιμονίας, ἣν περιγράφει με ζωηρότατα χρώματα ὁ Πλούταρχος (12). Μάγοι διέτρεχον δλόκληρον τὸ κράτος, καὶ ὅσῳ δεισιδαιμονέστεραι ἦσαν αἱ γοητεῖαι των, τόσῳ μᾶλλον ἐπεκροτοῦντο. Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου πνεύματος ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν. Καὶ οὕτως ὅμως ὑπερτέτει τῷ μέλλοντι. Διότι ἐκ τῆς καθόλου καταπτώσεως τοῦ ἀρχαίου πνεύματος ἠγέρθη ἡ ἀτομικὴ ἔνδεια, ἥτις, ἀπαλλαχθεῖσα τῶν δυνάμεων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐζήτει αὐτὴ δι' ἑαυτὴν τὴν πρέπουσαν ἱκανοποίησιν, ἣν οὔτε ἡ θρησκεία οὔτε ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ μόνη ἡ ἀποκάλυψις ἠδύνατο νὰ τῇ παράσχῃ.

Τοιοῦτό τι τέλος ἔλαβε καὶ ἡ ἔθνικὴ ἡθικὴ. Διότι θρησκεία καὶ ἡθικὴ συνδέονται δι' ἀναποσπάστου ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ. Ἡ ἡθικὴ ἵσταται καὶ πίπτει μετὰ τῆς θρησκείας. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι εὐρίσκουμεν ἐνίοτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἄνδρας τοσοῦτον εὐγενεῖς καὶ ἐμβριθεῖς, ὥστε ἀσμένως ἀπονέμεμεν αὐτοῖς πάντα θαυμασμὸν καὶ πᾶσαν ἡθικὴν ὑπόληψιν. Ὅ,τι τὸ ἡθικὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος ἠδύνατο νὰ κατορθώσῃ, τοῦτο βλέπομεν πραγματωθὲν εἰς τοὺς ἀθλητάς τοῦ Λεωνίδου ἢ εἰς τοὺς εὐγενεῖς ἐκείνους ἄνδρας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ῥώμης, ὧν τὰ ὀνόματα διέσωσε μέχρις ἡμῶν ἡ ἱστορία. Πλὴν ἀλλ' ὅμως ἡ ἡθικὴ, ἣν πανταχοῦ βλέπομεν, εἶνε ἡθικὴ τοῦ πολίτου, οὐχὶ δὲ ἡθικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἥμισυ ἡθικὴ ἀναμορφωθείσης καρδίας. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας ἡθικῆς, ὧν ἀρθέντων, ἔπεσε καὶ ἡ μετ' αὐτῶν συνδεδεμένη ἡθικὴ δύναμις. Μάστιγν ἡ φιλοσοφία ἠγωνίσαστο νὰ παραγάγῃ διὰ τῶν οἰκείων μέσων ἡθικὴν τινα διδασκαλίαν, ἥτις νὰ καταστῇ δύναμις πρακτικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ. Κατώρθωσε μὲν νὰ προαγάγῃ τὴν ἡθικὴν εἰς ὠραίας θεωρίας, οὐδέποτε ὅμως κατέστησεν αὐτὴν γενικὴν τινα δύναμιν τοῦ πρακτικοῦ βίου. Καὶ αὗται δὲ αὗται αἱ ὠραῖαι θεωρίαι πολλοὺς καὶ σπουδαιοτάτους διεγείρουσιν ἐν ἡμῖν δισταγμούς.

Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ φιλοσοφία παρήγαγεν ἄνδρας τινάς, πρὸς οὓς θέλουσιν ἀτενίζει μετὰ θαυμασμοῦ ὅλοι οἱ αἰῶνες. Πρὸ πάντων ὁ

Σωκράτης καὶ Πλάτων ὑπῆρξαν αἰμίμητα παραδείγματα ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει. Δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ δείξῃ διὰ τῶν ἀνδρῶν τούτων, μέχρι τίνος βαθμοῦ δύναται νὰ ὑψωθῇ ἂρ' ἑαυτῆς ἡ εὐγένεια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Πολλάκις παρέδωκεν τὸν Σωκράτην πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν· ἀλλ' ὅσον ἀπέχει ἡ Γῆ τοῦ Οὐρανοῦ, τόσον ἀπέχει καὶ ὁ Σωκράτης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ Σωκράτης εἶνε μὲν μεγαλεῖον πνευματικὸν καὶ ἠθικόν, δὲν εἶνε ὅμως μεγαλεῖον τῆς ἀνθρωπότητος, εἶνε μεγαλεῖον μόνον τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας του. Μόνοι οἱ συμπολιταὶ του εἶνε ὁμοιοὶ του, οἱ ἐπίλοιποι ἄνθρωποι δι' αὐτὸν δὲν ὑπάρχουσιν. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν εἶνε ὁ μόνος δι' αὐτὸν ἄξιος κόσμος. Ὡς παρ' ἅπασι τοῖς ἀρχαίοις, οὕτω καὶ παρ' αὐτῷ ἀρετὴ αὐτοῦ εἶνε ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ. Ὑπακούειν τοῖς νόμοις τῆς πολιτείας εἶνε δι' αὐτὸν τὸ κεφάλαιον ὅλων τῶν καθηκόντων. Καὶ ὑπ' ἄλλην δ' ἔποψιν ἐξεταζόμενος, οὐδόλως ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ἐποχῆς του: «Ἀνδρὸς ἀρετὴν εἶναι—νομίζει— νικᾶν τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιοῦντα, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς». Συνήθιζε περὶ ἑαυτὸν νεανίας, ὅπως δέξῃ αὐτοῖς τὴν ὁδὸν τῆς σοφίας, καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ, ὅτι ὢν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ Σωκράτους, ἤσθάνετο ἑαυτὸν ἄλλον τινὰ ἄνθρωπον· οὐχ ἦττον ὅμως ὑπὲρ τὰ ἠθικὰ ὅρια τῶν ὁμογενῶν του δὲν ὑψώθη. Οὐ μόνον ἐπέτρεπεν, ἀλλὰ καὶ συνίστα τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ τὴν μετὰ τῶν ἐταίρων συνουσίαν, καὶ αὐτὸς οὗτος μετεχειρίσθη τὴν σοφίαν αὐτοῦ εἰς λίαν ἀνηθικούς σκοπούς. Ἀκούσας ποτὲ ἐπαινούμενον τὸ κάλλος τῆς ἐταίρας Θεοδότης, ἀπῆλθεν ἀμέσως μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῆς, καὶ ἤρξατο συνδιαλεγόμενος μετ' αὐτῆς καὶ διδάσκων τὰ μέσα, δι' ὧν αὕτη κάλλιον ἠδύνατο νὰ ἐλκύῃ τοὺς ἄνδρας. Τί κοινὸν τῇ διαγωγῇ ταύτῃ τοῦ Σωκράτους καὶ τῇ θεῇ ἐκείνῃ Φιλανθρωπίᾳ, ἥτις κηρύττει τοῖς ἁμαρτωλοῖς μετάνοιαν καὶ εὐαγγελίζεται αὐτοῖς τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας; Ναὶ μὲν κατεπολέμησεν ὁ Σωκράτης τὸ κακόν, ἀλλ' ἀντιφάρμακον αὐτοῦ ἐνόμισε τὰς ὑψηλὰς ἠθικὰς γνώσεις, οὐχὶ δὲ τὴν ἀναγέννησιν τῆς καρδίας. Ὁ βίος αὐτοῦ κατὰ τὸν ἑλληνικὸν γνῶμονα ὑπῆρξεν ἄμεμπτος, καὶ ἀριερώθη ὅλος εἰς τὸ

καλὸν τῆς πατρίδος τοῦ· αὐτὴν ὅμως τὴν ψυχὴν τῆς ἀληθοῦς ἠθικῆς, τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον, οὐδόλως ἐγνώρισε. Καὶ αὕτῃ ἡ τελευταῖα αὐτοῦ—καθ' ἣν ἀσπλάγχχνως ἀπέπεμψε καὶ σύζυγον καὶ τέκνα, ὅπως μὴ διὰ τῶν θρήνων καὶ τῶν οἰμωγῶν των διακοπῇ ἢ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ φιλοσοφική του συνδιάλεξις—καὶ αὕτῃ πῶς εἶνε δυνατόν νὰ παραβληθῇ καὶ ἐκ τοῦ ἀπωτάτω πρὸς τὴν τελευταίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ! «Ποίαν τύφλωσιν πρέπει νὰ ἔχη τις, ἀναφωνεῖ ὁ Ῥουσσώ, ὅπως τολμήσῃ νὰ παραβάλλῃ τὸν υἱὸν τοῦ Σωφρονίσκου πρὸς τὸν υἱὸν τῆς Μαρίας;» (13).

Ὁ Πλάτων ἀμιλλᾶται κατὰ τὴν εὐγένειαν τῆς ἠθικῆς πρὸς τὸν Σωκράτην. Τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ διαυγάζει φωτεινὴ τις ἀκτίς τοῦ παμφανοῦς κόσμου τῆς αἰωνιότητος. Οἱ συμπολῖται αὐτοῦ τὸν ὠνόμασαν «Θεῖον» καὶ οἱ μῦθοι ἀπέδωκαν αὐτῷ ἀνωτέραν τινα, ὑπερφυσικὴν καταγωγὴν. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ πνεύματος τοῦ ἔθνους του δὲν ἐξέρχεται. Κατ' αὐτὸν τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς συνίσταται εἰς τὸ μεταφυτεῦσαι εἰς τὸν κόσμον τοῦτον τὰς ιδέας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ. Ἀλλ' αὐτὸς οὗτος κατ' οὐσίαν ἀνομολογεῖ τὴν πραγματάωσιν ταύτην τῶν ιδεῶν τούτων ἐν τῷ βίῳ ὡς ἀδύνατον· διότι ἡ φύσις παρεμβάλλει ἀνυπέρβλητα προσκόμματα. Καὶ βασιλεύει μὲν ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ πνεύματος ἡ θεία ἀρχή, ἐγείρεται ὅμως κατ' αὐτῆς ὡς ἐναντίον στοιχεῖον ἡ ὕλη. Οὕτω λοιπὸν ἡ μεταξὺ τῆς ιδέας καὶ τῆς πραγματικότητος ὑπάρχουσα ἀντίφασις μένει αἰωνίως ἄλυτος· ἡ ιδέα εἶνε ἰδανικὸν οὐδέποτε πραγματοποιεῖται. Καὶ ποῖόν τι ἰδανικὸν εἶνε τοῦτο! Καὶ ὁ Πλάτων ὑπὲρ τὴν ιδεάν τῆς πολιτείας οὐδόλως ὑψοῦται. Τὸ ἰδανικὸν αὐτοῦ δὲν συνίσταται εἰς τὴν ἀφομοίωσιν καὶ προσέγγισιν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλ' εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ λόγου, εἰς τὴν πολιτείαν τῶν φιλοσόφων. Τί ὅμως παραδοξότερον καὶ πλέον ἐναντίον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ πολιτεία, ἐν ἣ τὰ τε ὑπάρχοντα καὶ αἱ γυναῖκες εἶνε κοινὰ καὶ ἡ ἀφρηρημένη κυριαρχία τοῦ νόμου, καταστρέφουσα πᾶσαν προσωπικὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀτομικότητα, στηρίζεται ἐπὶ τῆς πλέον ἐκπεφρασμένης ὑπερηφανίας, διότι μόνοι οἱ κυβερνῶντες ἀντιπροσωπεύουσι τὸν λό-

γον, αἱ δὲ λοιπαὶ τάξεις ἀντιπροσωπεύουσι τὰς κατωτέρας δυνάμεις τῆς ψυχῆς, τὰς ὁρμάς καὶ τὰ πάθη; Πανταχοῦ τοῦ συστήματος τούτου ἡ ἀληθὴς ἀξία τοῦ ἀνθρώπου παραγνωρίζεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθέρως προσωπικότητος καταστρέφεται. Τούτου ἔνεκα ἀπαιτεῖ ὁ Πλάτων διὰ τὴν ἰδανικὴν αὐτοῦ πολιτείαν τὴν ἐκθεσιν τῶν ἀνάπῃρων παιδίων, τὴν κοινογαμίαν, ἀποδέχεται τὴν δουλείαν—καθὼς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης «Ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι· διὸ καὶ ἄλλου ἐστί· καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον, ὅσον αἰσθάνεσθαι, ἀλλὰ μὴ ἔχειν· τὰ γὰρ ἄλλα ζῶα οὐ λόγου αἰσθανόμενα, ἀλλὰ παθήμασιν ὑπηρετεῖ»—, ἀνέχεται τὴν παιδευαστίαν κ. τ. τ. Οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ ἐνταῦθα ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς φιλάνθρωπίας. Καὶ ἐν τοσοῦτῳ ὁ Αὐγουστίνος ὁμολογεῖ, ὅτι «Οὐδεὶς προσήγγισεν ἡμῖν τοσοῦτον, ὅσον ἡ Πλατωνικὴ φιλοσοφία» ! (14). Ἄλλ' ἂν τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἠθικὴ τῶν μεγίστων φιλοσόφων τοῦ κόσμου, ποίαν τινὰ ἠθικὴν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν ἐν γένει εἰς τὸν ἐθνισμόν;

Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν πτωσίν τοῦ ἔθνους των, μὴδὲ νὰ ἐμφυσήσωσιν αὐτῷ νέαν ἠθικὴν πνοήν. Ἄλλ' οὐδὲ οἱ μεταγενέστεροι φιλόσοφοι ἠδυνήθησαν νὰ κατορθώσωσι τι. Διότι πάντες κατέφευγον εἰς τὴν ἠθικὴν δύναμιν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐζήτουν νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν ἑαυτοῦ σωτῆρα. Ἄλλ' οὐδεμία ἠθικὴ θεωρία δύναται ν' ἀναγεννήσῃ τὸν ἀνθρώπον, ἥτις ἄλλας βαθυτέρας τοῦ ἠθικοῦ βίου πηγὰς παρὰ τὰς παραζούσας ἐκ τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται ν' ἀνοίξῃ (15).

Αἱ δύο φιλοσοφικαὶ Σχολαί, αἵτινες περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου διεφιλονέκησαν πρὸς ἀλλήλας τὴν κυριαρχίαν, εἶνε ἡ Στωϊκὴ καὶ ἡ Ἐπικουρείος. Αὐστηροτάτη πάσης ἄλλης ἐθνικῆς ἠθικῆς ὑπῆρξεν ἡ Στωϊκὴ. Ἄλλ' ὅπερ ἰσχύει περὶ τῆς ἀρχαίας ἠθικῆς καθόλου, ὅτι δηλαδὴ ἐπερείδεται ἐπὶ τοῦ ἐγωῖσμοῦ καὶ ἐμπνέεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ὑπερηφανίας, τοῦτο ἰσχύει εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν Στωϊκῶν. Οὐδαμοῦ ἄλλοθι δεσπόζει τοσοῦτον, ὅσον ἐνταῦθα, τὸ πνεῦμα τῆς ὑπεροφίας καὶ τῆς ψυχρᾶς ἀπαθείας. Καθὼς ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ βάσιν ἔχει τὴν ταπείνωσιν

νην, οὕτως ἡ Στωϊκὴ βάσιν ἔχει τὴν ὑψηλοφροσύνην. Ἡ ἰδέα τῆς ταπεινοφροσύνης μόνῳ τῷ χριστιανισμῷ ὀφείλεται. Ἡ ταπείνωσις (humilitas), οὕσα γνωστὴ καὶ τοῖς ἀρχαίοις, τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξευγενίσθη καὶ μετεβλήθη εἰς ἀληθῆ χριστιανικὴν ταπεινοφροσύνην. Ἄν ὁ σοφὸς τῶν Στωϊκῶν ἀξίωμα ἔχῃ νὰ μὴ ἐκδικῇ τὰς προσγινομένας αὐτῷ ὕβρεις, ποιεῖ τοῦτο ἐκ τῆς συναισθήσεως, ὅτι οὐδεμία ὕbris δύναται νὰ προστριβῇ εἰς αὐτὸν, ὅτι εἶνε μείζων πάσης προσβολῆς. Τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἐμπνέεται οὐχὶ ὑπὸ τοῦ αἰσθηματος τῆς πραότητος, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἀλαζόνης καταφρονήσεως τῶν ἄλλων. Ὁ σοφὸς τῶν Στωϊκῶν δὲν ὀργίζεται, δὲν κινεῖται ἐμπαθῶς, οὐχὶ ἐπειδὴ ἀφωσιωμένος ὅλως εἰς τὸν Θεὸν ὀφείλει νὰ ᾖ φιλόανθρωπος, πρᾶος καὶ εἰρηνικὸς, ἀλλ' ἐπειδὴ ὑπεροπτικῶς φρονεῖ, ὅτι κεῖται εἰς τόσον ὑψηλὴν περιωπῆν, ὥστε οὐδὲν δύναται νὰ ταράξῃ τὴν θείαν αὐτοῦ ἡρεμίαν. Ὁλόκληρος ὁ παρὼν βίος εἶνε τόσον εὐτελὴς καὶ ἀξιοκαταφρόνητος, ὥστε χάριν αὐτοῦ ὁ σοφὸς οὐδέποτε πρέπει νὰ ταράττῃ τὴν ἡσυχίαν του. Καὶ οὐδ' αὐτὸ τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακὸν πρέπει νὰ ἐξεγείρῃ καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὴν προσοχὴν αὐτοῦ. Εἰς τὴν φυσικὴν καθόλου πορείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀνήκει καὶ τὸ κακὸν καθὼς καὶ τὸ ἀγαθόν, καὶ οἱ κακοὶ ὑποκρίνονται τὸ οἰκεῖον πρόσωπον καθὼς καὶ οἱ λοιποί· ὁ σοφὸς βλέπει τὸ ὁρᾶμα τοῦτο μετὰ τῆς μεγίστης ἀδιαφορίας. Καὶ ἂν ποτε ἴδῃ τὰ πράγματα πολὺ τεθολωμένα, ἀπαλλάττει ἑαυτὸν τοῦ βίου, ἐξέρχεται ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ἐπειδὴ εἶνε ἀνάξιος αὐτοῦ. Οὕτως ἐποίησε Κἄτων ὁ νεώτερος διὰ τὴν πτώσιν τῆς δημοκρατίας, οὕτως ἐποίησαν καὶ ἄλλοι πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἀποφύγῃσι τὸν δεσποτισμὸν, ἢ ὅπως ἀποσείσωσι τὸ δυσβάστακτον βάρος δεινῶν ἀσθενειῶν. Μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον καὶ ἐξωτερικῶς ἡ ἡθικὴ αὕτη ὁμοιάζει πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἡθικὴν. Ὅ,τι ἀληθὲς ὑπάρχει ἐν αὐτῇ, τοῦτο ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἐγένετο τὸ πρῶτον πραγματικότης (16).

Τοιαύτη τις ἦν ἡ ἡθικὴ τῶν εὐγενεστέρων ἀνδρῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ δὲ ἐτέρα ἡθικὴ, ἥτις ἐπε-

κράτει μεταξύ τῶν ανεπτυγμένων τάξεων, ἣν ἡ τοῦ Ἐπικούρου, ἥς ἀρχὴ ἦτο ἡ ἡδονή, καὶ τούτου ἕνεκα πᾶσα ἀρετὴ ἐμετρεῖτο τῷ μέτρῳ τῆς ἡδονῆς· καὶ οὕτως μεγίστης φρονήσεως ἔργον ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ μὴ βλάπτηται ἡ ἡδονὴ χάριν τῆς ἀρετῆς. Ἐντεῦθεν λοιπὸν γίνεται ὁ λόγος, πόσον ἐπικινδύνους ἐλιγμούς ὤφειλέ τις νὰ ποιήσῃ, ὅπως φθάσῃ εἰς τὴν ἀρετὴν. Αἱ δὲ θύραι πρακτικαὶ συνέπειαι τοιαύτης φιλοσοφίας οὐδέναι, νομίζω, λαμβάνουσι.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἦν ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ. Τίς δὲ ἦτο ὁ ἠθικός βίος αὐτῶν τῶν φιλοσόφων; Ἐχομεν πλῆθος περιγραφῶν τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων, οἵτινες παρίστανται ἐν αὐταῖς μύσαροι ὑποκριταὶ καὶ χαμερπέστατοι κόλακες. «Ἐν τοῖς πλείστοις κρύπτονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας αἱ μέγιστα κακίαι», λέγει ὁ Κοϊντιλιανός (17). Αὐτὸς δὲ ἐπίσημος Σενέκας ἐπώλει τὸν κάλαμον αὐτοῦ ἀντὶ ἀργυρίου μετὰ μεγίστης εὐκολίας (18).

Τί δὲ ῥητέον περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ πλήθους! Αἱ περιγραφαί, ἵστας ὁποῖας ὁ Ἰουδενάλιος, ὁ Πλίνιος, ὁ Τάκιτος καὶ ὁ Σενέκας ἐγκατέλιπον ἡμῖν περὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς τῶν, ἐμπνέουσι φρίκην εἰς πάντα ἀναγνώστην! Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι περιγράφουσι μίαν τοιαύτην γενικὴν ἀναίδειαν καὶ ἀκολασίαν, περὶ ἧς, χάρις τῷ Θεῷ, οὐδεμίαν ἡμεῖς σήμερον ἔχομεν ἰδέαν. Τὰ κάλλιστα πνεύματα τῶν χρόνων ἐκείνων, ἔνθεν μὲν οὐδὲν ἀντιφάρμακον κατὰ τῆς τηλικαύτης διαφθορᾶς γινώσκοντα, ἔνθεν δὲ διαλογιζόμενα ὅτι, ὅπως ἔθαινε ὁ κόσμος, δὲν ἦτο δυνατόν πλέον νὰ στηριχθῇ ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ἀνέμενον τὸ τέλος αὐτοῦ, ἀπηλπισμένα περὶ τῆς ἀνθρωπότητος (19).

Μόνῃ ἡ εὐσπλαγχνία τοῦ Θεοῦ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὸν κόσμον.

Ἐξ ἀμνημονεύτων ᾗδ' χρόνων φωναὶ προφητικαὶ ἀκούονται καθ' ὅλον τὸν ἀρχαῖον κόσμον, αἵτινες προαγγέλλουσιν εὐτυχιστέραν τινὰ ἐποχὴν, μέλλουσαν τινὰ σωτηρίαν. Αἱ προφητικαὶ δὲ αὗται φωναὶ εἰσι, τὸ μὲν σκοτεῖναι ἀναμνήσεις παναρχαίων χρόνων διασωθεῖσαι μέχρι τοῦ παρόντος, ὡς τὸ ἀμυδρὸν ἐκείνο φῶς δυσά-

σης λαμπρᾶς ἡμέρας, τὸ ὁποῖον κατακοσμεῖ εἰσέτι διὰ τῶν χρυσῶν αὐτοῦ ἀκτίνων τὸν σκοτεινὸν ἤδη καταστάντα οὐρανόν· τὸ δὲ προαισθήματα τῆς ποθοῦσης καὶ ζητούσης τὴν σωτηρίαν ἀνθρωπίνης καρδίας, προαισθήματα, ὁμοιάζοντα πρὸς τὸ ἄστρον τῆς αὐγῆς, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται μὲν διὰ τοῦ ἀσθενοῦς αὐτοῦ φωτὸς νὰ διασκεδάσῃ τὸ βαθύ τῆς νυκτὸς σκότος, προαγγέλλει ὅμως τὴν προσέγγισιν τῆς ἡμέρας.

Παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς εὐρίσκομεν τοιαύτας τινὰς σκοτεινάς παραδόσεις περὶ τινος χρυσοῦ μέλλοντος. Οἱ Πέρσαι προσεδόκων μέλλοντά τινα χρόνον, Μεσσιανικὴν τινα ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ μὲν Ἀρειμάνιος ἔμελλε νὰ καταστραφῇ, ὁ δὲ κόσμος ἀναγεννηθῇ καὶ ἀπαλλαγθῇ τοῦ κακοῦ, καὶ ἡ ἀνθρωπότης ὁλόκληρος ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ νόμου, ἡ δὲ ἀρχέγονος μακαρία κατάστασις ἀποκατασταθῇ. Οἱ Ἴνδοι πιστεύουσιν, ὅτι περὶ τὸ τέλος τοῦ παρόντος αἰῶνος τῆς ἁμαρτίας ὁ Βισνοῦ μέλλει νὰ ἐνσαρκωθῇ τὸ δέκατον (ὁ Βούδδας εἶνε ἡ ἐνάτη ἐνσάρκωσις) ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάλκης, ὅπως κακαστρέψῃ τὸ κακὸν καὶ ἀποκαταστήσῃ τὴν μακαρίαν ἐκείνην κατάστασιν, εἰς ἣν εὐρίσκετο κατ' ἀρχὰς ὁ κόσμος. Οὐδ' αὐτοὶ οἱ Σῖναι στεροῦνται Μεσσιανικῶν προσδοκιῶν. Ἐν τοῖς ἱεροῖς αὐτῶν βιβλίοις πολλάκις γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐλεύσεως ἐνὸς μεγάλου ἀγίου ἐν τῇ δύσει, ὅστις οὐ μόνον τὴν ὁδὸν τῆς τελειότητος θέλει διδάξει, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα εἰδῶλα θέλει κατακρημνίσει. Οὐχ ἥττον δὲ καὶ παρ' ἄλλοις ἀνατολικοῖς ἔθνεσιν ἀπαντῶσι τοιαῦται τινες προσδοκίαι. Παρὰ δὲ τοῖς Ἑλλησιν ἔλαβον αὐταὶ τὴν εὐφρεστάτην καὶ βαθυτάτην ἔκφρασιν των, ἐν τῷ μύθῳ τοῦ Προμηθέως. Ὁ Προμηθεὺς, δεσμευμένος ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ πάσχων καθ' ἐκάστην δεινὰς βασάνους, ἐξαγγέλλει τὸν μόνον αὐτῷ γνωστὸν χρησμὸν, ὅτι (ὁ ψευδὴς θεὸς) ὁ Ζεὺς θέλει ἐκπέσει ποτὲ τῆς τυραννίδος ὑπὸ τινος υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἔσται ἰσχυρότερος τοῦ Διός· καὶ αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ Προμηθεὺς καθορᾷ ἐν ἀπομεμαχρυσμένῳ μέλλοντι τὸν σωτῆρα αὐτοῦ ἐν τῷ Ἡρακλεῖ. Ἀλλ' ἡ σωτηρία αὕτη δὲν θέλει συντελεσθῇ, ἂν ὁ σῶσων μὴ πάθῃ ἀντὶ τοῦ σωθησομένου—οὕτως ἀναγγέλλει αὐτῷ ὁ Ἑρμῆς—:

«Τοιοῦ δε μόχθου τέρμα μή τι προσδύκα,
 Πρίν ἂν θεῶν τις διάδοχος τῶν σῶν πόνων
 Φανῇ, θελήσῃ τ' εἰς ἀναύγητον μολεῖν
 Ἄδην, κνεφαῖά τ' ἀμφὶ ταρτάρου βάθῃ».

Ἡ σωτηρία αὕτη πραγματοποιῶται τότε, ὅταν ὁ μὲν υἱὸς τοῦ Κρόνου Χείρων, ὁ δικαιοτάτος καὶ σοφώτατος τῶν Κενταύρων, θυσιάζηται ὑπὲρ τοῦ Προμηθέως, ὁ δὲ Ἡρακλῆς φονεύῃ τὸν καταβιβρώσκοντα τὸ ἦπαρ αὐτοῦ ἀετὸν καὶ οὕτω σώζει αὐτὸν ἀπὸ τῶν βασάνων του. Τὸν εὐφυσέστατον τοῦτον μῦθον μετεχειρίσθη ὁ Αἰσχύλος ὡς ὑπόθεσιν μιᾶς ὀλοκλήρου δραματικῆς τριλογίας, ἧς ὁμως ἐν μόνον μέρος διεσώθη μέχρις ἡμῶν, ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης. Ἀλλὰ καὶ ἐν μόνῳ τῷ μέρει τούτῳ βλέπομεν ποιητικῶς ἀντανακλωμένas τὰς ἐμβριεστάτας τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἰδέas περὶ τῆς ἀμαρτίας, τοῦ ἐξίλασμοῦ καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως. Ὁ ποιητικὸς οὗτος μῦθος ἀποβαίνει σχεδὸν προφητεία τοῦ ἀληθοῦς Σωτῆρος Χριστοῦ.

Οὐχ ἤττον δὲ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Γερμανικοὶ μῦθοι ἐκφράζουσι σαφῶς τὴν ἐλπίδα μέλλοντός τινος χρυσοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν ὀλόκληρος ὁ κόσμος ἀναγεννηθήσεται καὶ τὸ κακὸν ἐξορισθήσεται ἀπ' αὐτοῦ. Βάλδερς, ὁ ἀγαθός, ὁ ἅγιος, ὁ σοφός, ὁ θεοῖς τε καὶ ἀνθρώποις ἀγαπητός, φονεύεται διὰ τῆς μοχθηρᾶς δολιότητος τοῦ πονηροῦ Λόχιου. Οἱ θεοὶ καὶ ὅλα τὰ κτίσματα πενθοῦσιν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τούτῳ· ἀνθρώποι καὶ ζῶα, δένδρα καὶ λίθοι κλαίουσιν. Ἐκτοτε τὰ κακὰ πολλαπλασιάζονται ἐπὶ τῆς γῆς, αἱ ἐριδες καὶ οἱ φόνοι πληθύνονται, καὶ ἐν τῇ μεταξύ τῶν γιγάντων καὶ τῶν θεῶν πάλη ὁ μὲν Ὠδίνος μετὰ τῶν Ἀζῶν (τῶν ἀγαθῶν θεῶν) καταστραφήσεται, ὁ δὲ κόσμος καταναλωθήσεται ὑπὸ τοῦ πυρός· ἀλλ' ὁ νικηφόρος Φιδάρης θέλει ἐπανορθώσει τὸν χρυσοῦν αἰῶνα· νέα γῆ πάντοτε ὑπὸ τῶν καλλωνῶν καὶ χαρίτων τοῦ ἔαρος κεκοσμημένη καὶ παντὸς ἀγαθοῦ πλήρης θέλει δημιουργηθῇ· οὐδεὶς πλέον Λόχιος θὰ ὑπάρχῃ ἐπ' αὐτῆς, καὶ ὁ Βάλδερς θέλει ἐπιστρέφει ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν· θεοὶ καὶ ἀνθρώποι, ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ κόσμου ἀνεγερθέντες, ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ θέλουσι συζῆσαι ἐπὶ τὸ αὐτό. Παραπλήσιοι μῦθοι εὐρέ-

θησαν καὶ ἐν Μεξικῷ καὶ ἐν ταῖς νήσοις τοῦ εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ. Ἐν
 ἐνὶ λόγῳ, πανταχοῦ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ὑπῆρχον ἔκπαλαι προφητεῖ-
 αι καὶ προσδοκίαι, καθ' ἃς ὁ παρὼν σιδηροῦς αἰὼν τῆς ἁμαρτίας καὶ
 ἀθλιότητος, ἀφ' οὗ τὸ κακὸν ἤθελε κορυφωθῆ εἰς τὸ μὴ περαιτέρω,
 ἔμελλε νὰ λάβῃ τέλος καὶ οἱ θεοί, οἱ ἐπὶ τοῦ σιδηροῦ τούτου αἰῶ-
 νος βασιλεύσαντες τῶν ἀνθρώπων, ἔμελλον νὰ καθαρευθῶσι. Πρὸς
 τὸν σκοπὸν τοῦτον βασιλικὸς τις ἦρως, θείαν ἔχων καταγωγὴν, ἔμελ-
 λε νὰ ἐπιφανῇ, ὅπως κατασυντρίψῃ τὴν κεφαλὴν τοῦ δαίμονος καὶ
 ἐπαναφέρῃ τὴν πρώτην ἐκείνην ἀθωότητα καὶ μακαριότητα (20).

Ἐν ταῖς εἰκόσι ταύταις, ταῖς περὶ μελλούσης ἀπολυτρώσεως, δὲν
 λείπει, ὡς βλέπομεν, αὐτὴ ἡ ιδέα περὶ τινος ἀντικαταστατικοῦ
 ἱλαστηρίου πάθους καὶ θανάτου. Ἰδίως παρὰ Πλάτωνι εὐρίσκομεν
 τὴν ἄξιωσήμεωτον ἐκείνην ιδέαν δικαίου τελειοτάτης ἀγιότητος
 πᾶσιν ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐνταῦθα καὶ ἄκων ἀνακα-
 λεί τις εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ τὴν μεγάλην ἐκείνην προφητείαν τοῦ
 Ἡσαίου (Κεφ. 53), καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὤκνησαν
 νὰ θεωρήσωσι τοὺς λόγους τοῦ Πλάτωνος ὡς ἀληθῆ προφητείαν.
 «Τοῦτον δὲ τοιοῦτον θέντες τὸν δίκαιον παρ' αὐτὸν ἰστώμεν τῷ λόγῳ,
 λέγει ὁ Πλάτων, ἀνδρὰ ἀπλοῦν καὶ γενναῖον, οὗ δοκεῖν ἀλλ' εἶναι
 ἀγαθὸν ἐθέλοντα. Ἀφαιρετέον δὴ τὸ δοκεῖν· εἰ γὰρ δόξει δίκαιος εἶ-
 ναι, ἔσονται αὐτῷ τιμαὶ καὶ δωρεαὶ δοκοῦντι τοιούτῳ εἶναι. Ἄδη-
 λον οὖν, εἴτε τοῦ δικαίου εἴτε τῶν δωρεῶν τε καὶ τιμῶν ἕνεκα τοι-
 οῦτος εἶη. Γυμνωτέος δὲ πάντων πλήν δικαιοσύνης, καὶ ποιητέος
 ἐναντίως διακείμενος τῷ προτέρῳ· μηδὲν γὰρ ἀδικῶν δόξαν ἔχέτω
 τὴν μεγίστην ἀδικίας, ἵνα ἡ βεβασανισμένος εἰς δικαιοσύνην τῷ μὴ
 τέγγεσθαι ὑπὸ κακοδοξίας καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς γιγνομένων· ἀλλ' ἴτω
 ἀμετάστατος μέχρι θανάτου, δοκῶν μὲν εἶναι ἀδικος διὰ βίου, ὦν δὲ
 δίκαιος.—Ἐροῦσι δὲ τάδε, ὅτι οὕτω διακείμενος ὁ δίκαιος μαστι-
 γώσεται, στρεβλώσεται, δεδῆσεται, ἐκχαυθήσεται τῷ φθάλμῳ, τε-
 λευτῶν πάντα κακὰ παθὼν ἀνασχινδουλεύθησεται, καὶ γνώσεται, ὅτι
 οὐκ εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ δοκεῖν δεῖ ἐθέλειν» (21).

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος σχεδια-

σθεῖσα αὕτη εἰκὼν τοῦ πάσχοντος δικαίου ἦν σκιά ἀνυπόστατος, ἣν ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐθεώρει ὡς ἀπραγματοποίητον. «Ἐγὼ τοῦλάχιστον, λέγει ὁ Κικέρων, δὲν εὔρον εἰσέτι τέλειόν τινα σοφόν· ἡ φιλοσοφία ὅμως ἐδίδαξε μόνον, ὁποῖά τινα χαρακτηριστικὰ πρέπει νὰ ἔχῃ ὁ τοιοῦτος, ἂν ποτε μέλλῃ νὰ φανῇ ἐπὶ τῆς γῆς» (22).

Οὐχ ἤττον ὅμως ἡ ἐλπίς καλλιτέρου μέλλοντος φυλάττεται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀκράδαντος. Καὶ δὴ ἔνεκα τῆς ἀθλιότητος τοῦ παρόντος οἱ πόθοι καὶ αἱ προσδοκίαι τῆς καρδίας ἐγένοντο τόσον ζωηραὶ, ὥστε καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεφάνη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ἔλαβον αὗται τὴν ἐπίτασιν καὶ ἔκφρασιν σχεδὸν καθαρᾶς προφητείας. Πολυθρύλητος εἶνε ἡ τετάρτη ἐκλογή τοῦ Βιργιλίου, ἐν ἣ ὁ Ῥωμαῖος ποιητὴς, ἔνεκα τῆς μεταξὺ τοῦ Ἀντωνίου καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ γενομένης εἰρήνης διὰ τῆς μεσολαβήσεως τοῦ Πολλίωνος καὶ τῆς γεννήσεως υἱοῦ τῷ τελευταίῳ, ἐξυμνεῖ μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὴν ἀνατολὴν τῆς μεγάλης παγκοσμίου εἰρήνης καὶ προσαγορεύει τὸν νεογέννητον ὡς τὸν μέλλοντα τοῦ κόσμου ἐπανορθωτὴν, περὶ οὗ προανήγγειλαν τὰ Σιβύλλεια βιβλία:

«Ὅν ἡ Σίβυλλα αἰῶνα προανήγγειλ' ἡ Κυμαία
Ἐφθασε, καὶ σειρὰ μείζων ἄρχεται αἰώνων νέα.
Ἐπιστρέφει ἡ παρθένος, ἡ τοῦ Κρόνου βασιλεία
Ἐπιστρέφει, γενεὰ δὲ νέα ἔρχετ' οὐρανία———
Ἴδε, κτίσεως ὁ μέγας ἄζων σείεται συμπάσης,
Οὐρανὸς καὶ χθὼν εὐρεῖα καὶ θαλάσσης αἱ ἐκτάσεις.
Συνταράσσονται τὰ πάντα ἀγαλλόμενα συγχρόνως,
Τὴν προσέγγισιν τοῦ νέου βλέποντα χρυσοῦ αἰῶνος!»

Ἄλλαχοῦ ὁ Βιργίλιος προσαγορεύει τὸν Αὐγουστον υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἔμελλε νὰ ἐπαναγάγῃ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Κρόνου καὶ καθυποτάξῃ ὁλόκληρον τὸν κόσμον, προστιθεὶς, ὅτι τὴν ἔλευσιν αὐτοῦ προανήγγειλαν ἤδη τὰ χρηστήρια τῶν θεῶν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Κασπίας θαλάσσης καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Νείλου. Καὶ δὴ καὶ αὐτὸς ὁ Αὐγουστος ἐσημείου ἐαυτὸν ἐπὶ τῶν νομισμάτων «Σωτῆρα τοῦ κόσμου» (*salus generis humani*) καὶ ἐξετύπου ἐπ' αὐτῶν ὡς ἰδίαν ἐ-

αυτοῦ εἰκόνα τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις κατὰ τὴν κοινὴν δόξαν ἐμελλε νὰ βασιλεύσῃ τοῦ ἀνακαινισθησομένου κόσμου. Δὲν ἀμφιβάλ-
λομεν, ὅτι πάντα ταῦτα ἦσαν ψευδεῖς κολακαίαι καὶ ὑπερβολικαὶ πα-
ραστάσεις τῆς δόξης τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος. Οὐχ ἤττον ὅμως
μανθάνομεν ἐντεῦθεν, ποίας ιδέας καὶ ποίας ἐλπίδας ἔτρεφεν ὁ κόσμος
κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. — Εἰς ταῦτα δὲ προσετίθεντο φωναὶ προ-
φητικαί, ἐκ τῆς ἀνατολῆς προσερχόμεναι καὶ λέγουσαι, ὅτι τροπαιοῦ-
χός τις βασιλεὺς ἐμελλε νὰ ἐγερθῇ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ· καὶ κατὰ τὴν
μαρτυρίαν τῶν ἱστορικῶν Σουετωνίου, Τακίτου καὶ Ἰωσήπου ὅλος
ὁ κόσμος ἐτρέφετο τότε ὑπὸ τοιούτων ἐλπίδων (23).

Καὶ οὐ μόνον μεμονωμένοι φωναὶ ἐκφράζουσι τὴν προσδοκίαν
ταύτην· δι' ὅλο κλήρου τοῦ ἐθνισμοῦ διήκει ὁ τόνος τῆς προ-
φητείας, ἡ τάσις τῆς προσδοκίας, τὸ προαίσθημα τῆς ἀληθείας.

Ὅτε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, κατήγ-
γειλε τοῖς Ἀθηναίοις τὸν «Ἄγνωστον Θεόν», ὃν οὗτοι ἀγνοοῦντες εὐ-
σέβουν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀνεγείραντές ποτε, ἐπὶ τινος δεινοῦ λοιμοῦ, βω-
μοὺς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ὅπως μηδενὸς τῶν θεῶν ὀλιγορή-
σωσιν ἢ ἀμνημονήσωσιν, ἐξέφρασαν διὰ τούτου οἱ ἴδιοι τὸ ἀνεπαρκές
τῆς τε θρησκείας καὶ τῶν περὶ Θεοῦ γνώσεων αὐτῶν, ὡμολόγησαν,
ὅτι δὲν κατεῖχον πλήρη τὴν ἀλήθειαν. Οἱ ἐθνικοὶ κατ' οὐσίαν πισεύ-
ουσιν εἰς τὸν ὕψιστον Θεόν, χωρὶς νὰ γνωρίζωσι μηδὲ νὰ κατέχωσιν
αὐτόν. Συναισθάνονται μὲν, ὅτι ὑπὲρ τὰς μερικὰς θεότητας ὑπάρχει
εἰς ὑπέρτατος Θεός, ὃν καλοῦσι Δία ἢ Βράμα ἢ Ὡδίνον, καταβιβά-
ζουσιν ὅμως αὐτόν πάντοτε ἀπὸ τὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν καὶ
ἐγκλείουσιν ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου. Πλὴν
ἀλλ' ὁσάκις τὰ ἐνδομυχώτατα αἰσθήματα τῆς συγκεκινημένης αὐ-
τῶν καρδίας ἐκχέωνται εἰς τὸ ἐξωτερικόν, προδίδουσι τὴν εἰς τὰ ἄ-
δυστα βῆθλ' τῆς ψυχῆς των κεκρυμμένην ταύτην πίστιν εἰς τὸν ἕνα
καὶ ὕψιστον Θεόν. Οὕτως ὁ Τερτυλλιανὸς ὑπομιμνήσκει τοὺς ἐθνι-
κοὺς, ὅτι, ὅταν προσεύχωνται ἢ ἄλλως συγκινῶνται ἐσωτερικῶς τὴν
ψυχὴν, ἀνατείνουσιν ἀκουσίως τὰς χεῖρας καὶ τὰ ὄμματα οὐχὶ πρὸς
τὸ Καπιτώλιον, ἀλλὰ πρὸς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐπικαλοῦνται οὐχὶ ταύ-

την ἢ ἐκείνην τὴν ὠρισμένην θεότητα, ἀλλ' αὐτὸν τὸν ὑψιστον Θεόν, λέγοντες: «Ἀνατίθῃμι τοῦτο εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ! Ὁ Θεὸς θέλει τὸ ἀνταποδώσει, κτλ.» «Ὡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, ἀνακραῖζει ὁ Τερτυλλιανὸς, ἥτις ἐκ φύσεως εἶ χριστιανή!» (24).

Ὅλαι αἱ θυσίαι καὶ αἱ εὐχαί, ὅλοι οἱ ἀγνισμοὶ καὶ αἱ καθάρσεις τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου εἶνε τοιαῦτά τινα προαισθήματα τῆς ἀληθείας, ἥς πραγματικότης εἶνε ὁ ζῶν καὶ προσωπικὸς, ὁ ἅγιος καὶ εὐσπλαγχνος Θεός. Εἰδικὰ παραδείγματα πείθουσιν ἡμᾶς, ὅτι ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὴν ἀλήθειαν κατήντησεν ἡ ἐπικρατοῦσα δύναμις τοῦ ἀτομικοῦ βίου. Ἐν τῶν λαμπροτάτων παραδειγμάτων τῆς σπουδῆς ταύτης πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶνε ὁ βίος Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, ὃν διηγεῖται ὁ ἴδιος. Ὁ ἱερὸς ἀνὴρ, πολὺ πρωίμως αἰσθανθεὶς τὴν ἀνάγκην τῆς ἀληθείας καὶ βεβαιότητος, μάτην ἐζήτησε νὰ θεραπεύσῃ αὐτὴν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις. Καὶ πρῶτον μὲν ἐπέδωκεν ἑαυτὸν Στωϊκῷ τινι, δὲν εὔρεν ὅμως παρ' αὐτῷ ὅπερ ἐπόθει διακαῶς: τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, ἣν ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος μάλιστα περιεφρόνει. Ἐπειτα δὲ ἐτράπη πρὸς τινὰ Περιπατητικόν· ἀλλ' οὗτος εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀπέβλεπεν ἢ εἰς τὰ χρήματα. Τότε προσῆλθε Πυθαγορείῳ τινί· οὗτος ὅμως μόνον περὶ μαθηματικῶν ἤθελε νὰ γνωρίξῃ. Τέλος, ἀπεφάσισε νὰ προσκολληθῇ εἰς τινὰ Πλατωνικόν, νεωστὶ ἐγκατασταθέντα εἰς ἣν κατῴκει πόλιν, παρ' ᾧ ἐποίησε ταχέως μεγάλας προόδους εἰς τὴν Πλατωνικὴν φιλοσοφίαν· ἡ μελέτη καὶ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος τοσοῦτον ἀνεπτέρωσε τὸ φρόνημα αὐτοῦ, ὥστε ἤλπιζεν ἤδη νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κατανόησιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Θέλων δὲ νὰ εἰσδύσῃ βαθύτερον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον τῶν ἰδεῶν καὶ παραδοθῇ ὅλος εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ταύτας θεωρίας, ἀπεφάσισε ν' ἀποσυρθῇ εἰς τι χωρίον οὐ μακρὰν τῆς θαλάσσης. Ἐγγὺς δὲ γενόμενος τοῦ τόπου, εἰς ὃν διευθύνετο, ἀπήντησε γέροντά τινα πρᾶον καὶ σεμνὸν τὸ ἦθος, ὅστις ἤρξατο νὰ συνδιαλέγεται μετ' αὐτοῦ περὶ Θεοῦ, ἀθανασίας, ἀνταποδόσεως κ. τ. τ. Ἀκολούθως δὲ γέροντων ἀπέδειξεν εἰς αὐτὸν, πόσον ἀσθενεῖς καὶ ἐφήμεροι ἦσαν αἱ γνώσεις του καὶ τὸν παρέπεμψεν εἰς τοὺς Προφῆτας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν

Ἰησοῦν Χριστόν. Πρὸ πάντων ὅμως προέτρεψεν αὐτὸν νὰ προσευχή-
θῃ, ὅπως διανοιχθῶσιν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ πρὸς κατανόησιν τῆς θεί-
ας ἀληθείας, καὶ ἀνεχώρησεν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης πῦρ ἀνή-
φθη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἱεροῦ Ἰουστίνου. Ὅθεν ἀνέγνω τὴν Ἀγίαν Γρα-
φὴν μετ' ἐνθουσιασμοῦ, ἤκουσε καὶ εἶδε τοὺς χριστιανούς καὶ ἐγένε-
το καὶ ὁ ἴδιος χριστιανός, καὶ δὴ χριστιανὸς φιλόσοφος καὶ Ἀπολο-
γητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπισφραγίσας τὴν πίστιν αὐτοῦ διὰ τοῦ
μαρτυρικοῦ θανάτου (168 μ. Χ.).

Ἐν τῷ Ἰουστίνῳ ἔχομεν μίαν εἰκόνα τοῦ ἐθνισμοῦ ζητοῦντος τὴν
ἀλήθειαν. Ὅτι δὲ οὗτος ἐζήτει, τοῦτο εὔρεν ἐν τῇ ἱερᾷ ἀποκαλύ-
ψει, ἥς ὄργανον προωρίσθη ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαός.

Στρέψωμεν λοιπὸν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἀπὸ τοῦ ἐθνισμοῦ εἰς τὸν
Ἰουδαϊσμόν!

Ἐν ᾧ τὰ ἐπιλοιπα ἔθνη ἐν τῷ θρησκευτικῷ αὐτῶν βίῳ τοσοῦτον
δεσμευμένα ἦσαν ὑπὸ τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ὥστε ἔπασχον πλήρη
φυσιομανίαν, μόνοι οἱ Ἑβραῖοι κατῴρωσαν νὰ διαβρῆξωσι τὸν
δεσμὸν τοῦτον, ν' ἀπαλλάξωσι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀπὸ τῆς φύσε-
ως καὶ, διασχίσαντες τὰ πυκνὰ ἐκεῖνα νέφη, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον
τὰς θρησκευτικὰς ιδέας πάντων τῶν ἄλλων, ν' ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν
ιδέαν τοῦ ἑνὸς καὶ προσωπικοῦ Θεοῦ. Τοιαύτη τις ιδέα, τοιαύτη τις
πίστις εἰς ἕνα Θεὸν ὑπερχόσμιον, τὸ ν' ἀντιταχθῇ καθ' ὁλοκλήρου
τοῦ ἐπιλοίπου κόσμου, τὸ νὰ ὑποστηριχθῇ ἀπέναντι τοῦ πανσθενοῦς
ἀξιώματος ὅλων τῶν ἐθνῶν καὶ ὅλων τῶν θρησκειῶν, τὸ νὰ διατη-
ρηθῇ ἐνεργῶς καὶ μεθ' ὅλην τὴν ἰσχυράν πρὸς τὸν φυσικὸν βίον κλί-
σιν, καὶ τέλος τὸ νὰ καταστῇ κέντρον καὶ σκοπὸς ὁλοκλήρου τοῦ
θρησκευτικοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου, τοῦτο ἦν ἔργον ἐξ-
αίσιον καὶ ὑπεράνθρωπον. Ὁ Μονοθεϊσμός τοῦ Ἀβραάμ ἐ-
στηρίζετο ἐπὶ παναρχαίας παραδόσεως ἥν ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν ἀν-
θρωπίνων παραδόσεων. Ἐπειδὴ ὅμως τότε ἐκινδύνευε νὰ καταστρα-
φῇ ἐντελῶς, διότι ἡ Πολυθεΐα εἶχε κατακλύσει τὸν κόσμον ὁλόκληρον,
ὁ Θεὸς ἐξελέξατο ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μίαν μόνην οἰκογένειαν,
καὶ τὸν ἐκ ταύτης ἀνατείλαντα λαὸν κατέστησεν ὄργανον καὶ φύλακα

τῆς ἀρχαίας ἀληθείας καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ μέλλοντος. Ὁ λαὸς οὗτος, θεωρῶν καὶ κηρύττων ἑαυτὸν ὡς τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, δὲν ἐξέφραζεν αἰσθημα ψευδοῦς ὑπερηφανίας, ἀλλ' αὐτὴν τὴν πραγματικὴν ἀλήθειαν. Διότι μετὰ τῆς οἰκογενείας ταύτης καὶ τοῦ λαοῦ τούτου ἦλθεν ὁ Θεὸς εἰς ἰδιαιτέρας σχέσεις, συνέθετο διαθήκην, ἐφύτευσεν ἐν αὐτῷ τὴν ἀλήθειάν του καὶ ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ὡς βράχον ἀσάλευτον ἐν τῷ πολυκυμάντῳ πελάγει τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς· ἐνταῦθα προπαρεσκεύασε τὸν τόπον, ἐφ' οὗ ἔμελλε ν' ἀναπτυχθῇ ἡ ἱστορία τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀλήθεια, ἡ ὁρησκειά, ἡ ἀποκάλυψις συνεκentrώθησαν ἐν μόνῳ τῷ λαῷ τούτῳ· καὶ καθὼς ὅλαι αἱ ὁρησκειαὶ τοῦ κόσμου ἦσαν ὁρησκειαὶ ἐθνικαί, οὕτω καὶ ἡ ἀληθὴς ὁρησκειά, ἡ ὁρησκειά τῆς ἀποκαλύψεως, ὑπῆρξε ὁρησκειά ἐνὸς μόνου λαοῦ, ἀλλ' ὅπως δι' αὐτοῦ καταστῇ κτῆμα ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ πεποιθησις αὕτη, ὅτι εἶχε σημασίαν δι' ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ἐλπίς αὕτη τοῦ μέλλοντος ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ βίου. Ἡ μονομέρεια τοῦ Ἰσραὴλ ἔφερε κατ' ἀρχὴν ἐν ἑαυτῇ τὴν καθολικότητα, ἥτις ἐν Χριστῷ καὶ ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἔφθασεν εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἀνάπτυξιν.

Εἰς τοῦτο καὶ μόνον συνίστατο ἡ ἀποστολὴ τοῦ λαοῦ τούτου. Ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀνάπτυξιν, ἐν ἣ διέπρεψαν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι, οὐδεμίαν ἔσχεν οὗτος σημασίαν. Διότι οὔτε τέχνη καὶ αἰσθημα τοῦ καλοῦ, οὔτε πνεῦμα φιλοσοφίας ἢ πολιτικῆς συνέσεως καὶ κατακτῆσεως, οὔτε διάπλασις τοῦ δικαίου καὶ τελειοποίησις τῆς νομοθεσίας, οὐδὲν τούτων διέκρινε τὸν λαὸν τοῦτον—ἢ ὅλη σημαντικότης αὐτοῦ εἰς τοῦτο καὶ μόνον περιωρίζετο, ὅτι ἦν ὁ λαὸς τῆς ὁρησκειας, ὁ λαὸς τῆς ἀποκαλύψεως. Τούτου ἕνεκα καὶ ὅλη αὐτοῦ ἡ φιλολογία φέρει εἰδικόν τινα χαρακτῆρα. Τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀποτελοῦσι πλουσίαν συλλογὴν φιλολογικῶν συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα, καὶ περ συγγραφέντα κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἱστορίας, κατὰ διαφόρους ἐξωτερικὰς περιστάσεις, ὑπὸ ἀνδρῶν παντὸς βαθμοῦ ἀναπτύξεως, ὑπὸ τὰς πλέον ποικίλας ἐντυπώσεις καὶ διὰ τοὺς πλέον διαφόρους σκοποὺς—ὄντα

ιστορικά καὶ ποιητικά, λυρικά καὶ διδακτικά—ἐμπνέονται ὁμῶς πάντα ὑπὸ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος· τοῦ πνεύματος τοῦ θρησκευτικοῦ, τοῦ πνεύματος τῆς αὐστηροτάτης, ἐνθερμοτάτης, μεγαλοπρεπεστάτης καὶ πλέον ἀκάμπτου Μονοθείας, ἥτις ἄρχει ὅλης τῆς φιλολογίας ταύτης, καὶ ἐγχαράττει ἐπ' αὐτῆς τὴν ἐξαιρετικὴν ἐκείνην σφραγίδα, ἡ ὁποία τὴν διακρίνει τῶν φιλολογιῶν ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν, καὶ δίδωσιν αὐτῇ αἰωνίαν καὶ ἀμετάτρεπτον ἀξίαν δι' ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Τὴν μὲν διάκρισιν τῶν φυσικῶν τοῦ κόσμου σχέσεων, τὴν διακόσμησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ φυσικοῦ βίου δυνάμεθα νὰ μάθωμεν παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων· τὴν ὑπερτάτην ὁμῶς ἀλήθειαν τοῦ παρόντος βίου, τὴν βεβαιότητα καὶ δύναμιν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, τὴν σχέσιν καὶ ἀναφορὰν ὁλοκληροῦ τοῦ φυσικοῦ βίου πρὸς τὸ ὑπέρτατον τοῦτο, τὸν Θεὸν—ἐν ἐνὶ λόγῳ, τὴν θρησκείαν ὡς ἀλήθειαν τοῦ παρόντος βίου, ὡς πηγὴν καὶ δύναμιν τῆς ἀληθοῦς ἠθικῆς—ταῦτα πάντα ἐδεξάμεθα ἡμεῖς τε καὶ τὰ ἐπὶ λοιπα ἔθνη παρ' αὐτοῦ τοῦ κατ' ἐξοχὴν λαοῦ τῆς θρησκείας.

Ἡ θρησκεία δὲ αὕτη καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς, ἦτοι ἡ ἀπόλυτος τοῦ Θεοῦ κυριαρχία ἐν τε τῷ καθόλου βίῳ καὶ τῇ διανοίᾳ ἦν οὐχὶ προῖον τῆς φύσεως τοῦ λαοῦ τούτου, ἀποτέλεσμα τῆς φυλετικῆς αὐτοῦ προδιαθέσεως, ἀλλὰ γεγονὸς ἱστορικόν, ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ἦν φυτὸν, τὸ ὁποῖον δὲν ἀνεφύη ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους τοῦ ἔθνους, ἀλλ' ἐφυτεύθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ πνευματι τοῦ λαοῦ τούτου. Ἄλλως τε ἡ ἱστορία διδάσκει ἡμᾶς, πόσον καὶ ὁ λαὸς οὗτος ἐκλινεν εἰς τὴν φυσιολατρείαν, καὶ πολλάκις περιέστη εἰς τὸν κίνδυνον νὰ παραδοθῇ ὅλως εἰς τὰς ἀπολαύσεις τοῦ αἰσθητικοῦ βίου. Μόνον διὰ μεγάλων καὶ συχνῶν δοκιμασιῶν καὶ αὐστηροτάτων κολάσεων, μόνον διὰ τῆς δραστηρίου πάλης τῶν μεγάλων τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος ὑπερασπιστῶν, οὓς ὁ Θεὸς ἐξέλεγεν ἢ προητοίμαζεν ἐν τῷ λαῷ τούτῳ, μόνον δι' ἀδιαλείπτων ἔργων τῆς θείας δικαιοσύνης κατωρθώθη, ὥστε ἡ ἀληθὴς θρησκεία νὰ στηριχθῇ ἐνταῦθα ὡς βράχος ἀσάλευτος πρὸς σωτηρίαν ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος.

Τρεῖς μεγάλα ἰδέαι βασιλεύουσιν ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ἡ πρώτη εἶνε ὁ Θεός. Ὁ Θεός εἶνε ἡ πρωτόκλητος καὶ ὑπερτάτη ἰδέα τοῦ Ἰσραήλ. Θεός ὅμως ζῶν, προσωπικός, ὅστις εἶνε ἡ δύναμις πάντων τῶν ὄντων, καὶ ἀπέναντι τοῦ ὁποίου ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶνε μάταιος καὶ μηδαμινός. Θεός ἅγιος, ἐξ οὗ ἀπορρέει ὁ νόμος τοῦ γένου βίου. Θεός οἰκτιρμῶν καὶ εὐσπλαγχνος, ἐξ οὗ δύναται νὰ ἐλπίζη ὁ μὲν πτωχὸς καὶ δυστυχὴς βοήθειαν, ὁ δὲ σύμπας κόσμος σωτηρίαν. Ὁ Ἰσραήλ εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν λαὸς τῆς περὶ Θεοῦ συνειδήσεως.

Ἡ δευτέρα ἰδέα εἶνε ἡ τῆς ἀμαρτίας. Ὁ Ἰσραήλ εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν λαὸς τῆς συνειδήσεως τῆς ἀμαρτίας. Ὁ νόμος ἦν δι' αὐτὸν διηγετικὴς ἀνάμνησις καὶ ἀπόδειξις τῆς ἀμαρτίας του. Οὕτω κέντρον τῆς Ἰουδαϊκῆς νομοθεσίας ἦν ἡ θυσία. Τὸ πῦρ ἔκαιεν ἄσβεστον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ καθ' ἑκάστην προσεφέροντο θυσίαι. Ἀλλ' ἡ πλέον σοβαρὰ καὶ δημοτελής τῶν θυσιῶν τούτων ἦν ἐκείνη, ἥτις προσεφέρετο κατὰ τὴν μεγάλην ἡμέραν τοῦ ἐξιλασμοῦ. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ ἀρχιερεὺς, ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ λαοῦ, ἐπέθετε τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ θύματος, ἐξηγόρευε τὰς ἀμαρτίας σύμπαντος τοῦ λαοῦ, καὶ, φέρων τὸ αἷμα εἰς τὸν ἀλληγορικὸν τόπον τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, ἐρράντιζε δι' αὐτοῦ τὸν θρόνον τῆς χάριτος, ὅπως καθαρῶς τὸν Ἰσραήλ καὶ συνδιαλλάξῃ αὐτὸν μετὰ τοῦ Ἰεχωβά. Ἰσχυροτέρα ἀνάμνησις τῆς ἀμαρτίας παρ' αὐτὴν δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ οὐδεὶς ἄλλος λαὸς παρὰ τὸν Ἰσραηλιτικὸν ἔσχε συνειδήσιν τῆς ἀμαρτίας ζωηροτέραν, καθαρωτέραν καὶ βαθυτέραν.

Ἡ τρίτη ἰδέα εἶνε ἡ μέλλουσα σωτηρία. Ὁ Ἰσραήλ εἶνε ὁ λαὸς τῆς ἐλπίδος. Ἀρχαῖαι προφητεῖαι, προαγγέλλουσαι μέλλουσαν σωτηρίαν καὶ μέλλοντα λυτρωτὴν, ἔζων παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ καὶ ἐκράτουν τὰ ὅμματα αὐτοῦ πάντοτε προσηλωμένα εἰς τὸ μέλλον. Ἐξ ἀμνημονεύτων ἤδη χρόνων ἐφέρετο εἰς τὰ στόματα πάντων προφητικῆς τις ῥῆσις, ἐξεληοῦσα ἐξ αὐτοῦ τοῦ στόματος τοῦ Θεοῦ καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος— ἡ προφητικὴ ῥῆσις περὶ τοῦ σπέρματος τῆς γυναικὸς, τὸ ὅποιον ἔ-

ἐμελλε νὰ συντρίψῃ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὄφως. Ἡ προφητεία αὕτη
 προσήμαινεν ἀπομεμακρυσμένον τινὰ χρόνον, καθ' ὃν ἡ ἀνθρωπότης
 διὰ τινος τῶν υἱῶν αὐτῆς ἐμελλε νὰ ἄρῃ τελικὸν θρίαμβον κατὰ τῆς
 δυνάμεως τοῦ κακοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ὅλαι αἱ μεταγενέστεραι προφη-
 τεῖαι κατὰ βάθος οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ πλατυτέρα ἀνάπτυξις τῆς πρώ-
 τῆς ταύτης προρρήσεως. Ἡ ὀσημέραι αὐξάνουσα δύναμις τῆς ἀ-
 μαρτίας καὶ τῆς δυστυχίας ἐπὶ τῆς γῆς ἀκαταπαύστως ὑπέθαλπε
 τὴν προσδοκίαν τοῦ μέλλοντος τούτου. Πρὶν ἢ ὁ μέγας ἐκεῖνος κα-
 τακλυσμὸς, περὶ οὗ λόγον ποιοῦνται αἱ παραδόσεις ὅλων τῶν ἐθνῶν,
 πραγματοποιήσῃ τὴν τρομερὰν τοῦ Θεοῦ καταδίκην κατὰ τῆς δια-
 φθαρείσης ἀνθρωπότητος, ὁ πατὴρ τοῦ Νῶε, ἀναμιμνησκόμενος τῆς
 παλαιᾶς προφητείας, ἐξέφρασε τὸν πόθον καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὁ υἱὸς
 αὐτοῦ ἐμελλε ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος τὴν μυριοπόθη-
 τον ἀνάπαυσιν. Ἀφ' οὗ δὲ ἡ γῆ ἀνέδου ἐκ τῶν ὑδάτων τοῦ κατα-
 κλυσμοῦ, καὶ νέα περίοδος παγκοσμίου ἱστορίας ἐμελλε ν' ἀρχίσῃ
 ἐπ' αὐτῆς, τότε ὁ Νῶε προβλέπει διὰ τοῦ ὀξύδερχοῦς προφητικοῦ αὐ-
 τοῦ ὄμματος τὴν μέλλουσαν τύχην ὅλων τῶν λαῶν, ὅσοι ἐμελλον
 νὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ: ὁ μὲν κληρὸς τῆς δουλείας
 θέλει πέσει ἐπὶ τὸ γένος τοῦ Χαμ, τὸ ὁποῖον διασπαρῆσεται ἀπὸ τῆς
 Μογγολικῆς μέχρι τῆς Ἀφρικῆς, ἀπὸ τῶν ΒΑ. πρὸς τὰ ΜΔ. αἱ δὲ
 μέγισται ἐκτάσεις τῆς γῆς θέλουσι προορισθῇ διὰ τὸ εὐφρέστατον
 γένος τοῦ Ἰάφεθ. οὗτινος οἱ ἀπογονοὶ λαοὶ, καλύψαντες ὡς μέγας
 ὠκεανὸς ὅλας τὰς χώρας τὰς ἀπὸ τῶν ΜΑ. τῆς Ἰνδικῆς μέχρι τῶν
 Δ. καὶ Β. τῆς Εὐρώπης, θέλουσι διαπρέπει ἐν τῇ ἱστορίᾳ· τέλος ἐν
 τῷ γένει τοῦ Σὴμ, ὅπερ πατρίδα ἔξει τὸ κέντρον καὶ τὰ δυτικὰ μέ-
 ρη τῆς Ἀσίας, θέλει κατοικήσῃ αὐτὸς ὁ Θεός· ἐνταῦθα ἔσται ἡ πα-
 τρίς τῆς θρησκείας, ἧς αἱ θεῖαι εὐλογίαι θέλουσιν ἐπιδαψιλευθῇ καὶ
 εἰς τὰς ἄλλας ἀνθρωπίνους φυλάς, ὅταν ἔλθῃ τὸ πλήρωμα τοῦ χρό-
 νου. Νέα σειρά προφητειῶν ἀρχεται μετὰ τῆς κλήσεως τοῦ Ἀβρα-
 ᾶμ, δι' ἧς, θεία οἰκονομία, ἀνακαινίζεται ἡ ἱστορία τῆς ἀποκαλύψεως.
 Αἱ ἐπαγγελίαι τοῦ μέλλοντος εἰδικῶς μὲν ἀπέβλεπον μόνον τὸ γέ-
 νος τοῦ Ἀβραάμ, καθόλου ὁμῶς ἀνεφέροντο εἰς ὅλα τὰ ἔθνη τῆς γῆς

«Καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς». Ἡ εἰς τὸν Ἀβραάμ γενομένη ἐπαγγελία ὑπῆρξεν ἡ βάσις ὅλων τῶν μετὰ ταῦτα προφητειῶν, λαμβάνουσα ὁσημέραι μᾶλλον ὠρισμένην μορφήν, καὶ περιορίζουσα τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῆς εἰς στενότερον πάντοτε κύκλον: εἰς τὸ ἔθνος τοῦ Ἀβραάμ, εἰς τὴν φυλὴν τοῦ Ἰούδα, εἰς τὸν οἶκον Δαβίδ. Ἀντικείμενον τῆς ἐπαγγελίας ταύτης ἦν ἡ εὐλογία τῶν ἐθνῶν, ὁ τροπαιῶχος ἥρωας, ὁ βασιλεὺς ἰσχυρᾶς καὶ εἰρηνικῆς βασιλείας. Ὅθεν, ἂρ' οὐ τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἔθνος ἐπὶ τῆς βασιλείας Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος ἔφθασεν εἰς τὴν ἀνωτάτην περιωπὴν τῆς ἱστορίας αὐτοῦ καὶ εἰς τὸ τέρμα τῆς φυσικῆς του ἀναπτύξεως, ἔκτοτε ἡ ἑνδοξος αὕτη ἐποχὴ κατήντησε πρότυπον τοῦ μέλλοντος. Βασιλεὺς ὅστις ἤθελε φθάσει εἰς τὸ ἔπακρον τῆς δόξης καὶ λαμπρότητος διὰ μυρίων παθημάτων (ψαλμ. 22), ὡς ὁ Δαβὶδ, ὅστις ἤθελε βασιλεύσει ἐν σοφίᾳ καὶ εἰρήνῃ (ψαλμ. 72) ὡς ὁ Σολομών: τοιοῦτος ἔπρεπε νὰ ᾖ καὶ ὁ μέλλων υἱὸς τοῦ Δαβίδ, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ (ψαλμ. 2), ἡ πλήρης πραγμάτων τῶν ἀτελῶν τούτων τύπων, τὸ πραγματικὸν τέρμα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ, ἐπομένως δὲ καὶ τὸ ἀληθὲς τέλος τῆς ἱστορίας ὅλων τῶν ἐθνῶν. Καὶ ἂρ' οὐ τὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα τῆς βασιλείας ἐξηφανίσθησαν, ἡ ἰδανικὴ τοῦ μέλλοντος εἰκὼν ἀνέδου ἐν τῷ λόγῳ τῶν Προφητῶν ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ παρόντος. Τὸ μέλλον δὲ τοῦτο θέλει πληρωθῇ διὰ νέας τινὸς μεγάλης τοῦ Ἰεχωβᾶ ἀποκαλύψεως, τῆς ὁποίας ὁ ἐκτελεστής, ὢν τὸ πλήρωμα ὅλης τῆς πρὸ αὐτοῦ ἱστορίας, θέλει δώσει τέλος εἰς τὴν προφητείαν, κατέχων ἐν ἑαυτῷ πληρὴς τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Οὗτος ἔσται συνάμα ὁ ἀληθὴς ἀρχιερεὺς καὶ ὁ ἀληθὴς τελευταῖος βασιλεὺς, ὅστις, προαχθεὶς εἰς τὴν βασιλικὴν λαμπρότητα δι' ἐπονειδίστου θανάτου, θέλει ἐπεκτείνει τὴν εἰρηνικὴν αὐτοῦ βασιλείαν ἐφ' ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς. Τοιοῦτον εἶνε τὸ μόνον καὶ ἔξοχον θέμα ὅλων τῶν προφητειῶν. Ἐκαστος τῶν Προφητῶν ἀναγγέλλει αὐτὸ κατὰ τὸν ἰδιάζοντα αὐτῷ τρόπον, κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς του, καθ' ἣν ἐνεπιστεύσατο αὐτῷ ὁ Θεὸς ἀποστολὴν καὶ κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ἰδίου φωτισμοῦ. Ἀλλ' οἵαδήποτε καὶ ἂν ᾖ ἡ ποικιλία τῶν διαφόρων τούτων

προφητειῶν—ὅλοι οἱ ποικίλοι ἐκεῖνοι χαρακτῆρες οἱ περιεχόμενοι ἐν ταῖς περιγραφαῖς τῶν διαφόρων προφητῶν συγκεντροῦνται εἰς μίαν καὶ μόνην μεγάλην εἰκόνα τῆς μελλούσης σωτηρίας, τοῦ μέλλοντος σωτῆρος τοῦ τε Ἰσραὴλ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὴν προφητείαν ταύτην καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς στηριζομένην ἐλπίδα ἐκόμισεν ὁ λαὸς μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰς Βαβυλῶνα αἰχμαλωσίας· διετήρησεν αὐτὴν μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐν τῷ μέσῳ μυρίων καταπίσεων καὶ πειρασμῶν. Καὶ ὅτε τὰ στόματα τῶν Προφητῶν ἐκλείσθησαν καὶ τὰ ὄργανα τῆς ἀποκαλύψεως ἐσιώπησαν, εἰς αὐτὴν καὶ μόνην ἀφωσιώθη ὅλος ὡς εἰς φῶς φωτίζον τὴν σκοτεινὴν αὐτοῦ ὁδόν, μέχρις οὗ μετὰ παρέλευσιν πολλῶν χρόνων, καθ' ἣν ἐποχὴν καὶ αὐτὸς ὁ ἐθνικὸς κόσμος συνεκινεῖτο ὑπὸ προαισθημάτων καὶ προφητικῶν φωνῶν, ἐξηγέρθη καὶ παρ' αὐτῷ ἐκ νέου ἡ προφητεία διὰ τοῦ σεβασμίου ἐκεῖνου γέροντος Συμεὼν, τοῦ τελευταίου μάρτυρος παρελθόντων αἰώνων, οἵτινες κατήρχοντο μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν τάφον, καὶ δι' Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, τοῦ κήρυκος τῆς ἐρήμου, τοῦ προδρόμου νέων αἰώνων, νέας ἐποχῆς.

Ἐπὶ τινὰ ἔτη συνεκινήθη [ὁ Ἰσραὴλ ζωηρότατα ὑπὸ τῶν σπουδαιοτάτων θρησκευτικῶν ζητημάτων. Ἐν τῷ προσώπῳ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου ἠγέρθη νέος τις Προφήτης, ὅστις ἔλεγεν, ὅτι ἦτο ὁ ἐπαγγελθεὶς Μεσσίας, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅστις διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦ μεγαλείου ὁλοκλήρου τῆς παρουσίας του εἴλκυσε μὲν ἀφ' ἑνὸς μέγα μέρος τοῦ λαοῦ καὶ διήγειρε τὸν ἐνθουσιασμόν αὐτοῦ εἰς τὸν ὑψιστον βαθμόν, ἐκίνησεν ὅμως ἀφ' ἑτέρου τὸν φθόνον καὶ τὸ μῖσος τῶν Ἰουδαϊκῶν ἀρχῶν, αἵτινες ἐπὶ τέλους εἰς τοσοῦτο παραφορᾷς κατήντησαν, ὥστε κατεδίκασαν αὐτὸν εἰς τὸν ἐπὶ σταυροῦ θάνατον ὡς βλάσφημον καὶ λαοπλάνον. Ἀλλ' ἀμέσως μετὰ τοῦτο, οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, οἵτινες κατὰ τὸν θάνατόν του εἶχον διασκορπισθῆ ὡς πρόβατα ἄνευ ποιμένος, ἐπαρουσιάσθησαν αἴφνης ὡς ἥρωες ἀψηφροῦντες ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου καὶ κηρύττοντες, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, ὅτι ἐκάθητο ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ ἐμελλε νὰ ἐπανεέλθῃ, ὅπως κρί-

νη τὸν κόσμον. Ἄλλ' ὁ Ἰσραὴλ ἀπέρριψε τὸ κήρυγμα τοῦτο, ἀπέκλεισε τῆς ἰδίας κοινωνίας τοὺς μαθητὰς τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἔζησεν ἕκτοτε βίον ὅλως αἰνιγματώδη. Ὑπῆρξεν ὁ λαὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἕκτοτε ἤρξατο νὰ κατακτᾷ τὸν κόσμον. Ἀνήκουστος καὶ μοναδική καταστροφή ἐπέσκηψεν εἰς τὴν χώραν καὶ τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ἔθνους τούτου. Κατὰ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐν μὲν ἑκατομμύριον Ἰουδαίων ἀπέθανον, 90 δὲ χιλιάδες ὡς ἔγγιστα ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι, καὶ ὁ Ἥλιος εἶδε φρικαλεότητας, τῶν ὁποίων ἡ διήγησις κατασπαράσσει καὶ τὴν πλέον σκληρὰν καρδίαν. Ἐπειδὴ μία προφητεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ προεῖπε τὴν ἐκδίκησιν ταύτην, οἱ μὲν χριστιανοὶ, φυγόντες ἐγκαίρως, ἐσώθησαν, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι, ἀντιστάντες μετ' ἀπεγνωσμένης ἰσχυρογνωμοσύνης, ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ πυρποληθέντος ναοῦ. Καὶ ὅτε μετὰ τριακόσια περίπου ἔτη Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, θέλων νὰ διαψεύσῃ καὶ καταισχύνῃ τὴν προφητείαν τοῦ Κυρίου, διέταξε τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ τούτου, σεισμοὶ τοῦ ἐδάφους καὶ φλόγες ἐξελθοῦσαι ἐκ τῶν θεμελίων—οὕτω διηγοῦνται ἔθνικοι καὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς—ἀνέτρεψαν τὰς ἐργασίας καὶ ἀπεδίωξαν τοὺς ἐργάτας. Ἐκτοτε μέχρι τῆς σήμερον δὲν σώζονται τοῦ ἱεροῦ τούτου μνημείου εἰμὴ ἀμυδρὰ μόνον ἵχνη, καὶ ὁ Ἰσραὴλ πενθῶν κυλίνεται ἐν τῇ κόνει καὶ ὀρηγεῖ τὴν ἀπολεσθεῖσαν δόξαν του. Τὰ δὲ τέκνα αὐτοῦ διεσπάρησαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὁ φυγὰς αὐτῶν ποῦς ἐπάτησεν ὅλην τὴν οἰκουμένην. Πανταχοῦ μὲν ἔστησαν τὰς σκηνάς των, ἀλλὰ πανταχοῦ διέμειναν ξένοι, φέροντες ἐπὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ πνεύματος ἀνεξίτηλον τὸν τύπον τῆς καταγωγῆς των. Μετ' ἀπαρადειγματίστου ἰσχυρογνωμοσύνης καὶ λεπτολογίας ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ παρελθόντος, καὶ τοὶ μετὰ τοῦ ναοῦ ἔπεσε καὶ ἡ λατρεία των, κατήντησεν ἀδύνατος, δὲν δύνανται πλέον νὰ ἐκπληρώσωσι τὸν νόμον. Καὶ τοὶ ἄνευ βασιλέως, ἄνευ ἱερωσύνης, ἄνευ θυσίας, ἄνευ τινὸς συνεκτικοῦ κέντρου, μένουσιν ὁμῶς εἰσέτι συνηγμένοι, καὶ ὅπουδῆποτε γῆς δὲν παρεδόθησαν εἰς τὰ μάταια ὑλικά συμφέροντα, ἐκεῖ ζῶσι ἐκ τῶν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος καὶ

τῶν ἐλπίδων τοῦ μέλλοντος. Αἱ ἐλπίδες ὅμως αὐτῶν εἶνε ψευδεῖς, διότι ὁ οἶκος τοῦ Δαβὶδ δὲν ὑπάρχει πλέον, καὶ τὸ ἱερατικὸν γένος τοῦ Ἀαρὼν οὐδαμοῦ εὐρίσκεται. Τὸ Ἰουδαϊκὸν λοιπὸν ἔθνος εἶνε αἰνιγμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, αἰνιγμα τοῦ ὁποῖου ἄλλη τις λύσις παρὰ ταύτην δὲν ὑπάρχει: Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς τῆς Μαρίας, εἶνε ἡ ἐκπλήρωσις τῆς ἀρχαίας τοῦ Ἰσραὴλ προφητείας, καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Ἰσραὴλ, ἐρείπιον μεγαλοπρεπὲς ὑπὸ τῆς ἱστορίας ἐγκαταλειφθὲν, εἶνε τὸ μνημεῖον, ἡ ζῶσα μαρτυρία τῆς ἐκπληρωθείσης ἐκείνης προφητείας. Ὁ χριστιανισμὸς εἶνε ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος, ὅπερ ἐστὶν ὁ Ἰσραὴλ.

Χριστιανισμὸν δὲ λέγων, Ἰησοῦν Χριστὸν λέγω. Ὁ χριστιανισμὸς εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον οὐχὶ ὡς φιλοσοφία, οὐχὶ ὡς ἠθικὴ διδασκαλία, ἀλλ' ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς, ὡς γεγονὸς τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὰ πάντα εἰς αὐτὸν ἀναφέρονται. Μετ' αὐτοῦ ἵσταται καὶ πίπτει ὁ χριστιανισμὸς. Τὴν κρίσιν ἐκείνην προεκάλεσεν ἐν τῷ Ἰσραὴλ οὐχὶ ἡ διδασκαλία, ἀλλ' αὐτὸ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, αὐτὴ αὐτοῦ ἡ μαρτυρία περὶ ἑαυτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη πᾶσα σχέσις πρὸς τὸν χριστιανισμὸν ἄλλως δὲν προσδιορίζεται, εἰμὴ διὰ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ περὶ ἑαυτοῦ. Ὁλόκληρον τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐθεμελίωσεν ὁ Κύριος ἐπὶ τοῦ προσώπου του. Ὁ Ὀρθολογισμὸς ἐδοκίμασεν νὰ χωρίσῃ ταῦτα ἀπ' ἀλλήλων καὶ νὰ περιορίσῃ τὸν χριστιανισμὸν εἰς μόνην τὴν ἠθικὴν· ἤδη ὅμως οἱ πάντες ἐπέισθησαν, ὅτι τὸ τοιοῦτον εἶνε ἀδύνατον. Ἡ θέσις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν χριστιανισμὸν δὲν εἶνε τοιαύτη, ὅποια ἡ τοῦ Μωάμεθ πρὸς τὸν Μωαμεθανισμὸν ἢ ἄλλου τινὸς θεμελιωτοῦ θρησκευματος πρὸς τὴν θρησκείαν αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν προσώπῳ εἶνε ὁ χριστιανισμὸς. Χριστιανισμὸν λοιπὸν λέγοντες, δὲν ἐννοοῦμεν φιλοσοφικά δόγματα ἢ ἠθικά παραγγέλματα, ἀλλὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ναί, ὁ χριστιανισμὸς εἶνε σύνολον ἀληθειῶν, νέα διδασκαλία, νέα φιλοσοφία, ἂν θέλῃ τις, νέος τρόπος τοῦ θεωρεῖν τὸν κόσμον καὶ τὴν ἱστορίαν, νέος τρόπος τοῦ λατρεῖν τῷ Θεῷ, νέα ἠθικὴ, νέος πρακτικὸς βίος καὶ οὕτω καθεξῆς. Εἶνε δὲ ταῦτα πάντα, ἐπειδὴ τυγχάνει ζωτικὸν καθο-

λικὸν γεγονός. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα στηρίζονται ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐδόθησαν ἡμῖν μετ' αὐτοῦ καὶ ἐγκλείονται ἐν αὐτῷ, ἴστανται καὶ πίπτουσι μετ' αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα, τὴν θέσιν καὶ σημασίαν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ἐξετάζοντες, τὴν ἱστορικὴν θέσιν καὶ σημασίαν αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπαντῶμεν ἐν αὐτῇ. Περὶ τοῦ θέματος τούτου ἐπιτραπήτω μοι νῦν εἶπω βραχέα τινὰ ἐν τῷ ἐπομένῳ λόγῳ.

ΛΟΓΟΣ ΕΝΝΑΤΟΣ.

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝ ΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑΙ.

Ολίγα καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀσήμαντα εἶνε τὰ λόγια ἐκεῖνα, δι' ὧν ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἄρχεται τῆς περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διηγήσεώς του. Καὶ τῷ ὄντι, ὅταν ὁ ἱερὸς ἱστορικὸς λέγῃ ἐν Κεφ. 2, 1 κ. ἐφεξ., ὅτι, καθ' ὃν χρόνον ἐξῆλθε δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγούστου ἀπογράφεσθαι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ἐγενήθη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, καὶ ὅτι ἡ ἀπογραφὴ αὕτη ἐγένετο ἀφορμὴ, ὥστε ἡ γέννησίς του, σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχαίαν προφητείαν, νὰ συμβῇ ἐν Βηθλεὲμ, τῇ ἀρχαίᾳ κατοικίᾳ τοῦ οἴκου Δαβὶδ—ἡ λεπτομέρεια αὕτη κατὰ τὴν πρώτην παρατήρησιν φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὅλως ἀσήμαντος. Ἐὰν ὅμως ἐμβαθύνωμεν εἰς αὐτὴν πρόσεκτικώτερον, θέλομεν ἶδει, ὅτι ἔχει μεγίστην σημασίαν, διότι χαρακτηρίζει ἀκριβέστατα τὴν τότε ἱστορικὴν θέσιν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου. Κατ' αὐτὴν, ἔνθεν μὲν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ Κυρίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ συμπίπτει μετὸν κολοφῶνα καὶ τὸ τέρμα τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως ταῦτα παρίστανται ἐν τῷ Ῥωμαίῳ αὐτοκράτορι, ἔνθεν δὲ ἡ πορεία τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ὠκονομήθη οὕτω πως, ὥστε συντελεῖ εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ οὕτω συνάπτεται μετ' αὐτῆς εἰς στεντότατον ἐσωτερικὸν σύνδεσμον.

Αὐτοὶ οἱ χρόνοι τῆς τότε ἐποχῆς εἶχον καθαρὰν συνείδησιν, ὅτι εὐρίσκοντο ἤδη εἰς τὸ τέρμα των. Ἡ Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία δὲν ἦτό τι τυχαῖον, ἀλλ' ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς προηγηθείσης ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Δύναται τις ἴσως νὰ εἴπῃ, ὅτι ἕκαστος Ῥωμαῖος στρατηγός, ὅστις ἀναβαίνων ἐν θριάμβῳ εἰς τὸ Καπιτώλιον ἀνευφημεῖτο ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ, ἦν τύπος τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις, λαβὼν ἅπαξ τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν, δὲν ὤφειλε νὰ παραχωρήσῃ αὐτὴν εἰς ἄλλον, ἀλλ' ἐμελλε

νὰ διατηρήσῃ αὐτὴν διαρκῶς καὶ μονίμως. Καὶ οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι δυνάσται, οἵτινες, περὶ τὰ τέλη τῆς δημοκρατίας, ἐξελθόντες νικηταὶ ἐκ τῆς θυελλώδους πάλης τῶν χρόνων ἐκείνων, διεκρίθησαν ὑπὲρ τοὺς λοιποὺς, καθὼς ὁ Πομπήιος, ὁ Ἀντώνιος, ὁ Καῖσαρ, οὐδὲν ἄλλο ἤσαν ἢ πρόδρομοι ἐκείνου, ὅστις ἔμελλε νὰ ἰδρύσῃ τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐτοῦ ἐξουσίαν διὰ τὸ μέλλον καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὴν κτῆμα διηνεχὲς τοῦ οἴκου του. Ἡ ἀρχαία δημοκρατία τῆς Ῥώμης, τοσούτους αἰῶνας ἀριθμοῦσα, οὐδέποτε ἤθελε παραδοθῇ μετὰ τοσαύτης προθυμίας εἰς τὸν νέον αὐτοκράτορα, ἂν ἡ νέα αὕτη αὐτοκρατορία δὲν ἦτο ὁ ὠριμάσας καρπὸς ὁλοκλήρου τῆς προηγηθείσης ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Ἐνταῦθα εὔρεν ἡ Ῥωμαϊκὴ κοσμοκρατορία τὸ τέρμα αὐτῆς καὶ τὴν τελείαν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς της.

Ἐφέρετο παρὰ τῷ Ἰσραὴλ ἀρχαία τις προφητεία—περιεχομένη ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Δανιὴλ (Κεφ. 3, 29—42 καὶ Κεφ. 7)—περὶ τῆς διαδοχῆς διαφόρων βασιλείων τοῦ κόσμου, ὧν ἡ τελευταία καὶ ἰσχυροτάτη ἔμελλε νὰ συμπέσῃ μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Χιού τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν Ἀγγέλων αὐτοῦ.

Ἐκπαλαὶ ἤδη, ἔνθεν μὲν τὸ ἔμφυτον αἶσθημα τῆς ἐνότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων, ἔνθεν δὲ ἡ φυσικὴ ὁρμὴ πρὸς τὸ ἄρχειν, προήγαγον τὴν ἰδέαν τῆς ἐνώσεως τῶν διαφόρων λαῶν καὶ κρατῶν τῆς γῆς εἰς μίαν μεγάλην βασιλείαν, μέλλουσαν νὰ συμπεριλάβῃ τὴν οἰκουμένην ὁλόκληρον. Ἐν πρώτοις ὁ μεγαλεπήβολος ἐκεῖνος Βαβυλώνιος κατακτητὴς, ὁ Ναβουχοδονόσωρ, συνέλαβε τὴν τολμηρὰν καὶ ὑπερήφανον ταύτην ἰδέαν—ἰδέαν τοσοῦτῳ μᾶλλον μεγαλοπρεπῇ, ὅσῳ πλέον ἀπεῖχον ἀλλήλων καὶ ἠγνόουν ἀλλήλους οἱ τε λαοὶ καὶ τὰ κράτη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ κεῖται ἐμβριθὲς τις ἀλήθεια. Διότι τὸ αἶσθημα τῆς ἐνότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων κεῖται ἔμφυτον εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ φαντασθῇ ἄλλο τι τέλος τῆς ἱστορίας, ἢ τὴν εἰς μίαν οἰκογένειαν συνένωσιν σύμπαντος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ παροῦσα ἱστορία εἶνε ἡ ἱστορία τῶν ἐθνότητων, οὐδεμία ὁμως ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ μέλλον αὐτῆς ἔσται ἡ Κοσμοπολιτεία.

Δυνάμεθα κάλλιστα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη εἶνε ἡ ἰδέα, ἣν αὐτὸς ὁ Θεὸς ἔχει περὶ τῶν ἀνθρώπων. Διότι τοιοῦτον εἶνε τὸ τέλος τῶν θείων αὐτοῦ βουλῶν. Ὅπως ὁμῶς συνέλαβον τὴν ἰδέαν ταύτην οἱ ἰσχυροὶ ἐκεῖνοι ἡγεμόνες τῆς Ἀσίας, καὶ ὅπως ἐζήτησαν νὰ ἐφαρμόσωσιν αὐτήν, ἣν καθαρὰ τῆς ἀληθείας παραμόρφωσις. Διότι ἐχρησίμευεν εἰς ὑπόθαλψιν φιλοδόξου δεσποτισμοῦ καὶ ἦν τοῦτ' αὐτὸ ἐξάμβλωμα τῆς θείας ἰδέας. Πλὴν ἀλλὰ, ριφθεῖσα ἅπαξ εἰς τὸν ῥοῦν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἔσχεν ἡ ἰδέα αὕτη τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἐν τῇ βαθμιαίᾳ προόδῳ τῆς πραγματώσεώς της. Ἐκτοτε ἡ ἰδέα τῆς κοσμοκρατορίας κατήντησεν ἡ κινουσα δύναμις τῆς ἱστορίας. Καὶ τοι δὲ αἱ πολυάριθμοι ἀπόπειραι πρὸς πραγμάτωσιν αὐτῆς ἀλληλοδιαδόχως ἀπετύγχανον, οὐχ ἥττον ὅμως δὲν ἀπηλπίζοντο, ἀλλὰ πάντοτε ἐπανήρχοντο εἰς αὐτήν καὶ νέα πάντοτε μετεχειρίζοντο μέσα, ὅπως ἐπιτύχωσι σκοποῦ, τοῦ ὁποίου ἀπέτυχον ἤδη διὰ τῶν μέχρι νῦν εφαρμοσθέντων μέσων. Κυρίως τέσσαρες μεγάλαι ἀπόπειραι πρὸς πραγμάτωσιν τῆς ἰδέας ταύτης ἐγένοντο ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ κοσμοκρατορία τῶν Βαβυλωνίων, ἡ τῶν Περσῶν, ἡ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων. Ἡ δὲ μνήμη τῶν μεγάλων τούτων κοσμοκρατοριῶν συνδέεται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων κατακτητῶν Ναβουχοδονόσορος, Κύρου, Ἀλεξάνδρου καὶ Καίσαρος Αὐγούστου. Καὶ αἱ μὲν δύο πρῶται συνδέονται στενῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ, αἱ δὲ δύο δευτέραι πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὸν κόσμον.

Ὁ μὲν Ναβουχοδονόσωρ διὰ τῆς ἀπαγωγῆς εἰς τὴν Βαβυλωνίαν αἰχμαλωσίαν, κατέλυσε τὴν τε ἐθνότητα καὶ τὸ κράτος τοῦ Ἰσραὴλ, ἐκπληρῶν οὕτω τὴν θείαν δίκην τὴν πρὸ πολλοῦ ἀπειλήσασαν τὸν σκληροτράχηλον ἐκεῖνον λαόν· ὁ δὲ Κύρος τούναντίον, ἐπιτρέψας εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας νὰ ἐπιστρέψωσιν οἴκαδε καὶ ἀνοικοδομήσωσι τὴν τε πόλιν καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀπέδωκεν εἰς τὴν ἐθνότητά των μορφήν τινα ὑπάρξεως λίαν περιορισμένην καὶ ταπεινὴν, ἐν ᾗ ὥφειλον νὰ ἰδῶσι τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀρχαίων ἐλπίδων των καὶ λάβωσι τὴν ἀληθῆ ἀπολύτρωσιν. Κατ' ἀμφοτέρας τὰς

περιστάσεις ταύτας ὁ λαὸς τῆς ἐπαγγελίας ἔλθων εἰς συνεπιμιξίαν πρὸς τὸν ἐθνικὸν κόσμον, μετεφύτευσεν ἀληθείας τινὰς τῆς θρησκευτικῆς του γνώσεως καὶ ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, καὶ ἐξεπλήρωσε τὴν προφητικὴν αὐτοῦ ἀποστολὴν παρὰ τοῖς ἔθνεσι, προπαρασκεύασας αὐτὰ διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν θείων ἐπαγγελιῶν.

Αἱ δύο ἄλλαι κοσμοκρατορίαι, ἡ Ἑλληνικὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καὶ ἡ Ῥωμαϊκὴ τοῦ Αὐτοκράτορος εὐρίσκονται εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, ἅμα ἰδρύσας τὴν ἀπέραντον ἐκείνην μοναρχίαν, ἣτις ἐξετείνετο ἀπὸ τῶν ὀρέων τῆς Μακεδονίας μέχρι τῶν ποταμῶν τῆς Ἰνδικῆς καὶ περιελάμβανε λαοὺς διαφορωτάτους, συνέλαβε τὴν μεγαλεπήβολον ἰδέαν, ὅπως συμπήξῃ αὐτὴν ἐπὶ κοινῆς τινος πνευματικῆς βάσεως, τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἀφ' οὗ δὲ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἀπέθανε προῶρως καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ ἐμερίσθη εἰς πολλὰ κράτη, οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐξηκολούθησαν τὸ ἔργον του, μεταφυτεύσαντες τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς ὅλον τὸν ἀνατολικὸν κόσμον. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη τῆς γλώσσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἣτις συνέδεε εἰς ἀναπόσπαστον σύνδεσμον ὁλόκληρον τὸν τότε πεπολιτισμένον κόσμον, ἐμελλε νὰ χρησιμεύσῃ, κατὰ τὰς θείας βουλὰς, ὡς πνευματικὴ βάση τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ εὐηγγελίσθη τοῖς διαφόροις ἐκείνοις ἔθνεσιν. Εἴπου καὶ ἄλλοι ἐνταῦθα ἀναγνωρίζομεν, ὅτι θεῖα τις Νοῦς κυβερνᾷ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν.

Ὅλα δὲ τὰ μερικὰ βασιλεία καὶ κράτη, τὰ ἐξελθόντα ἐκ τῆς ἀχανοῦς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μοναρχίας, ἀπεβρόχθησαν ἀπὸ τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ αὕτω συνεδέθησαν μετὰ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ἣτις ἤρξατο ἤδη νὰ λαμβάνῃ μέρος εἰς τὴν μεγάλην πρόοδον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου προπαρσκεύασε πνευματικῶς, εἰς τοῦτο ἡ Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἔδωκε καὶ ἐξωτερικὴν μορφήν. Δι' αὐτῆς οἱ πρότερον δι' ἀσπόνδου μίσους καὶ ἐθνικοῦ ἐγωῖσμοῦ ὅλως ἀπ' ἀλλήλων κεχωρι-

σμένοι λαοὶ ἤδη συνηνώθησαν εἰς ἓν τι ἅλον καὶ μεταξύ των ἐγκαθιδρύθη ἡ ἀναγκαία σχέσις καὶ συνεπιμιξία, ἥτις μετεδόθη καὶ εἰς τὴν χώραν τῆς καθόλου ἀναπτύξεως. Ταῦτα πάντα συνετέλεσαν, ὥστε νὰ ἐγκολαφθῇ εἰς τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων ἡ ἰδέα ἐνὸς καὶ μόνου κράτους, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ συγχωνεύσῃ τὴν ποικιλίαν τῶν λαῶν καὶ τῶν ἡθῶν εἰς ὑψηλοτέραν τινὰ ἐνότητα, καὶ οὕτω προπαρασκευασθῇ ἡ μεγάλη τοῦ χριστιανισμοῦ ἰδέα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὰ αὐτὰ γεγονότα προελέαινον τὰς ὁδοὺς, δι' ὧν τὸ Εὐαγγέλιον ἠδύνατο νὰ φθάσῃ καὶ εἰς τὰ δυτικά ἔθνη· διότι αἱ αὐταὶ ὁδοὶ, δι' ὧν οἱ Ῥωμαῖκοι ὑπάλληλοι καὶ στρατοὶ ἀπῆρχαντο ἐκ τῆς Ῥώμης εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐξ αὐτῶν ἐπέστρεφον εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἡ δι' ὧν τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἀπέπλεον καὶ πάλιν κατέπλεον, αἱ αὐταὶ ὁδοὶ ἐχρησίμευσαν καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπως κομίσωσι τὸ Εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας εἰς ὅλας τὰς ἐκτεταμένους ἐκεῖνας χώρας, αἵτινες τότε ἦσαν τὸ θέατρον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἀπὸ τοῦ Εὐφράτου μέχρι τῆς Ῥώμης καὶ τῆς Ἰσπανίας. Ὀλόκληρος ἡ ἀπέραντος αὕτη αὐτοκρατορία ὑπέκειτο εἰς ἓν καὶ μόνον κοινὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἡ Ῥώμη εἰδικὴν ἀποστολὴν εἶχε νὰ ἐφαρμόζῃ, προστατεύουσα τὸν τε δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ δικαίου τούτου ἐτέθη ἅμα ἀναφανείς καὶ ὁ χριστιανισμός· καὶ καθὰ μανθάνομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅστις ἰδίως ἐκλήθη νὰ πραγματώσῃ τὴν καθολικὴν ἀποστολὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει, αὐτὸ τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον ἐπροστάτευσεν αὐτὸν κατὰ τοῦ φανατισμοῦ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, τῶν Ἰουδαίων.

Ἡ τοιαύτη δὲ τῶν πραγμάτων κατάστασις, ὡς ἐξεικονίζεται ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Καίσαρος αὐτῆς Αὐγούστου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶνε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προηγηθείσης καθόλου ἱστορικῆς ἀναπτύξεως. Ὅλαι αἱ ἀκτῖνες αὐτῆς συγκεντροῦνται εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, καὶ δὴ καὶ αὐταὶ αἱ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως. Οἱ λαοὶ, οἵτινες ἐκλήθησαν ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας, ἵνα κατα-

στῶσιν ὄργανα τῆς πνευματικῆς ταύτης ἀναπτύξεως καὶ μεταδώσωσι καὶ εἰς ἡμᾶς τοὺς καρποὺς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὑπερεῖχον πάντων τῶν ἄλλων λαῶν κατὰ τὰ φυσικὰ ὄωρα τοῦ πνεύματος. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔδειξεν ἐν αὐτοῖς πλήρη τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ ἀκμὴν, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὰ οἰκεῖα ὅρια. Κατ' ἀρχὰς ὁ ὅλος πνευματικὸς βίος συνδέεται στενότατα πρὸς τὴν ιδέαν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτεία παρουσιάζεται ὡς ἡ ὑψίστη μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου, εἰς ἣν καθυπάρχονται ὅλαι αἱ λοιπαὶ, καὶ αὕτη ἡ οἰκογένεια καὶ ὁ θρησκευτικὸς βίος. Ἡ ιδέα τῆς ἀνθρωπότητος, κειμένης ὑπὲρ τὰ ὅρια τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας, ἦν ὅλως ἄγνωστος. Πᾶσα πνευματικὴ ἀνάπτυξις ἦν καθ' ὅλην τὴν σημασίαν ἐθνικὴ, καὶ δὴ εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς φέρουσα τὴν σφραγίδα τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἐκτὸς τῆς ἐθνικῆς ταύτης ἀναπτύξεως ἄλλος πολιτισμὸς δὲν ὑπῆρχε, καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι λαοὶ ὡς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἦσαν βάρβαροι. Ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἠθικὴ καὶ πᾶσα θρησκεία ἦν ἐθνικὴ, ἔφερε χαρακτῆρα πολιτικόν. Πᾶσα ἀρετὴ, πᾶν ἔγκλημα ἦν πολιτικὴ ἀρετὴ, πολιτικὸν ἔγκλημα. Οὕτω καὶ πᾶσα θρησκεία. Ὅθεν καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα, αἰῶνάς τινες μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ φιλόσοφος Κέλσος διεκήρυξεν, ὅτι ἡ ὑπαρξὶς καθολικῆς τινος θρησκείας τῆς ἀνθρωπότητος ἦν τοῦτ' αὐτὸ τῆς φαντασίας ὀνειροπόλημα (1). Τὸ ἔθνος, ἡ πολιτεία θεωροῦντο ὡς ἡ μόνη πηγὴ ὀλοκλήρου τοῦ βίου. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ πηγὴ αὕτη δὲν ἦτο ἀνεξάντλητος. Τὸ μὲν ἐθνικὸν πνεῦμα, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον καταπίπτον, ἐπὶ τέλους ἐντελῶς ἐξηντλήθη, ἡ δὲ πολιτεία περιῆλθεν εἰς πλήρη διάλυσιν, καὶ ὁ Ἕλλην ἐκ τῆς στενῆς χώρας τοῦ πολιτικοῦ βίου μετέβη εἰς τὸν εὐρύτερον καὶ καθολικώτερον βίον τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες, ἀπολέσαντες τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν αὐτῶν ἀνεξαρτησίαν, ἐζήτησαν καὶ ἔλαβον πλήρη ἀποζημίωσιν, ἄρξαντες διὰ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν ὅλων τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Οὕτω δὲ ἀνεγνωρίσθη, ὅτι ἡ πολιτικὴ ὑπαρξὶς δὲν ἦτο τὸ ὑψιστον τέλος, οὐδ' ἡ τελευταία καὶ βαθυτάτη πηγὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἡ μελέτη τῆς πνευματικῆς ταύ-

της κινήσεως, ἥτις γίνεται περὶ τὰ τέλη τῆς ἀρχαίας ιστορίας, καί
 νεῖ τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον παντὸς σπουδαίου ἀνθρώπου, βλέποντος
 πῶς ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ἐξέρχεται μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὸ καθόλου
 ἀνθρωπικὸν στοιχεῖον. Ἡ κίνησις δὲ αὕτη συνέβη εἰς τὰ
 διάφορα στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ βίου, εἰς τε τὴν θρησκείαν, τὴν
 ἠθικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Θραύσαντες τὰ δεσμὰ τῆς ἐθνικῆς
 θρησκείας ἐξελέξαντο ὅ,τι καλὸν ἐκ πάσης θρησκείας, χωρὶς ὁ-
 μως νὰ δυνηθῶσι νὰ φθάσωσιν εἰς εὐχάριστόν τι ἀποτελεσμα διὰ
 τοῦ ἀλλοχοῦ καὶ δεισιδαίμονος τούτου μύγματος. Ἐπὶ τέλους ἡ-
 ναγκάσθησαν νὰ ὁμολογήσωσι διὰ τοῦ φιλοσόφου Πλωτίνου, ὅτι οἱ
 ἄνθρωποι δὲν δύνανται νὰ ὑψωθῶσι πρὸς τοὺς θεοὺς, ἀλλ' ὅτι οἱ
 θεοὶ ὀφείλουσι νὰ καταβῶσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀφέντες κατὰ
 μέρος τὴν ἐθνικὴν ἔποψιν ἐν τῇ ἠθικῇ, ἐζήτησαν νὰ φθάσωσιν
 εἰς καθολικὴν τινα δι' ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα ἠθικὴν, ἥτις κατὰ
 μὲν τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς μορφήν ἔχει μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς
 τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν, ἐμπνέεται ὁμως ὑπὸ πνεύματος ὅλως δια-
 φόρου καὶ οὐδέποτε κατώρθωσε νὰ γείνη δύναμις καὶ ἀλήθεια τοῦ
 βίου. Καὶ ἡ φιλοσοφία δὲ ἐζήτησε μὲν τὴν καθόλου διὰ τὸν
 ἄνθρωπον ἀλήθειαν, προσεπάθησε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ μυστήριον τῶν
 γενικῶν τοῦ Θεοῦ σχέσεων πρὸς τὸν κόσμον, δὲν κατώρθωσεν ὁμως
 νὰ ὑπερβῇ τὴν ἀμφιβολίαν καὶ ἀβεβαιότητα, καὶ ἐπὶ τέλους περιῆλ-
 theoretical θεν εἰς πλήρη ἀπόγνωσιν περὶ τῆς εὐρέσεως ἐν γένει τῆς ἀληθείας.
 Ὅθεν ἡ ἐρώτησις, ἣν ὁ Πιλάτος ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χρι-
 στοῦν μετὰ τόνου τοσοῦτον περιφρονητικοῦ: «Τί ἐστὶν ἀλήθεια;»
 δικαίως ἐθεωρήθη ἔκπαλαι ὡς ἀκουσία ἔκφρασις τοῦ ἀποτελέσματος,
 εἰς ὃ εἶχον φθάσει ὅλαι αἱ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἔρευναι τῶν ἀρχαίων.
 Πᾶσα ἀπόπειρα πρὸς εὑρεσιν τῆς ἀληθείας ἀπέτυχε, καὶ ἐθεωρήθη
 συμφέρον καὶ φρόνιμον νὰ παύσῃ πᾶσα περαιτέρω ἔρευνα ὡς ἄγο-
 νος. Τὸν ἐνδομυχώτατον ὁμως πόθον τῆς καρδίας πρὸς τὴν ἀλήθειαν
 οὐδεὶς ἠδυνήθη νὰ ἐκριζώσῃ. Τὰ δὲ συστήματα τῆς Ἀλεξανδρινῆς
 φιλοσοφίας, τὰ ὅποια ἐζήτουν νὰ ἐξηγήσωσι τὰ μυστήρια καὶ τὰς
 θείας ἀποκαλύψεις, οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ σκιαὶ τῆς ἀληθείας, καὶ, οὐ-

τως εἰπεῖν, κελύρῃ τοῦ ἀληθοῦς πυρῆνος, ὅστις ἔλειπεν ἀπ' αὐτῶν. Ἦσαν διὰ τοῦτο προφητεῖαι τῆς πραγματικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀληθείας, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἐκ τῶν ἐξηγητῆμένων δυνάμεων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀλλ' ἔμελλε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς ἔργον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν τῷ προσώπῳ Ἐκεῖνου, ὅστις ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ περὶ ἑαυτοῦ: Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια.

Οὕτω λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπῆρξε τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, τῆς τε ἐξωτερικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς, ἡ ἀπαίτησις τῆς καθόλου ἀναπτύξεως, ἡ ἀπάντησις τοῦ ἐπιζητούντος αὐτὴν ζητήματος, ἡ κλεῖς πρὸς κατανόησιν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν εἶνε προῖον τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἔργον, θαυμάσιον δῶρον τοῦ Θεοῦ, καταγόμενον ἐξ οὐρανοῦ καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς γῆς· οὐχ ἥττον ὅμως, ὡς ἀπάντησις τῆς ἱστορίας, συνδέεται φυσικῶς μετ' αὐτῆς διὰ τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ θέσεως, καίπερ ὦν ὑπερφυσικὸν ὃν κατὰ τε τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν φύσιν. Εἶνε, οὕτως εἰπεῖν, ἡ πλήρωσις τοῦ κενοῦ, τὸ ὅποιον ἀφῆκε μὲν ἡ ἱστορία, δὲν ἠδύνατο δὲ νὰ πληρώσῃ αὐτὴ ἡ ἰδίᾳ διὰ τῶν οἰκείων μέσων.

Τοιαύτη εἶνε ἡ θέσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἥτοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ πρὸ αὐτοῦ ἱστορίᾳ. Αὐτὸς εἶνε ὁ σκοπὸς καὶ τὸ τέλος αὐτῆς. Παραπλησία δὲ εἶνε ἡ θέσις αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ μετ' αὐτὸν ἱστορίᾳ. Αὐτὸς εἶνε ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ κινουμένη αὐτῆς δύναμις. Μετ' αὐτοῦ ἄρχεται νέα χρονικὴ περίοδος, καὶ ἡ νέα αὕτη χρονικὴ περίοδος ἐξουσιάζεται ὑπ' αὐτοῦ.

Πρὶν ἢ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς χωρισθῇ ἀπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἐνετείλατο αὐτοῖς, ἵν' ἀπελθόντες κηρύξωσι τὸ Εὐαγγέλιον εἰς ὅλα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ συνάγοντες εἰς τὴν κοινότητα τῆς νέας ἀνθρωπότητος· καὶ πρότερον ἤδη εἶχε προεῖπει αὐτοῖς, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον ἔμελλε νὰ κηρυχθῇ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην, καὶ ὅτι ἔμελλε νὰ γείνῃ μία ποίμνη εἰς ποιμήν. Τὸ ῥῆμα τοῦτο ἐφάνη ὅλως ἀδύνατον, καὶ ἂν ἐξήρχετο ἐκ τοῦ στόματος οἰουδῆποτε ἄλλου ἀνθρώπου, οὗτος θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς μαϊνόμενος. Διότι πῶς ἦτο δυνατόν νὰ πιστεύσῃ τις, ὅτι οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι, ἄν-

θρωποι ἀλιεῖς καὶ τελῶναι, ἀγράμματοι, καταγόμενοι ἐκ τοῦ πλεον περιφρονουμένου ἔθνους τῆς γῆς, ἔμελλον νὰ πείσωσιν, ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα νὰ δεχθῇ θρησκείαν, ἣτις κέντρον μὲν εἶχε ἓνα ἐσταυρωμένον, ἐκήρυττε δὲ τοιαύτην ὁδὸν σωτηρίας, ἣτις, ἥκιστα θεραπεύουσα τὰς φυσικὰς τῶν ἀνθρώπων κλίσεις, ἦν μάλιστα εἰς φανεράν ἀντίφασιν πρὸς τὰς ιδέας των· Αὐτὴ ἡ ιδέα τῆς ἀνθρωπότητος θεωρουμένης ὡς μεγάλης ἐνότητος, μάλιστα δὲ ἡ ιδέα μιᾶς καὶ μόνης θρησκείας δι' ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος, θρησκείας καθολικῆς, ἡ ιδέα μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητος, ἣτις ἔμελλε νὰ συμπεριλάβῃ ἐν ἑαυτῇ ὅλα τὰ ἔθνη πάσης ἀναπτύξεως καὶ πάσης διαίτης, ἐνὶ λόγῳ, ἡ ιδέα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡμεῖς σήμερον γνωρίζομεν καὶ κατέχομεν αὐτήν, ἦν ὅ,τι μεγαλεπήβολον ἡδύνατό ποτε ἀνθρωπος νὰ συλλάβῃ καὶ ἐκφράσῃ· αὐτὴ καὶ μόνη ἡ ιδέα ἦν θαῦμα, ἡ δὲ πραγμάτωσις αὐτῆς τὸ μέγιστον τῶν θαυμάτων, θαῦμα μόνιμον καὶ διαρκές, πάντοτε εἰς τὰ ὅμματα ἡμῶν ἐκτεθειμένον καὶ πάντα τὰ ἐπιλοιπα θαύματα ἀντικαθιστάν. Τὸ θαῦμα δὲ τοῦτο δὲν γίνεται καταληπτὸν εἰμὴ διὰ τοῦ λόγου ἐκείνου, ὃν προσέθηκεν ὁ Κύριος, ὅτι δηλαδή οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔμελλον νὰ ἐνδυθῶσι δύναμιν ἐξ ὕψους, καὶ ἐκ τῆς εἰδήσεως τοῦ Ἀποστόλου Λουκᾶ, διηγουμένου ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν Πράξεων, ὅτι κατῆλθεν ἐπ' αὐτοὺς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ ἐποίησεν ἐξ αὐτῶν νέους ἀνθρώπους, οἵτινες διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ νέου τούτου Πνεύματος νικῆσαντες τὸν κόσμον ἰδρύσαν νέαν βασιλείαν, ἣτις δὲν ἀνηγέρθη ὡς αἱ ἀρχαῖαι βασιλεῖαι διὰ τῶν μέσων ἐκτάκτου μὲν, ἀλλὰ φυσικῆς δυνάμεως, ἀλλὰ διὰ τοῦ λόγου τοῦ Παναγίου Πνεύματος, ὅπερ θέλει συντηρήσῃ αὐτὴν μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων.

Ἡ μελέτη τῆς θριαμβευτικῆς πορείας τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ τῆς ἱστορίας εἶνε διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μία τῶν ὑψίστων καὶ ζωτικωτάτων θεωριῶν.

Ὅλαι αἱ περιστάσεις συνώμοσαν, ὅπως καταστήσωσιν ὅλως ἀδύνατον τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτὴ ἡ καταγωγὴ αὐτοῦ ἦν ἐναντία εἰς τὸν σκοπὸν του· ἐθεωρήθη ὡς αἵρεσις Ἰουδαϊκῇ. Οἱ ἀν-

τιπρόσωποι καὶ ὁπαδοὶ αὐτοῦ οὐδὲν εἶχον ἐπαγωγόν· ἀνῆκον τὸ πλεῖστον εἰς τὰς κατωτέρας καὶ ἀμαθεῖς τάξεις. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἦν μέγα κώλυμα· ἐφάνη σκάνδαλον καὶ μωρία. Ἡ λατρεία αὐτοῦ ἦτο ὑποπτος· ἐπειδὴ οἱ χριστιανοὶ εἰδῶλα θεῶν δὲν εἶχον, ἐθεωρήθησαν ἄθεοι. Περὶ τῶν μυστηριωδεστώτων αὐτῶν τελετῶν καὶ ἐορτῶν διηγοῦντο τὰ αἰσχίστα καὶ ἀνθηκώτατα. Ἡ κοινὴ γνώμη ἦν προκατειλημμένη κατ' αὐτῶν, καὶ οἱ μὲν φιλόσοφοι κατεπολέμουν τὸν χριστιανισμόν διὰ τῶν πνευματικῶν ὅπλων, ἡ δὲ ἐξουσία διὰ τῆς πλέον θηριώδους ὕλικῆς δυνάμεως (2). Καὶ ὅμως ἐθριάμβευσαν. Ἦδὴ ἐπὶ Νέρωνος, καθὰ ὁ Ῥωμαῖος ἱστοριογράφος Τάκιτος οὐχὶ ἀνευ πικρίας ἀνφέρει, ὁ χριστιανισμὸς εἶχε λάβει μεγάλας διαστάσεις, εἰς οὐδὲν ὠφελήσας τῆς αἰσχίστης ἐκείνης συκοφαντίας τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ὅστις, θέλων ν' ἀπαλλαχθῇ τῆς εὐθύνης διὰ τὸν ἐμπρησμόν τῆς Ῥώμης, ἐκήρυξεν ἐνόχους τοῦ ἐγκλήματος τοὺς χριστιανούς καὶ ἐθανάτωσεν, ὡς λέγει ὁ Τάκιτος, ἅπειρα πλήθη ἐξ αὐτῶν, οὐχὶ τόσον διότι ἦσαν αἵτιοι τοῦ ἐμπρησμοῦ, ὅσον διότι ἐμίσουντο ὑφ' ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους (3)—· καὶ ὁ μὲν ἐξηπλοῦντο ὁσημέραι καὶ ἐπολλαπλασιάζοντο. Μία σπουδαία τάτη ἐπιστολὴ, γραφείσα ὑπὸ Πλινίου τοῦ νεωτέρου, ἐπάρχου τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ Βιθυνίας, πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν, περὶ τὸ 70 ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρέχει ἡμῖν πιστὴν εἰκόνα τῆς τότε καταστάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὰς χώρας ἐκείνας, ὅπου ἦν τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου. «Πανταχοῦ, γράφει ὁ Πλίνιος (4), καὶ εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰς τὰς κώμας καὶ εἰς τοὺς ἀγροὺς ἐξηπλώθη ἡ δεισιδαιμονία αὕτη· οἱ ναοὶ τῶν ἡμετέρων θεῶν διατελοῦσιν ἔρημοι καὶ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη οὐδεμία προσφέρεται θυσία.— Συλλαβῶν νεάνιδάς τινας, καλουμένας διακονίσσας, παρέδωκα αὐτάς εἰς τὰς βασάνους, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο εὖρον παρ' αὐταῖς εἰμὴ δεισιδαιμονίαν ὑπερβάλλουσαν καὶ ἐλεθρίαν. Ὁμολόγησαν, ὅτι, συνθροισόμεναι πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ Ἡλίου, ἔψαλλον εὐχαριστηρίους ὕμνους τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὡς Θεῷ». Ἐπισήμως, προστίθηναι ὁ αὐ-

πὸς, καθυποβάλλονται ἀμοιβαίως εἰς αὐστηρότατον ἠθικὸν βίον. Ὁ δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἀκμάσας Τερτυλλιανὸς ἡδυνήθη νὰ εἴπῃ ἐν τῷ Ἀπολογητικῷ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς: «Χθιζοί ἐσμεν καὶ πάντα ἐπληρώσαμεν τὰ ὑμέτερα, τὰς πόλεις, τὰς νήσους, τὰ φρούρια, τὰς ἀποικίας, τὰ συνέδρια, τὰ στρατόπεδα αὐτὰ, τὰς φυλάς, τοὺς συλλόγους, τὸ παλάτιον, τὴν γερουσίαν, τὴν ἀγοράν· μόνους τοὺς ναοὺς ὑμῖν καταλείπομεν» (5). Δέκα μεγάλοι διωγμοί, κινήθέντες κατὰ τῶν χριστιανῶν, δὲν ἡδυνήθησαν νὰ στήσωσι τὸν προοδεύοντα τοῦτον θρίαμβον. Οὔτε ἡλικίας, οὔτε γένους ἐφείσθησαν, μετεχειρίσθησαν ὅλας τὰς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐξοντώσωσι τοὺς χριστιανούς· αὐτοκράτορές τινες, ὡς ὁ Δέκιος καὶ ὁ Διοκλητιανὸς, ἴσα ἴσα οἱ δραστηριώτατοι πάντων, ὡς κύριον μέλημα τῆς ζωῆς των ἐθεώρουν τὴν ἐξάλειψιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, διότι κατ' αὐτοὺς ἐντεῦθεν ἐξήρητο ἡ ὑπαρξίς τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους. Ἀλλ' οἱ βραχίονες τῶν δημίων ἀπηύδησαν ταχύτερον ἢ ἡ πίστις καὶ εὐστάθεια τῶν χριστιανῶν· ὁ μὲν Διοκλητιανὸς ἠναγκάσθη νὰ παραιτήσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ: ἀπεσύρθη, τῆς σκηνῆς, ὁ δὲ χριστιανισμὸς διέμεινεν ἀκλόνητος· καὶ δὴ ἀναβὰς διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπ' αὐτὸν τὸν θρόνον τῶν αὐτοκρατόρων, ἐκυριάρχησεν ἔκτοτε τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἐξωτερικῶς (6).

Δὲν δύναται τις νὰ παραβάλλῃ τὸν θρίαμβον τοῦτον πρὸς τὸν θρίαμβον τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Ὁ Μωαμεθανισμὸς ἐνεφανίσθη εἰς τὸν κόσμον ὡς «θρησκεία τοῦ κόσμου τούτου, ὡς θρησκεία τῆς κατακτήσεως καὶ τῶν σωματικῶν ἀπολαύσεων», κήρυγμα δὲ αὐτῆς ἦν τὸ ξίφος (7). Ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Πασκάλης, ὅτι «ὁ μὲν Μωάμεθ ἵδρυσεν τὴν βασιλείαν αὐτοῦ φονεύων, ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀφίνων τοὺς ὁπαδοὺς αὐτοῦ νὰ φονεύωνται». «Ὁ μὲν Μωάμεθ ἐδάδισε τὴν ὁδόν, δι' ἧς ἀνθρωπίνως ἡδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ, ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐδάδισε τὴν ὁδόν, δι' ἧς ἀνθρωπίνως ἡδύνατο νὰ καταστραφῇ». Ἀντὶ δὲ νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Μωάμεθ ἐθριάμβευσεν, ἄρα ἡδύνατο εὐκόλως νὰ θριαμβεύσῃ καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ὀφείλομεν μᾶλλον νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Μωάμεθ ἐθριάμβευσεν, ἔπρεπε νὰ

ἄρα νὰ ἡττηθῇ ὁ Ἰησοῦς Χριστός» (8). Ἡ ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ εἶνε ἐπιστροφή. Τί δὲ σημαίνει ἐπιστροφή, ἐκεῖνος μόνον γνωρίζει, ὅστις δὲν ἀγνοεῖ, πόσον δύσκολον εἶνε νὰ ἐπιστρέψῃ τις καὶ ἓνα μόνον ἄνθρωπον. Ἄς δοκιμάσῃ τις νὰ ἐκρίζωσῃ ἐκ μιᾶς καὶ μόνης ἀνθρωπίνης καρδίας τὴν δύναμιν τοῦ ἐγωϊσμοῦ· ἀλλ' ὁ χριστιανισμὸς οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ διηνεκὴς πάλη πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ δεσποτείαν τοῦ ἐγωϊσμοῦ (9). Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ: οἷον ἡ ἐνότης τοῦ κράτους, ἡ μεταξὺ τῶν διαφόρων χωρῶν συγκοινωνία, ἡ ἐνότης τῆς γλώσσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ· ἀλλ' αἱ ἐξωτερικαὶ αὗται περιστάσεις οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ἔργον τῆς θείας προνοίας. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ ἐδωσίλευεν ἡ προσδοκία νέου τινὸς μέλλοντος εὐτυχεστέρου· ἀλλ' ἡ προσδοκία αὕτη οὐδὲν ἄλλο ἦν ἢ συνέπεια τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προπαρασκευασθείσης ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως, ὅπως αἱ καρδίαι ὥσιν ἔτοιμοι πρὸς ὑπόδοχὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι τὸ ἡθικὸν πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτοῦ ἦν μεγάλη τις δύναμις. Τοιοῦτον ὕψος ἡθικῆς καθαρότητος, τοιοῦτον ζῆλον ἀδελφικῆς οἰκειότητος πρῶτην ἡδὴ φορὰν εἶδεν ὁ κόσμος, καὶ οἱ ἐθνικοὶ δὲν ὤκνησαν νὰ ἐκφράσωσιν ἐπὶ τούτῳ τὸν θαυμασμόν των. «Ἰδὲ πῶς ἀγαπῶσιν ἀλλήλους!»—οὕτως οἱ ἐθνικοὶ ἀνεφώνουν—«Ἰδὲ πῶς εἶνε ἔτοιμοι ν' ἀποθάνωσιν οἱ μὲν ὑπὲρ τῶν δέ!» (10). «Ἀγαπῶσιν ἀλλήλους σχεδὸν καὶ πρὶν ἔτι γνωρισθῶσιν» (11). Αὐτὸς ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ περὶ τῆς ἀγιότητος τοῦ βίου καὶ τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης τῶν χριστιανῶν. Ἐπίσης καὶ ὁ σκώπτης Λουκιανὸς ὁμολογεῖ, ὅτι εἶνε θαυμάσιον πρᾶγμα τὸ νὰ βλέπῃ τις, πῶς οἱ ἄνθρωποι οὗτοι βοηθοῦσιν ἀλλήλοις ἐν ταῖς δυστυχίαις. «Οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν, λέγει καὶ ὁ Γαληνός, δὲν δύνανται νὰ φιλοσοφῶσι, καὶ ὅμως ζῶσιν ὡς φιλόσοφοι» (12). «Βαβαί, οἵα παρὰ χριστιανοῖς γυναῖκες εἰσιν!» ἐκθαμβὸς ἀναρρωνεῖ καὶ ὁ Λιθάνιος, λόγου γινομένου περὶ τῆς μητρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (13). Ἀλλ' ὅλαι αἱ ἀρεταὶ αὗται οὐδὲν ἄλλο ἦσαν

ἡ καρπὸς τοῦ νέου πνεύματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἡ ἠθικὴ αὕτη ἦν τοῦτ' αὐτὸ θαῦμα. Δὲν ἀρνούμεθα, ὅτι οἱ ἅγιοι Μάρτυρες διὰ τῆς εὐσταθείας αὐτῶν ἐγίνοντο οἱ ἀποτελεσματικώτεροι κήρυκες τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ «τὸ αἷμα αὐτῶν ἦν τὸ σπέρμα τῶν χριστιανῶν» (14). «Νέοι καὶ νεάνιδες, λέγει ὁ Λακτάντιος, ἐν τῇ σιωπῇ αὐτῶν καταβάλλουσι τοὺς βασανιστάς των» (15)· καὶ δὴ πολλάκις συνέβη, ὥστε νὰ ἐπιστρέψωσι καὶ αὐτοὺς τοὺς δημίους των. Ὡδῆγει δὲ τοὺς ἱεροὺς Μάρτυρας εἰς τὸν θάνατον οὐχὶ φανητισμός, ἀλλ' αἶσθημα ἡρεμον, ἀτάραχον καὶ νηφάλιον, οὐχὶ ἡ ἰδέα τοῦ νὰ δοξασθῶσι μετὰ τῶν ἀνθρώπων, διότι ἡ ὁμολογία αὕτη ἔφερεν ὀνειδος εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου, καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πλείστων Μαρτύρων τῆς ἱερᾶς ταύτης πίστεως μόνῳ τῷ Θεῷ εἰσι γνωστά. Ἡ λαμπρὰ ἀνταύγεια τοῦ νέου ἐσωτερικοῦ βίου τοῦ ἀπαυγάζοντος ἐκ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐποίει τὰ πάντα.

Ὅλα τὰ μέσα ταῦτα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ δὴ ἐξ ἀνάγκης, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἠδύνατο οὗτος νὰ θριαμβεύσῃ τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα εἶνε μέσα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ.

Δὲν ἦτο τόσον εὐκόλον εἰς τὸν χριστιανισμόν, ὅσον ἴσως φαίνεται εἰς ἡμᾶς, νὰ νικήσῃ τὸν ἐθνισμόν. Διότι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ἦν τόσον στενωῶς συνδεδεμένη πρὸς τὸν καθόλου δημόσιον, κοινωνικὸν καὶ πνευματικὸν βίον, ὥστε ἐφαίνετο ὅλως ἀδύνατον νὰ χωρίσῃ τις ταύτην ἀπ' αὐτοῦ, νὰ τὴν καταστρέψῃ, καὶ ν' ἀφήσῃ τὸν τελευταῖον ὑπάρχοντα. Πᾶς ἐχθρὸς τῆς πατρῴας θρησκείας ἦτο ἐχθρὸς τῆς πολιτείας καὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ (16). Ὁ σύνολος πολιτικὸς βίος ἱδρύετο ἐπὶ τῆς θρησκείας καὶ ἦν μετ' αὐτῆς στενότατα συνδεδεμένος· αἱ δύο χῶραι, ἡ τε πολιτικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀπετέλουν ἀδιάσπαστον ἐνότητα. Πᾶσα πολιτικὴ πράξις ἦν συγχρόνως καὶ θρησκευτικὴ πράξις, πᾶσα δημοσία ὑπόθεσις εἶχε συγχρόνως καὶ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. Οἱ χριστιανοὶ ἐθεωροῦντο ὡς ἐχθροὶ τῆς πολιτείας, καὶ ὁ πατριωτισμὸς ὑπηγόρευε τὸ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ μῖσος. Διότι ὁ χριστιανισμὸς ἐφαίνετο, ὅτι ἦτο ἐπικιν-

δυνωδέστατος διὰ τὴν πολιτείαν. Ὅλοι οἱ Ἀπολογηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων ἦσαν ἡναγκασμένοι ν' ἀπολογῶνται ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν αἰτιάσεων τούτων. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ περὶ τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ. Καὶ οὗτος, τέχνη καὶ ἐπιστήμη καὶ ἡ καθόλου ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος, εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἔν στενοτάτῳ συνδέσμῳ πρὸς τὴν θρησκείαν. Κοινὴ λοιπὸν ἐπεκράτει ἡ γνώμη, ὅτι, ἂν ὁ χριστιανισμὸς ὑπερίσχυεν, ἡ πνευματικὴ ἐργασία πολλῶν αἰώνων ἔμελλε νὰ καταστραφῇ. Ὁ χριστιανισμὸς ἐθεωρεῖτο ὡς βαρβαρισμός. Ὅθεν οἱ Ἀπολογηταὶ τῶν πρώτων αἰώνων πολλάκις ἡναγκάσθησαν ν' ἀποκρούσωσι τὴν κατηγορίαν ταύτην (17). Ἔτι καὶ σήμερον δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ζωηράν ιδέαν τοῦ πράγματος. Ὅταν π. χ. καταβαίνωμεν εἰς τὰ σκοτεινότερα ἐκεῖνα ὑπόγεια, ἐν οἷς οἱ χριστιανοὶ κρυφῶς συναθροιζόμενοι ἐτέλουν τὰ ἱερὰ αὐτῶν μυστήρια, καὶ ἔπειτα παραβάλλωμεν αὐτὰ πρὸς ἓνα τῶν χαριεστάτων ἐκείνων Ἑλληνικῶν ναῶν, ἐν οἷς οἱ ἐθνικοὶ προσέφερον τὰς ἑαυτῶν θυσίας, ἢ πρὸς ἓν τῶν ἀπεράντων ἐκείνων ἀμφιθεάτρων, ὅπου τὰ πλήθη συνήρχοντο, ἢ ὅπως ἀπολαύσωσι τερπνῶν θεαμάτων, ἢ ὅπως παραστῶσιν εἰς τοὺς αἰματηροὺς ἀγῶνας τῶν χριστιανῶν Μαρτύρων πρὸς τὰ ἄγρια θηρία, τότε συναισθανόμεθα καὶ ἀναγνωρίζομεν, πόση ἡθικὴ δύναμις ἐχρειάσθη, ὅπως ὁ χριστιανισμὸς καταθριαμβεύσῃ τῆς ἀκαταλόγιστου ταύτης ἰσχύος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἐθνικοῦ βίου.

Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, καταβαλοῦσα τὰ μεγάλα ταῦτα προσκόμματα, δὲν κατέστρεψε τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀλλὰ διετήρησεν αὐτὸν, ἀποκαθήρασα παρέλαβεν αὐτὸν, προσφειώσατο ἑαυτῇ καὶ μετέδωκε τοῖς μεταγενεστέροις. Κατακτῆσασα δὲ τὴν Ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, καθυπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸν Γερμανικὸν κόσμον, ὅστις ἔκτοτε εἰσέρχεται εἰς τὸ θέατρον τῆς ἱστορίας, καὶ τοὺς Γερμανικοὺς λαοὺς ἐποίησε λαοὺς τοῦ μέλλοντος, ἀναπτύξασα ἐν αὐτοῖς νέαν πνευματικὴν ζωὴν. Καὶ ἐπέπρωτο μὲν προϊόντος τοῦ χρόνου νὰ ὑποστῇ ἡ Ἐκκλησία πολλοὺς καὶ μεγάλους κλονισμοὺς, ἕνεκα ἐμφυλίων ἐσωτερι-

κῶν ταρχῶν καὶ ἐξωτερικῶν προσβολῶν ἐκ μέρους τῆς Μωαμεθανικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἀγρίων στιφῶν τῶν Οὐννων καὶ Μογγόλων· ἀλλ' ἀντιστάσα γενναίως εἰς ὅλους τοὺς κινδύνους καὶ τὰς προσβολὰς ταύτας, ἐρρίζωθη βαθύτερον καὶ στερεώτερον ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐν τῷ καθόλου βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος πολυάριθμοι καὶ ἐπιφανέστατοι συγγραφεῖς μετεχειρίσθησαν ὅλα τὰ πνευματικὰ αὐτῶν πλεονεκτήματα, ὅπως ἐξοντώσωσι τὴν πίστιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπομένως δὲ μέγας πολιτικὸς σάλος ἐξεγερθεὶς ἐν Γαλλίᾳ ἠπερίληψε ν' ἀνατρέψῃ ὁλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ· οὐχ ἥττον ὅμως καὶ οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι παρῆλθον καὶ ὁ σάλος οὗτος ἐκόπασε, ἡ δὲ Ἐκκλησία διέμεινεν ἀβλαβὴς καὶ ἀσάλευτος καὶ ἡ εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστις ἠρύσατο ἐκ τῶν χαλεπῶν ἐκείνων κινδύνων καὶ βιαιῶν κλονισμῶν νέαν δύναμιν καὶ νέον θάρρος. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ εἶνε ἐποχὴ μεγάλων ἀγώνων, καὶ τὸ τέλος τῆς ὑπὸ τῶν σημερινῶν πνευμάτων συναφθείσης μεγάλης μάχης ἔσται ὁ θρίαμβος ἢ ἡ καταστροφὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Οὐχ ἥττον ὅμως οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας τόσον ὀλίγον ἀποδελιῶσιν, ὥστε μετὰ τῆς ἀμύνης ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι συνδέουσι τὴν ἐπίθεσιν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ· καὶ τῷ ὄντι εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε, ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ ἀσχολεῖται μετὰ μεγίστου ζήλου καὶ προθυμίας πρὸς διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου παρὰ τοῖς ἔθνεσι, καὶ μολονότι ἡ διάδοσις αὕτη βαίνει πολὺ βραδέως, οὐχ ἥττον ὅμως γίνεται πάντοτε πρόοδος, καὶ πάντες ἔχομεν ἀκλόνητον τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ λόγος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὁ λέγων: ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψει, θέλει πληρωθῇ, ὅτι ὁ λόγος τοῦ Ποιητοῦ θέλει καταστῇ ἀλήθεια:

«Οὐκ ἔσται ποτ' ἀνάπαυσις τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει,
 Πρὶν ἢ ἀγάπῃ πανταχοῦ ἢ πρὸς Αὐτὸν ἰσχύσῃ,
 Πρὶν τοῖς ποσὶν αὐτοῦ ἢ Γῇ ὁλόκληρῳ προσπέσῃ
 Καὶ ὡς Θεῷ ἀληθινῷ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσῃ».

Ἡ πορεία τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας εἶνε

πορεία θριάμβου. Ἄλλ' ἡ πορεία τοῦ χριστιανισμοῦ εἶνε πορεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Χριστιανισμὸν λέγοντες, Ἰησοῦν Χριστὸν λέγομεν· διότι τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἐξ αὐτοῦ. Καὶ δὴ τοῦτο ἐστὶ χριστιανισμός· κλίνειν τὸ γόνυ ἐνώπιον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἀπονέμειν αὐτῷ δοξολογίαν ὡς τῷ μόνῳ καὶ αἰωνίῳ Σωτῆρι πάντων ἡμῶν. Ἄλλ' ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶνε μόνον ἐξωτερικὴ δύναμις καὶ ἐξωτερικὴ κυριαρχία, εἶνε προσέτι καὶ δυνάμεις ἐσωτερικῇ, κυριαρχία πνευματικῇ. Οὐ μόνον αἱ θρησκεῖαι τῶν ἐθνῶν, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ πνευματικὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος ἠττήθη καὶ ἀνεκαίνισθη ὑπ' αὐτοῦ. Μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἤρξατο νέα χρονικὴ περίοδος διὰ τε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ δι' ὅλον τὸν ἠθικόν καὶ κοινωνικὸν βίον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ὁ χριστιανισμὸς ἔφερε τὸν αἰῶνα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (18). Ἐκτοτε καὶ μόνον οἱ ἄνθρωποι θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὡς μίαν καὶ μόνην μεγάλην οἰκογένειαν. Ἐκτοτε καὶ μόνον τὸ δίκαιον τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος ἀνεγνωρίσθη. Τὸ καλούμενον δίκαιον τοῦ ἀνθρώπου εἶνε καρπὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Οὗτος δὲν μετέβαλε μὲν ἀμέσως τὰς ἐξωτερικὰς διατάξεις τῶν ἀνθρώπων, ἀφείλυστάμενά καὶ δίκαιον καὶ νόμους καὶ ἤθη καὶ ἔθιμα κ. τ. ὅ· εἰσήγαγεν ὁμῶς εἰς ὅλας τὰς σχέσεις ταύτας τοῦ βίου νέον πνεῦμα. Καὶ αὐτὴν τὴν δουλείαν δὲν τὴν κατήργησεν ἀμέσως, τοῦλάχιστον ἐξωτερικῶς· ἀναγνωρίσας ὅμως ἐν τῷ δούλῳ τὸν ἄνθρωπον, τὸν χριστιανὸν ἀδελφόν, ἔκοψεν αὐτὴν τὴν ῥίζαν τῆς ἀξιοκατακρίτου ταύτης διατάξεως. Τὴν θέσιν τῶν γυναικῶν, οὖσαν ὅλως ταπεινὴν καὶ περιπεφρονημένην, ἀνύψωσεν εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῆς ἀξίαν καὶ δύναμιν. Τὴν ἀγάπην, ἣν εἰσπερχόμενος εἰς τὸν κόσμον εὗρεν ἔχουσαν, ὡς λέγει ὁ Montesquieu, τοιαύτην μορφήν, ὥστε ἐρυθριᾷ τις καὶ νὰ ὀνομάσῃ αὐτὴν (19), μετεποίησεν εἰς δύναμιν εὐγενεστάτην καὶ ἀγνωστάτην τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ δὲ βρέφη, τὰ ὁποῖα ὁ ἐθνικὸς κόσμος ἀδιαφόρως ἐφόνευε πρὸ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν αὐτῶν, διότι θεωρεῖ αὐτὰ ὡς κτήματα, τὰ ὁποῖα ἐδικαιοῦτό τις νὰ διαθέτῃ κατὰ βούλησιν, ἀπῆλλαξε τῆς αὐθαρεσίας τῶν γονέων, καὶ διὰ

τοῦ βαπτίσματος ἀνεκήρυξεν αὐτὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ κληρονόμους τῆς οὐρανίου βασιλείας, ἔθετο αὐτὰ ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Ἐδῆμιούργησε τοιοῦτον νέον οἰκογενειακὸν βίον πλήρη ἐγκαρδίου ἀγάπης, οἰκειότητος καὶ ἐλευθερίας, οἷον πρότερον οὔτε ἐγνώρισεν, οὔτε δυνατόν ἐθεώρησεν ὁ ἀρχαῖος κόσμος. Ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χριστιανισμοῦ χρονολογεῖται ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον κατὰ τὴν ἀληθῆ σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ χριστιανισμὸς ἐκόμισεν εἰς τὸν κόσμον τὴν φιланθρωπίαν καὶ ἐδίδάξε τὴν ἀρετὴν τῆς ἐλεημοσύνης. Ἡ θεραπεία τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀσθενῶν, ἥτις εὔρεν ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ τόσον πλουσίαν, τόσον λαμπρὰν ἱστορίαν, εἶνε καρπὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης, τῆς ἀφοσιώσεως, τῆς αὐταπαρνήσεως, ὅπερ εἶνε τὸ κάλλιστον καὶ ὑψιστον ἐν τῷ ἡθικῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου, ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Σταυροῦ τοῦ Γολγοθᾶ. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἤρεν ἐκ τοῦ μέσου τοὺς φραγμοὺς, οἵτινες πρότερον διεχώριζον τοὺς ἀνθρώπους εἰς τάξεις, ἔθνη καὶ κράτη. Τὸ διεθνὲς δίκαιον, ἐφ' οὗ σήμερον στηρίζεται ἡ ἀσφάλεια ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς ἐπὶ τῆς γῆς. Χάρις τῷ χριστιανισμῷ, ἡ ἱστορία δὲν εἶνε πλέον διηνεκῆς πόλεμος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, τὸ δίκαιον καὶ ὁ νόμος ἀποτελοῦσι τὴν βᾶσιν τοῦ βίου τῶν ἐθνῶν, καὶ οὕτως ἡ ἐμπορία καὶ ἡ ἐλευθέρια συνεπιμιξία ἐφ' ὅλης τῆς γῆς, γενικὸς τις ἀνθρώπινος πολιτισμὸς κατέστη δυνατός. Ὁ αὐτὸς μετὰ τῆς κυριαρχίας τοῦ δικαίου ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα κράτεσι συνῆψε καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικειᾶς, ὑπομιμνήσκων ἡμᾶς, ὅτι καὶ ὁ μέγιστος ἐγκληματίας δὲν παύει ὢν ἄνθρωπος, καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ᾖ ἀντικείμενον τῆς ἡμετέρας εὐσπλαγχνίας, ἐπειδὴ εἶνε ἀντικείμενον καὶ τῆς θείας εὐσπλαγχνίας, ἥτις θέλει τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων. Μετὰ τοῦ δικαίου τῆς προσωπικότητος, ἣν ἀνεγνώρισεν ὁ χριστιανισμὸς, ἐγκαθιδρύθη καὶ τὸ δίκαιον τῆς ἡθικῆς πεποιθήσεως καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως. Οἱ πρῶτοι Ἀπολογηταὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὑπῆρξαν καὶ οἱ πρῶτοι κήρυκες τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, καὶ μολονότι πολλάκις οἱ ἀντιπρόσωποι

τῆς Ἐκκλησίας παρεβίασαν αὐτήν, οὐχ ἤττον ὅμως βέβαιον ὑπάρχει, ὅτι ἡ ἐλευθερία αὕτη, καταντήσασα σήμερον γενικὴ ἀπαίτησις καὶ πεποιθήσις ὅλων τῶν ἀνθρώπων, εἶνε καρπὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Πλὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, ἐκόμισε προσέτι ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὸν κόσμον καὶ τὴν ἀνάπαυσιν τῆς συνειδήσεως, τὴν εἰρήνην τῆς ψυχῆς, τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ βάρους τῆς ἁμαρτίας, τὸ αἶσθημα τῆς ἀφέσεως τοῦ Θεοῦ, τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τὴν θεῖαν αὐτοῦ χάριν, τὴν στηριζομένην ἐπὶ τοῦ αἰωνίως ἐνεργοῦντος ἐξιλασμοῦ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν διὰ τῆς θυσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ θυσία αὕτη θεραπεύει τὰς πληγὰς τῆς συνειδήσεως, αἶρει τὸν φόβον ἀπὸ τῶν πνευμάτων, τὸ βάρος ἀπὸ τῶν καρδιῶν, καὶ παρέχει τὴν καλλίστην παραμυθίαν εἰς ὅλα τὰ δεινὰ, τὸ ἀληθὲς ἀντιφάρμακον εἰς ὅλας τὰς λύπας τῆς παρούσης ζωῆς καὶ συνάμα τὴν ἀληθῆ ἡθικὴν δύναμιν πρὸς πᾶσαν ἐνέργειαν· διότι, καὶ τοι ἡ ἀξία τῆς ζωῆς ἐξήρτηται ἐκ τῆς πράξεως καὶ ἐνεργείας, οὐχ ἤττον ὅμως ἡ δύναμις προθύμου καὶ φαιδρᾶς ἐνεργείας ἐξήρτηται ἐκ τῆς γαλήνης τῆς συνειδήσεως, οὔσης πεπεισμένης περὶ τῆς συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Οὕτω λοιπὸν ὁ χριστιανισμὸς διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ὑπῆρξε προσέτι ἡ πηγὴ νέας πρότερον ἀγνώστου ἡθικῆς δυνάμεως· ὅθεν τοιοῦτους χαρακτῆρας, ἀποίους παρήγαγεν ὁ χριστιανισμὸς, ἀληθῶς ἡθικοὺς, μεγάλους ἐν τε τῇ κακοπαθείᾳ, τῇ αὐταπαρνήσει καὶ τῇ πράξει, ὁ ἀρχαῖος κόσμος οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἠδυνήθη νὰ μορφώσῃ. Τὸ αὐτὸ νέον ἡθικὸν πνεῦμα ἐγονιμοποίησεν, ἀνέπτυξεν καὶ ἐξηυγένισε καὶ τὸν καθόλου πνευματικὸν βίον ἐν τε τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ. Ἡ αὐστηρὰ καὶ εὐσυνειδήτος φιλαλήθεια καὶ ποικιλία τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, ἡ ὑψηλὴ καθαρότης καὶ δύναμις τῆς τεχνικῆς παραστάσεως, ἡ βαθεῖα καὶ ψυχολογικὴ ἀλήθεια καὶ ἀφθονία τῶν ποιητικῶν προϊόντων—ταῦτα πάντα ὑπὸ μόνου τοῦ χριστιανισμοῦ προεκλήθησαν ἐκ τοῦ βάθους τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁ χριστιανισμὸς ἐγένετο ἡ κινουσα δύναμις νέου θρησκευτικοῦ, ἡθικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι πολλαὶ ἀδικίαι καὶ πολλαὶ ἀτιμίαι διε-
πράχθησαν ἐν ὀνόματι τοῦ χριστιανισμοῦ (20). αὐτὸς ὅμως οὗτος ὁ
χριστιανισμὸς οὐδόλως ἐνέχεται εἰς τὴν κατάχρησιν ταύτην τοῦ ἰ-
δίου ὀνόματος. Προσέτι βέβαιον εἶνε, ὅτι ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐνί-
στε εἶδε χρόνους ἠθικῆς καταπτώσεως καὶ ἀποπλάνησεως· οὐχ ἤτ-
τον ὅμως ἡ χριστιανικὴ ἀνθρωπότης ἐξηγέρθη καὶ αὖθις ἐκ τῆς ἠθι-
κῆς ταύτης καταπτώσεως καὶ ἀπέδειξεν οὕτω, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς,
διαφέρων οὐσιωδῶς ὅλων τῶν ἄλλων θρησκειῶν, κατέχει ἐν ἑαυτῷ
δύναμιν τινα ἀνεξάντλητου ζωῆς, δι' ἧς λαοὺς ἤδη τεθνεῶτας δύνα-
ται εἰς νέαν ζωὴν ν' ἀνεγείρῃ (21). Κατοικεῖ ἐν αὐτῷ ζωὴ τις, κα-
ταγομένη ἐκ τῆς ἀνεξάντλητου αἰωνίας πηγῆς. Διὰ τοῦτο δὴ καὶ
ἠδυνήθη ν' ἀποβῇ ἡ δύναμις νέας ζωῆς διὰ τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἡ νέα δὲ αὕτη ζωὴ εἶνε ἰκανὴ νὰ λαμβάνῃ ὅλας τὰς
μορφὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Καὶ δὴ, ἐπειδὴ εἶνε πνευ-
ματικῆς φύσεως καὶ δὲν φέρει ὠρισμένην τινὰ ἐξωτερικὴν μορφήν,
διὰ τοῦτο δύναται νὰ λαμβάνῃ τὰς πλέον διαφόρους ἐξωτερικὰς μορ-
φὰς, νὰ εἰσδύῃ εἰς τὰς πλέον διαφόρους φυσικὰς τοῦ βίου μορφὰς καὶ
ν' ἀποβαίνῃ ἡ ψυχὴ αὐτῶν. Πόσας διαφόρους μορφὰς προσέλαβεν ὁ
χριστιανισμὸς κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς Ἐκκλησίας! Κατὰ
μὲν τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐτέλει τοὺς μὲν θριάμβους αὐτοῦ ἐν τοῖς
μαρτυρίοις, τὰ δὲ μυστήρια ἐν ταῖς σκοτειναῖς κατακόμβαις· κατὰ
δὲ τοὺς χρόνους τοὺς μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον μετέβαλε τὸν σαν-
ρὸν εἰς σημαίαν τῶν στρατῶν καὶ εἰς κόσμημα τῶν διαδημάτων·
κατὰ τὸν μεσαιῶνα ἐκυριάρχει τοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς Ῥώμης, ἀνήγει-
ρε τὰς ὑπερηφάνους μητροπόλεις καὶ προήγαγεν ἐκ τῶν κόλπων αὐ-
τοῦ ὁλόκληρον παιητικὸν κόσμον· ἐπὶ τῆς Μεταρρύθμισσεως διήγειρε
διὰ τοῦ αὐστηροῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος τὰς συνειδή-
σεις καὶ παρεμύθησεν αὐτὰς καὶ ἐδωρήσατο εἰς τὴν δύσιν νέον πνευ-
ματικὸν βίον· κατὰ δὲ τὸν τρομερὸν ἐκείνον τριακονταετῆ πόλεμον
πρῶτον μὲν παρεμύθησε καὶ ἐστήριξε τοὺς σπαραχθέντας καὶ κατα-
πιεσθέντας λαοὺς τῆς Γερμανίας διὰ τῶν παραμυθητικῶν αὐτοῦ ἁ-
γμάτων, ἔπειτα δὲ ἀπέλυσεν τὸ πνεῦμα εἰς παρατόλμους φιλοσοφι-

κὰς ἐρεύνας, ἥ κατέθετο ἐν τῷ στενῷ κύκλῳ τῶν ταπεινῶν καὶ ἡσυχῶν τὸ σπέρμα νέου μέλλοντος· τέλος κατὰ τὸν ἡμέτερον αἰῶνα, πρῶτον μὲν ὠδήγησε τοὺς ἡμετέρους στρατοὺς εἰς τὸν θρίαμβον τῆς ἐλευθερίας κατὰ τῆς ξενικῆς δεσποτείας, ἔπειτα δὲ διήγειρε τὸ πνεῦμα τῆς φιλανθρωπίας, τὸ ὁποῖον συνάγει τοὺς ἀπόρους εἰς τὰ πτωχοκομεῖα ἢ περιποιεῖται τοὺς ἀσθενεῖς ἐν τοῖς νοσοκομείοις. Ἄλλ' ὧς ὅλας ταύτας τὰς μορφὰς διέμεινεν ὁ χριστιανισμὸς ὁ αὐτὸς καὶ ἀμετάβλητος, καὶ ἡ μαρτυρία ὅλων τῶν αἰώνων ἀντηχεῖ εἰς τὰ ὧτα ἡμῶν τόσον καθαρῶς, ὅσον καὶ τὸ κήρυγμα τῶν ἡμετέρων ἡμερῶν. Πόσον δὲ διαφόρους μορφὰς φέρει ἀκόμη καὶ σήμερον ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία! ἐν τε τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ λατρείᾳ, ἐν τε τοῖς ἐθίμοις καὶ τοῖς θεσμοῖς! μεταξὺ τῶν λαῶν τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ νότου, μεταξὺ τῶν πεπολιτισμένων καὶ ἀπολιτίστων ἐθνῶν! Ἄλλ' ὅσον διάφορος καὶ ἂν ᾖ ἡ μορφή ἣν λαμβάνει, ὅσον διάφοροι καὶ ἂν ᾦσιν αἱ σχέσεις καὶ περιστάσεις ἐν αἷς ζῇ, ὁ χριστιανισμὸς μένει πάντοτε ὁ αὐτός: ἦτοι ἡ πίστις εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Λυτρωτὴν τῆς ἀνθρωπότητος, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν! Ὅσον καταμεμελισμένη καὶ ἂν ᾖ ἡ Ἐκκλησία, ὅλαι αἱ ὁμολογίαι ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο συμφωνοῦσιν· τὸ Ἀποστολικὸν Σύμβολον, ἡ πίστις εἰς τὸν Θεὸν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, εἶνε ἡ κοινὴ πίστις ὅλων τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ὅλων τῶν γνησίων χριστιανῶν· καὶ ἂν οὐδεμία ἄλλη ἐνότης ὑπάρχῃ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Σταυρὸς ἵδρυσε μεταξὺ τῆς ἀνθρωπότητος—τοῦλάχιστον τῆς ἀποτελούσης τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν—τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐλπίδος· ὅσον διάφοροι βαθμοὶ ἀναπτύξεως καὶ ἂν ὑπάρχωσιν, ὁ λόγος τοῦ Σταυροῦ εἶνε ἡ μόνη ἀλήθεια, ἡ μόνη σοφία διὰ πάντας· ἄνευ διακρίσεως ἐθνότητος, οἱ πάντες λατρεύουσιν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὁ Ἀμερικανὸς καθὼς καὶ ὁ Εὐρωπαῖος, ὁ Ἀφρικανὸς καθὼς καὶ ὁ Ἀσιανός, τὸν Διδάσκαλον, τὸν Σωτῆρα καὶ Βασιλέα αὐτῶν (22).

Τοιαύτη εἶνε ἡ καθολικὴ θέσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι. Εἶνε θεία δυνάμεις ἀναζωογονοῦσα τὰ πάντα.

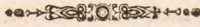
Ἄλλ' ὁ χριστιανισμὸς ἀποδεικνύει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Διότι μετ' αὐτοῦ ἔλαβεν ἀρχήν, μετ' αὐτοῦ ἐδόθη καὶ συντηρήθη· ὁ Χριστὸς εἶνε αὐτὸς ὁ χριστιανισμὸς ἐν προσώπῳ. Δὲν εἶνε λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς ὅμοιος τοῖς ἄλλαις ἀνθρώποις, δὲν δύναται νὰ καταμετρηθῇ διὰ τῶν ἀτελῶν καὶ μεροληπτικῶν ἀνθρωπίνων μέτρων, ἀλλ' ἔχει καθολικὴν ἀξίαν καὶ φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν θεῖαν ζωὴν. Ἀπορον ἄρα, πῶς ὁ Ῥενὰν ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ, ὅτι «καὶ αὐτὸς ἦν ἐνθουσιαστής καὶ φανατικὸς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔτι πλέον». Ἐκ πηγῆς τόσον θολερᾶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ τὴν ἀρχὴν ρεῖθρον τοσοῦτον καθαρῶν καὶ πλουσίων εὐλογιῶν. Αἱ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσαι καὶ εἰσέτι ἀκαταπαύστως ρέουσαι εὐλογίαι ἀποδεικνύουσιν, ὅτι εἶνε ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἡ ζωὴ καὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου. Οὗτός ἐστιν ἡ αἰωνία ζωὴ· οὗτός ἐστιν ὁ Θεὸς ἡμῶν. Οὕτω μαρτυροῦσι περὶ αὐτοῦ καὶ τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια.

ΛΟΓΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.

Οὐδὲν ἄλλο ζήτημα διεγείρει τὸ θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς τοσοῦτον, ὅσον τὸ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ἄλλο ζήτημα παρ' αὐτὸ δικαιῶται ν' ἀπαιτῇ παραπλήσιον ἐνδιαφέρον. Διότι τοῦτο εἶνε ζήτημα αὐτοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ· μᾶλλον δ' εἰπεῖν, αὐτῆς τῆς παγκοσμίου ιστορίας. Διότι ἀποβλέπει ἐκεῖνον, ὅστις, κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Ἰωάννου Παύλου, εἶνε «ὁ ἀγνότατος μεταξὺ τῶν ἰσχυροτάτων, ὁ ἰσχυρότατος μετὰ τῶν ἀγνοτάτων, ὅστις διὰ τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοῦ βραχίονος ἐκλόνησεν ἐκ βάθρων βασιλείας, μετετόπισεν ἐκ τῆς κοίτης αὐτοῦ τὸ ῥεῦμα τῶν αἰώνων, καὶ εἰσέτι βασιλεύει τῶν ἡμετέρων χρόνων» (1). Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ διὰ μὲν τὰ δογματικὰ ζητήματα ὀλίγην ἔχει ὀρεξιν, διὰ δὲ τὰ ἱστορικά ὅτι πλείστην οὐδεμίαν ὅμως ἀμφιβολίαν, ὅτι ἡ ἱστορία εἶνε τὸ ὄργανον καὶ τὸ κάλυμμα τοῦ δόγματος. Ὁ δὲ περὶ τοῦ δόγματος ἀγὼν συνεκεντρώθη νῦν εἰς τὸ περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ζήτημα. Ἀλλὰ ποῖαι ἀντιθέσεις παρουσιάζονται ἐνταῦθα! ἡ μεταξὺ τῶν γνωμῶν διαφορὰ εἶνε τόσον μεγάλη, ὅσον μεγάλη εἶνε ἡ ἀπόστασις ἡ μεταξὺ τοῦ αἰδίου Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰωσήφ.

Αἱ ἀντιθέσεις αὗται, οὔσαι ὅλαι ἀρχαῖαι, ἔφθασαν ἤδη εἰς τὴν μεγίστην αὐτῶν ἐπίτασιν.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ χριστιανοὶ ἀπέδωκαν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν θείας τιμᾶς. Ἐν αὐτῇ τῇ Νέᾳ Διαθήκῃ παρίστανται οὗτοι ἐπικαλούμενοι τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (2). Καὶ ὁ Πλίνιος ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊνὸν ποιεῖται λόγον περὶ ὕμνων, οὓς οἱ χριστιανοὶ ἔψαλλον ἐν ταῖς συνάξεσιν αὐτῶν πρὸς δοξολογίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, λατρεύοντες αὐτὸν ὡς Θεόν (3).

Καὶ ἂν ἐστερούμεθα πάσης Ἀποστολικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ γεγονός τοῦτο τῆς θείας λατρείας θὰ ᾔτο δι' ἡμᾶς ἰκανὴ μαρτυρία. Ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀπαντῶμεν δύο θεωρίας ὅλως ἀντιθέτους πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν μὲν Ἰουδαϊκὴν, τὴν δὲ ἐθνικὴν. Καὶ ἡ μὲν Ἰουδαϊκὴ πλάνη οὐδὲν ἄλλο ἔβλεπεν ἐν τῷ Ἰησοῦ ἢ ἀπλοῦν Προφήτην, εἰ καὶ τὸν ὑπέρτατον, παρορῶσα ὅλως τὸ ὑπεράνθρωπον αὐτοῦ μεγαλεῖον· ἡ δὲ ἐθνικὴ πλάνη οὐδὲν ἄλλο ἔβλεπεν ἐν τῷ Χριστῷ ἢ ὑπεράνθρωπόν τι ὄν, ἐξ ἄλλου τινὸς ἀνωτέρου κόσμου κατελθόν, περιστελλούσα τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ πραγματικότητα εἰς ἀπλοῦν φάσμα. Ἐκεῖ μὲν ἐθυσιάζετο ἡ ἰδέα χάριν τῆς ἱστορίας, ἐνταῦθα δὲ ἡ ἱστορία χάριν τῆς ἰδέας. Ἡ Ἐκκλησία τὸυναντίον ἔβλεπεν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ τὴν ἑνωσιν ἀμφοτέρων, τῆς τε ἱστορίας καὶ τῆς ἰδέας, τῆς τε θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως. Πῶς δὲ ἐμφότεραι αἱ φύσεις αὗται ἡδυνήθησαν νὰ συνέλθωσιν εἰς πλήρη ἐνότητα ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ, τοῦτο ἔμεινε πάντοτε ζήτημα τῆς χριστιανικῆς διανοίας, καὶ ἡ ἰδέα οὐδέποτε θέλει καλυφθῇ ἐντελῶς ὑπὸ τῆς πραγματικότητος. Ἀλλ' εἰς ποῖα ζητήματα, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ τοῦ φυσικοῦ βίου, ἅμα ἐμβαθύνοντες ἐνδότερον τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν ἐπιφανείας, δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν πλήρη πραγματικότητα, ὥστε οὐδὲν νὰ ὑπολείπηται ἡμῖν ἄγνωστον; Ἄλλως τε ἡ πίστις καὶ ἡ ὁμολογία τῆς Ἐκκλησίας μένουσιν ὅλως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῶν προσπαθειῶν, τὰς ὁποίας ὁ θεωρητικὸς νοῦς καταβάλλει πρὸς τελείαν ἐξήγησιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τοῦτο ὅλαι αἱ διαφοραὶ Ἐκκλησίου συμφωνοῦσι. Αἱ διαφοραὶ τοῦ δόγματος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο εἶνε μικραὶ ἀπέναντι τῆς πλήρους συμφωνίας ὡς πρὸς τὴν πίστιν. Οἱ χριστιανοὶ ὅλων τῶν Ἐκκλησιῶν κλίνουσι τὸ γόνυ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ Ὀρθολογισμὸς ἀφῆρσεν ἀπὸ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸ θεῖον μέρος, ἐν γένει πᾶν ὑπερφυσικόν. Καίτοι δὲ οὗτος ἐποιήσατο λόγον περὶ τινος «θείας ἐπιφανείας ἐπὶ τοῦ ὑποσελήνου τούτου κόσμου», οὐχ ᾔττον ὅμως τοῦτο οὐδὲν ἄλλο ᾔτο ἢ ἀπλοῦν σχῆ-

μα λόγου. Κατ' αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρξεν ἢ ὁ μέγιστος τῶν ἠθολόγων. Ἀλλ' εὐθὺς μετ' ὀλίγον ἐγένετο ἀνάγκη νὰ πεισθῇ, ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ σκέπτεσθαι δὲν ἤρκει πρὸς ἐξήγησιν τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς εἶνε φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἀπλῆς ἠθικῆς. Ἡ εἰκὼν, ἣν παρουσιάζουσιν ἡμῖν τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, εἶνε μείζων, ἢ ὥστε νὰ ᾗ ἡ εἰκὼν «ἐνὸς σοφοῦ Ῥαββίνου ἐκ Ναζαρέτ». Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ἐξήτησε νὰ συλλάβῃ τὴν βαθυτέραν ἰδέαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλ' ἂν ὁ Ὁρθολογισμὸς θυσιάζῃ τὴν ἰδέαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία θυσιάζει τὴν ἱστορίαν εἰς τὴν ἰδέαν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπλοῦν σύμβολον, κατὰ μὲν τὸν Σπινῶζαν, τῆς θείας σοφίας, κατὰ δὲ τὸν Κάντιον καὶ Ἰακώβιον, τῆς ἰδανικῆς τελειότητος, κατὰ δὲ τὸν Σχελλίγγιον καὶ τὸν Ἑγκελν, τῆς ἐνότητος τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου. Κατὰ πόσον δὲ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἐπραγματώσατο τὴν ἰδέαν ταύτην — διότι δὲν ἐπραγματώσατο αὐτὴν ἐντελῶς—δὲν δύναται τις ν' ἀποφανθῇ ἄλλως τε τοῦτο εἶνε ὅλως ἀδιάφορον, διότι κυρίως δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ περὶ τῆς ἰδέας. Μάτην ὅμως οἱ εἰρημένοι φιλόσοφοι προσεπάθησαν νὰ πείσωσιν ἑαυτοὺς περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ ἐξαγομένου τούτου, εἰς ὃ κατήντησαν. Διότι ὅπερ τὰ μάλιστα διεγείρει τὴν ἡμετέραν προσοχὴν ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις, εἶνε ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὕτη κυρίως διεγείρει καὶ ἀπορρόφᾷ τὸ μέγιστον ἡμῶν ἐνδιαφέρον· εἶνε ἀδύνατον νὰ σταματήσωμεν εἰς μόνην τὴν ἰδέαν καὶ ν' ἀρκεσθῶμεν εἰς αὐτήν. Ὁ Στράους, ἐκ τῆς εἰρημένης φιλοσοφικῆς ἐπόψεως ὁρμώμενος, ἐδοκίμασε ν' ἀπαλλαχθῇ ἐντελῶς τῆς ἱστορίας. Ἀναλύει αὐτὴν σχεδὸν ὁλόκληρον εἰς μύθους, ὀφείλοντας τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὸ ποιητικὸν πνεῦμα τῆς πρωτογόνου Ἐκκλησίας, καὶ μόνον μικρά τις καὶ ἀσήμαντος ὑποστάθμη ἱστορικῆς πραγματικότητος ὑπολείπεται. Ἀλλ' ἂν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ὅπως παρίσταται ἡμῖν ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, εἶνε προῖον τῆς Ἐκκλησίας, τίνος προῖον εἶνε αὕτη ἡ Ἐκκλησία; Ἡ εὐτελής ὑποστάθμη τῆς ἱστορίας τοῦ

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ
Μ. ΓΑΛΙΑΤΣ

Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ ὑπὸ τοῦ Στράους ὑπολειφθεῖσα, δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ κατ' οὐδέναν τρόπον τὰ ἀποτελέσματα, ὧν αἴτιος ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ὁ Ῥενὰν ἐπείσθη, ὅτι ἡ δύναμις τῆς ἱστορίας εἶνε μεῖζων, ἢ ὥστε νὰ δυνηθῇ τις ν' ἀναλύσῃ αὐτὴν, ὡς ὁ Στράους, εἰς μύθους. Ὡς πρὸς τοῦτο, τὸ βιβλίον αὐτοῦ παρουσιάζει μίαν πρόοδον ἀπέναντι τῆς θεωρίας τοῦ Στράους. Οὗτος προσφέρει τὸν ὀφειλόμενον φόρον τῇ ἱστορικῇ πραγματικότητι. Τὸ μὲν φιλοσοφικὸν πνεῦμα τοῦ Γερμανοῦ ἠδύνατο ν' ἀρκεσθῇ εἰς θεωρίας καὶ ἰδέας, τὸ πρακτικώτερον ὅμως πνεῦμα τοῦ Γάλλου ἀπαιτεῖ ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ῥενὰν, ὅτι τὰ μέγιστα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα προήγαγεν ὁ Ἰησοῦς, ἔπρεπε ν' ἀνταποκρίνωνται πρὸς τὴν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ κεκρυμμένην αἰτίαν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς δὲν ἠδύνατο νὰ ᾗ πλάσμα τῶν βιογράφων αὐτοῦ, ὅτι ἡ Εὐαγγελικὴ ἱστορία κατὰ τοὺς οὐσιώδεις αὐτῆς χαρακτῆρας πρέπει νὰ ᾗ ἀληθής. Τὰ ἐν αὐτῇ ἱστορούμενα ἐκτῆσαντο διὰ τὸν Ῥενὰν ψηλαφητὴν βεβοιότητα, ἅμα ἐπισκεψάμενον καὶ ἐξετάσαντα τοὺς τόπους, οἵτινες ὑπῆρξαν τὸ θέατρον τούτων. Ὁ Ῥενὰν ὁμολογεῖ μὲν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶνε «ἄνθρωπος κολοσσαίων διαστάσεων», ἀγωνίζεται ὅμως ν' ἀποφύγῃ τὸ νὰ ποιήσῃ τοιαύτας ὁμολογίας, ὁποίας δὲν ἐπιτρέπει αὐτῷ τὸ ὅλον φυσιολογικὸν αὐτοῦ σύστημα. Ἐπισωρεῖ τὰ ὠραιότατα καὶ πομπωδέστατα ἐπίθετα, ὅπως μὴ ἀναγκασθῇ νὰ προσφέρῃ μίαν καὶ μόνην λέξιν, ὅτι δηλαδὴ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ εἶνε θαῦμα καὶ ὁ οὐσιώδης πυρὴν τῆς ἱστορίας αὐτοῦ ὑπερφυσικός. Διότι ἀρνεῖται ἐν γένει τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ τὸ θαῦμα, ἐπειδὴ καθόλου οὔτε ἄλλον τινὰ πραγματικὸν κόσμον ἐκτὸς τοῦ πεπερασμένου τούτου κόσμου, ὅτε Θεὸν προσωπικὸν καὶ ἐλεύθερον παραδέχεται, ἥκιστα δὲ προσωπικὴν τινὰ ἀθανασίαν (4). Ἐπειδὴ ὅμως τὰ θαύματα ἀποτελοῦσιν οὐσιωδέστατον μέρος τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, θεωρεῖ αὐτὰ ἀπάτας καὶ τεχνάσματα αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, καὶ προτιμᾷ μᾶλλον ν' ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸν τὸ διαβόητον ἐκεῖνο ἀξίωμα, ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα, τοῦτέστι προτιμᾷ νὰ καταστρέψῃ τὸν ἠθικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, παρὰ νὰ ἀναγνωρίσῃ, ὅτι ἐνταῦθα ἐνεργοῦσιν ὑπερφυσικαὶ δυνά-

μεις. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχη ἡθικὸν αἶσθημα, θέλει ἐπανίσταται κατὰ τῆς ιδέας, ὅτι ὁῦθεν ὁ Ἰησοῦς μετεχειρίσθη οἰαδήποτε τεχνάσματα, καταδικαζόμενα καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς κοινῆς ἡθικῆς. Οὐδέποτε π. χ. θέλει παραδεχθῇ, ὅτι ὁῦθεν ὁ Ἰησοῦς προσεποιήθη τὸν καρδιογνώστην· ἢ ὅτι τὴν καθαρὰν αὐτοῦ διδασκαλίαν ἐν συνειδήσει ἐθόλωσε διὰ τῆς συμμίζεως φανταικοῦ τινος ἐνθουσιασμοῦ, ὅπως οὕτω καταστήσῃ αὐτὴν μᾶλλον ἀποτελεσματικὴν εἰς λαὸν, ὅστις ἡγάπα ν' ἀπατάται· ἢ ὅτι ἐκήρυξεν ἑαυτὸν Χρὶστὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν διακήρυξιν ταύτην ἐποίησε βάσιν τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἡ συνειδήσις του κατεδίκαζε τὴν τοιαύτην ἀξίωσιν. Τοιαῦται βλάσφημοι ιδέαι μόνον εἰς τὴν διεφθαρμένην φαντασίαν ἐνὸς τῶν υἱῶν τῶν νέων Χαρισίων ἠδύναντο ν' ἀπέλθωσιν. Ὅχι, ἐφ' ὅσον θέλουσιν ὑπάρχει τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, ἢ ἐν αὐτοῖς μεγαλοπρεπὴς ἀπλότης καὶ τὸ ἱερὸν ὕψος ἔσσονται ἢ καλλίστη ἀνασκευὴ τῶν τοιούτων φληναφιῶν κατ' Ἐκεῖνου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ ἀγνότατος μετὰ τῶν ἀγνοτάτων. Ἄς ἐπικαλεσθῶμεν λοιπὸν τὴν μαρτυρίαν τῶν Εὐαγγελίων περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ!

Ἄλλ' ἐν πρώτοις ἐπιτραπήτω μοι νὰ εἶπω βραχέα τινὰ καθόλου περὶ αὐτῶν τῶν Εὐαγγελίων (δ).

Αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς οὐδὲν σύγγραμμα συγγράψας κατέλιπεν ἡμῖν. Διότι οὔτε φιλόσοφος, οὔτε θεμελιωτὴς θρησκείας, κατὰ τὴν κοινὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ὑπῆρξε. Τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εἶνε τὸ μόνον σύγγραμμα, τὸ ὅποιον ἔγραψε κεφαλαίοις γράμμασιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἐπιρροή, ἣν τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ ἐξασκεῖ ἐπὶ τῶν καρδιῶν ἡμῶν, εἶνε τὸ μόνον σύγγραμμα, τὸ ὅποιον ἐξακολουθεῖ γράφειν ἐν ἡμῖν καθ' ἑκάστην ἀνεξάλειπτους χαρακτῆρσιν. Ἄλλ' οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κατέλιπον ἡμῖν συγγράμματα, ἐξ ὧν λεπτομερέστερον μανθάνομεν τὰ περὶ αὐτοῦ, καὶ δι' ὧν ἡ προφορικὴ παράδοσις καὶ διδασκαλία περὶ αὐτοῦ, ἥτις ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς κηρύττεται εἰς ὅλον τὸν κόσμον, στηρίζεται καὶ ἐξασφαλίζεται. Καὶ δὴ καὶ Εὐαγγέλια ἂν δὲν εἶχομεν, αὕτῃ ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς ἐπὶ τῆς γῆς θὰ ἐχρησίμευεν ἡ-

μὴν ὥς Εὐαγγέλιον περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡδυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὰ κύρια γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ, καὶ ἂν ἡ προφορικὴ παράδοσις ᾗ περὶ τὰ καλ' ἕκαστα ἀμφίβολος καὶ οὐχὶ ἀκριβής. Ἡ ἀβεβαιότης αὕτη περὶ τὰ καλ' ἕκαστα δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ καταστρέψῃ τὴν περὶ τοῦ ὅλου βεβαιότητα. Οὕτω δὲν ἔχομεν ἀνάγκην ν' ἀναγνώσωμέν τι περὶ Ναπολέοντος τοῦ Α', ὅπως μάθωμεν τὰ οὐσιωδέστερα γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ· αὐτὰ ταῦτα τὰ γεγονότα θὰ ᾔσαν γνωστὰ μέχρι τῆς σήμερον, καὶ ἂν οὐδαμῶς κατεγράφοντο εἰς τὰς δέλτους τῆς ἱστορίας. Καὶ ὅπως μέχρι τοῦδε θεωροῦνται βέβαια, ἠδύνατο νὰ θεωρῶνται ὡς τοιαῦτα καὶ πολλοὺς αἰῶνας, μετὰ ταῦτα. Καὶ ὅμως πῶς νὰ συγκρίνωμεν τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν εἰς Ναπολέον παρήγαγεν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πνευμάτων, πρὸς τὸ μέγα μνημεῖον, τὸ ὁποῖον ὁ Ἰησοῦς ἀνήγειρεν ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος! καὶ πῶς νὰ παραβάλωμεν τ' ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος ἀφῆκε, πρὸς τὸ μέγα ἔργον τὸ ὁποῖον οὗτος ἐδημιούργησεν! Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν πίστις δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ δεῖνος ἢ δεῖνος συγγράμματος καὶ ἀπὸ τῆς φιλαληθείας καὶ γνησιότητος ἢ μὴ γνησιότητος αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἱστορίαν, καὶ ἐξ ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα φέρομεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν. Οὐχ ἥττον ὅμως τὰ Εὐαγγέλια εἶνε τὸ στήριγμα καὶ ὀχύρωμα τῆς ἡμετέρας πίστεως. Ταῦτα ἐν τῇ ἱερᾷ αὐτῶν ἀπλότητι παρέχουσιν ἡμῖν τὴν εἰκόνα Ἐκείνου, ὃν ἡμεῖς γνωρίζομεν καὶ ἀγαπῶμεν, μετὰ τσαύτης ἀληθείας καὶ ζωηρότητος, μετὰ τσοῦτου ὕψους καὶ καθαρότητος, μετὰ τσαύτης θερμότητος καὶ δυνάμεως, ὥστε ἀναγκαζόμεθα ν' ἀναγνωρίσωμεν ἐν αὐτοῖς τὸν δάκτυλον τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς τὸ κάλλιστον καὶ πολυτιμότατον κειμήλιον, ὅπερ κεκτήμεθα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

Ἀλλὰ διάφοροι προσβολαὶ, γενόμεναι κατὰ τῶν ἱερῶν τούτων βιβλίων, διέδωκαν πανταχοῦ, μάλιστα παρὰ τοῖς μὴ εἰδόσι, τὴν ἰδέαν, ὅτι τὰ συγγράμματα ταῦτα δὲν εἶνε ἄξια τσαύτης πίστεως, ὅσης ἔτυχον μέχρι νῦν παρὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ὑπόνοια ὅμως αὕτη εἶναι ὅλως ἀβάσιμος. Καὶ ἂν ἐκ τῆς νομιζομένης δῆθεν ἀβεβαι-

όσσητος περί τῶν συγγραμμάτων τούτων προήχθησαν νά συμπερά-
νωσι τήν ἀβεβαιότητα αὐτῶν τῶν ἐν αὐτοῖς ἱστορουμένων γεγόνό-
των, περιέπεσον προφανέστατα εἰς πλήρη αὐθαιρεσίαν.

Ἄλλὰ πῶς θεωρητέον τάς Εὐαγγελικάς εἰδήσεις;

Ἐν πρώτοις ἄς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι τὰ συγγράμματα ταῦτα δὲν
εὑρέθησαν ἐν τινι βιβλιοθήκῃ, ὥστε ν' ἀμφιβάλλῃ τις περί τῆς κα-
ταγωγῆς αὐτῶν ἕνεκα ἐλλείψεως πληροφοριῶν. Δὲν συνετάχθησαν
ἐν τῷ κρυπτῷ καὶ ἀμέσως ἐξῆλθον εἰς τὴν δημοσιότητα, ἀλλ' ὑπῆρ-
ξαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δημόσια συγγράμματα. Ὡς τοιαῦτα παρουσιάζ-
ει αὐτὰ τοῦλάχιστον ἡ παναρχαία παράδοσις. Κατ' αὐτὴν τὸ πρῶ-
τον Εὐαγγέλιον συνέγραψεν ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος διὰ τοὺς Ἰ-
ουδαίους χριστιανούς τῆς Παλαιστίνης, πρὶν ἢ ἐγκαταλίπῃ τὴν γώ-
ραν ταύτην, ὅπως κηρύξῃ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀλλαχού. Τὸ δεύ-
τερον Εὐαγγέλιον, ἐπίσης κατὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν,
συνεγράφη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Τὸ τρίτον
μᾶς λέγει αὐτὸ περὶ ἑαυτοῦ, ὅτι ὑπῆρξεν ὁ καρπὸς ἀκριβῶν ἐρευνῶν
ἐν τῇ ἀγίᾳ γῇ, καὶ ἀφιέρωται εἰς εὐγενῆ τινα Ῥωμαῖον, ὅπως χρη-
σιμεύσῃ πρὸς πληρεστέραν αὐτοῦ διδασκαλίαν καὶ δι' αὐτοῦ κατα-
στῇ κοινὸν κτῆμα ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος τὸ τέταρτον πα-
ρουσιάζεται ὡς ἔργον αὐτόπτου τινός, καὶ δὴ προφανέστατα αὐτοῦ
τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου, ὅστις κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀφ' οὗ ἐπὶ μα-
κρὸν χρόνον εὐηγγελίσατο προφορικῶς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν Ἐφέ-
σῳ, συνέγραψε κατ' ἐπίμονον ἀπαίτησιν τῶν Ἐπισκόπων τῆς Ἐκ-
κλησίας τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο. Τὰ συγγράμματα ταῦτα δὲν εἶνε ἰ-
διωτικά, ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φέρουσι χαρακτῆρα δημόσιον. Συνε-
τάχθησαν καὶ διεδόθησαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλη-
σίας, καὶ καθιερώθησαν ἀμέσως διὰ τῆς δημοσίου ἀναγνώσεως ἐν
ταῖς κοιναῖς συνάξεσι τῶν πιστῶν (6). Ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ προλό-
γου τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου, ὑπῆρχον μὲν καὶ ἄλλα πολλὰ
τοιαῦτα Εὐαγγέλια, δὲν ἦσαν ὅμως τόσον πλήρη καὶ τόσον βέβαια
κατὰ τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν γνησιότητα τῆς καταγωγῆς αὐτῶν.
Διὰ τὸν λόγον τοῦτον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπεβλήθησαν ἀπὸ

τῆς κοινῆς χρήσεως καὶ ἐξέλιπον ἐντελῶς, ἔνεκα τῆς ὁσμῆς αὐ-
 ξανούσης σημασίας καὶ αὐθεντίας τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων. Ὁ-
 λίγα μόνον λείψανα ἔχομεν τῆς χριστιανικῆς φιλολογίας τοῦ πρώ-
 του αἰῶνος. Ἀπὸ δὲ τοῦ 150 ἔτους μ. Χ. ἄρχεται αὕτη νὰ γίνη-
 ται πλουσιωτέρα. Ἀλλ' ὅσον περιορισμένη καὶ ἑλλιπὴς καὶ ἂν ᾖ ἡ
 φιλολογία αὕτη, εὐρίσκουμεν ὅμως ἐν αὐτῇ διαφόρους νύξεις περὶ τῶν
 Εὐαγγελίων, καὶ ὅσα πλουσιωτέρα καθίσταται αὕτη, τόσῳ πλουσι-
 ωτέραι ἀποβαίνουν καὶ αἱ νύξεις αὗται καὶ τόσῳ μείζον ἐκκλησια-
 στικὸν κῦρος καὶ χρῆσιν κτῶνται τὰ Εὐαγγελικὰ συγγράμματα (7).
 Ἡ δὲ μαρτυρία αὕτη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἶνε
 τοσούτῳ μείζονος λόγου ἄξια, καθόσον ἐκ πολλῶν μερικῶν παραδειγ-
 μάτων μανθάνομεν, πόσον ἀκριβεῖς καὶ λεπτολόγοι ἦσαν οἱ ἀρχαῖοι
 χριστιανοὶ ὡς πρὸς τὴν παράδοσιν, καὶ ὅταν προέκειτο περὶ διατη-
 ρήσεως δευτερευόντων καὶ ἐπουσιωδῶν πραγμάτων. Ἡ ἀκρίβεια
 λοιπὸν καὶ λεπτολογία αὕτη τῶν πρώτων ἐκείνων χρόνων ἐμπνέει
 εἰς ἡμᾶς τὴν καλλίστην ἰδέαν καὶ περὶ τῶν μαρτυριῶν ἐκείνων τῶν
 ἀναφερομένων εἰς τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια (8). Ἐν ᾧ κατὰ τὸν δεύ-
 τερον αἰῶνα διάφοροι ἐκινήθησαν συζητήσεις καὶ περὶ διαφορῶν
 ὅλως δευτερευουσῶν, τούναντίον περὶ τοῦ Εὐαγγελικοῦ κανόνος,
 πράγματος ἔχοντος θεμελιωδέστατην σημασίαν δι' ἑλὴν τὴν Ἐκ-
 κλησίαν, οὐδεμίαν ἐγένετο συζήτησις οὐδὲ καὶ λόγος, ἀλλ' ἦν εὐθὺς
 ἐξ ἀρχῆς τοῖς πᾶσι παραδεκτὸς ἀσυζητητὴ (9). Καὶ ὁ τὸ Εὐαγγέ-
 λιον ἐκεῖνο, ὅπερ μεταξὺ τῶν ἄλλων κατέχει τὴν πρώτην θέσιν ἐν
 τῷ περὶ Εὐαγγελίων ζητήματι, τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου, ἔχει
 ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν συνεχῆ ἄλυσιν τῆς παραδόσεως. Διότι μαθητὴς μὲν
 τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου ὑπῆρξεν ὁ Πολύκαρπος, ὅστις, Ἐπίσκοπος
 ὢν τῆς Σμύρνης, ὑπέστη τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τὸ 90 ἔτος τῆς
 ἡλικίας ἄγων· μαθητὴς δὲ τοῦ Πολυκάρπου ἐγένετο ὁ Εἰρηναῖος, οὗ-
 τινος τὰ συγγράμματα περιέχουσιν ἀκριβεῖς μαρτυρίας περὶ τοῦ κατὰ
 Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Ἡδύνατο δὲ ὁ Εἰρηναῖος νὰ ᾖ ἀκριβεστάτος
 περὶ τὰς μαρτυρίας του ταύτας, διότι ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Πολύκαρ-
 πος πολλάκις εἶχεν ἀνακοινῶσαι αὐτῷ τὰς πρὸς τὸν γηραιὸν Ἀπό-

στολον προσωπικὰς αὐτοῦ σχέσεις. Ἐπόμενον λοιπὸν ἦτο νὰ γνωρίζῃ ἀκριβῶς ὁ Εἰρηναῖος, ἂν τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον ἦτο τοῦ Ἰωάννου, καὶ βέβαια θὰ ἦτο ἀδύνατον ν' ἀποδώσῃ αὐτὸ εἰς αὐτόν. ἂν τῷ ὄντι τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο ἀπείχε τόσον πολὺ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου κατὰ τε τὸν χρόνον καὶ τὸ πνεῦμα, ὅπως ἡ σημερινὴ ἀρνητικὴ κριτικὴ διατείνεται.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς μαρτυρίας τῆς Ἐκκλησίας ἔχομεν καὶ τὴν μαρτυρίαν τῶν αἰρετικῶν. Οἱ Γνωστικοὶ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὁὖν θὰ ἐπεκαλοῦντο τὴν μαρτυρίαν τῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων, καὶ ὁὖν θὰ προσεπάθουν ν' ἀποδείξωσι διὰ πάσης ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τὴν αἰρετικὴν αὐτῶν διδασκαλίαν σύμφωνον πρὸς αὐτὰ, ἂν ταῦτα μὴ ἀπῆλθουν καθολικοῦ κύρους ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν (10). Οὐχ ἤττον δὲ καὶ τὰ πολὺ πρῶτῳ—περὶ τὰς ἀρχὰς ἤδη τοῦ δευτέρου αἰῶνος—συστάντα ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια μαρτυροῦσι περὶ τῶν ἡμετέρων κανονικῶν Εὐαγγελίων, ὅτε δὴ προϋποθέτοντα αὐτὰ (11).

Ἄλλ' οὐ μόνον ἡ ἐξωτερικὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας ἡ τῶν αἰρετικῶν εἶνε ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων Εὐαγγελίων, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς αὐτῶν ὁλόκληρος ὁ χαρακτήρ καὶ τὸ περιεχόμενον. Πρὸ παντός ἄλλου ὡς ἀναλογισθῶμεν, ὅτι παρὰ τῷ ἐγγράφῳ λόγῳ ὑπῆρχε καὶ τὸ προφορικὸν κήρυγμα, καὶ ὅτι τὸ πρῶτον χριστιανικὸν κήρυγμα ἀντικείμενον εἶχε τὴν Εὐαγγελικὴν ἱστορίαν. Ἡ δὲ γνώσις τῆς Εὐαγγελικῆς ταύτης ἱστορίας κατήντησε τὸ πρῶτον κοινὸν κτῆμα ὁλοκληρίου τῆς Ἐκκλησίας οὐχὶ διὰ τῶν Εὐαγγελίων, ἀλλὰ διὰ τοῦ προφορικοῦ κηρύγματος τῶν τε Ἀποστόλων καὶ τῶν μαθητῶν αὐτῶν. Ἦτο λοιπὸν ποτε δυνατόν νὰ παραδεχθῶσιν οἱ χριστιανοὶ τὰ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ἱστορούμενα, ἂν ταῦτα μὴ συνεφώνουν πληρέστατα πρὸς τὴν προφορικὴν ταύτην διδασκαλίαν, ἥτις κατήγετο ἐξ αὐτῶν τῶν αὐτοπτῶν; Τὰ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ἱστορούμενα τότε μόνον ἠδύναντο νὰ γένωσι παραδεκτὰ, ἂν ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοιαύτης αὐτοψίας, ἂν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν ἦσαν οἱ ἴδιοι αὐτόπται, καθὼς ὁ Ματθαῖος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἴσως δὲ ἐν μέρει καὶ ὁ Μάρκος, ἢ ἂν τὰς εἰδήσεις αὐτῶν ἐλάβανον ἀμέσως ἐκ τοῦ στόματος τῶν αὐτοπτῶν, καθὼς ὁ Λουκᾶς.

BIBLIOTHEQUE
M. G. G. G. G.

Καὶ τῷ ὄντι τοιοῦτον χαρακτῆρα φέρουσι τὰ Εὐαγγέλια. Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ αὐτοῖς τὸ ἄμεσον καὶ τὴν πρωτοτυπίαν (12). Τὸ πνεῦμα τῆς θαλερότητος, ἡ χάρις τῆς πρωτοτυπίας βασιλεύουσιν ἐν αὐτοῖς. Καὶ δὴ ἐν τούτῳ κείται τὸ θέλγητρον καὶ ἡ δεσμεύουσα ἡμᾶς δύναμις αὐτῶν. Βλέπομεν, ἀκούομεν αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν, συζῶμεν μετ' αὐτοῦ ἱστορικῶς. Δὲν εὐρίσκομεν ἐν αὐτοῖς κρίσεις ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ γεγονότα ζωηρῶς παριστανόμενα· δὲν εὐρίσκομεν ἐν αὐτοῖς συστηματικὰς τῆς ἱστορίας ἐκθέσεις, ἀλλ' αὐτὴν τὴν ἱστορίαν, ἣτις λαλεῖ πρὸς ἡμᾶς, μεταφέρει ἡμᾶς ἐν τῷ μέσῳ τῶν μεγάλων ἐκείνων γεγονότων. Τὸ ἄμεσον τοῦτο τῆς παραστάσεως ὑφίσταται καὶ ἐνώπιον τῆς πλέον αὐστηρᾶς ἀνακρίσεως. Παρεμβάλλονται ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις πλῆθος γεωγραφικῶν καὶ ἄλλων παντοίων εἰδήσεων, αἵτινες, καθυποβαλλόμεναι εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον, χρησιμεύουσι μᾶλλον πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς Εὐαγγελικῆς ἀληθείας.

Ἀλλὰ τὸ οὐσιωδέστατον πάντων εἶνε ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια διαγράφουσι. Ταύτην οὐδεὶς ἄνθρωπος ἠδύνατο νὰ ἐφεύρῃ· αὕτη μόνον ἀντίγραφον τοῦ ζῶντος πρωτοτύπου δύναται νὰ ᾔῃ. Ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ περὶ ἐνὸς ἀνθρώπου, ὅτι εἶνε ἄνευ ἁμαρτίας καὶ πλάνης, ἡ εἰκὼν αὐτῆς τῆς θείας ἀγιότητος· δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ σχεδιάσῃ τὴν εἰκόνα ταύτην, χωρὶς τὸ ἡμέτερον περιορισμένον, πεπλανημένον καὶ ἁμαρτωλὸν πνεῦμα νὰ συναναμίξῃ ἐν αὐτῇ καὶ χαρακτῆρας προδιδόντας τὴν καταγωγὴν αὐτῆς. Τοῦναντίον δὲ ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις ἔχομεν μίαν εἰκόνα ζῶσαν, πλήρη καὶ διεξηγημένην μὲ ὅλας τὰς δυνατὰς στάσεις, μὲ ὅλας τὰς μεταλλαγὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ βίου, μὲ τὰς πλέον ζωηρὰς τῶν χρωμάτων ἀντιθέσεις. Ἀλλὰ πᾶς χαρακτῆρ καὶ πᾶσα λεπτή ἀπόχρωσις τῆς εἰκόνης ταύτης διεγείρει τὸν ἡμέτερον θαυμασμόν καὶ ἀναγκάζει ὑμᾶς νὰ κλίνωμεν τὸ γόνυ ἐνώπιον αὐτῆς. Τοιαύτην τινα ἐπινόησιν καὶ οὐδεὶς μὲν ἄλλος λαὸς ἠδύνατο νὰ ποιήσῃ, ἥκιστα δὲ οἱ Ἑβραῖοι (13). Διότι ἡ εἰκὼν αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἰδανικοῦ, ὅπερ οὗτοι ἔφερον ἐν τῷ πνεύματι. Αὐτοὶ δὲν ἔ-

ἔδωκεν πραγματικότητα εἰς γνωστὸν ἤδη αὐτοῖς ἰδανικόν, ἀλλ' ἡ
 πραγματικότης ἔδωκεν αὐτοῖς πρώτην ἤδη φορὰν τὸ ἰδανικόν τοῦτο.
 Τὸ ἰδανικόν τῶν Ἰουδαίων ἠδύνατο τὸ πολὺ πολὺ νὰ ᾖ εἰς Γραμμα-
 τεὺς, ἢ εἰς Φαρισαῖος· ἀλλὰ πόσον τὸ τοιοῦτον ἰδανικόν ὑπολείπεται
 τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ! Αὐτὸς ὑπῆρξε πᾶν τὸ ἐναντίον ἐκείνων. Οἱ μα-
 θηταὶ τοῦ Κυρίου ὡς καὶ ὁ ἐπίλοιπος ἀγράμματος λαὸς, ἐξαρτώ-
 μενοι ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ὅλως διόλου ἐκ τοῦ ἀξιώματος τῶν
 διδασκάλων, οὐδέποτε ἤθελον ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τοῦ ἰδανικοῦ τῶν
 σοφῶν ἐκείνων, καὶ δημιουργήσει ἄλλην ὅλως διάφορον εἰκόνα, ἂν
 αὐτὴ ἡ πραγματικότης τῆς εἰκόνος ταύτης, ἣν διετύπωσαν, δὲν πα-
 ρίστατο ἐνώπιον τῆς ψυχῆς αὐτῶν μεθ' ὅλης αὐτῆς τῆς δυνάμεως,
 μεθ' ὅλης αὐτῆς τῆς θριαμβευούσης μεγαλειότητος. Ὁ Ἀγγλος
 Καρδινάλιος Βιζεμάνος λέγει ἐν τινι τῶν λόγων αὐτοῦ τὰ ἀκόλουθα:
 «Ἐχομεν ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Ῥαββίνων ἱκανῶς πλουσίαν ὕλην,
 ὅπως μορφώσωμεν ἐξ αὐτῆς τὸ πρότυπον ἐνὸς Ἰουδαίου διδασκάλου·
 δυνάμεθα νὰ μεταχειρισθῶμεν διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον τοὺς λόγους
 καὶ τὰς πράξεις τοῦ Ἑλλήλου, τοῦ Γαμαλιήλ, τοῦ Ῥαββίνου Σαμου-
 ῆλ, καὶ τοὶ αἱ βιογραφίαι αὐτῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εἶνε φαν-
 τασιώδη πλάσματα· πάντες ὅμως φέρουσι τὴν σφραγίδα τῶν Ἰουδαί-
 κων ἰδεῶν· εἰς πάντας ἐφηρμόσθη μία καὶ ἡ αὐτὴ μορφή ἡθικῆς τε-
 λειότητος. Καὶ ὅμως αἱ ἰδέαι, τὰ ἀξιώματα, αἱ πράξεις καὶ ὁ χα-
 ρακτήρ αὐτῶν οὐδὲ ἐκ τοῦ ἀπωτάτω δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς
 τὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Φίλοι τῶν λογομαχιῶν καὶ
 τῶν σοφιστικῶν ζητημάτων, ζηλότυποι πρόμαχοι τῶν ἀποκλειστι-
 κῶν προνομιῶν τοῦ ἔθνους των, ἐνθερμοὶ καὶ ζηλωταὶ ὑπερασπισταὶ
 καὶ τοῦ ἐλαχίστου Ἰῶτα τοῦ νόμου, ἐν ᾧ διὰ τῶν σοφισμάτων ἀπε-
 μακρύνοντο ὅλως τοῦ πνεύματος αὐτοῦ— τοιοῦτοι εἶνε οἱ μεγάλοι
 τῶν Ἰουδαίων ἄνδρες, ἀληθὲς ἀφομοίωμα ἐκείνων τῶν Γραμματέων
 καὶ Φαρισαίων, οἵτινες μετὰ τὸσαύτης δριμύτητος κατακρίνονται ὡς
 κεκηρυγμένοι πολέμιοι τοῦ πνεύματος τοῦ Εὐαγγελίου.—Πῶς λοι-
 πὸν ἄνθρωποι ὅλως ἀγράμματοι κατώρθωσαν νὰ διαγράψωσι τοιοῦ-
 τον χαρακτήρα, ὅστις καθ' ὅλας τὰς ἐπόψεις διαφέρει ἐντελῶς τοῦ

ἐθνικοῦ τύπου, εἶνε ὅλως ἀντίθετος πρὸς ὅλους τοὺς χαρακτῆρας, οὕς ἡ συνήθεια, ἡ ἀνατροφή, ἡ φιλοπατρία, ἡ θρησκεία καὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ κλίσεις παρίστων αὐτοῖς ὡς τὸ μόνον ἀληθὲς ἰδανικόν;— Ἐξ ἀνάγκης λοιπὸν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ Εὐαγγελισταὶ ἀντέγραψαν τὴν παριστᾶσιν ἡμῖν εἰκόνα ἐκ τοῦ πρωτοτύπου, καὶ ἡ πλήρης συμφωνία τῶν ἠθικῶν αὐτῆς χαρακτῆρων εἰς οὐδὲν ἄλλο φείνεται ἢ εἰς τὴν ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς εἰς ἕκαστος τούτων ἀπεικόνισεν αὐτούς» (14). Βέβαια, ἡδυνάμεθα σήμερον νὰ ἐπινοήσωμεν παρόμοιον τι, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι ἔχομεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τὸ ὑπόδειγμα τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ οὕτω πόσον θ' ἀπέκλινε τῆς ἀληθοῦς εἰκόνος ἡ ἡμετέρα ἐπινόσις! Περὶ τούτου μαρτυρεῖ ὁ Ῥενάν, ὅστις, θελήσας νὰ παρουσιάσῃ ἐξ ἰδίας ἐπινοίας ἰδανικόν τι, τὸ ὁποῖον ν' ἀποδίδῃ τὴν οὐσιώδη ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου, κατήχησεν εἰς τὸ ἐξαγόμενον ἐκεῖνο, ὅπερ εἶνε τοῖς πᾶσι γνωστόν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, κατ' αὐτόν, ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ μεγαλειότητι καὶ θείᾳ χάριτι οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἐνθουσιαστής καὶ φανατικός, μεταχειριζόμενος πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καὶ ἀνήθικα μέσα! Τοιαύτας εἰκόνας δύναται νὰ πλάττῃ ἡ αἰθαίρετος ἐπινοία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ περ ἔχουσα ἐνώπιον αὐτῆς τὸ ἀληθὲς ὑπόδειγμα! Τούτων οὕτως ἐχόντων, τίς τὸν κοινὸν νοῦν ἔχων δύναται νὰ παραδεχθῇ, ὅτι οἱ ἀγράμματοι ἐκεῖνοι ἀλιεῖς καὶ τελῶναι, ὧν ἰδανικὸν ἦν ὁ Γραμματεὺς καὶ ὁ Φαρισαῖος, ἡδυνήθησαν νὰ ἐπινοήσωσι τὴν θαυμασίαν ἐκείνην εἰκόνα τὴν ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις; Αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων εἶνε ἡ μέγιστη καὶ λαμπροτάτη μαρτυρία καὶ ἀπόδειξις τῆς ἀληθείας αὐτῶν. Αὐτὸς ὁ Γοίθιος ἠναγκάσθη νὰ ποιήσῃ τὴν λαμπρὰν ἐκείνην ὁμολογίαν: «Θεωρῶ—λέγει ἐν τινι συνδιαλέξει αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἐκερμάννον III, 371—θεωρῶ τὰ Εὐαγγέλια ἐκ παντὸς τρόπου γνήσια· διότι ἀπαστράπτει ἐν αὐτοῖς μεγαλειότης τις, προερχομένη ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχουσα τοιοῦτό τι θεῖον εἶδος, ὑπ' οἷον οὐδέποτε τὸ θεῖον ἐπαρουσιάσθη ἐπὶ τῆς γῆς».

Διὰ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τούτων ἀποδείξεων ἱκανῶς ἐπιβεβαιοῦται τὸ οὐσιώδες καὶ γενικὸν περιεχόμενον τῶν ἐν τοῖς Εὐ-

αγγελίοις ιστορουμένων. Διότι γνωρίζοντες τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, γνωρίζομεν τὸ οὐσιώδες καὶ κύριον. Ἀλλ' ἡ βεβαιότης αὐτῇ ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα· διότι πρόκειται ἐν ταῖς Εὐαγγελίοις περὶ πραγμάτων, τὰ ὅποια ἦσαν μὲν κοινὸν κτῆμα ὁλοκλήρου τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἐγνωρίζοντο δὲ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν πολεμίων αὐτῆς. Καὶ ἐν—καθὰ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ῥωμαῖον ἐπαρχον Φῆστον ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ μετὰ παρρησίας — οὐδὲν τῶν γεγονότων τούτων συνέβη ἐν κεκρυμμένη τινὶ γωνίᾳ (Πράξ. 26, 26), ἀλλ' ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν πάντων, καὶ ὑπῆρξαν τὸ ἀντικείμενον πολλῶν συζητήσεων τοῦ Ἀποστόλου τούτου πρὸς τοὺς ἐναντίους αὐτοῦ, καὶ τέλος τὸ αἴτιον τῆς δίκης καὶ καταδίκης αὐτοῦ εἰς θάνατον. Ὁ Ῥέναν φρονεῖ, ὅτι οἱ Εὐαγγελισταὶ διηγήθησαν τὰ γεγονότα τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ οὕτως, ὥς γέροντές τινες ἐπίλεκτοι στρατιῶται τῆς φρουρᾶς τοῦ Ναπολέοντος ἤθελον διηγηθῇ τὰ γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ· οἱ τελευταῖοι οὗτοι θὰ ἐποιοῦν ζωγραφικωτάτας περιγραφάς, θὰ δηγοῦντο ἐνδιαφέροντα ἀνέκδοτα, καὶ θὰ εἰδῶν ἡμῖν ζωηρὰν αἴσθησιν τοῦ ὅλου πράγματος, αὐτὰ ὅμως τὰ καθ' ἕκαστα πράγματα θὰ ἐρρέπτοντο εἰς τὸ μέσον φύρδην μίγδην. «Ὁ μὲν θὰ ἔθετε τὴν Βάγραμον πρὸ τοῦ Μαρέγγου, ὁ δὲ θὰ ἔγραφεν ἄνευ δισταγμοῦ, ὅτι ὁ Ναπολέων ἐξεδάωξεν ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Ῥοβεσπιέρου· τρίτος τις θὰ παρέλπειν ἐκστρατείας μεγίστης σημαντικότητος». Ἀλλ' οἱ Ἀπόστολοι ἔζησαν τόσον μακρὰν τοῦ Κυρίου, ὅσον ἐπίλεκτοί τινες στρατιῶται τοῦ Ναπολέοντος; Ἄν ὁ Ῥέναν ἐποιεῖτο λόγον περὶ τινων μελῶν τοῦ ἐπιτελείου τοῦ αὐτοκράτορος, ἢ σύγκρισις αὐτοῦ θὰ ἦτο προσφορωτέρα. Ἀλλὰ μήπως αὐταὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλου—καὶ ἂν περιωριζόμεθα εἰς ἐκείνας μόνον, περὶ ὧν οὐδαίς ποτε ἐξέφρασε καὶ τὴν ἐλαχίστην ἀμφιβολίαν—δὲν ἐπιβεβαιοῦσι τὰ ἐν ταῖς Εὐαγγελίοις ιστορούμενα; Τοῦλάχιστον τὰ οὐσιωδέστατα γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ Κυρίου, τὴν θείαν αὐτοῦ καταγωγὴν, τὰ ἔργα, τὸν ἐπὶ σταυροῦ ἱλαστήριον θάνατον, τὴν ἀνάστασιν, τὴν εἰς οὐρανούς ἀνάληψιν εὐρίσκομεν καὶ ἐν αὐταῖς. Μία καὶ μόνη ἔνστασις, χρησιμεύ-

ουσα ὡς βάσις ὄλων τῶν ἐπιχειρημάτων, τῶν κατὰ τῆς αὐθεντίας τῶν Εὐαγγελικῶν ιστοριῶν προτεινομένων, ὑπάρχει, ἡ ἄρνησις τοῦ θαύματος, ἡ ἄρνησις ἀνωτέρου τινὸς κόσμου. Ἡ ἐνστάσις ὁμῶς αὕτη δὲν εἶνε τῆς ιστορικῆς Κριτικῆς, ἀλλὰ τῆς φιλοσοφικῆς κοσμολογίας. Ὁ πιστεύων τὴν ὑπαρξίν ὑπερφυσικοῦ κόσμου, ὁ βλέπων ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ κόσμου τούτου, οὐδόλως σκανδαλίζεται διὰ τὸ ὑπερφυσικόν, οὐ μόνον ἀποδέχεται μετὰ πεποιθήσεως τὰ θαύματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ αὐτὰ ἐξ ἀνάγκης. Μία μόνη συνθήκη ἀπαιτεῖται, νὰ ἔχη δηλονότι τὸ θαῦμα ἠθικὸν σκοπὸν, νὰ μὴ ᾖ αὐθαίρετον καὶ φαντασιῶδες, ἀλλὰ νὰ ὑπηρετῇ τῇ ἀποκαλύψει τῆς χάριτος καὶ ἀληθείας τῇ γενομένῃ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν. Τίς δὲ τὴν Εὐαγγελικὴν ἱστορίαν γινώσκων δὲν γνωρίζει τὸ τοιοῦτο, δὲν ἀναγκάζεται ν' ἀνομολογήσῃ αὐτό; Καὶ ἵνα καταστήσωμεν ἔτι βεβαιότεραν τὴν περὶ τούτου ἡμετέραν πεποίθησιν, ἅς παραβάλωμεν τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς αὐθαίρετα, ἠθικῶς ἄσκοπα καὶ ἀηδὴ θαύματα, ἢ τοὺς περὶ τὸν Μωάμεθ συσσωρευθέντας μύθους πρὸς τὰ ἡμέτερα Εὐαγγέλια. Εὐκόλον εἶνε νὰ πεισθῶμεν, ὅτι ἡ μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰ εἶνε ἀκαταλόγιστος, καὶ ὅτι αἱ γελοιογραφίαι ἐκείναι τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας συντελοῦσι πρὸς πληρεστάτην ἐμπέδωσιν τῶν ἡμετέρων Εὐαγγελίων (15).

Εἰς ποῖα δὲ μέσα κατέφυγον, ὅπως ἀπαλλαχθῶσι τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας, ἀποφασίσαντες ἐκ τῶν προτέρων νὰ μὴ ἀποδεχθῶσιν αὐτὴν ὡς ἀληθῆ; Ὁ Στράους ἤρξατο τῆς ἐπιθέσεως τῷ 1835 διὰ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ: ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἔκτοτε ἡ ἐπίθεσις αὕτη πολλάκις ἐπανελήφθη ὑπὸ πολλὰς καὶ διαφόρους μορφάς. Τὸ κύριον φρόνημα τοῦ Στράους ὑπῆρξε τὸ ἀκόλουθον: οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ κατεκόσμησαν τὴν εἰκόνα τοῦ διδασκάλου αὐτῶν διὰ θείων χαρακτῆρων, ἀρυσάμενοι αὐτοὺς ἐκ τῶν προφητειῶν τῆς Π. Διαθήκης, καὶ οὕτως ἐξύφαναν τὸ ὕφασμα μιᾶς ἱστορίας ὅλως μυθώδους. Ἀλλ' ἂν τῷ ὄντι οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου ἐσχεδιάζον τὴν εἰκόνα τοῦ Μεσσία σύμφωνα πρὸς τὰς προσδοκίας αὐτῶν, θὰ ἐσχε-

διάζον αὐτὴν ὅλως διάφορον, ἢ ὡς ἔχει ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις. Θὰ ἐσχεδιάζον τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλικοῦ υἱοῦ τοῦ Δαβὶδ καὶ οὐχὶ τὴν τοῦ Προφήτου τῆς Γαλιλαίας, τοῦ σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος. Ἡ ἐξωτερικὴ πραγματικότης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἦν αὐτοῖς μᾶλλον ἐμπόδιον ἢ βοήθημα διὰ τὴν πίστιν αὐτῶν, διότι δὲν συνεφώνει πρὸς τὰς ἐπιθυμίας καὶ προσδοκίας των. Μόνη ἡ ἰσχυρὰ ἐντύπωσις, ἡ ὑπὸ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπ' αὐτῶν παρὰ χθεῖσα, ὕψωσεν αὐτοὺς ὑπεράνω ὅλων τῶν προσκομμάτων, τὰ ὁποῖα διεμάχοντο εἰς τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ ἔπεισεν αὐτοὺς, ὅτι αὐτὸς ἦν ὁ Μεσσίας. Μόνον τοιαύτη τις ἔκτακτος ἐπιφάνεια, οἷα παρίσταται ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ἡ τοῦ Κυρίου ἡδύνατο νὰ παραγάγῃ ἐπ' αὐτῶν τοιοῦτόν τι ἀποτέλεσμα. Ἄλλως πῶς ἦτο δυνατόν νὰ μορφωθῇ τοιοῦτος μυθικὸς κύκλος ἐν τόσῳ βραχεῖ διαστήματι χρόνου, ὅσον διέδραμε μεταξύ αὐτῆς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς (16); καὶ ταῦτα καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ ἱστορικὴ συνειδήσις καὶ ἡ φιλογολικὴ δραστηριότης ἦσαν τοσοῦτον ἀνεπτυγμένοι (17); Τὸ τοιοῦτον ἀντιθαίνει εἰς πᾶσαν ἱστορικὴν πιθανότητα. Ἡ ἔκτακτος ἐντύπωσις, ἣν ἐκπληκτικόν τι γεγονός ἢ μεγαλοπρεπὴς τις ἐμφάνις προκαλοῦσιν ἐν ταῖς ἀνθρωπίναις ψυχαῖς, δύναται νὰ γεννήσῃ μεμονωμένους τινὰς μύθους πρὸς διακόσμησιν τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως, οὐχὶ ὅμως τοιοῦτον θαυμάσιον βίον, οἷος ὁ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἐν τοσοῦτῳ αὐτὸς ὁ Στράους ὡμολόγησεν, ὅτι ἡ ἐπίθεσις αὐτοῦ ἀπέτυχε καὶ ὅτι ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Βάουρ ἔφερεν εἰς πέρας ὅπερ αὐτὸς ἐπεχείρησεν. «Ἡθέλησα, λέγει, ἐν τῇ νεανικῇ μου ὁρμῇ νὰ κυριεύσω τὸ φρούριον ἐξ ἐφόδου· πρῶτος ὅμως ὁ διδάσκαλός μου ἐπεχειρήσας τακτικὴν πολιορκίαν ἐκρήμνισε τὰ τεῖχη αὐτοῦ» (18). Καὶ τῷ ὄντι μόνος ὁ Βάουρ ἦτο ἐπόμενον νὰ κυριεύσῃ τὸ φρούριον, ἂν τοῦτο ἦν ἀλώσιμον. Ἐτράπη μετὰ τοιαύτης ἀπαρδειγματίστου ὑπομονῆς, οἷαν παρὰ μόνους τοῖς σοφοῖς τῆς Γερμανίας εὐρίσκομεν, ὁδὸν μακροτάτην καὶ σχολιωτάτην, ὅπως ἀποδείξῃ, ὅτι τὰ διάφορα Εὐαγγελικὰ συγγράμματα εἶναι μνημεῖα μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἀναφέρονται εἰς διαφόρους ἀντιθέτους τάσεις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ,

καί ὅτι ἐπομένως δὲν εἶνε ἄξια πολλῆς πίστεως. Μάλιστα δὲ ἐπὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἐφηρμόσθη τὸ ἐξαγόμενον τοῦτο. Καί εἰκότως· διότι ἂν τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο εἶνε μνημεῖον γνήσιον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ πίστις ἡ ἀποδίδουσα εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὑπερφυσικὴν τινα καταγωγὴν ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐξασφαλίζεται πληρέστατα. Διὰ τὸν λόγον τούτον πάντα λίθον ἐκίνησαν, ὅπως τὴν συγγραφὴν τοῦ ἱεροῦ τοῦτου βιβλίου καταβιδάσωσιν εἰς τοὺς μετὰ τὸ 150 ἔτος μ. Χ. χρόνους. Ἀλλὰ καὶ τοι αἱ ἀπόπειραι αὗται ὑπῆρξαν ἐπιπονώταται, οὐχ ἤττον ὅμως εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν. Ἡ Σχολὴ τοῦ Βάουρ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον διελύθη καὶ αὐτὸς εὗτος ἐπὶ τέλους ὡμολόγησεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἔμενε δι' αὐτὸν μέγα μυστήριον τῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἐκ τοῦ προσώπου αὐτοῦ «ἐξήρπηται πάντως ὁλόκληρος ἡ παγκόσμιος ἱστορικὴ σημασία τοῦ χριστιανισμοῦ» (19). Προσέτι καὶ τὸ αἶνιγμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀφῆκεν ὁ Βάουρ ἄλυτον. Ἀλλ' ἂν ἡ ἀνάστασις εἶνε αἶνιγμα, ἐπίσης αἶνιγμα εἶνε καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ ἂν τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μένη ἀκατανόητον, πῶς νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἱστορίαν ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος;

Ἐχομεν ἐκ τοῦ δευτέρου αἰῶνος σειρὰν συγγραμμάτων, τὰ ὅποια εἰς παραβάλωμεν πρὸς τὰ βιβλία τῆς Ν. Διαθήκης καὶ ἰδίως πρὸς τὰ Εὐαγγέλια, θέλομεν εὑρεῖ μέγα χάσμα χωρίζον αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων, ὅπερ μόνον ὁ περὶ τὴν κρίσιν τῶν φιλολογικῶν προϊόντων ὅλως ἄπειρος δύναται νὰ παρίδῃ. Τὸ νὰ θέτῃ τις τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον εἰς τὸν δεῦτερον αἰῶνα, εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ν' ἀποδίδῃ τὰ νευρωδέστατα συγγράμματα τοῦ Λουθήρου ἀγνώστῳ τινὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου (20). Ὅστις ἤθελεν ὑποστηρίξει τοιοῦτό τι, θὰ ἐκίνει τὸν γέλωτα παντὸς ἐπιστήμονος καὶ νομικοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς ὁ Σχελλίγγιος θεώρησε τὴν διαφορὰν ταύτην, τὴν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ τῶν Εὐαγγελίων, ὡς τὴν ἰσχυροτάτην ἀπόδειξιν τῆς πρωτοτυπίας τῶν βιβλίων τῆς Ν. Διαθήκης. Ἀλλὰ καὶ κριτικοὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Σχολῆς τοῦ Βάουρ ἀνεγνώρισαν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τῆς Ν. Διαθή-

κης καὶ τῶν μεταγενεστέρων τόσον μεγάλην διαφορὰν, ὅσῃν δύνатаί τις νὰ εὕρῃ μεταξύ τῶν φιλολογικῶν προϊόντων τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ τῶν τῆς μεταγενεστεράς τῆς μὴ κλασικῆς (21).

Πολλάκις ἐποιήσαντο λόγον περὶ τῶν ἀντιφάσεων, τῶν παρατηρουμένων δῆθεν μεταξύ τῶν Εὐαγγελικῶν εἰδήσεων, ὅπως οὕτω διαφιλονεικήσωσι τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν καὶ τὸ κύρος αὐτῶν. Ἄλλ' αἱ λεγόμεναι αὗται ἀντιφάσεις οὐδόλως ἄπτονται τοῦ ἱστορικοῦ πυρῆνος, ἀλλ' ἀναφέρονται ἀπλῶς εἰς ἐξωτερικὰ καὶ ἐπουσιώδη πράγματα. Οὐδαμοῦ δὲ τοῦ κόσμου αἱ τοιαῦται διαφοραὶ λαμβάνονται ὥς ἐπιχείρημα κατ' αὐτοῦ τοῦ πράγματος (22). Ἀλλὰ καὶ πόσον ἐβασάνισαν τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, ὅπως ἐξαγάγωσι τὰς ἀντιφάσεις ταύτας! Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ὁ Λεσσίγγιος ἦν δεινὸς περὶ τὴν Κριτικὴν. Καὶ ὅμως ὁ ἀνὴρ οὗτος ὡμολόγησε μετ' ἐλίκρινείας τὰ ἀκόλουθα: «Ἄν πρὸς τὸν Αἰβιον, τὸν Διονύσιον, τὸν Πολύβιον καὶ τὸν Τάκιτον φερώμεθα μετὰ τοσαύτης χρηστότητος καὶ εὐγενείας, μὴ καθυποβάλλοντες πᾶσαν συλλαβὴν αὐτῶν εἰς τὴν βάσανον, διατὶ νὰ μὴ ἐπιδεικνύωμεν τὴν αὐτὴν συμπεριφορὰν καὶ πρὸς τὸν Ματθαῖον, τὸν Μάρκον, τὸν Λουκᾶν καὶ τὸν Ἰωάννην;» (23). Αἱ ἀντιφάσεις δ' ἐκεῖναι, αἱ ἀνακαλυφθεῖσαι δῆθεν ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, προέρχονται σχεδὸν πᾶσαι ἐκ τινος ἐπιπολαίου ἐρεύνης καὶ συγκρίσεως τῶν ἱστορουμένων, παρορώσεως ὅλως τὴν θεμελιώδη ιδέαν, ἐξ ἧς ἕκαστος τῶν Εὐαγγελιστῶν ὀρμώμενος ἐξελέξατο καὶ ἐξέθετο τὴν ἑαυτοῦ ἱστορικὴν ὕλην. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἤρξαντο ἤδη νὰ ἐγκαταλείπωσι τὰς προλήψεις ἐκεῖνας, καὶ αὐτὸς ὁ Ῥενάν ἠναγκάσθη ν' ἀναγνωρίσῃ ἱστορικόν τινα πυρῆνα ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ κατὰ Ἰωάννην. Οὐχ ἤττον ὅμως μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ Ῥενάν καθυποβάλλει τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια ὑπὸ τοιαύτην αὐθαίρετον ἐξέτασιν, ὥστε ἐξάγει ἐξ αὐτῶν τοιαύτην τινὰ ἱστορίαν, ἥτις κατὰ βάθος οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπλοῦν προϊόν τῆς φαντασίας του.

Ἄλλ' ἐπανεέλθωμεν ἐπὶ τὸ ἡμέτερον ζήτημα, τὸ περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ!

Τὸ ἰδιόζον ἐν ταῖς Εὐαγγελικαῖς διηγήσεσιν εἶνε, ὅτι ἀπαντῶμεν

πανταχοῦ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εἶνε ὅλως ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς νὰ ἐμμείνωμεν καὶ περιορισθῶμεν ἐπὶ μόνῃς τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Κυρίου πανταχοῦ, ἐν πᾶσι τοῖς λόγοις αὐτοῦ βλέπομεν αὐτὸν τὸν Κύριον, τὴν εἰκόνα αὐτοῦ. Αὐτὸς δίδωσι τοῖς λόγοις αὐτοῦ τὴν ἰδιόχουσαν ἐκείνῃ χάριν, τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο κράμα αὐστηροῦ μεγαλείου καὶ ἐπαγωγοῦ χάριτος, δι' ὧν οὗτοι καθίστανται ἀκαταμάχητοι. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ πνεῖ τὸ θεῖον ἐκεῖνο πνεῦμα, τὸ ἐμπνέον τὰ θεῖα αὐτοῦ λόγια καὶ ποιοῦν αὐτὰ λόγια ζωῆς. Ἡ εἰκὼν αὐτοῦ τοῦ Κυρίου παρίσταται ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἐν πᾶσιν οἷς λέγει καὶ ποιεῖ, αὕτη ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων.

Ἀλλὰ τίς εἶνε ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια διατυποῦσιν ἡμῖν;

Κατὰ τὴν ἱεράν διήγησιν, ἀνετράφη ὁ Ἰησοῦς ἐν τινι μικρᾷ καὶ ἀποκέντρῳ πόλει τῆς Γαλιλαίας, ἐν τῷ οἰκῷ ἐνὸς πτωχοῦ τεχνίτου. Καὶ ἐγένετο μὲν ἡ γέννησις αὐτοῦ ἐν Βηθλεὲμ, τῇ πόλει Δαβὶδ, καὶ συνωδεύθη ὑπὸ ὑπερφῶν συμβάντων· τὸ παρὸν ὅμως οὐδόλως συνεδέετο πλέον πρὸς τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ὑπερφυῖ συμβάντα τὰ συνοδεύσαντα τὴν ἔλευσιν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ἐφάνη μὲν κατ' ἀρχάς, ὅτι μετὰ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ νέος χρυσοῦς ἥλιος ἀνέτειλεν ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ· βραδύτερον ὅμως, ἕνεκα τῆς ταπεινότητος τοῦ παρόντος, τὰ ὑπερφυῖ ἐκεῖνα συμβάντα τῶν πρώτων ἡμερῶν κατήντησαν ἀπλοῦν ὄνειρον τοῦ παρελθόντος. Οἱ πλείστοι τῶν μαρτύρων αὐτῶν ἀπέθανον καὶ οἱ ἐπιζῶντες ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν Βηθλεὲμ ἐλησμόνησαν αὐτὰ, ἐπειδὴ ἐνόμιζον, ὅτι τὸ θαυμαστὸν παιδίον συναπέθανεν ἤδη μετὰ τῶν ἄλλων βρεφῶν, τὰ ὅποια ἐθυσίασεν ἡ δυσπιστία τοῦ Ἡρώδου, καὶ οὐδεὶς πλέον ἐγένετο λόγος περὶ αὐτοῦ. Ἐν δὲ τῇ πόλει Ναζαρέτ τὰ γεγονότα ταῦτα ἦσαν ἄγνωστα, καὶ ἡ Μαρία καθὼς καὶ ὁ Ἰωσήφ ἐτήρουν ταῦτα ὡς μυστήριον ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν, μὴ δυνάμενοι μηδενὶ νὰ εἰπώσι τι, ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐνόει, μὴ τολμῶντες μηδὲ μεταξὺ ἀλλήλων νὰ ποιήσωσι λόγον, ἐπειδὴ οὐδ' αὐτοὶ ἐνόουν τὸ μυστήριον τοῦτο. Ἀλλ' οὐδὲ πρὸς τὸν

υιὸν αὐτῆς ἠδύνατο νὰ εἶπῃ τι ἡ Θεοτόκος· διότι πῶς ἔπρεπε νὰ λαλήσῃ πρὸς αὐτὸν περὶ τοῦ τοιούτου; Οὕτω λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἠῤῥῆσε καὶ ἀνετράφη παρὰ τοῖς γονεῦσιν αὐτοῦ ὡς καὶ πᾶν ἄλλο παιδίον ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ.

Οὐχ ἤττον ὁμοῦς αἱ ἀναμνήσεις τοῦ οἴκου Δαβὶδ, αἱ μεγάλαι προφητεῖαι καὶ αἱ μετ' αὐτῶν συνδεόμεναι προσδοκίαι ἔζων ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν καὶ πολλάκις ἐγίνοντο ἀντικείμενον συνομιλίας τοῖς ἀπογόνους τοῦ Προφητάναχτος. Ἐν τοιαύτῃ τινὶ ἀτμοσφαίρᾳ ἀνέπνεεν ὁ παῖς Ἰησοῦς. Καὶ ἡ Ἁγία Γραφή, εἰς ἣν κατὰ τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθος πρωϊμώτατα ἐμυθήθη, ἦν ἡ τροφή τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Διὰ τοιούτων ἀναγνώσεων ἀνέπτυξε τὰς ἰδέας αὐτοῦ, ἐμόρφωσε τὰς γνώσεις του καὶ αὐτὴν τὴν αὐτοσυνειδήσιάν του.

Βέβαια πᾶς ἕκαστος ἐπεθύμει νὰ γινώσκῃ πλείονα περὶ τῆς νεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ φιλοπράξιμων φαντασία ἀνεπλήρωσε τὸ κενόν, πλάσασα διαφόρους μύθους καὶ τερατολογίας. Ἀλλ' ἐκ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας τοῦ Κυρίου ἐν καὶ μόνον συμβᾶν, εἰς καὶ μόνος λόγος διεσώθη μέχρις ἡμῶν, ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίῳ: ὁ λόγος, ὃν ὁ δωδεκαετής Ἰησοῦς εὕρισκόμενος ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπηύθυνε πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ. Ὁ λόγος οὗτος εἶνε τὸ μόνον μνημεῖον τῆς ἀναπτύξεως τῆς θείας συνειδήσεως τοῦ παιδὸς Ἰησοῦ. Ἡ κατ' ἔτος εἰς Ἱερουσαλὴμ διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα ἀπέλευσις καὶ ἡ ἁγία πόλις μετὰ τῶν ἀναμνήσεων αὐτῆς, ὁ ναὸς καὶ ἡ λατρεία αὐτοῦ, πάνθ' ὅσα ἑβλεπε καὶ ἤκουεν ἐνταῦθα, συνησθάνετο καὶ ἐσκέπτετο, πρέπει νὰ παρήγαγον ζωηρὰν ἐντύπωσιν ἐπ' αὐτοῦ, καὶ νὰ ἔδωκαν εἰς τὸ πνεῦμά του νέον πτέρωμα. Τότε καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως ἤρξατο νὰ καθίσταται αὐτῷ καθαρώτερον καὶ βεβαιότερον. Συνησθάνθη καὶ κατενόησεν, ὅτι ἦτο στενότερον συνδεδεμένος πρὸς τὸν οὐράνιον αὐτοῦ Πατέρα ἢ πρὸς τοὺς γηίνους αὐτοῦ γονεῖς, ὅτι ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία ἦν ἡ ἀληθὴς αὐτοῦ πατρὶς μαῖλλον, ἢ ὁ γήινος οἶκος, ἐν ᾧ κατώκει καὶ ἐν ᾧ ἀνετράφη. Ἡ ἰδέα αὕτη, ὁ λόγος οὗτος ἀνέτειλεν αἰφνης ἐκ τῶν μυχῶν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὡς πρώτη τις ἀκτὶς ἀπλέτου φωτός, ὅπερ

εφώτισε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ συνειδήσιν. Ἐκτοτε ἡ θεία αὐτοῦ καταγωγὴ ἤρξατο νὰ γίνηται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον βέβαιον γεγονὸς τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ. Ἐμαθε νὰ ἐννοῇ αὐτὸς ἑαυτόν. Ἀλλ' ἐσιώπησεν. Ἦν ὑποτασσόμενος τοῖς γονεῦσιν αὐτοῦ, ἐξεπλήρωσεν ὡς υἱὸς εὐπειθὴς τὰ πρὸς αὐτοὺς υἱικά του καθήκοντα, ἐδοκίμησε τῷ θετῷ αὐτοῦ Πατρὶ ἐν τῇ καθημερινῇ του ἐργασίᾳ, ἐπεκλήθη ὡς ἐκεῖνος τέκτων ἐν Ναζαρέτ, καὶ, ἀποθανόντος ὡς φαίνεται πρωτῶς τοῦ Ἰωσήφ, ἀνέλαβε τὴν φροντίδα τῆς οἰκογενείας. Καὶ ἐν τοσούτῳ ἔκρυπτεν ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς αὐτοῦ τὸ μυστήριον τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως καὶ ἐσιώπα. Ἐφοίτα καθ' ἕκαστον Σάββατον εἰς τὴν ἐν Ναζαρέτ συναγωγὴν κατὰ τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθος, ἤκροατο τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἐρμηνείας τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν, ἀλλ' ἐσιώπα, περιμένων ταπεινῶς, μέχρις οὗ ὁ οὐράνιος αὐτοῦ Πατὴρ δῶ αὐτῷ σημεῖόν τι, ἵνα παρουσιασθῇς ἐνώπιον τοῦ ἔθνους αὐτοῦ κηρύξῃ δημοσίᾳ, ὅπερ ἔκρυπτεν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ μυστήριον.

Δὲν πρέπει νὰ μεμψιμοιρῶμεν, διότι τόσον ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ τῆς νεότητος τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ. Ὅσα γνωρίζομεν εἶνε ἱκανά. Ἐξ αὐτῶν μαθαίνομεν, ὅτι ἡ ταπεινότης ἐχαρκτήριζε τὴν νεαρὰν αὐτοῦ ἡλικίαν.

Ἡ αὐτὴ ταπεινότης εἶνε ὁ κύριος χαρακτήρ καὶ τῆς εἰκόνος τῆς δημοσίας αὐτοῦ ἐνεργείας.

Ὁ Κύριος ἔρχεται πρὸς τὸν Βαπτιστὴν Ἰωάννην, ἵνα βαπτισθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὡς καὶ πᾶς ἄλλος διὰ τὴν προσέγγισιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, καὶ τοι ἐγνώριζεν, ὅτι αὐτὸς ἦν ὁ κομιστὴς τῆς βασιλείας ταύτης. Ὁ δὲ Ἰωάννης ἀρνεῖται καὶ ἐπιθυμεῖ μᾶλλον νὰ βαπτισθῇ αὐτὸς ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀνωτέρου καὶ ἰσχυροτέρου, οὕτινος οὐδὲ τὸν ἱμάντα τοῦ υποδήματος θεωρεῖ ἑαυτὸν ἄξιον νὰ λύσῃ· ἀλλ' ὁ Ἰησοῦς λέγει πρὸς αὐτόν: «ἄφες ἄρτι· οὕτω γὰρ πρέπειν ἐστὶν ἡμῖν πληρῶσαι πᾶσαν δικαιοσύνην». Ὁ δὲ Πατὴρ ἄνωθεν μαρτυρεῖ ἐν τῷ βαπτίσματι περὶ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ. Μετὰ τοῦτο ὁ Ἰησοῦς ἀνάγεται ἐν σιωπῇ ὑπὸ τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ἔρημον, ὅπου ὑποστάς μυστηριώδεις πειρασμοὺς καὶ θριαμβεύσας διὰ τῆς ἀπολύτου αὐτοῦ ὑπακοῆς

καὶ αὐταπαρνήσειας, ἐπανήλθεν ὅπου εὕρισκετο Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής· Τινὲς τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννου ἀκολουθοῦσιν αὐτῷ. «Ἐρχεσθε καὶ ἴδετε!» εἶνε ὁ μόνος λόγος, ὃν ἀπηύθυνε πρὸς αὐτούς. Καὶ ὅμως ἡ ἐντύπωσις, ἣν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ παρήγαγεν ἐπ' αὐτούς εἰλκυσεν αὐτούς διὰ παντός εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Ἀκολουθῶντες ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, παρίσταται εἰς τὸν ἐν Κανᾷ γάμον·—πανταχοῦ, εἰς ὅλας τὰς πράξεις καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ διακρίνομεν ἐπιφύλαξιν τινα πλήρη ταπεινότητος. Δὲν βαίνει, εἰμὴ βῆμα πρὸς βῆμα εἰς τὴν ὁδὸν, ἣν ἐχάραξεν αὐτῷ ὁ Θεὸς, ἀναμένων μεθ' ὑπομονῆς τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνάπτυξιν καὶ ἐξάπλωσιν τοῦ ἔργου τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ — μέχρῃς οὐ ἡ καθ' ἑκάστην αὐξήσασα ζωηρὰ αἰσθησις, ἣν παρήγαγεν ἡ παρουσία αὐτοῦ, προσεἰλκυσεν αὐτῷ τὰ πλήθη πανταχόθεν, καὶ οὕτω βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον μεγάλη θρησκευτικὴ κίνησις, πληρώσασα ὁλόκληρον τὴν Παλαιστίνην, ἐκίνησε τὸ μῖσος καὶ τὴν ἔχθραν τῶν ἐναντίων αὐτοῦ εἰς τὸν ὑπατον βαθμόν.

Ὁ βίος αὐτοῦ ὑπῆρξε βίος πλανητικὸς πλήρης φροντίδων καὶ στερήσεων, βίος ἐργώδης πλήρης καταναλισκούσης δραστηριότητος.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ, ἅμα ἤρξατο ἐν Γαλιλαίᾳ τοῦ δημοσίου αὐτοῦ ἔργου. Καταλιπὼν τὴν Ναζαρέτ, ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς Καπερναοὺμ καὶ κατέστησεν αὐτὴν κέντρον τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ. Καθ' ὁδὸν διδάσκει τὰ συνωθούμενα περὶ αὐτὸν πλήθη, μέχρῃς οὐ φθάσας παρὰ τὴν λίμνην Γεννησαρέτ, ἐμβαίνει εἰς ἐν πλοῖον, ἐπανάγεται ὀλίγον ἀπὸ τῆς γῆς καὶ οὕτω διδάσκει ἀκωλύτως τοὺς ὄχλους, καλεῖ μαθητὰς ὀπίσω αὐτοῦ, εἰσέρχεται εἰς τὴν συναγωγὴν, διδάσκει καὶ θεραπεύει ἀσθενεῖς, διὰ δὲ ταῦτα ἐκπλήσσονται τὰ πλήθη· ἀναστὰς δὲ ἐκ τῆς συναγωγῆς, εἰσέρχεται εἰς τὴν οἰκίαν Σίμωνος καὶ θεραπεύει τὴν πενθερὰν αὐτοῦ συνεχομένην μεγάλῳ πυρετῷ· δύνωντος τοῦ Ἥλιου, πάντες ὅσοι ἔχουσιν ἀσθενοῦντας νόσοις ποικίλαις ἄγουσιν αὐτοὺς πρὸς αὐτόν· ὁ δὲ ἐνὶ ἑκάστῳ αὐτῶν τὰς χεῖρας ἐπιτιθεὶς θεραπεύει αὐτούς· γενομένης δὲ ἡμέρας, ἐξελθὼν πορεύεται εἰς ἔρημον τόπον, ἵνα προσευχηθῇ· ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀκολουθοῦσιν αὐτῷ οἱ ὄχλοι ζητοῦντες αὐτόν. Οὕτως ἤρξατο τοῦ ἔργου

αὐτοῦ ὁ Κύριος ἐν Καπερναούμ, οὕτω δ' ἐξηκολούθησεν αὐτὸ καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ οὐχὶ ἅπαξ ὁ Εὐαγγελιστὴς ἀναφέρει, ὅτι οὐδὲ νὰ φάγη εἶχε κχιρὸν, καὶ δὴ πολλάκις συνέβη νὰ βυθισθῇ τοσοῦτον εἰς τὴν ἐργασίαν, ὥστε οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ νὰ νομίσωσιν ἀναγκαίαν τὴν διὰ τῆς βίας κράτησιν αὐτοῦ, φοβούμενοι μὴ ἐκστῇ (Μαρκ. 3, 21).

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ ἐν Γαλιλαίᾳ, οὕτω δ' ἐξηκολούθησεν αὐτὸ καὶ ἐπὶ ἐβδομάδας, μῆνας καὶ ἔτη ὁλόκληρα. Τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια παρέχουσιν ἡμῖν ἱκανὰς λαβὰς, ὅπως δυνηθῶμεν νὰ διαγράψωμεν εἰκόνα τινὰ τοῦ ἐν Γαλιλαίᾳ βίου τοῦ Κυρίου. Ὁ βίος οὗτος ὑπῆρξεν ἀκάματος ἐνέργεια ὑπερερεθίζουσα καὶ καταναλίσκουσα τὴν τε ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα. Ἄν δ' ἐρωτήσωμεν, τίς ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας, θέλομεν ἀναγκασθῇ νὰ ὁμολογήσωμεν: ὁ βίος ἐνὸς Σωτῆρος, ὅπως διατυπῶται ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγέλοις, βίος ἀφιερωθείς ὅλος τοῖς πτωχοῖς, τοῖς ἀρρώστοις, τοῖς ἐγκαταλελειμμένοις, τοῖς περιφρονουμένοις, βίος ἀφοσιώσεως πρὸς τοὺς δυστυχεῖς, οὓς ὁ Κύριος ἀπαλλάττει ἀπὸ τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς, ἰδίᾳ δὲ μάλιστα ἀπὸ τοῦ βάρους τοῦ καταπιέζοντος τὴν ψυχὴν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἐπιδιώκει τὴν συναναστροφὴν τῶν τελωνῶν καὶ ἁμαρτωλῶν, τῶν πενθούντων καὶ κλαιόντων. Παραμυθεῖ τοὺς λυπούμενους, καλεῖ πρὸς ἑαυτὸν τοὺς κοπιῶντας καὶ πεφορτισμένους, ὅπως ἀναπαύσῃ αὐτούς. Ψυχὴ τῶν πράξεων καὶ ὁλοκλήρου τοῦ βίου αὐτοῦ εἶνε τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, τῆς πραότητος καὶ τῆς εὐεργεσίας. Ἡ Π. Διαθήκη διηγεῖται ἡμῖν ὡς ἐξῆς μίαν θεοφάνειαν γενομένην τῷ Προφῆτῃ Ἠλία (3 Βασιλ. 19, 11 ἐφεξ.): « Ἴδου παρελεύσεται Κύριος, καὶ ἰδοὺ πνεῦμα μέγα κραταίον διαλύον ὄρη καὶ συντρίβον πέτρας ἐνώπιον Κυρίου, οὐκ ἐν τῷ πνεύματι Κύριος· καὶ μετὰ τὸ πνεῦμα συσσεισμός, οὐκ ἐν τῷ συσσεισμῷ Κύριος· καὶ μετὰ τὸν συσσεισμὸν πῦρ, οὐκ ἐν τῷ πυρὶ Κύριος· καὶ μετὰ τὸ πῦρ φωνὴ αὔρας λεπτῆς. Καὶ ἐγένετο ὡς ἤκουσεν Ἠλιοῦ, καὶ ἐπεκάλυψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐν τῇ μῆλωτῇ αὐτοῦ». Οὕτως ἐφανερώθη ὁ Θεὸς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ (24).

Ἄν ποτε ἡ ἀγάπη ἐφανερώθῃ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐφανερώθῃ ἐν Χριστῷ

Ἰησοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς πραότητος καὶ τῆς ταπεινότητος. Ἄλλο ἐπὶ τῆς ταπεινῆς ταύτης μορφῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπικέχυται ἡ λαμπριὶς τοιοῦτου μεγαλείου, ὥστε καὶ ἄκοντες κλίνομεν τὸ γόνυ ἐνώπιον αὐτοῦ. Τίς θεωρῶν τὸν Κύριον ἐν τῇ σιωπηλῇ αὐτοῦ πορείᾳ δὲν μαντεύει τὸ μυστήριον τῆς ἐν αὐτῷ κεκρυμμένης μεγαλειότητος, ἣτις διαλάμπει ἐν πᾶσι τοῖς λόγοις καὶ ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ (25) ; Τίς δὲν ἀνακαλύπτει ταύτην ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτῆς λαμπρότητι μάλιστα ἐν τῇ βαθυτάτῃ αὐτοῦ ταπεινώσει;

Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Λυτρωτοῦ ἀντημείβεθαι διὰ τοῦ αἵματος θανάτου ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Ἀφ' οὗ κατηνάλωσεν δλόκληρον τὴν ζωὴν αὐτοῦ εὐεργετῶν τοὺς πάντας, ἐτελεύτησε φέρων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἀκάθινον στέφανον. Μόλις ἦγε τὸ τριακοστὸν τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ὅτε ἀπέθανε—καὶ πῶς ἀπέθανεν ! Ὅ, τι ὀδυνηρὸν δύναται νὰ ἐφεύρῃ τὸ ἀνθρώπινον μῖσος, τοῦτο συνῆλθεν ἐνταῦθα. Δὲν ἦτο δὲ ὁ Θεάνθρωπος ἀπαθὴς Στωϊκός, περιφρονήσας μεθ' ὑπερβολῆς τὰς τε βασάνους καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐπιβαλόντας αὐτῷ ταύτας. Ἡσθάνθη τὰς ἐκ τούτων ἀλγηδόνας εἰς αὐτοὺς τοὺς μυχούς τῆς ψυχῆς του. Καὶ ὅσω μείζων ἦν ἡ ἀγάπη αὐτοῦ, τόσω μείζων ἡσθάνθη καὶ τὸ ἄλγος, βλέπων τὸ ἔθνος αὐτοῦ, ὅπερ ἤλθε νὰ σώσῃ, ἀπορρίπτον αὐτὸν μετὰ τοσαύτης περιφρονήσεως. Οὐδὲν συγκινητικώτερον καὶ ἐκπληκτικώτερον ἢ ἡ ἀφελὴς, ἀκαλλῶπιστος τῶν Εὐαγγελιστῶν διήγησις περὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ζωῆς τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ἱεροὶ ἱστορικοὶ διηγοῦνται τὰ γεγονότα κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτῶν σειρὰν σχεδὸν μετ' ἀδιαφορίας, οὐδεμίαν ποιοῦντες παρατήρησιν, ἐξ ἧς νὰ προδοθῇ ἡ συγκίνησις τῆς ψυχῆς αὐτῶν. Ἐτι δὲ μᾶλλον γίνεται συγκινητικωτέρα ἡ διήγησις αὐτῆ, διότι δὲν λαλοῦσι πρὸς ἡμᾶς οἱ Εὐαγγελισταί, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πράγματα. Καὶ πῶς λαλοῦσιν αὐτὰ τὰ πράγματα ! Δὲν βλέπομεν ἐνταῦθα σύνθηρές τι ἀνθρώπινον πάθος. Εἰς ὅσα βλέπομεν καὶ ἀκούομεν ἐν Γεθσημανῇ καὶ Γολγοθᾷ ἀνακαλύπτομεν βαθύτερόν τι μυστήριον. Ἐν τῷ πάθει τούτῳ βλέπομεν τὴν ψυχὴν τοῦ Λυτρωτοῦ παλαίουσαν πρὸς τὸν Θεόν, βλέπομεν γεγονότα τοῦ ἀοράτου κόσμου

συμβαίνοντα ὑπὸ τὸν πέπλον τῶν ὁρατῶν γεγονότων. Συναισθανόμεθα, ὅτι ἐνταῦθα τελεῖται μέγα μυστηριώδες γεγονός τῆς ἱστορίας, ἡ θυσία τῆς Ἀπολυτρώσεως.

Ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ ὅλων τῶν βασάνων τούτων, ὑφ' ὧν κατακλύζεται ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου, μένει πάντοτε ὁ αὐτὸς καὶ ἀμετάβλητος. Ἡ ταπεινὴ ὑπομονή, μεθ' ἧς ὑποφέρει ἀγογγύστως πάνθ' ὅσα ἡ κακία τῶν ἀνθρώπων ἐπεσώρευσε κατ' αὐτοῦ, καὶ ἡ φιλόανθρωπος ἀγάπη, δι' ἧς ἀνταμείβει τὸ μῖσος, παρουσιάζονται ἐνταῦθα μετὰ πολλῷ μείζονος θριάμβου ἢ καθ' ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ. Καὶ ἐκείνη μὲν καταθορυβεῖ καὶ αὐτὸν τὸν προδότην, αὕτη δὲ ἐπιστρέφει τὸν λησὴν. Ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ ὃς ταύτῃ πραότητι ἀκτινοβολεῖ ἐν σιωπῇ τοιοῦτον μεγαλεῖον καὶ τοιοῦτον ὕψος, ὥστε ὁ ἐθνικὸς ἐκατόνταρχος ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ: « Ἀληθῶς Θεοῦ Υἱὸς ἦν οὗτος! » Ἀλλὰ μὴ καὶ ἡμεῖς δὲν ἀναγκάζομεθα νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶνε πλέον ἢ ἀπλοῦς σοφός, πλέον ἢ ἀπλοῦς Μάρτυς, πλέον ἢ ἀπλοῦς ἄνθρωπος (26); Τὸ μυστήριον τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ δὲν ἐξηγεῖται ἄλλως ἢ διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ προσώπου αὐτοῦ.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶνε θαῦμα. Οὕτω θ' ἀπεφαινόμεθα, καὶ ἂν μόνον τὸν δημόσιον αὐτοῦ βίον ἐγνωρίζομεν, ἡγνοοῦμεν δ' ὅλως τὰ περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ. Ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐκείνη συνένωσις τῆς ταπεινότητος καὶ τοῦ ὕψους, ἥτις δίδωσιν εἰς ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον τοῦτο ἀπαράμιλλον εἶδος, ἡ μυστικὴ δύναμις τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, ἥτις παρουσιάζει τὸν βίον αὐτοῦ ὡς ἀποκάλυψιν τῆς καρδίας τοῦ Θεοῦ—ταῦτα πάντα οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἀγιότητος, ἥτις εἶνε ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τοῦ τε προσώπου καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Ἡ ἀγία δὲ αὕτη καθαρότης τῆς φύσεως αὐτοῦ ἐμποιεῖ εἰς πάντας ἡμᾶς τὰς πλέον ἰσχυράς καὶ ἀνεξαλείπτους ἐντυπώσεις. Καὶ ἂν ἡρνεῖτό τις αὐτῷ πάντα τὰ λοιπὰ, τὸν χαρακτήρα ὅμως τοῦτον οὐδέποτε οὐδαμῶς θὰ διεφιλονεῖαι αὐτῷ. Ἡ ἐρώτησις τοῦ Ἰησοῦ: « Τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἀμαρτίας; » μένει ἐν πάσῃ ἐποχῇ, καὶ σήμερον ἀκόμη ἀνευ ἀπαντήσεως.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ εἶνε εἰκὼν τῆς ὑψίστης καὶ καθαρωτάτης ἁρμονίας τοῦ τε φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου.

Παρ' ἅπασιν τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις βασιλεύει ἀταξία τις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτῶν βίῳ. Ἀμφοτέροι οἱ πόλοι τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ γνῶσις καὶ τὸ αἶσθημα, ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ καρδιά, ἀμφοτέραι αἱ δυνάμεις τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἡ νόησις καὶ ἡ βούλησις—παρὰ τίνι εὐρίσκονται ἐν ἁρμονίᾳ; Ἐν τῷ Ἰησοῦ ὅμως βασιλεύει πληρεστάτη ἁρμονία τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου. Ὁ ἐσωτερικὸς αὐτοῦ βίος εἶνε ἡ ἀπόλυτος εἰρήνη. Ὁ Ἰησοῦς εἶνε ὁλος ἀγάπη, ὁλος καρδιά, ὁλος αἶσθημα, ἀλλὰ συνάμα καὶ ὁλος πνεῦμα, ὁλος ἐνάργεια καὶ ὕψος πνεύματος. Αἶσθημα καὶ γνῶσις εἰσι παρ' αὐτῷ ἀπ' ἀλλήλων ἀχώριστα. Καὶ ἐν πᾶσι τούτοις—τοῖς τε αἰσθήμασι καὶ τοῖς συναίσθημασι, ταῖς τε ιδέαις καὶ τοῖς σκοποῖς τῆς βουλήσεως—βασιλεύει μεγίστη ζωηρότης· καὶ ὅμως ἡ ζωηρότης αὕτη οὐδόλως παρεκτρέπεται εἰς ἐμπαθῆ διέγερσιν· ὁλόκληρος ὁ βίος αὐτοῦ εἶνε σιωπηλὸν μεγαλεῖον, ἡρεμὸς ἀφέλεια, μεγαλοπρεπὴς ἁρμονία.

Τοιαύτη εἶνε ἡ εἰκὼν, ἣν πάντες ἐξάγομεν ἐκ τῆς περιγραφῆς τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων καὶ ἐξ ἧς πάντες ἀναγκάζομεθα νὰ ἀναφωνήσωμεν: ναί, τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Ἰησοῦς, εἶνε ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξεν ἄλλως. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ ἀντανακλᾶται ἡ ἠθικὴ ἁρμονία τοῦ ὄντος αὐτοῦ, καὶ τοῦτο διότι οὐδὲ ἴχνος ὑπῆρξεν ἐν αὐτῷ τῆς ἠθικῆς ἐκείνης διαστάσεως, ἥτις βάλλει εἰς σύγχυσιν ὁλόκληρον τὸν ἐσωτερικὸν βίον πάντων ἡμῶν, διότι ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ αὐτοῦ ζωὴ ὑπῆρξε τόσον ἁρμονικὴ καὶ εἰρηνικὴ. Ὁ Ἰησοῦς εὐρίσκετο ἐν τοιαύτῃ πλήρει ἁρμονίᾳ πρὸς ἑαυτὸν, ἐπειδὴ εὐρίσκετο ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ τῆς ἁρμονίας ταύτης ἡ συνείδησις παρίσπατο πάντοτε καθαρὰ ἐνώπιον τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Ἡσθάνετο ἑαυτὸν εὐρισκόμενον εἰς ἀπόλυτον κοινωνίαν μετὰ τοῦ Πατρὸς. Παρ' ἅπασιν ἡμῖν, καὶ αὐτοῖς τοῖς εὐσεβεστάτοις καὶ ἁγιωτάτοις ἀνδράσι, τὸ αἶσθημα τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας ἔχει πάντοτε καὶ πανταχοῦ βάσιν καὶ συνθήκην τὸ αἶσθημα τῆς ἁμαρτίας, ἐννοεῖται, τὸ αἶσθημα τῆς ἐκπλυνθείσης καὶ συγ-

BIBLIOTHECA
M. QANTAT

χωρηθείσης ἀμαρτίας, οὐχ ἥττον ὅμως πάντοτε τὸ αἶσθημα τῆς ἀμαρτίας. Παρὰ τῷ Ἰησοῦ ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν εἶχεν οὕτω· παρ' αὐτῷ ἐβασίλευε καθαρὸν, ἀπόλυτον τὸ αἶσθημα τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Ὁ Κύριος εὗρητο ἐν διηνεκεῖ ἀναστροφῇ μετὰ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ διὰ τῆς προσευχῆς, ὁλόκληρος ὁ βίος του ἦν βίος προσευχῆς· οὐδέποτε ὅμως προσηύξατο ὑπὲρ ἀφέσεως ἰδίων ἀμαρτιῶν. Ἐδίδαξε μὲν ἡμᾶς νὰ προσευχώμεθα ὡς ἐξῆς: «Ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν», ὁ ἴδιος ὅμως οὐδέποτε προσηύξατο οὕτω, μόνος αὐτὸς μετὰ πάντων τῶν ἐκ γυναικὸς γεννηθέντων ἀνθρώπων οὐδέποτε ἔλαβεν ἀνάγκην τοιαύτης προσευχῆς. Οὐδένα φραγμὸν ἐγίνωσκε μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ. Ἡ ψυχὴ, ὁ νοῦς καὶ ἡ θέλησις αὐτοῦ ἦσαν πάντοτε ὅλως προσηλωμένα εἰς τὰ τοῦ Οὐρανίου Πατρὸς του. Ἀλλὰ πῶς ἄνθρωπος ἐξ ἀνθρώπων ἀμαρτωλῶν καταγόμενος ἡδυνήθη νὰ διαφύγῃ τὸν καθολικὸν νόμον τῶν θνητῶν; Δὲν εἶνε δυνατόν τὰ περὶ αὐτοῦ νὰ ἔχωσιν οὕτω πῶς, ὡς καὶ τὰ περὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ καταγωγὴ αὐτοῦ πρέπει νὰ ᾖ ἄλλης φύσεως ἢ ἡ τῶν ἐπιλοίπων θνητῶν. Ἡ φύσις αὐτοῦ πρέπει νὰ ὑπερβαίῃ τὰ ὅρια τοῦ ἀπλῶς ἀνθρωπίνου. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ὁλόκληρος ἡ ἡθικὴ αὐτοῦ ὄψις.

Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύουσι καὶ τὰ θαύματα αὐτοῦ.

Τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια πολλὰ διηγοῦνται ἡμῖν περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ βίος αὐτοῦ εἶνε πλήρης θαυμασίων ἔργων. Ταῦτα δὲ ὑπερβαίνουν πᾶν σύννηθες μέτρον δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἐξασκουμένης ἄλλως ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐπὶ τῆς φύσεως. Δὲν εἶνε ἀναγκαῖον νὰ σπουδάσωμεν καὶ γνωρίσωμεν ὅλην τὴν ἑκτασιν τῶν κεκρυμμένων νόμων καὶ δυνάμεων τῆς φύσεως, ὅπως μάθωμεν, ἂν τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος θαύματα εἶνε τῷ ὄντι θαύματα. Δι' οὐδεμιᾶς φυσικῆς δυνάμεως δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ μεταβάλῃ τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον, ἢ δι' ἀπλοῦ λόγου νὰ δώσῃ τὴν ὄρασιν εἰς τὸν τυφλόν, τὴν ἀκοήν εἰς τὸν κωφόν, τὸν λόγον εἰς τὸν ἄλαλον, τὴν ὑγιείαν εἰς τὸν λεπρόν, τὸ δὲ μέγιστον, τὴν ζωὴν εἰς τὸν τεθνεῶτα. Ποιεῖ δὲ ὁ Ἰησοῦς πάντα ταῦτα τὰ θαύματα, ὥσαντι ἦσαν αὐτῷ ὅλως φυσικά

(27). Δὲν παρουσιάζονται ὡς ἔργα οἰαςδὴποτε ἐντεταμένης σπουδῆς, ἀλλ' ὡς πράξεις τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ δυνάμεως. Πολλοὶ προσεπάθησαν ν' ἀποχωρίσωσιν αὐτὰ ἀπὸ τοῦ βίου αὐτοῦ, νὰ ποιήσωσιν αὐτὰ ἐκποδῶν δι' ἐπιτετηδευμένων, τῶν λεγομένων φυσικῶν ἐξηγήσεων. Ἀλλ' εἰς μάτην! Ἡδύνατό τις κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον νὰ ἐξαλείψῃ καὶ ἀπὸ τοῦ βίου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Καίσαρος τὰ πολεμικὰ κατορθώματα καὶ τὰς νίκας. Ἀλλὰ τότε τί θὰ ὑπελείπετο ἐκ τῆς ἱστορίας αὐτῶν; Τὰ θαύματα ἀποτελοῦσιν τόσον οὐσιῶδες μέρος τοῦ βίου καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὥστε εἶνε ὅλως ἀδύνατον ν' ἀποχωρίσῃ τις ταῦτα ἀπ' αὐτοῦ. Τούτων ἀφαιρουμένων, ἡ ἱστορία αὐτοῦ καθίσταται ἀκατανόητος, διότι ταῦτα κυρίως προσεῖλκυσαν αὐτῷ τὰ πλήθη, καὶ οὕτω διηγέρεθαι σφόδρα ὁ φθόνος τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, ταῦτα ὑπῆρξαν τὸ ἀντικείμενον τῶν πλείστων πρὸς αὐτοὺς συζητήσεων, οἵτινες, μὴ δυνάμενοι ν' ἀρνηθῶσιν αὐτὰ παντελῶς, τὰ ἀπέδιδον εἰς τὴν δύναμιν τοῦ δαίμονος. Οἱ Ἀπόστολοι βραδύτερον ἐπικαλοῦνται τὰ θαυμάσια ταῦτα ἔργα ὡς γεγονότα γνωστά καὶ μεμαρτυρημένα ὑπὸ πολλῶν ἐτι ζώντων μαρτύρων (π. χ. Πράξ. 10, 37). Καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν Ἀποστόλων ὁ Ἀπολογητὴς Κοδράτος ποιεῖται λόγον περὶ τινων ἀνθρώπων, οἵτινες, θεραπευθέντες ἢ ἀναστηθέντες ἐκ νεκρῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἔζων εἰσέτι καθ' ἣν ἐποχὴν οὗτος ἔγραφε (περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος) (28). Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἡ ἱστορικότης τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ποιηθέντων θαυμάτων εἶνε ἀναμφισβήτητος.

Πάντες συναισθανόμεθα, ὅτι τελικὸς σκοπὸς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν εἶνε τὸ ποιεῖν θαύματα. Ποιεῖ ταῦτα οὐχ ὅπως ἡ θαυματουργός. Ἡ καρδία αὐτοῦ τὸν ὠθεῖ, ἡ εὐσπλαγχνία αὐτοῦ τὸν παρορμᾷ νὰ σπεύδῃ εἰς ἀντίληψιν καὶ βοήθειαν τῶν ταλαιπωρουμένων. Κυρίως ὅμως δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν τὰς σωματικὰς ἀσθενείας, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἠθέλησε νὰ παρουσιασθῇ ὡς ἰατρός τῶν σωμάτων. Ὁ σκοπὸς αὐτοῦ εἶνε πολλῶ ὑψηλότερος. Ὁλόκληρον τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀποβλέπει τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν, καὶ τὰ θαύματα μεταχειρίζεται ὡς μέσα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀσθενοῦς πίστεως.

Εἶνε δὲ τὰ θαύματα φυσικά δι' αὐτὸν, συναισθάνεται, ὅτι αἰείποτε κατέχει τὴν δύναμιν τοῦ θαυματουργεῖν, γνωρίζει, ὅτι οἱ Ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἵστανται πάντοτε πλησίον του πρὸς ὑπηρεσίαν αὐτοῦ· ἀλλὰ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ταύτην μεταχειρίζεται εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ὡς Σωτῆρος. Τὰ θαύματα σκοπὸν προτίθενται νὰ δοξάσωσιν αὐτὸν, ἀλλ' ὅπως οὕτω προκαλέσωσι καὶ ἐνισχύσωσι τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν, ἣτις ἐστὶν ἡ σωτηρία τῶν ψυχῶν. Τὴν σωτηρίαν δὲ ταύτην, ἣν προ-
 ὠρίσται νὰ κομίσῃ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ἀπεικονίζει ἐν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ γινομένοις σημείοις, ἅτινα πάντα εἰσὶν ἔργα βοηθητικά. Διότι οὐκ ἤλθε ψυχὰς ἀνθρώπων ἀπολέσαι, ἀλλὰ σῶσαι. Τὰ θαύματα λοιπὸν τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶνε ἔργα αὐθαίρετα, ἀλλ' ἠθικῶς ἀναγκαῖα· δὲν εἶνε ἔργα μόνον τῆς δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ τῆς σωζούσης ἀγάπης· εἶνε πραγματικά σχόλια εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ, οἰ-
 σνεὶ σύμβολα τοῦ λόγου αὐτοῦ. Ἀλλὰ πλὴν τούτου, ταῦτα ἀποδει-
 κνύουσι συνάμα, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος εἶνε θαῦμα, διότι ὑπερβαί-
 νει τὸ συνήθες μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ θαύματα κεῖται ὁ λόγος τοῦ Κυρίου. Τὰ μὲν θαύματά εἰσι τὰ σχόλια εἰς τὸν λόγον αὐτοῦ, ὁ δὲ λόγος αὐθις ἡ ἐρμηνεία τῶν ἔργων αὐτοῦ. Μόνον διὰ τοῦ λόγου προσκτῶνται τὰ θαύ-
 ματα θρησκευτικὴν σημασίαν. Ὁ λόγος τοῦ Σωτῆρος εἶνε τὸ κύριον καὶ οὐσιῶδες δι' ἡμᾶς· διότι κατὰ βάθος δὲν πιστεύομεν τὸν λόγον τοῦτον ἕνεκα τῶν θαυμάτων, ἀλλὰ πιστεύομεν τὰ θαύματα ἕνεκα τοῦ λόγου καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου. Ἐπειδὴ ἐσμεν βέβαιοι περὶ αὐτοῦ τε καὶ τοῦ λόγου αὐτοῦ, διὰ τοῦτό ἐσμεν βέβαιοι καὶ περὶ τῶν θαυμάτων του. Ἄν ὁ Ἰησοῦς μὴ ᾖ ὅπερ ἐστὶ, καὶ ἂν ὁ λόγος αὐ-
 τοῦ μὴ ἐπιστοῦτο ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, ὅπως πιστοῦται, τότε καὶ τὰ θαύματα αὐτοῦ δὲν θὰ ἐνεποιοῦν εἰς ἡμᾶς ἣν ἐμποιοῦσιν ἐντύπω-
 σιν. Θὰ ἠναγκαζόμεθα νὰ θεωρῶμεν αὐτὰ ὡς ἱστορικά γεγονότα, καὶ νὰ ὁμολογῶμεν τὴν ἀνικανότητα ἡμῶν πρὸς ἐξήγησίν των. Θὰ ἠναγκαζόμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸ ὑπερφυὲς αὐτῶν καὶ ἐντεῦθεν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστὶ πλέον τι ἢ συνήθης ἄνθρωπος· οὐ-
 δεμίαν ὁμῶς θὰ εἶχον σημασίαν διὰ τὸν θρησκευτικὸν ἡμῶν βίον,

θά ἦσαν δι' ἡμᾶς ἱστορικὸν πρόβλημα, οὐχὶ δὲ ἡ λύσις τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος. Τὰ θαύματα λοιπὸν τότε μόνον δύνανται νὰ ὤσιν ἡ λύσις αὕτη, ὅταν συνδυάζωνται πρὸς τε τὸν λόγον καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος. Οὕτω μόνον προσκτῶνται τὴν ὑψηλοτέραν αὐτῶν βεβαιότητα καὶ θρησκευτικὴν σημασίαν. Ἀλλ' ἀφ' ἐτέρου δυνάμεθα προσέτι νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὁ λόγος τοῦ Κυρίου ἀπαιτεῖ τοιαῦτα θαύματα, καὶ τοιαῦτα θαύματα ἀπαιτοῦσι τοιοῦτον λόγον. Ἀμφότερα ἀπαιτοῦσι καὶ ἀμφότερα ἐπιβεβαιῶσι καὶ ἐξηγοῦσιν ἀλλήλα (29).

Ἀλλ' ἔλθωμεν νῦν ἐπὶ τὸν λόγον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Ὅτε οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς ἀπέστειλαν ὑπηρέτας, ἵνα πιᾶσαντες τὸν Ἰησοῦν ἀγάγωσιν αὐτὸν ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου, οὗτοι ἐπανελθόντες ἀπρακτοὶ διεκήρυξαν: «Οὐδέποτε οὕτως ἐλάλησεν ἄνθρωπος ὡς οὗτος ὁ ἄνθρωπος» (Ἰωαν. 7, 46). Τοιαύτην τινὰ ὁμολογίαν ἐσμέν ἡναγκασμένοι νὰ ποιήσωμεν καὶ ἡμεῖς καθὼς καὶ ὅλοι οἱ αἰῶνες. Παρῆλθον ἤδη δεκαοκτὼ αἰῶνες ἀφότου ὁ Ἰησοῦς ἐδίδαξεν ἐν Παλαιστίνῃ· ἔκτοτε αἱ ἰδέαι τῆς ἀνθρωπότητος μετεβλήθησαν ἐντελῶς· ὁ λόγος ὅμως τοῦ Μεσσίας διετήρησε τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ δύναμιν, τὴν θαλερότητα καὶ τὴν ἐπιρροήν, ἣν ἐξασκεῖ ἐπὶ τῶν ψυχῶν. Οὗτος δὲν ἔχει χρεῖαν ἐπιστημονικῶν μέσων, οὔτε ὠρισμένου τινὸς βαθμοῦ ὑψηλοτέρας ἀναπτύξεως, ὅπως καταστῇ καταληπτὸς καὶ ἐξασκήση τὴν σωτηριωδεστάτην αὐτοῦ ἐπιρροήν. Εἶνε τοῖς πᾶσιν ἀνεξαιρέτως ἐπίσης καταληπτὸς καὶ ἐπίσης σωτήριος. Ἡμεῖς δὲ ἐπειδὴ συνειθίσθημεν παρὰ πολὺ εἰς αὐτόν, διὰ τοῦτο δὲν ἐξασκεῖ πλέον ἐφ' ἡμῶν τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐπιρροήν, ἣν ἐξήσκει ἐπὶ τῶν χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων· ὁσάκις ὅμως παραδιδόμεθα εἰς αὐτόν μὲ ἀνοικτὴν τὴν καρδίαν, παρίσταται ἐνώπιον τῆς ἡμετέρας ψυχῆς μεθ' ὅλης αὐτοῦ τῆς θριαμβευτικῆς δυνάμεως καὶ ποιεῖ τηλικαύτην ἐντύπωσιν ἐφ' ἡμῶν, ὥσανεὶ ἐξήρχετο ἀμέσως ἐξ αὐτοῦ τοῦ στόματος τοῦ Κυρίου.

Ἀλλὰ ποῦ κεῖται ἡ ἐξαιρετικὴ αὕτη δύναμις τοῦ λόγου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ; Τὸ μυστήριον τῆς δυνάμε-

ως τοῦ λόγου τούτου δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν εὐγλωττίαν τοῦ Ἰησοῦ, ὅστις οὔτε ποιητής, οὔτε ῥήτωρ, οὔτε φιλόσοφος ἐστι· τὸ καταθέλγον ἡμᾶς, τὸ ἐκπλήττον ἡμᾶς, τὸ παρασύρον ἡμᾶς, τὸ διεγείρον τὸν ἡμέτερον θαυμασμόν δὲν εἶνε οὔτε ὁ ποιητικὸς τῆς γλώσσης κόσμος, οὔτε ὁ εὐφυῆς τῆς ἐκφράσεως τρόπος, οὔτε ἡ ῥητορικὴ δεινότης, οὔτε ἡ φιλοσοφικὴ βαθύνοια. Οὐδεὶς σχεδὸν δύναται νὰ ὁμιλήσῃ ἀπλούστερον ἢ ὡς ὁμιλεῖ ὁ Ἰησοῦς. Καὶ ἵνα πεισθῇ τις περὶ τούτου, ἅς ἀναγνῶ τὴν ἐπὶ τοῦ ὅρους ὁμιλίαν, τὰς περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ παραβολὰς καὶ τὴν Κυριακὴν λεγομένην προσευχήν. Καὶ δὴ ἐν τούτῳ κεῖται τὸ ἀπαράμιλλον μεγαλεῖον τοῦ Ἰησοῦ, ὅτι τὰ μέγιστα καὶ ὕψιστα πράγματα ἐκφράζει διὰ τῶν ἀπλουστάτων λέξεων οὕτως, ὥστε σχεδὸν παρασύρεται τις νὰ ἐπαναλάβῃ ὅ,τι ὁ Πασκάλης εἶπεν: «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐξέφρασε τὰ πλεον ὑψηλὰ πράγματα μετὰ τοσαύτης ἀπλότητος, ὥστε φαίνεται μὴ συλλογισάμενος αὐτά· οὐχ ἥττον ὅμως ἐξέφρασεν αὐτὰ τόσον εὐκρινῶς, ὥστε βλέπει τις ἐναργῶς τί ἐρρόνει περὶ αὐτῶν. Ἡ σαφήνεια αὕτη συνηνωμένη μετὰ τῆς ἀπλότητος ἐκείνης εἶνε θαυμασίον χρῆμα» (30). Εὐκόλως πᾶς ἕκαστος ἀναγνωρίζει, ὅτι ὁ κόσμος τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν εἶνε ἡ ἀληθὴς αὐτοῦ πατρὶς, καὶ ὅτι ἐντὸς τοῦ κόσμου τούτου περιστρέφονται ἀκαταπαύστως ὅλαι αὐτοῦ αἱ σκέψεις. Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς αὐτόν, περὶ τοῦ κόσμου τῶν οὐρανίων πνευμάτων, περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς, περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς βασιλείας ταύτης, περὶ τῶν ὑψίστων ἡθικῶν ἀληθειῶν καὶ τῶν μεγίστων καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ἐνὶ λόγῳ, περὶ τῶν ἐμβριθεστάτων ζητημάτων καὶ προβλημάτων τῆς ἀνθρωπότητος μετὰ τοσαύτης ἀπλότητος καὶ ἀφελείας, οὐδέποτε οὐδαμῶς ἑξαπτόμενος, οὐδέποτε οὐδαμῶς ἀναδεικνύων καὶ ὑπερυψῶν τὰς ἰδίας γνώσεις ἢ ἐκτεινόμενος περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, ὥσπερ τοῦτο συνήθως συμβαίνει, ὅταν τις διδάσκῃ πράγματα ὅλως νέα, ὡσανεὶ πάντα ὅσα λέγει ἦσαν αὐτῷ ὅλως φυσικὰ καὶ αὐτοκατάληπτα (31). Ὡς πᾶς ἕκαστος δύναται νὰ ὁμολογήσῃ, αἱ μέγιστα ἀλήθειαι ἀνήκουσι τῷ

Ἰησοῦ φύσει· οὗτος δὲν εἶνε ἀπλοῦς τῆς ἀληθείας διδάσκαλος. ἀλλ' αὐτὴ ἡ πηγὴ τῆς ἀληθείας· φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀλήθειαν ὡς ἰδίαν ἑαυτοῦ οὐσίαν, ὅθεν λέγει: «ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια». Καὶ ἡμεῖς, ὅσakis ἀναγινώσκωμεν τοὺς λόγους αὐτοῦ, αἰσθανόμεθα, ὅτι ἀκούομεν τὴν φωνὴν αὐτῆς τῆς ἀληθείας. Τούτου ἕνεκα οἱ λόγοι οὗτοι ἐξασκοῦσι τηλικαύτην δύναμιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἀνθρώπων πάντων τῶν αἰώνων καὶ πάντων τῶν τόπων.

Ἀλλὰ κέντρον πάντων τῶν λόγων αὐτοῦ τίθησιν ὁ Ἰησοῦς τὸ ἴδιον πρόσωπον. Αὐτὸς οὗτος εἶνε τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ διδασκαλίας. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ποιεῖται λόγοι καὶ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ· πλὴν ἀλλ' ὅμως κομιστῆς τῆς βασιλείας ταύτης εἶνε ὁ ἴδιος, καὶ ὁδὸς ἄγουσα εἰς αὐτὴν ἢ εἰς αὐτὸν πίστις· ἡ κτῆσις τῆς βασιλείας ταύτης, προωρισμένη οὖσα παντὶ ἐκάστω, συνδέεται στενότατα καὶ διὰ παντός πρὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. Εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι αὐτὸς διδάσκει καὶ τὴν καθαρωτάτην καὶ πνευματικωτάτην ἠθικὴν, μεταβαλὼν τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀπὸ ἐξωτερικῆς πράξεως εἰς ἐσωτερικὸν ἔργον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας· πλὴν ἀλλ' ὅμως τὴν ἠθικὴν ταύτην μετεποίησε εἰς σχέσιν ἐσωτερικὴν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. Πιστεύειν εἰς αὐτὸν καὶ τῇ δυνάμει τῆς πίστεως ταύτης ἀγαπᾶν τὸν Θεόν, τοῦτο εἶνε τὸ κέντρον τῆς ὅλης αὐτοῦ διδασκαλίας. Οὕτω λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς κατ' οὐσίαν ὁμιλεῖ πάντοτε περὶ ἑαυτοῦ, καὶ ὅσakis δὲν ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου κατ' εὐθείαν. Ἐαυτὸν τίθησιν ὡς κέντρον τῆς ἰδίας διδασκαλίας, καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν λόγων αὐτοῦ ποιεῖ τοῦτο οὐχὶ πλαγίως, ἀλλ' ἀμέσως. Τὰ πάντα θεμελιοῖ ἐπὶ τοῦ ἰδίου προσώπου. «Ἐγὼ εἰμι» — ἰδοὺ ὁ μέγας αὐτοῦ λόγος. «Ἐὰν μὴ πιστεύσητε ὅτι ἐγὼ εἰμι, ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν» (Ἰωαν. 8, 24)—ἰδοὺ ἡ κατ' οὐσίαν συγκεφαλαίωσις τῆς ὅλης αὐτοῦ διδασκαλίας. Ὁ λόγος οὗτος εἶνε λίαν ἀξιοσημείωτος· τούτου σοβαρώτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος οὐδεὶς ἄλλος λόγος δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Οὐδεὶς ποτε τῶν μεγάλων τῆς ἀνθρωπότητος διδασκάλων ἐτόλμησε νὰ ἐκφρασθῇ οὕτω πως, ἀλλ' οὐδὲ ἡ-

θέλωμεν ἐπιτρέφει τινὲ τοιαύτην τινὰ γλῶσσαν. Ἐκαστος τούτων οὐδὲν ἄλλο ἐποίησεν ἢ νὰ ἐξάρη ἣν ἐδίδασκε διδασκαλίαν καὶ ὑποστηρίξῃ αὐτὴν ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ. Τὸ κλέος τοῦ προσώπου αὐτῶν ἀπερρόφᾳτο ὑπὸ τῆς ἐπισημότητος τῆς διδασκαλίας των. Τούναντίον δὲ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς θεμελιοῖ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν διδασκαλίαν ἐπὶ τοῦ ἰδίου προσώπου, ὁλόκληρον τὸ ἔργον αὐτοῦ περιέχεται ἐν αὐτῷ. Πάντοτε καὶ πανταχοῦ τὸ βάρος τοῦ οἰκείου προσώπου ἐπιβαρύνει εἰς τὴν πλάστιγγα. Ὅσάκις θέλει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τι, μεταχειρίζεται τὴν φράσιν: «Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν». Πιστεύομεν τὸν λόγον αὐτοῦ οὐχὶ διὰ τὴν ἀλήθειαν αὐτοῦ τούτου τοῦ λόγου, ἀλλὰ διὰ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. Ὅ,τι ἐξέρχεται ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ εἶνε ἀληθὲς διὰ τὸν λόγον, ὅτι αὐτὸς τὸ λέγει, καὶ πᾶσα ἡ αὐθεντία τῶν λόγων αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ προσώπου του. «Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν!» Οὕτω οὐδεὶς ἄνθρωπος φθέγγεται. Μόνος αὐτὸς ὁ Θεὸς ἐλάλησεν οὕτω ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Ὅμιλεῖ λοιπὸν ὁ Κύριος ὡς ἔχων θείαν αὐθεντίαν, καὶ ὅμως ὑπῆρξεν ὁ ταπεινότερος πάντων τῶν ἀνθρώπων! Ἀλλὰ μάλιστα διὰ τοῦτο ἤχη ἔντανώτερον ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ ὁ λόγος: Ἐγὼ εἰμι.

Ἀλλὰ τίς ἐστὶν οὗτος;

Ὅσα λέγει περὶ ἑαυτοῦ συμπεριέλαβεν ὁ Ἰησοῦς εἰς δύο ὅρους, οὓς μεταχειρίζεται συχνότατα. Ὀνομάζει αὐτὸς ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Τί δὲ σημαίνουσιν οἱ δύο οὗτοι ὅροι;

Τί ἐννοεῖ ὁ Κύριος καλῶν ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου; Διὰ τοῦ ὅρου τούτου ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ, ἔνθεν μὲν ὅτι καὶ αὐτὸς εἶνε μέλος τοῦ ἡμετέρου γένους, εἶνε εἰς ἐξ ἡμῶν, ἔνθεν δὲ ὅτι κεῖται ὑπεράνω πάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἅτε δὴ ὢν ὁ γνήσιος καὶ τελευταῖος αὐτῆς Υἱός, ὁ ἀληθὴς ταύτης βλαστός, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωπος, πρὸς ὃν ἔτεινεν ὁλόκληρος ἡ ἱστορία, ἐν ᾧ ἡ ἀνθρωπότης εὔρε τὴν ἐνότητά αὐτῆς, περὶ ὃν ὡς περὶ ἄξονα στρέφεται ἡ ἱστορία αὐτῆς, ὡς τὸ τέρμα τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν ἀρχὴν νέων αἰώνων. Τοιαύτη ἐστὶν ἡ ἐννοια ἡ περιεχομένη ἐν τῇ φράσει: Υἱός τοῦ ἀνθρώ-

που. Οὗτός ἐστιν ἡ συγκεφαλαίωσις τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας αὐτῆς.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔχει τι τὸ καθολικόν. Πανταχοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ παρ' ἅπασιν τοῖς ἔθνεσιν εὐρίσκομεν τὴν τάσιν, ἣν ἕκαστον τούτων ἔχει, ἐν' ἀντιπροσωπεύηται ὑπὸ ἀτόμων τινῶν κατ' ἐξοχὴν καὶ ὅτι μάλιστα πεπροικισμένων. Ἐκαστος λαὸς τιμᾷ τοιοῦτους τινὰς ἥρωας τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, οἵτινες καθ' ὑψηλοτέραν τινὰ τῆς λέξεως σημασίαν εἰσὶν οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ τὰ ὄργανα τοῦ ἔθνικοῦ πνεύματος, καὶ τὸ ἔθνος βλέπει ἐαυτὸ ἐν αὐτοῖς, οὕτως εἰπεῖν, συσσωματωμένον. Ἀλλ' οὐδεὶς τῶν ἀντιπροσώπων τούτων συγκεφαλαιοῖ ἐν ἑαυτῷ πλήρη τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους αὐτοῦ. Πῶς λοιπὸν εἶνε δυνατόν ν' ἀντιπροσωπεύσῃ τις ἐξ αὐτῶν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν φύσιν ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος; Καὶ οἱ μέγιστοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ τὰ εὐρύτατα καὶ καθολικώτατα πνεύματα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας πόσον ὑπολείπονται τοῦ τελείου καὶ ἀληθοῦς ἀντιπροσώπου τῆς ἀνθρωπότητος! Μόνος ὁ Ἰησοῦς εἶνε ὁ τέλειος καὶ ἀληθὴς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Μόνος αὐτὸς εἶνε τὸ προσωπικὸν πρωτότυπον τῆς ἀνθρωπότητος, διότι ἀντιπροσωπεύει οὐχὶ μερικὰς τινὰς μόνον ὀψεις τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, ἀλλ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ἀρχετύπῳ αὐτοῦ ἀληθείᾳ καὶ καθαρότητι, ἀπηλλαγμένον πάσης διαφθορᾶς, αὐτῆς τῆς ἁμαρτίας. Ἐν αὐτῷ βλέπομεν πραγματουμένην τὴν ἀρχικὴν ἡμῶν φυσικὴν κατάστασιν. Ἀλλ' ἐν τῷ πρωτοτύπῳ τούτῳ ἔχομεν συνάμα καὶ τὸ καθολικώτατον καὶ ὑψιστον ἡμέτερον ὑπόδειγμα. Ὅσον διάφοροι καὶ ἂν ᾦσιν οἱ ἄνθρωποι κατὰ τε τὸν ἀτομικὸν καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτήρα, πάντες εὐρίσκουσιν ἐν τῷ Ἰησοῦ τὸ ἀνάλογον αὐτοῖς ὑπόδειγμα. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦν ἀτομικόν τι καὶ ἐθνικὸν φαινόμενον, ἦν υἱὸς τῆς Μαρίας καὶ κατήγετο ἐκ τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ ἐξωτερικὸς αὐτοῦ βίος περιωρίζετο εἰς στενὸν κύκλον περιστάσεων, οὐχ ἥττον ὁμῶς ἡ ἱστορικὴ, συγκεκριμένη καὶ ἐθνικὴ αὕτη ὅψις φέρει τοιοῦτον χαρακτῆρα καθολικότητος, ὥστε χρησιμεύει διὰ τὴν ἀνθρωπότητα πάντων τῶν αἰώνων καὶ πάντων τῶν τόπων ὡς τὸ ὑψι-

στον, εὐρύτατον καὶ πλέον ἀνεξάντλητον πρότυπον. Ἐνώπιον αὐτοῦ ἀφανίζεται πᾶσα ἐθνικὴ ἀντίθεσις, πᾶσα αἰώνων ἀπόστασις, πᾶσα διαφορὰ φυσικῆς τοῦ πνεύματος ἀναπτύξεως: «Οἱ Ἕλληνες γίνονται μαθηταὶ αὐτοῦ, ἐν ᾧ οὐδεμίαν ἰδρύσει παρ' αὐτοῖς φιλοσοφικὴν Σχολήν· ὁ Βραχμάνος σέβει αὐτὸν, ἐν ᾧ τὸ ὄνομα αὐτοῦ εὐηγγελίσαντο ἄνθρωποι ἐκ τῆς κατωτάτης τάξεως τῶν ἀλιέων· ὁ κάτοικος τοῦ Καναδά λατρεύει αὐτὸν, ἐν ᾧ συγκαταριθμεῖται μεταξὺ τῶν λευκῶν, οὓς ἐκεῖνος ἀποστρέφεται. Πᾶσα διαφορὰ χρώματος, φυλῆς, ἐθνῶν καὶ ἐθίμων ἑξαφανίζεται ἐνώπιον Ἐκείνου, ἐν ᾧ ὅλα τὰ τέκνα τοῦ Ἀδάμ ἀνευρίσκουσι τὴν ἑαυτῶν ἐνότητα» (32).

Ἐν τῷ Ἰησοῦ ἡ μὲν ἀνθρωπότης ἀνεκτίσαστο τὴν ἐνότητα αὐτῆς, ἡ δὲ ἱστορία εὔρει τὸ τέλος τῆς. Οὗτός ἐστιν ἐκεῖνος, ὅστις ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ, καὶ ὁλόκληρος ἡ πρὸ αὐτοῦ ἱστορία εἶνε μία προφητεία διὰ τὴν ἔλευσίν του ταύτην. Ἡ τε ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τῆς ἱστορίας ἀνάπτυξις φέρει εἰς αὐτὸν, φθάνει εἰς τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα, ν' ἀπαιτῇ δηλαδὴ αὐτὸν χωρὶς νὰ δύνηται ἡ ἰδία νὰ τὸν παραγάγῃ ἐξ ἑαυτῆς. Ἐν τῷ Ἰησοῦ εὐρίσκει ἡ ἱστορία τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Καὶ δὴ εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ μυστικὴ δύναμις τῆς μεγίστης αὐτοῦ ἐπιρροῆς καὶ τὸ ἐχέγγυον τοῦ θριάμβου του, τὸ ὅτι εἶνε τὸ αἶτημα καὶ τὸ τέλος τῆς καθόλου φυσικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος. Αὐτὸς εἶνε ἡ ἐκπλήρωσις τῆς προφητείας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὅλων τῶν ἐθνῶν· διότι εἶνε αὐτὴ ἡ φανέρωσις τῆς θείας βουλῆς περὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων. Εἶνε δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς προφητείας τῆς ἰδίας ἡμῶν καρδίας, τὸ μυστήριον τῶν ἡμετέρων πόθων. Τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ὁ μυστικὸς δεσμὸς ὁ φύσει συνδέων πάντας ἡμᾶς πρὸς αὐτὸν καὶ ἄκοντας ἐλκύων εἰς τὴν πίστιν αὐτοῦ. Τὸν Ἰησοῦν ἀπαιτεῖ ἡ ἡμετέρα καρδιά καὶ ἐν ἀγνοίᾳ ἡμῶν αὐτῶν. Πάντες ἐσμὲν προωρισμένοι δι' αὐτὸν καὶ ἡ ἡμετέρα ψυχὴ δὲν εὐρίσκει τὴν ἀνάπαυσιν αὐτῆς, εἰμὴ ἐν αὐτῷ, ἐπειδὴ εἶνε ἡ ἀλήθεια τοῦ ἡμετέρου ὄντος, τὸ τέλος πάντων ἡμῶν.

Εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ καθολικὴ θέσις τοῦ Ἰησοῦ ὡς πρὸς τὸν κόσμον. Περὶ τούτου ἐκφράζεται ὁ ἴδιος κατηγορικῶς

τατα, καλῶν ἑαυτὸν Κύριον τοῦ κόσμου. Τὴν τύχην ὁλοκλήρως τοῦ κόσμου καὶ τῶν καθ' ἕκαστα συνδέει πρὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐξαρτᾷ αὐτὴν ἐκ τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως. Ὅσάκις ποιεῖται λόγον περὶ τούτου, ἡ ἔκφρασις αὐτοῦ ὑπερβαίνει πᾶν ἀνθρώπινον ὄριον. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ὁ Κύριος τοῦ κόσμου, εἰμὴ ὅπως ἡ Ὁ Σωτὴρ αὐτοῦ. Ἦλθεν ἵνα ζητήσῃ καὶ σώσῃ τὸ ἀπολωλός. Ὅπερ θέλει νὰ ἐπιδαφιεύσῃ τῷ κόσμῳ, ἐστὶν ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἡ ἀληθὴς κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ εἰρήνη, ἡ σωτηρία. Δὲν εἶνε ὁ Κύριος, εἰμὴ ὅπως ἡ Ὁ Σωτὴρ, ὁ Μεσίτης, ὅστις θέλει νὰ ἄρῃ τὸ μεσότοιχον, ὅπερ ἡ ἁμαρτία ἤγειρε μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ ἰδρύσῃ τὴν συνδιαλλαγὴν, ἣτις ἐστὶ ἡ βάσις τῆς νέας διαθήκης. Οὕτω λαλεῖ ὁ Ἰησοῦς περὶ ἑαυτοῦ, περὶ τοῦ ἔργου καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ὁ Ἰησοῦς τίθησιν ἑαυτὸν ἐκτός καὶ ὑπεράνω πάσης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ παρίσταται περιβεβλημένος θεῖαν δύναμιν καὶ ἐξουσίαν, ἰδίᾳ μάλιστα, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῆς ἐνδόξου αὐτοῦ παρουσίας. Ἐκφράζεται περὶ αὐτῆς μετὰ μεγίστης δυνάμεως λόγου, καὶ ὁ καὶ κατὰ τὰς στιγμὰς ἐκείνας, καθ' ἃς κατεδικάζετο ὡς κακοῦργος καὶ εἶχε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τὸν ἄτιμον ἐπὶ σταυροῦ θάνατον. Ἐπαναλαμβάνει ἐνώπιον τῶν κριτῶν αὐτοῦ ὅτι πρότερον εἶχεν εἰπεῖ πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ὅτι δηλαδὴ θέλει θεαθῇ καθήμενος ἐκ δεξιῶν τῆς θείας μεγαλωσύνης, καὶ πάλιν ἐρχόμενος μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν Ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ, ἐτοίμων νὰ ἐκπληρῶσι τὰς διαταγὰς αὐτοῦ, ὅτι θέλει συνάξῃ ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς καὶ κρίνει αὐτὰ καθ' ἣν ἔμελλον νὰ δεῖξωσι πρὸς αὐτὸν συμπεριφοράν. Τοιούτους τινὰς λόγους εἶπεν ὁ Ἰησοῦς, καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν πραγματικότητα οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ· διότι οὗτοι ὑπῆρξαν τὸ κύριον αἷτιον τῆς εἰς θάνατον καταδίκης αὐτοῦ, οὗτοι ὑπῆρξαν τὸ ἀντικείμενον τῆς καθολικῆς πίστεως καὶ τῆς βεβαιωτάτης ἐλπίδος τῶν πρώτων χριστιανῶν. Ἀλλ' οἱ λόγοι οὗτοι εἶνε ὅλως παράδοξοι, καὶ ἂν ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ στόματος οἰουδῆποτε ἄλλου ἀνθρώπου, θὰ ἔλο-

γίζοντο αὐτόχρημα μωρία. Αὐτὴ ἡ ἀνότητος ὑπερηφανία τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, ἣτις ἀνάγκαζε τὰ πλήθη νὰ λατρεύωσι τὰ ἀγάλματα αὐτῶν, αὐδέποτε ἀπεπλανήθη εἰς τοιαύτην ἀνάλογον ἰδέαν. Ἐνταῦθα δὲ ἐξαγγέλλει τοὺς λόγους τούτους ὁ ταπεινότατος πάντων τῶν ἀνθρώπων μετ' ἄκρας ἀταραξίας καὶ γαλήνης, οὐχὶ ἅπαξ καὶ ἐν μιᾷ στιγμῇ ἐξάψως, ὥστε νὰ ᾗ ἐκτὸς πάσης εὐθύνης, ἀλλ' ἐπανειλημμένως καὶ ἀταράχως, τὸ μὲν διδάσκων τοὺς ἰδίους μαθητάς, τὸ δὲ ἀποτρέπων διὰ τῆς ὑπομνήσεως ταύτης τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ. Καθ' ἣν λοιπὸν στιγμὴν ὁ Θεάνθρωπος Κύριος ἐξωτερικῶς μὲν ὑποκύπτει εἰς τὴν βίαν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, ἐσωτερικῶς δὲ καταθριαμβεύει αὐτῶν, ὑψούμενος διὰ τοῦ ἡθικοῦ αὐτοῦ μεγαλείου ὑπὲρ πᾶσαν κακίαν καὶ μοχθηρίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τελῶν τὸν μέγιστον ἡθικὸν θρίαμβον — κατ' αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἀνακηρύττει ἑαυτὸν Κύριον καὶ Κριτὴν τοῦ κόσμου!

Ὁ λόγος οὗτος πρέπει νὰ ᾗ ἀλήθεια· διὰτι μέσος ὅρος μεταξὺ ἀληθείας καὶ μωρίας ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει. Οὔτε τὸ Ὀρθολογιστικὸν ἰδεῶδες τῆς ἀρετῆς, οὔτε μόνον τὸ πρότυπον καὶ ὑπόδειγμα τῆς ἀνθρωπότητος δύνανται νὰ ἐξηγήσωσι τὸν λόγον τοῦτον· ὅπως ἐννοήσωμεν τὸ δυνατόν αὐτοῦ, ὀφείλωμεν νὰ ἐξέλθωμεν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ζητήσωμεν τὰς ρίζας τοῦ ὄντος, τῆς ζωῆς καὶ τῆς φύσεως τοῦ Ἰησοῦ ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ. Ὁ λόγος οὗτος θὰ ἔμενεν ἄλυτον ψυχολογικὸν αἵνιγμα, ἂν ὁ Ἰησοῦς μὴ ᾗτο πλέον τι ἢ ψιλὸς ἄνθρωπος. Ὁ λόγος οὗτος θὰ ᾗτο καθαρὰ ἀντίφασις, ἂν ὁ Ἰησοῦς ὑπέκειτο ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς νόμους τῆς πεπερασμένης ὑπάρξεως, καθὼς καὶ ἡμεῖς. Ἀνάγκη λοιπὸν, ὅπως ὁ Ἰησοῦς ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ ἀνήκη οὐ μόνον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς παρουσίας ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τῆς αἰωνίου θείας ζωῆς. Ἡ ἀπόλυτος αὐτοῦ σχέσις πρὸς τὸν κόσμον, ἣν ἀπονέμει αὐτὸς ἑαυτῷ, ἀπαιτεῖ ἐξ ἀνάγκης ἀπόλυτόν τινα σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ δεύτερον εἶνε ἡ ἀναγκαία προϋπόθεσις τοῦ πρώτου. Οὕτω μόνον δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν θέσιν αὐτοῦ ἀπέναντι τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν καθίστησιν ἡμῖν καταληπτὴν τὴν σχέ-

σιν αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον. Εἶνε ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Κύριος τοῦ κόσμου, ὁ Κριτὴς αὐτοῦ, ἐπειδὴ εἶνε ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

Ὅσακις ὁ Ἰησοῦς θέλει νὰ δηλώσῃ τὸ ὕψιστον, βαθύτατον, μυστηριωδέστατον, μοναδικὸν καὶ ἀίδιον μέρος τοῦ ὄντος αὐτοῦ, καλεῖ ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ δὲν εἶνε ἰδέα ἢ ἐπίνοια τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, εἶνε ἡ μαρτυρία αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ περὶ ἑαυτοῦ. Τοῦτο βεβαιοῦσι τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ τὸ ἀρνηθῇ, περιέχουσιν αὐτὸ τὰ τε τρία πρῶτα καὶ τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον. Καί τοι δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐμβαθύνει περισσότερον καὶ ἀποκαλύπτει ἡμῖν τοὺς κεκρυμμένους καὶ αἰωνίους λόγους τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ ὄντος τοῦ Ἰησοῦ κάλλιον, ἢ τὰ τρία πρῶτα, καὶ τοι τὰ τρία πρῶτα παριστᾶσι μᾶλλον τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον, ἐν ᾧ τὸ τέταρτον ἀναδεικνύει πλέον τὴν πρὸς τὸν Θεὸν αὐτοῦ σχέσιν, ἣτις εἶνε ὁ κεκρυμμένος λόγος καὶ ἡ προϋπόθεσις τῶν σχέσεων τοῦ πρὸς τὸν κόσμον—: οὐχ ἤττον ὅμως αὐτὸ τὸ πρᾶγμα περιέχουσι καὶ τὰ συνοπτικὰ Εὐαγγέλια ἐπίσης ἀκριβῶς καθὼς καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου. Τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ ἀπόλυτος σχέσις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν κόσμον στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀπολύτου αὐτοῦ σχέσεως πρὸς τὸν Θεόν, ἐκφράζει τὸ κατὰ Ματθαῖον ἱερὸν Εὐαγγέλιον διὰ λέξεων χαρακτηριστικωτάτων καὶ ἀναμφιβόλων ὡς ἐξῆς: «Πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς μου· καὶ οὐδεὶς ἐπιγινώσκει τὸν Υἱόν, εἰμὶ ὁ Πατὴρ· οὐδὲ τὸν Πατέρα τις ἐπιγινώσκει, εἰμὶ ὁ Υἱός, καὶ ᾧ ἐὰν βούληται ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψαι» (11, 27). Οὕτω λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς κατέχει ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν ἀπέναντι τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ. Καθὼς ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς εἶνε κεκρυμμένη τῷ κόσμῳ, οὕτω καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ· ἀλλὰ καθὼς ὁ Υἱὸς ἐπιγινώσκεται ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, οὕτω καὶ ὁ Πατὴρ ἐπιγινώσκεται ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ. Μεταξὺ ἀμφοτέρων ὑπάρχει πληρεστάτη οἰκειότης, ἐν ᾧ ὡς πρὸς τὸν κόσμον καλύπτονται ὑπὸ τοῦ ἀνεξιχνιάστου τῆς θεότητος μυστηρίου, ὅπερ μόνος ὁ Χριστὸς ἀπεκάλυψεν, ἐξελθὼν ἐκ τῆς θείας ταύτης μυστηριώδους καταστάσεως καὶ εἰσελθὼν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων. Οὕτω διακρίνεται ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, τιθέμενος εἰς στενοτάτην σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν,

μεθ' οὗ ὢν ἐν, συνδέεται στενότερον ἢ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, οἷς οὐχ ἤττον φαίνεται ἀνήκων ὁλόκληρος. Ἡ στενὴ αὕτη ἐνότης μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶνε τὸ περισπούδαστον καὶ πολλάκις ἐπαναλαμβανόμενον θέμα τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου. Ὁ Ἰησοῦς καλεῖ ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἀπόλυτον σημασίαν, οὐχὶ δὲ καθ' ἣν σημασίαν καὶ οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ ὀνομάζωσιν ἑαυτοὺς Υἱοὺς τοῦ Θεοῦ λόγῳ δημιουργίας ἢ ἡθικῆς πρὸς τὸ θεῖον ἀφομοιώσεως. Ἐπὶ τοῦ Ἰησοῦ τὸ ὄνομα τοῦτο σημαίνει αὐτὴν αὐτοῦ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀπόλυτον μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνότητα. Δὲν διακρίνεται ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ βαθμὸν, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν, καὶ ὁ Θεὸς εἶνε Πατὴρ αὐτοῦ κατὰ διάφορον ὅλως τρόπον, ἢ ὡς εἶνε πατὴρ τῶν ἀνθρώπων. Καὶ διδάσκει μὲν ἡμᾶς νὰ λέγωμεν: Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· ὁ ἴδιος ὅμως οὐδέποτε ἐπικαλεῖται οὕτω τὸν Θεόν. Ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εἶνε μοναδική· εὗρηται εἰς ἀπόλυτον κοινωνίαν μετ' αὐτοῦ (Ἰωαν. 10, 33. 38)· εἶνε αὕτη ἡ παρουσία καὶ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ (Ἰωαν. 14, 9 ἐφεξ. Κεφ. 17)· ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν θεῖαν ζωὴν (5, 26), ἐφ' ᾧ θέλει ν' ἀπολαύῃ τῶν αὐτῶν τιμῶν ὡς ὁ Πατὴρ (5, 27)· ἐν συντόμῳ, κηρύττει ἑαυτὸν ἐν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ οὕτω λαμβάνει θέσιν ὅλως ἐξαιρετικὴν ἀπέναντι τοῦ κόσμου καὶ ὁλοκληρου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν ἄνθρωπος νὰ εὕρισκῃται εἰς τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὸν Θεόν, ὥστε μεταξὺ ἀμφοτέρων νὰ ὑπάρχῃ πλήρης ζωῆς κοινωνία, νὰ μὴ χωρίζωνται ἀπ' ἀλλήλων δι' οὐδενὸς φραγμοῦ, οὔτε διὰ τοῦ φραγμοῦ τῆς κηλίδος τῆς ἁμαρτίας, οὔτε διὰ τοῦ τῆς ἐξαρτήσεως ὡς δημιουργήματος, ἂν ὁ ἄνθρωπος οὗτος μὴ ᾔτο κατ' οὐσίαν ἐν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἄρα καὶ αἰδιος — ; Οὕτω λοιπὸν ὁ συλλογισμὸς οὗτος ἄγει ἡμᾶς ἐξ ἀνάγκης ν' ἀπαιτήσωμεν διὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν θεῖαν καὶ αἰωνίαν ὑπαρξίν, περὶ ἧς πολλάκις ποιεῖται λόγον ὁ ἴδιος ἐν τῷ τετάρτῳ Εὐαγγελίῳ, ὅταν λέγῃ περὶ ἑαυτοῦ «ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον καὶ ἦκα», ὅταν ἀποκρούῃ τὰς ἐνστάσεις τῶν Ἰουδαίων διὰ τῆς ἀξιωματικότητος ἐκείνης ῥήσεως: «Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, πρὶν Ἀβραάμ γενέσθαι, ἐγὼ εἰμι» (Ἰωαν. 8, 58), καὶ τέλος, ὅταν τὴν προαιωνίαν ταύτην ὑπαρξίν του χαρά-

κτηρίζῃ ὡς ὑπαρξίν συγκοινωνοῦσαν θείας δόξης καὶ θείας ἀγάπης (17, 5. 24). Τοιοῦτοτρόπως ἀνακηρύττει αὐτὸς ἑαυτὸν κοινωνὸν τῆς αἰδίου οὐσίας καὶ ζωῆς τοῦ Θεοῦ, καὶ δὴ ἐν τῇ ὑψίστῃ ταύτῃ ἐννοίᾳ καλεῖ ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ.

Ὅτι αἱ Εὐαγγελικαὶ αὗται ῥήσεις περιέχουσι πραγματικὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, τοῦτο ἀναγκάζονται νὰ ὁμολογήσωσι καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρνητικώτατοι κριτικοί. Αὐτὸς ὁ Ῥενάν παραδέχεται, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐπὶ τινα ὠρισμένον χρόνον τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἐκάλεσεν ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, καὶ ὅτι τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν ὡς Υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἐνέγραψεν ὡς πρώτην ἐντολὴν τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Ἐννοεῖται, ὅτι ὁ Ῥενάν οὐδὲν ἄλλο βλέπει ἐνταῦθα ἢ σκυθρωπὸν τινα ἐνθουσιασμὸν καὶ φανατικὴν τινα ἀποπλάνησιν, ἣν ὁ Ἰησοῦς ἀπέπλυνεν, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τοῦ ἰδίου θανάτου. Καὶ λοιπὸν δυνάμεθα τότε νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀξίως ὑπέστη τὸν σταυρικὸν θάνατον, δικαίως κατεδίκασαν αὐτὸν ὡς βλάσφημον αἱ Ἰουδαῖκαί ἀρχαί, καὶ ὅτι ἀπέθανεν οὐχὶ διὰ τὰς ἡμετέρας ἀμαρτίας, ἀλλὰ διὰ τὰς ἑαυτοῦ! Ἀλλὰ τίς, ἔχων καὶ τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν περὶ τῆς ἠθικῆς καθαρότητος καὶ τοῦ ὕψους τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἰησοῦ καὶ περὶ τῆς ἀταράχου ἐναργείας τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, δύναται μετὰ σπουδαιότητος νὰ συλλάβῃ τοιαύτας βλασφημίας; Τίς ἤθελε τολμήσει νὰ καταβιάσῃ τὸν Ἰησοῦν εἰς τοιαύτας ἀποπλανήσεις νοῦς καὶ συνειδήσεως; Καὶ λοιπὸν εἶνε δίκαιον ἑαυτοὺς μὲν νὰ προσπαθῶμεν ν' ἀναβιδάσωμεν εἰς ὃ ἐκεῖνος εὕρισκεται ὕψος, αὐτὸν δὲ νὰ ζητῶμεν νὰ καταβιδάσωμεν εἰς τὴν ἡμετέραν ταπεινὴν σφαῖραν, καὶ δὴ νὰ κατατάξωμεν μεταξύ τῶν πλέον πεπλανημένων πνευμάτων καὶ χαρκατῆρων, πρὸς οὓς μόλις μετὰ οἴκτου καὶ περιφρονήσεως ἀξιῶμεν νὰ στρέψωμεν τὸ βλέμμα; Ὅχι, τὸ ζήτημα δι' ἡμᾶς εἶνε λελυμένον: ἂν τῷ ὄντι ὁ Ἰησοῦς ἐκάλεσεν ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν ἐννοίαν, ἀνάγκη ἵνα ὁ λόγος αὐτοῦ ᾖ ἀλήθεια. Ἐξόριστος ἐν τῇ Ἀγίᾳ Ἐλένῃ Ναπολέων ὁ Α΄. πολλάκις συνδιελέγετο περὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ παρελθόντος, παραβάλλων ἑαυτὸν πρὸς αὐτούς: ἐν ᾧ δὲ ποτε ἐποίει τὸ αὐτὸ, αἶφνης στρέψας τὸν λό-

γον πρὸς τινὰ τῶν συνεταίρων ἠρώτησεν αὐτόν: Δύνασαι νὰ μοι εἴπῃς, ὁποῖός τις ὑπῆρξεν ὁ Ἰησοῦς Χριστός; Καὶ ἐπειδὴ οὗτος ὡμολόγησεν, ὅτι δὲν ἔλαβέ ποτε καιρὸν νὰ σκεφθῇ περὶ τούτου, ὁ Ναπολέων ἐξηκολούθησεν: Ἐγὼ θέλω σοι εἰπεῖ. Τότε παραβαλὼν τὸν Ἰησοῦν πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς ὅλους τοὺς μεγίστους ἄνδρας τοῦ παρελθόντος, ἀπέδειξε τὴν ὑπὲρ πάντας ὑπεροχὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπεσφράγισε τὸν λόγον, εἰπὼν: «Νομίζω ὅτι ἔχω ἐμπειρίαν τινὰ περὶ τὸ κρίνειν τοὺς ἀνθρώπους, ὅθεν σοι λέγω: πάντες οὗτοι ἦσαν ἄνθρωποι καὶ ἐγὼ εἰμι ἄνθρωπος, πλὴν—οὐδεὶς δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Ἐνα τοῦτον, ὁ Ἰησοῦς Χριστός ἦν πλεόν τι ἢ ψιλὸς ἄνθρωπος» (33).

Καὶ τῷ ὄντι οὕτω πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα. Ἄν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶνε Κύριος τοῦ κόσμου ὡς λέγει, ἐννοεῖται, ὅτι εἶνε ἐν μετὰ τοῦ Θεοῦ ὡς διδάσκει, διότι ἄλλως πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ τοιαύτην τινὰ κυριαρχίαν; Τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ εἶνε γεγονός. Τὸ γεγονός δὲ τοῦτο δύναται νὰ βεβαιωθῇ, καὶ ὃ ἔστι βέβαιον. Ἀλλὰ τὸ γεγονός τοῦτο μένει δι' ἡμᾶς αἰνίγμα ἀνεξήγητον, ἐφ' ὅσον δὲν ἀσπαζόμεθα τὴν μόνην αὐτοῦ ἀληθῆ λύσιν, ἥτοι τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ ἑαυτοῦ ὡς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἀμα ὁμολογοῦντες τὸν Ἰησοῦν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν ἐννοίαν, εὐρίσκομεν τὰ πάντα σαφῆ, ἐξηγοῦμεν πληρέστατα τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Τοῦναντίον δὲ ἀποδεχόμενοι, προσκρούομεν αἰωνίως εἰς ἀσφαλείας καὶ σκότη. Ἀλλὰ τότε ποίαν ἀξίαν δύνανται νὰ ἔχωσιν ὅλαι αἱ ἐπίλοιποι ἡμῶν γνώσεις, ὅσας προσκτώμεθα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, αἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, ἂν τὸ μέγιστον γεγονός τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπερ ἀξιοῖ, ὅτι εἶνε ἡ λύσις πάντων τῶν προβλημάτων καὶ ἡ σωτηρία ὁλοκλήρου τῆς ἡμετέρας ζωῆς, ὀφείλομεν νὰ ἐγκαταλίπωμεν ὡς ὅλως ἀνεξήγητον καὶ ἀκατανόητον; Καὶ ἂν δὲ ἠθέλομεν ἀποφασίσει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸ ὡς τοιοῦτο καὶ νὰ διακρίνωμεν πᾶσαν σχέσιν πρὸς αὐτὸ, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν τὴν ἡμετέραν ἀπόφασιν· διότι

πανταχοῦ εὐρίσκομεν αὐτὸ ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν, καὶ ἐξ ἀνάγκης ὀφείλομεν νὰ ἔλθωμεν εἰς ὠρισμένην τινὰ σχέσιν πρὸς αὐτό. Ἀλλὰ τὸ μόνον δυνατόν μέσον, δι' οὗ δυνάμεθα νὰ ἔλθωμεν εἰς σχέσιν μετ' αὐτοῦ, εἶνε τὸ νὰ θεωρήσωμεν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἐθεώρησεν αὐτὸς ἑαυτὸν, ἥτοι ἀίδιον Υἱὸν τοῦ Πατρὸς, Ὁμοούσιον τῷ Πατρί.

Ὅτε ὁ Ἀπόστολος Θωμᾶς, ἰδὼν τὸν Ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν, ἀνεφώνησεν: «Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου», ἐξέφρασε τὴν ὁμολογίαν τοῦ αἰσθήματος τῆς καρδίας του, ὅπερ διήγειρεν ἐν αὐτῷ ἡ παρουσία τοῦ Διδασκάλου. Τὸ αὐτὸ αἶσθημα διεγείρει καὶ ἐν ἡμῖν ὀλόκληρος ἡ ἱστορικὴ τοῦ Σωτῆρος παρουσία καὶ ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ ποιήσωμεν τὴν αὐτὴν ὁμολογίαν: Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου. Ἀλλ' ἡ ὁμολογία αὕτη τοῦ αἰσθήματος εἶνε ἡ ὁμολογία καὶ τῆς διανοίας, τελικὸν καὶ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν ἡμετέρων σκέψεων περὶ τοῦ προσώπου τοῦ θείου ἡμῶν Λυτρωτοῦ.

Τέλος πάντων ἐφθάσαμεν εἰς τὸ τέρμα τῆς ἡμετέρας σπουδῆς (α).

Ἀνεχωρήσαμεν ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀντιφάσεων τῆς παρουσίας ὑπάρξεως, τῶν αἰνιγμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τῶν ζητημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Ἰδομεν, ὅτι τὸ αἶνιγμα τῆς ὑπάρξεως καθόλου ἀπαιτεῖ τὸν Θεόν, Θεὸν προσωπικόν. Ἀλλ' ὁ Θεὸς δὲν εἶνε νεκρά δύναμις, ἀλλὰ ζωὴ καὶ ἀγάπη· ἡ ἀγάπη δὲ αὕτη δὲν ἔμεινε κεκρυμμένον μυστήριον, ἀλλ' ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις. Σκοπὸς δὲ τῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ εἶνε ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ἐν αὐτῷ ἀπεκαλύφθη αὐτὸς ὁ Θεός, καὶ δι' αὐτοῦ λύονται αἱ ἀντιφάσεις τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Καὶ ποίας ἀντιφάσεις φέρομεν ἐν ἡμῖν! Αὐταὶ ὁμοιάζουσι πρὸς κέντρον, τὸ ὅποιον δὲν ἀφίνει ἡμᾶς ν' ἀναπαυθῶμεν. Ἐν μόνῳ τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ εὐρίσκομεν τὴν ἡμετέραν ἀνάπαυσιν· ἐνταῦθα αἴρονται αἱ ἀντιθέσεις. Αὐτὸς εἶνε ἡ ἐνότης τῶν ἀντιθέσεων τούτων, ἡ ἐνότης τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς

(α) Ἡ περὶ Μυστηρίων παράγραφος παρελείφθη ὡς ἀτελής, ἐπειδὴ μόνον περὶ τοῦ ἱεροῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας ποιεῖται λόγον. Σ. τ. μ.

γῆς. Αὐτός εἶνε ἡ ἀπόλυτος συνδιαλλαγή. Καὶ ἂν καταμετρήσωμεν ὅλας τὰς τοπικὰς καὶ χρονικὰς ἐκτάσεις, οὐδὲν ἄλλο περὶ πλεόν θέλομεν εὑρεῖν ἢ τὸν Θεὸν τῆς δυνάμεως, τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης. Τὸν Θεὸν ὅμως τῆς χάριτος ἐν μόνῳ τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ εὐρίσκομεν. Ἀλλὰ μόνος ὁ Θεὸς τῆς χάριτος εἶνε ἡ συνδιαλλαγή τῶν ἀντιθέσεων τοῦ τε κόσμου καὶ τῆς ἡμετέρας καρδίας. Ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ εὗρον οἱ χριστιανοὶ πάσης ἐποχῆς τὴν εἰρήνην καὶ τὴν χαρὰν αὐτῶν. Ὁ σύνολος βίος συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας εἶνε μία ὁμολογία δι' αὐτόν. Πᾶσα αὐτῆς ἡ ἐνέργεια, ἡ ὅλη λατρεία, τὸ κήρυγμα, αἱ προσευχαὶ καὶ τὰ ἄσματα καὶ αἱ ἱεραὶ ἐορταὶ οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ μία μαρτυρία περὶ αὐτοῦ, καὶ πάντα τὰ προϊόντα τῶν λογοποιικῶν καὶ εἰκαστικῶν τεχνῶν, αἵτινες εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔδραμον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς, δοξολογοῦσι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Καὶ ἐφ' ὅσον θέλει ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς αἴσθημα εὐγνωμοσύνης, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ οὐδέποτε θέλει λησμονηθῆναι, θέλει ζῆν ἐν ταῖς καρδίαις καὶ ἐν τοῖς στόμασι τῶν ἀνθρώπων. Ὅστις ἤθελε κατορθώσαι νὰ ἐξαλείψῃ αὐτὸ ἀπὸ τῆς μνήμης τῶν ἀνθρώπων, οὗτος ἤθελεν ἐκρίζώσει τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον ἀπὸ τοῦ εὐγενεστάτου οἰκοδομήματος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλ' ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶνε ἀπλήρ ἀνάμνησις τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τῆς χριστιανωσύνης διατηρηθεῖσα, εἶνε κοινωνία μετὰ τοῦ Ἀναστάντος, προσωπικὴ καὶ ζῶσα σχέσις πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἐνώπιον αὐτοῦ αἱ καρδαὶ πάλλουσι, τὰ γόνατα κλίνουν. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως παρίσταται ἡμῖν ἐν τοῖς ἱεροῖς Εὐαγγελίοις, θέλει ἐξασκεῖ διὰ παντὸς τὴν μυστικὴν αὐτῆς δύναμιν ἐπὶ τῶν καρδιῶν τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἔσται ὁ δεσμός, ὅστις θέλει συνδέει αὐτοὺς διὰ παντὸς πρὸς αὐτόν διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης, ἔσται ὁ ζῶν δεσμός τῆς ἀγάπης καὶ μετὰ τὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἐφ' ὅσον θέλουσι ζῆν ἐπὶ τῆς γῆς χριστιανοί, ἤτοι μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων, θὰ διακρίνωνται διὰ τοῦ ἁσπασμοῦ, δι' οὗ προσαγορεύουσιν ἀλλήλους: Εὐλογητὸν τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ!

Ἄς μοι ἐπιτραπῇ νὰ ἐπισφραγίσω τοὺς παρόντας λόγους μου διὰ τῶν λόγων τούτων.

Ἐδοκίμασα κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μου νὰ δώσω λόγον περὶ τῆς ἀσαλεύτου βάσεως τῆς ἡμετέρας Πίστεως. Ἐδοκίμασα ν' ἀποδείξω, ὅτι ἡ ἡμετέρα πίστις δὲν εἶνε πλάσμα τῆς φαντασίας, ἀλλ' ἀλήθεια, ἀλήθεια ἥτις δικαιολογεῖται ἐνώπιον τοῦ λόγου, ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, ἐνώπιον τῆς καρδίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ (α).

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Γοιθίου τὰ ἅπαντα. Ἔκδοσ. εἰς 40 τομίδ. 1840. Τόμ. 4. σ. 264.
2. Φαβρίου Ἐπιστολαὶ κατὰ τοῦ ὕλισμου 1856.
3. Τὰς πρώτας γραμμὰς τοῦ μεγαλοπρεποῦς τούτου σχεδιογραφήματος τῆς χριστιανικῆς ταύτης θεωρίας ἐχάραξεν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου ὁμιλίᾳ αὐτοῦ (Πράξ. 17, 11—31), καὶ ἰδίως ἐν τοῖς ἑνδεκα πρώτοις Κεφαλαίοις τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς.
4. Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἰταλίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἐν αὐτῇ ἀνάγνωθι τὸ ἀξιόλογον σύγγραμμα τοῦ Jac. Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien, Basel 1860. ἰδίχ σ. 456. 460. 550.
5. Ὁ Στράους ἐνόμισε τὸν καιρὸν ἐπιτήδειον ν' ἀνακαινίσῃ τὴν μνήμην τοῦ ἀἘρμάννου Σαμουήλ Ρεϊμάρου καὶ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, τοῦ στηρίγματος τῶν ὑγιῶν λατρευτῶν τοῦ Θεοῦ». 1862.
6. Σχιλλέρου τὰ ἅπαντα, ἔκδ. 1847. 11. Τόμ. σ. 354.
7. Γοιθίου τὰ ἅπαντα, Τόμ. 3. σ. 3 ἐφεξ.
8. Γκιζώτος, L' Eglise et la société chrétiennes en 1861 p. 13.
9. Ἰδέας τινὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἀντιχριστιανικῆς ταύτης θεωρίας ἀνάγνωθι ἐν Zwei fridliche Bla''tter. 1839 S. XXX ἐφεξ. αὐτόθι σ. 132. Lebens=und Charakterbild Ma''rklin 1851 S. 125—130. Leben Jesu fu''r das Deutsche Volk (1864) S. IX. XIX (Στράους). J. B. v. Schweitzers Zeitgeist und Christenthum 1861. S. 15. 313. 316. 323. 76. 84. 99. 105. 190. 196. 225. 266. 267. 270.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Στράους, Glaubenslehre I. 351.
2. Πασκάλης, Σκέψεις. Ἐκδ. Faugère, 1844 II, 84 (49). ἰδίως

(α) Ἡ μετὰφρασις τῶν σημειώσεων ἐγένετο κατ' ἐκλογὴν καὶ ἐν περιλήψει. Σ. τ. μ.

πρβλ. ὁλόκληρον τὸ κεφάλαιον: Μεγαλειὸν καὶ ἀθλιότης τοῦ ἀνθρώπου
II. 79 ἐφεξ. (44 ἐφεξ.).

3. *Goiθιος*, Gespra''ge mit Eckermann II, 132. Πρβλ. καὶ
Ρουσσὼ Émile I. IV, p. 17 (Oeuvres, Paris, t. IX).

4. Naville. Ἡ αἰώνιος ζωή. Μετάφρ. Γερμαν. ὑπὸ Pressel 1863 σ.
15 ἐφεξ.

5. Dalton, Nathanael, Vortra''ge u''ber das Christenthum. 2.
Auf. 1864. S. 54. Ziethe, Die Wahrheit und Herrlichkeit des Chris-
tenthums. 1863. S. 43.

6. Πασκάλ. Σκέψ. II, 90 (149) II, 147 (178.).

7. Πασκάλ. Σκέψ. II, 118 (191).

8. Πασκάλ. Σκέψ. II, 88 (149).

9. Πασκάλ. Σκέψ. II, 82 (48).

10. Πρβλ. τὴν 15 σημ.

11. Naville S. 17.

12. Πασκάλ. Σκέψ. I, 104 (180). Πρβλ. καὶ Ρουσσὼ Émile I.
IV. p. 41 ἐφεξ.

13. Ὄρ. περὶ τούτου Ἑρδέρου ἱστορίαν τῆς Ἑβραϊκῆς ποιήσεως ἐν
τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ Τόμ. 1. σ. 160.

14. Ὁμήρου Ἰλιάς 17, 446.

15. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰ κυριώτερα χωρία τῶν ἀρχαίων περὶ τῆς ἀ-
θλιότητος τοῦ ἀνθρώπου. «Οἷη περ φύλλων γενεή, τοιή δὲ καὶ ἀνδρῶν» (Ὁμήρ.
Ἰλ. 6, 146. πρβλ. 21, 464). «Ἰὼ γενεαὶ βροτῶν, ὡς ὑμᾶς ἴσα καὶ τὸ
μηδὲν ζώσας ἐναριθμῶ» (Σοφοκλ. Οἶδ. T. 1178). «Σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωποι»
(Πινδάρ. Πυθ. 8, 136). «Ἰσόνειρον» τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων (Αἰσχύλ.
Προμ. 549). «Τᾶλλ' ἐγὼ καπνοῦ σκιᾶς οὐκ ἂν πριαίμην ἀνδρὶ πρὸς τὴν
ἡδονήν» (Σοφοκλ. Ἀντιγ. 1155. πρβλ. Φιλοκτ. 935). «Ὅρῳ γὰρ ἡμᾶς
οὐδὲν ὄντας ἄλλο, πλὴν εἶδωλ' . . . ἢ κούφην σκιάν» (Αἴας M.). Ἰδ.
Πλιν. Φυσ. ἱστορ. VII. Μάλιστα δὲ ἀξιοσημείωτον εἶνε τὸ ἐπίγραμμα
τοῦ Αἰσώπου (Ἀνθολ. Ἑλλ. 10, 123):

Πῶς τις ἄνευ θανάτου σε φύγοι, βίε; μυρία γάρ σευ

Λυγρὰ καὶ οὔτε φυγεῖν εὐμαρὲς, οὔτε φέρειν.

Ἦδέα μὲν γάρ σου τὰ φύσει καλὰ, γαῖα, θάλασσα,

Ἄστρα, σεληναῖα κύκλα καὶ ἡελίου.

Τάλλα δὲ πάντα, φόβοι τε καὶ ἄλγεα· καὶ τι πάθη τις
Ἑσθλὸν, ἀμοιβαίην ἐκδέχεται Νέμεσιν.

Καὶ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ ὥραϊον ἐκείνο τεμάχιον (Παραμυθητικ. πρὸς Ἀ-
πολλών. σ. 106):

Ὡ θάνατε παιᾶν ἱατρὸς μόλοις·

Λιμὴν γὰρ ὄντως αἶδας ἀν' αἶαν.

Καὶ τὸ πολλοῖς ἀποδιδόμενον ἀπόφθεγμα:

Ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον·

Φύντα δ' ὅπως ὥριστα πύλας αἶδαο περῆσαι.

Καὶ τὰ τοῦ Σοφοκλέους ἐν Οἰδίπ. ἐπὶ Κολ. 1225:

Μὴ φῦναι τὸν ἅπαντα νι-

κα λόγον· τὸ δ', ἐπεὶ φανῇ,

βῆναι ἐκείθεν ὅθεν περ ἦ-

κει, πολὺ δεύτερον, ὡς τάχιστα.

Τὸ χωρίον τοῦ Πλινίου ἐλήφθη ἐκ τῆς Φυσ. Ἱστορ. II, 5. 7. VII, 1.

Περὶ τοῦ θρηνώδους τῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων πάντων τῶν λαῶν ὁρ.
Lasaulx, *Über die Linosklage*, 1842. S. 9. καὶ Creuzer *Symholik*
II, 423. Πρὸβλ. προσέτι καὶ τὸν 7. λόγον.

16. Πασκάλ. Σκέψ. II, 9 (154).

17. Πασκάλ. Σκέψ. II, 6 (151).

18. Μελεβοράγγχιος παρὰ Nicolas Philos. *Studien u'ber das Chris-
tenthum*. Ubers 4 Aufl. I, 111. Καὶ Λεῖωνίτιος παρὰ Naville σ. 172.

19. Naville σ. 31.

20. Γοιθίου τὰ ἅπαντα Τόμ. 3. σ. 181. 325.

21. Nicolas I, 20.

22. Πασκάλ. Σκέψ. II, 172 (291. 265). ἰ. Γ. Φίχτης, ἅπαντα
II, σ. 293. 294. Πρὸβλ. καὶ Γοίθιον ε. α. σ. 233. Ἰδ. καὶ Ziethe σ.
122.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. *Λιχτεμβέργου* Ἀνάμικτα Τόμ. I, σ. 166.

2. *Λιχτεμβέργης*, I, 47. Ἐπίκτητος, Διατριβ. I, 16, 19.

3. *Κικέρων*, Περὶ νόμ. I, 8 (24).

4. *Κικέρων*, Περὶ φύσ. Θ. I, 17.

5. Ἰδίως ὁ *Τερτυλλιανὸς* ἐν ταῖς συγγράμμασι *De testimonio animae* c. 1 ἐφεξ. 5 ἐφεξ. κ. *Apologet.* c. 17.

6. Πρβλ. καὶ *Μάρκον Ἀρτωρίον* XII, 28. Ἰδ. καὶ *Ἰακώβιον*, *Περὶ τῶν θείων καὶ τῆς ἀποκαλύψεως αὐτῶν*, ἔκδ. 2. 1822. σ. 11.

7. *Πασκάλ. Σκέψ.* I, 155. 156 (30. 31). *Διχτυμβέργης*, II, 88. *Ἰακώβιος* ε. α. σ. 9.

8. *Μαίθλιον Κλαυδίου ἄπαντα*, ἔκδ. 7. 1844. τόμ. 1. σ. 10.

9. *Ἰακώβιος*, ε. α. σ. 7.

10. *Ἰακώβιος* ε. α. σ. 189. *Πασκάλ. Σκέψ.* II, 113 ἐφεξ. (243).

11. *Πασκάλ. Σκέψ.* I, 9, 8. 58. II, 113. 114. 118.

12. *Ἀριστοτέλης*, *Περὶ κόσμου* K. 6. *Κικέρ.* *Tuscul.* I, c. 28. *De divinat.* II, c. 76.

13. *Γουζῶτος*. *Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ χριστιανικὴ κοινωνία* σ. 14.

14. Πρβλ. *Kahnis, Dogmatik.* I, 1861. S. 161—168. Καὶ *Κικέρ.* *Περὶ φύσ.* Θ. II, 37.

15. Ὄρ. *Thiers, Histoire du Consulat et de l'empire* Tom. III, p. 220.

16. Πρβλ. *Perty, Anthropologische Vertra'ge* 1863: S. 39. *Rousseau Émile* I. IV. tom. II, p. 36 ἐφεξ.

17. *Hettinger, Apologie des Christenthums* S. 127.

18. *Μυλλέρου ἄπαντα* 15, 315 ἐφεξ. Καὶ παρὰ *Naville* σ. 156 ἐφεξ.

19. *Λεπτομερέστερον* περὶ τούτου παρὰ *Kahnis* ε. α. σ. 153 ἐφεξ.

20. *Κικέρ.* *Περὶ νόμ.* II, 4.

21. *Οὔτω π. χ. ὁ Στράους, Glaubenslehre* I, 393. *Leben Ma't-hlins* 155.

22. *Πασκάλ. Σκέψ.* II, 314. 315 (219. 245).

23. Ἐκτενέστερον περὶ τούτου ἀνάγνωθι ἐν τῷ ἐξαιρέτῳ συγγράμματι τοῦ *Weissenborn*, *Μαθήματα περὶ τοῦ Πανθεΐσμου καὶ τῆς Μονοθεΐας*, 1859.

24. *Ἰακώβιος*, *Περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σπινόζα*, ἐπιστολαὶ πρὸς *M. Μενδελσσῶνα*, 1785. Πρὸς ὃν ὁ *M. Μενδελσσῶν*: *M. Μενδελσσῶν* πρὸς τοὺς φίλους τοῦ *Λεσσιγγίου*. 1786. Πρβλ. ἰδίως *Ματθίου Κλαυδίου ἄπαντα* τόμ. 5. σ. 102—120.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Μ. ΦΑΛΤΑΤΣ

25. Μίαν ποιητικωτάτην παράστασιν τῆς Πανθειστικῆς τοῦ Σχελλιγγίου θεωρίας ὅρ. εἰς τὰ ἅπαντα αὐτοῦ μέρ. 1. τόμ. 4. σ. 546 ἐφεξ.

26. Πρβλ. Φριδ. Σλέγκελ, *Περὶ τῆς γλώσσης καὶ τῆς σοφίας τῶν Ἰνδῶν* 1808 σ. 127. 97. 98. 114. Ἰακώβιον, *Περὶ τῶν θείων* σ. 154. ἐφεξ.

27. Πρβλ. τὴν ποιητικὴν ὁμολογίαν τῆς ἀπογνώσεως τοῦ Πανθεϊσμοῦ ἐν τῷ ὁραίῳ ποιηματίῳ τοῦ Ru'ekert: Τὰ ἀποθνήσκοντα ἄνθη.

28. Ἀνάγνωθι περὶ τούτου ὅ,τι ὁ Stahl λέγει ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ *Fundamenten einer christlichen Philosophie* σ. 24 ἐφεξ.

29. Πρβλ. τὴν αὐτὸν συγγραφέα ε. α. σ. 14 ἐφεξ.

30. Πασκάλ. Σκέψ. II, 198 (287) II, 171 (292).

31. Ὁ Δουδοβίκος Φευερβάχιος ἐξύμνησε διὰ μακρῶν τὸν θάνατον «Reimverse auf den Tod» 1930. ἅπαντ. III, 91—108.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Πρβλ. K. v. Raumer, *Kreuzzu'ge* 1. 1849. S. 110. Curtz, *Bibel u. Astronomie* 4. ἔκδ. 1858 σ. 21 σημ.

2. Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐξεφράσθη καὶ ὑπὸ πολλῶν φυσιολόγων. Πρβλ. τὸν λόγον τοῦ Ἐρδμάννου περὶ τῆς σχέσεως τῶν φυσιολογικῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, *Καρλσρ.* 1859 σ. 19 ἐφεξ. Καὶ Molls *Jahrb. der Berg- und Hu'ttenkunde* 3 Bd. S. 6 (A. Οὐμβόλτος). Toluck, *Ἀνάμικτα*. Τόμ. 2. σ. 155. *Archiv fu'r pathol Anatomie* 1855, 16. Heft (Βιρχόβριος).

3. Πρβλ. Wuttke, *Περὶ τῶν κοσμογονικῶν τῶν ἐθνικῶν λαῶν πρὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων* 1850.

4. Πρβλ. Φαβρίου ἐπιστολὰς κτλ. σ. 224.

5. Πρβλ. Hettinger σ. 164, καὶ Φάβριον σ. 66.

6. Κάντιος, *Metaphys. Anfangsgru'nde der Naturwissenschaft* 3. Lehrsatz. Werke Bd. 5. S. 407. Προσέτι πρβλ. καὶ Ἐρδμάννον ε. α. σ. 21.—Φαβρ. σ. 84. Hettinger σ. 174. Πλήρη ἀνασκευὴν τῆς νέας Ἀτομολογίας ἐχόρηγησεν ὁ Φίχτης τῇ *Zeitschrift fu'r philosophie* 1854, 24. Bd. S. 24—46.

7. Π. χ. ὁ Ezolbe παρὰ Φαβρίῳ σ. 89.

8. Σπιρόζας, *Ἠθικὴ*, 4. βιβλ. Πρόλογ.

9. Πρβλ. Φάβρ. σ. 85 καὶ Hett σ. 185.
10. Ἐρδμυκνος, ε. α. σ. 19. Liebig, Χημικαὶ ἐπιστολαὶ ἔκδ. 5. 1861. Ἐπιστολ. 23. σ. 206. Schleiden, Ἡ ἀρχαιότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κτλ. λόγοι τρεῖς 1863 σ. 28.
11. Hettinger σ. 191.
12. Πρβλ. Φάβρ. σ. 67 καὶ Hett. σ. 171.
13. Πρβλ. Toluck, Ἀνάμικτα Τόμ. II, σ. 384—402 Hett. σ. 194.
14. Πρβλ. Halmers, Apolog. Abhandlungen, 3. Abh. παρὰ Toluck, Ἀνάμικτα Τόμ. I, σ. 209.
15. Ὁρ. Kurtz, Bibel u. Astronomie ἔκδ. 4. 1858. σ. 339.
16. Ὁρ. Ma'dler, Astron. Briefe S. 129.
17. Ma'dler, Astron. Briefe S. 236.
18. Πρβλ. Ebrard, Der glaube an die heilig. Schrift S. 164. Προσέτι Kurtz ε. α. σ. 224—232. Περὶ τῆς βεβούρητος ἑκάστου Πλανήτου ὅρ. τοὺς πίνακας τοῦ Pfaff, Scho'pfungs geschichte, 1855. S. 245.
19. Kurtz, Bibel u. Astronomie S. 290.
20. Πρβλ. τὸ ἐν Morgenbl. 1864 No 1—3 γραφὲν ἄρθρον: Seit der Leipsiger Schlacht.
21. Baumga'rtner, Λόγος περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῷ ἔργῳ τῆς δημιουργίας. 1859. σ. 15.
22. Ὁρ. περὶ τούτου Naumann, Lehrbuch der Geognosie 2 aufl. 1862. 2. Bd. S. 556. 564. 573.
23. Lichtenberg, Geologische Phantasien im Go'ttinger Taschenbuch fu'r 1795 S. 79.
24. Ὁ ἐπίσημος Ἀγγλος γεωλόγος Κάρολος Λυέλλος ἀνέπτυξε τὸ ἴδιον σύστημα ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Principles of geologie. Πρβλ. Φάβρ. σ. 273—275. Τῆς ἀντιθέτου ιδέας ὑπῆρξεν ὁ Perty, Anthropolog. Vortra'ge S. 40 ἐφεξ.
25. Charles Darwin, On the origin of species bey means of natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life, 1859. Πρβλ. Heer, Zwei Vortra'ge von Escher u. Heer, Zu'rich 1847. S. 41 ἐφεξ. Καὶ Fechner, Die drei Motive u. s. w.» S. 237.

26. Πρβλ. περὶ τούτου Perty ε. α. σ. 50 ἐφεξ.—Huxley, Zeugnisse u'ber die Stellung des Menschen in der Natur. Γερμαν. μετάφρ. ὑπὸ Β. Κάρου 1863. σ. 152.

27. Ὅρ. περὶ τούτου Pfaff, Scho'pfungsgeschichte 1855, S. 615 ἐφεξ. Πρβλ. καὶ Bu'ffon, Theorie de la Terre, Art. 2. Linné, Curios. nat. § 6.

28. Πρβλ. Pfaff. ε. α. σ. 504. 505. Κατὰ τὸν Bischof ἐχρειάσθησαν 1,004, 117 ἔτη πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ φυτοκόσμου ἐκείνου, ὅστις σήμερον σχηματίζει τὸ παρὰ τὸν Σάραυον ἀνθρακεῖον.

29. Perty, Anthtrop. Vortra'ge. S. 16.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Ὅρ. περὶ τούτου Φάβριον α. ε. σ. 289 ἐφεξ. καὶ τὸ ἐξαίρετον ἄρθρον τοῦ Φ. Πφαφφίου: Ἀρχαιότης καὶ καταγωγὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐν «Daheim» 1865 N. 30.

2. Πλεῖστα ἐγράφησαν περὶ τῶν πασσαλοτεύκτων οἰκοδομῶν. Ἡμεῖς ὅμως ἀρκούμεθα νὰ παραπέμψωμεν τὸν ἡμέτερον ἀναγνώστην εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Maurer, Περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν κατοίκων τῶν πασσαλοτεύκτων οἰκοδομῶν. Ausland 1864. N. 39—42.

3. Cuvier, Disconrs sur les revolutions du globe p. 22.

4. Περὶ Δαρβίνου πρβλ. τὴν 25 σημ. τοῦ τετάρτου λόγου. Ὅρ. προσέτι καὶ Φάβριον ε. α. σ. 219—260.

5. Περὶ τοῦ συστήματος τοῦ Ἀγασσιτζ πρβλ. Waitz, Anthropologie der Naturvo'lker I. 218 ἐφεξ.

6. Περὶ τῆς διαιρέσεως εἰς φυλὰς καθόλου πρβλ. Waitz ε. α. σ. 238 ἐφεξ. Ἡ προσωπικὴ γωνία σχηματίζεται ἐκ τῶν δύο γραμμῶν, αἵτινες, ἀναχωροῦσαι ἀπὸ τῶν δύο ἐξωτερικῶν ἀκουστικῶν πόρων, συναντῶνται εἰς τὴν βᾶσιν τῆς ῥινός. Περὶ τῆς ποικιλίας τοῦ αἰνίγματος τῆς προσωπικῆς γωνίας πρβλ. Pfaff σ. 642.

7. Ὅρ. Pfaff, Scho'pfungsgeschichte S. 618. ἰδίως Waitz, Anthropol. I, 195 ἐφεξ.

8. Perty, Anthropol. Vortra'ge. S. 104.

9. Waitz II, 230.

10. Perty, S. 70. 86 ἐφεξ.
11. Perty, S. 78. Καὶ Waitz I, 390 ἐφεξ.
12. Perty, S. 85.
13. Waitz, I, 226. Perty, S. 43.
14. Waitz. I, 228.
15. Πλῆθος τοιούτων παραδόσεων εὐρίσκει τις συνηγμένας ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Lu'ken: Die traditionen des Menschengeschlechts. 1856.
16. Andr. Wagner, Streitschr gegen Burmeister. S. 41.
17. Waitz I, 226.
18. Ὁ Ἀχιλλεύς ἐν τῷ ἄδῃ μεμφιμοιρῶν λέγει πρὸς τὸν Ὀδυσσεά (Ὀδυσσ. Λ. 488):

«Μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραῦδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.

Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος εἶναι ἱητευέμεν ἄλλῳ

Ἄνδρϊ παρ' ἀκλήρῳ, ὃ μὴ βίотος πολὺς εἴη,

Ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν».

19. Ἔθος ὑπῆρχε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐπὶ δείπνων καὶ συμποσίων νῆ περιφέρηται περὶ τὴν τράπεζαν ἀργυροῦς σκελετὸς ἀνθρώπου, ἐκφωνουμένων τῶν ἀκολουθῶν ῥημάτων:

Heu, heu nos miseros, quam totus homuncio nil est.

Sic erimus cuncti, postquam nos auferet orcus.

Ergo vivamus dum licet esse bene.

- Ὁρ. Petron. ed. Mich. Hadr. p 115.

20. Κάρολ. φῶχτος, Ko'hlerglaube u. Wissenschaft, 1855. Α. Βύχνερος, Kraft u. Stoff. 1855. Μολεσχῶττος, Der Kreislauf des Lebens, 1852. Lehre von den Nahrungsmitteln 1850. Σχάλλερος, Leib u. Seele 1850. Τιττεμάννος, Uher Leben u. Stoff. 1856. Α. Βέβερος, Die neueste Vergo'tterung des Stoffes. 1856. Φροσχάμμερος, Menschenseele u. Physiologie 1956. Φάβριος, Ἐπιστολαὶ κατὰ τοῦ Ἰλισμοῦ 1856. Φίχτης, Anthropologie 1856. Ρ. Βάγνερος, Der Kampf u. die Seele vom Standpunkt der wissenschaft, 1857. Ρουέτης, Über die existenz der Seele vom (naturwissenschaftlichen Standpunkte 1863. Κ. τ. τ.

21. Κατὰ τὸν Βύχγερον. Kraft u. Stoff 7 Aufl. 1862 S. 106—109 καὶ Hettinger S. 250.

22. Λουκρήτιος, De natura rerum III, 446 ἐφεξ. Ἀρχηγὸς τοῦ συστήματος τῶν νεωτέρων Ὑλιστῶν εἶνε ὁ Α. Φενερβάχιος. Πρβλ. grundsa'tze der philosophie der Zukunft, 1843, II, 269 ἐφεξ. Ὁρ. καὶ Μολεσχῶττορ, physiologie κτλ. 1861. σ. XII, ἐφεξ. Καὶ Βύχγερον σ. 179.

23. Ὁρ. περὶ τούτου Φάβρ. σ. 63. 65. 70.

24. Φάβρ. σ. 35.

25. Hetting. σ. 264.

26. Πρβλ. Schubert, Die geschichte der Seele 4. Aufl. 1850. I, S. 444 καὶ 465.

27. Liebig, Chemische Briefe. 5 ausg. 1865, 25 Brief S. 207 ἐφεξ. Πρβλ. καὶ Hettinger σ. 255—257.

28. Πρβλ. "Ερδμarror, Uber Naturwissenschaftlichen Forschung u. s. w. S. 20.

29. Βύχγερος, ε. α. σ. 217 ἐφεξ.

30. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναχωρῶν ἐκ τῆς θεωρίας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶνε ὁ σκοπὸς συμπάσης τῆς φύσεως καὶ ἐπομένως τὸ κέντρον, ἐν ᾧ συνέρχονται ὅλοι οἱ διάφοροι βαθμοὶ τῆς ἀναπτύξεως, ὑφ' οὓς ὁ φυσικὸς βίος παρίσταται, διέκρινε τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς θρεπτικὴν (ὡς ὁμοιάζουσαν πρὸς τὰ φυτὰ κατὰ τὴν δύναμιν τῆς θρέψεως τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ), εἰς αἰσθητικὴν (ὡς ὁμοιάζουσαν πρὸς τὰ ζῶα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς τοπικῆς κινήσεως) καὶ εἰς λογικὴν (ἐπεὶδὴ παρὰ μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ προσιδιάζει ἡ δύναμις τοῦ λόγου). Πρβλ. Σβεγλέρου Ἱστορ. τῆς φιλοσοφίας. ἔκδ, 4. 1860. σ. 79. Τὴν διάκρισιν ταύτην τοῦ Ἀριστοτέλους παρεδέξατο καὶ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία καὶ φιλοσοφία τοῦ μεσαιῶνος. Ὁρ. Hettinger σ. 285 ἐφεξ. Οὕτω ἐχρησάμην καὶ γὰρ ἐν ταῖς προηγούμεναις ἐκδόσεσι τοῦ παρόντος συγγράμματος τοῖς ὅροις vegetative καὶ sensitive ἐπὶ τῆς ψυχῆς. Ἐπεὶδὴ ὅμως οἱ ὅροι οὗτοι σήμερον κατήνησαν ἀσυνήθεις, παρέλειψα αὐτοὺς ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐκδόσει, περιορισθεὶς εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Πρὸς πληρεστέραν κατάληψιν τῶν λεχθέντων περὶ τοῦ σώματος, τοῦ αἰσθητικοῦ βίου καὶ τοῦ νέου στοιχείου τῆς αὐτοσυνειδήσεως πρβλ. Hetting. σ. 302 ἐφεξ. καὶ Dalton σ. 28—31.

31. Ὁρ. Wiese, Ἡ μάρφωσις τῆς βουλήσεως. 2. ἐκδ. 1861 καὶ Dalton σ. 38 ἐφεξ.

32. Πρβλ. Γοίθιον, Τόμ. 3. σ. 172.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΚΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Πλούταρχος, πρὸς Κολώτην Κ. 31 (σ. 1125). Πρβλ. Ἀρτεμιδώρας Ὀνειροκριτικῶν I, 9. Fabricii bibliographia antiquaria. Ed. 3. 1760 p. 304. Κικέρ. Περὶ νόμ. I, 8. Hetting. σ. 359. Ὁρ. καὶ τὸν 3 λόγ. σημ. 3. Γυζώτος, L' Église et la société chrétiennes en 1861. p. 14.

2. Ἰωαν. Μυλλέρου τὰ ἅπαντα, μέρ. 33. σ. 5. καὶ Ἰωάννου Παύλου συγγράμμ. 47, 125.

3. Πρβλ. Hetting. σ. 374 ἐφεξ. καὶ Dalton σ. 40 ἐφεξ.

4. Πολλοὶ τῶν νεωτέρων Δογματικογράφων τὴν θρησκείαν ὀνομάζουσι καθόλου πίστιν πρβλ. π. χ. Kahnis Dogm. I, 131. 142 ἐφεξ.

5. Φίχτης, Ἄπαντα II, 253 ἐφεξ.

6. Ἀνάγνωθι περὶ προσευχῆς τὸ λαμπρότατον χωρίον τοῦ Γυζώτου ἐν τῷ συγγράμματι, Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ χριστιανικὴ κοινωνία κατὰ τὸ 1861. σ. 14 ἐφεξ.

7. Πρβλ. Na'gelsbach, Ἡ μεθ' Ὁμηρον Θεολογία 1857 σ. 211 ἐφεξ. Lasaulx, Περὶ τῶν εὐχῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, 1842, σ. 5. 9 ἐφεξ. Τὸ Ὀμηρικὸν χωρίον εὑρηται ἐν Ὀδυσσ. 3, 55 ἐφεξ. Ἡ παραγγελία τοῦ Σωκράτους εὑρηται παρὰ Ξενοφῶντι ἐν Οἴκον. 6, 1. ὅρ. τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος 7, 7. Τὰ ἐπίλοιπα χωρία τοῦ Ξενοφῶντος εὐρίσκονται συνηθροισμένα παρὰ τῷ Na'gelsbach 217. Ἡ γνώμη τοῦ Πλάτωνος ἐλήφθη ἐκ τῶν Νόμ. IV σ. 356 καὶ τοῦ Τιμ. σ. 22, 4 ἐφεξ. Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ἐξασκεῖ τὸ ἔθος τῆς προσευχῆς Τιμ. σ. 57, 8. Περὶ Νόμ. IV. σ. 347, 1. X. σ. 193, 11. Ἐπινομ. σ. 362, 10. Ὅτι, ὡς ὁ Δημοσθένης, οὕτω καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ῥήτορες ἤρχοντο τῶν λόγων αὐτῶν δι' ἐπικλήσεως τῶν θεῶν ὅρ. Σέρβιον εἰς Αἰνιάδ. XI, 304. Ἄλλα ἀξιομίμητα παραδείγματα προσευχῆς ὅρ. παρὰ Lasaulx σ. 8. 12. Ἰδ. καὶ Do'llinger, Heidenthum u. Judenthum 1857 S. 635.

8. Vinet, Λόγοι περὶ θρησκευτικῶν ἀντικειμένων, Γερμαν. μεταφρ. Vogel, 1835, σ. 454.

9. *Kärtwig*, Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων μόνου τοῦ λόγου. Ἄπαντα, ἔκδ. Rosenkranz X, 236 σημ.

10. Περὶ τῆς σχέσεως τῆς θρησκείας ἢ τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν πολιτισμὸν ὅρ. Lu'bker, Λόγοι περὶ πολιτισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ, 1863. Harless, Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ φιλολογία τῆς καθόλου ἀναπτύξεως, Ἐφημερίς διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν 1862 Νοεμβρ. καὶ: Ἡ σχέσις τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰ ζητήματα τῆς ἡμέρας, 1863. Ὡς πρὸς τὸν πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον πρὸβλ. Montesquieu, Τὸ πνεῦμα τῶν νόμων XXIV, 3. Τὸ πρῶτον τηλεγράφημα τοῦ ὑπερωκεανείου Τηλεγράφου ὑπῆρξε τὸ ἀκόλουθον: «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη· ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία!»

11. Ὁ Hettinger ἀναφέρει τὴν γνώμην τοῦ Γκιζώτου ἐν σ. 519.

12. Γκιζώτος, Ἡ Ἐκκλησία κτλ. σ. 167.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Ὅρα τὰ χωρία τῶν ἀρχαίων παρὰ Νικολάφ, μεταφρ. Γερμ. I, 203 ἐφεξ. μεταφρ. Ἑλληνικ. ὑπὸ Βράϊλα Ἀρμένη Α. σ. 149. Τοῦ Πλάτωνος: «Οἱ παλαιοὶ, κρείττονες ἡμῶν, καὶ ἐγγυτέρω θεῶν οἰκοῦντες, ταύτην τὴν φήμην παρέδοσαν» (Φίληβ. σ. 16.) «Πάντες γὰρ ζυμφωνοῦσιν οἱ σοφοί, ἑαυτοὺς οὕτω σεμνύνοντες, ὥς νοῦς ἐστὶ βασιλεὺς ἡμῖν οὐρανοῦ καὶ γῆς . . . Τὰ ζύμπαντα . . . οἱ πρόσθεν ἡμῶν ἔλεγον, νοῦν καὶ φρόνησιν τινα θαυμαστὴν ζυντάττουσαν διακυβερανᾶν» (αὐτόθ. σ. 28). «Πειστέον τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν . . . καὶ περ ἄνευ τε εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν» (Τιμ. σ. 40). «Ὁ μὲν δὴ Θεὸς, ὥσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, εὐθεῖαν περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος» (Νομ. Δ'. σ. 717). «Πείθεσθαι δὲ οὕτως αἰεὶ χρὴ τοῖς παλαιοῖς τε καὶ ἱεροῖς λόγοις, οἳ δὴ μὲν οὐκ οὐκ ἡμῖν ἀθάνατον ψυχὴν εἶναι» (Ἐπιστολ. Ζ'. σ. 335). «Πειστέον τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὥς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πού τοις αὐτῶν προγόνους εἰδόσιν· ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν» (Τιμ. σ. 40). Τοῦ Ἀριστοτέλους: «Εἴ τις χωρίσας αὐτὸ λάβοι μόνον τὸ πρῶτον (τὴν πάτριον δόξαν), θείως ἂν εἰρῆσθαι νομίσειεν» (Μεταφ. ιβ', ή.). «Ἀρχαῖος μὲν οὖν τις λόγος καὶ πάτριός ἐστι πᾶσιν ἀνθρώποις, ὥς ἐκ Θεοῦ τὰ πάντα καὶ διὰ Θεοῦ ἡμῖν συνέστηκεν». (Περὶ κόσμου στ'). Τοῦ Κικέρωνος: «Antiquitas proxime accedit ad deos» (De legg-

2, 11. ὄρ. καὶ Tusc. I, 12). Πρὸς καὶ Hetting. σ. 422 ἐφεξ. Lu'-ken, Die traditionen κτλ. σ. 27.

2. Πλατ. Ἀλκιβιάδ. β'. σ. 150. Πρὸς καὶ Πολιτ. σ. 271—275. Τοῦ αὐτοῦ Φαίδ. σ. 85. Ἀπολογ. Σωκρατ. 51. Τὰ χωρία ταῦτα ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Νικολ. μεταφρ. Ἑλλην. Α. σ. 183. 468. ὑπὸ τοῦ Hetting. σ. 422. τοῦ Sturm σ. 466. καὶ τοῦ Dalton σ. 121. 122.

3. Τὸ μὲν πρῶτον χωρίον τοῦ Κικέρωνος εὑρεται ἐν Tusc. I, 11, καὶ De nat. deor. III, 39. τὸ δὲ δεύτερον ἐν Tusc. III, 1, 2.

4. Ὁ Κάρτιος πρὸς Ἰακώβιον, ἐν τοῖς συγγράμμ. Ἰακωβ. III, 523.

5. Ἀναγνώθι τὰ παρὰ Dalton σ. 49 ἐφεξ.

6. Πλουτάρχ. Περὶ τοῦ ἀκούειν. 2. Καρτ., Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων μόνου τοῦ λόγου, 1793 ἐφεξ. Πρὸς Luthardt, Die Lehre von freien Willen 1863. σ. 347. 348. Dalton σ. 15 ἐφεξ.

7. Winckelmann, Antikes heidnische σ. 10—13. Βίος Μαρκελίνου, 1851, σ. 127. Ὁ Στράβος ὀνομάζει τὸν χριστιανὸν Ἄγγελον ἐλαύνοντα ἐπὶ ἡμερωμένου θηρίου καὶ ἐκθειάζει τὰς ὑγιεῖς ἀπολαύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου ἐν τῷ Βίῳ τοῦ Σχουβάριου II, 461.

8. Ὅρ. τὴν 14 σμ. τοῦ δευτέρου λόγου. Εἰς ἀρχαῖος χρησμὸς, δοθεὶς ὑπὸ τοῦ Σειληνοῦ τῷ Μίδα, διερωτῶντι τί ποτέ ἐστι τὸ βέλτιον τοῖς ἀνθρώποις, ἔχει οὕτω: «Δαίμονος ἐπιπόνου καὶ τύχης χαλεπῆς ἐφήμερον σπέρμα, τί με βιάζεσθε λέγειν ἃ ὑμῖν ἄρειον μὴ γινῶναι; μετ' ἀγνοίας γὰρ τῶν οἰκείων κακῶν ἀλυπότατος ὁ βίος· ἀνθρώποις δὲ πάντων οὐκ ἔστι γενέσθαι τὸ πάντων ἄριστον, οὐδὲ μετασχεῖν τῆς τοῦ βελτίστου φύσεως· ἄριστον γὰρ πᾶσι καὶ πάσαις τὸ μὴ γενέσθαι». (Ἀριστοτέλ. παρὰ Πλουτάρχ. Παραμυθητ. πρὸς Ἀπολλών. κ. 27). Τ' αὐτὰ ἀποφαίνεται καὶ ὁ Δελφικὸς χρησμὸς παρὰ Κικέρωνι Tusc I, 47. Καὶ Πλιν. Φυσ. Ἱστορ. VII, XXVIII, 2: «quapropter hoc primum in remediis amimi sui habeat, ex omnibus bonis, quae homini natura tribuit, nullum melius esse tempestita morte». Ὅρ. καὶ Lu'-ken σ. 302. Καὶ Lasaulx, Πραγματεία περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ μύθου τοῦ Οἰδίποδος 1841. σ. 10. ἐφεξ. Ἡρεμὸς τις μελαγχολία ἐπιλαμβάνεται ἐπὶ τῆς ὀφείας τῶν ὠραιοτάτων Ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων. Πρὸς Thiersch, ἐν ταῖς πραγματείαις τῆς ἐν Ἐρλάνγγῃ γενομένης συνελεύσεως τῶν φιλολόγων σ. 46. Καὶ ἱστορικοπολιτικὰ φύλλα 1864. τόμ. 53, φυλλάδ. 9, σ. 765. Περὶ Ἰνδῶν ἰδ. Φ.

Σλέγγελον, Περὶ τῆς γλώσσης καὶ σοφίας τῶν Ἰνδῶν σ. 100. Ὅρ. καὶ Stirn σ. 200 ἐφεξ. Hetting. σ. 502 ἐφεξ. Nicolas II, 12 ἐφεξ.

9. Seneca, de ira 3, 26. πρβλ. 2, 9 καὶ 27. De benef. 1, 10. πρβλ. Lu'ken σ. 403—405.

10. Nicolas, II, 24.

11. πρβλ. Lu'ken, Αἱ παραδόσεις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους σ. 74. ἐφξ.

12. Ἰδ. Perthes Leben, I, 60 ἐφεξ.

13. πρβλ. Stahl, Στοιχεῖα χριστιανικῆς φιλοσοφίας σ. 39.

14. Ὅρ. Σχιλλέρου πραγματείαν περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀνατροφῆς τοῦ ἀνθρώπου (1795), ἐν τῇ 5 ἐπιστολῇ.

15. Rougemont, Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μάρτυρες αὐτοῦ. Μετάφρ. Γερμαν. Φαβαρίου 1839. σ. 245 ἐφεξ.

16. Στράους, Βίος τοῦ Ἰησοῦ, προλογ. σ. XVIII.

17. Rousseau, Lettres de la montagne. P. 4. lettre III. Oeuvres I. Paris 1820. p. 250.

18. Γυιζῶτος, Ἡ Ἐκκλησία κτλ. σ. 14 ἐφεξ.

19. Ziethe, σ. 81. πρβλ. καὶ Γυιζῶτον, Ἡ Ἐκκλησ. κτλ. σ. 14 ἐφεξ. Μελέται περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας σ. 27 ἐφεξ. Hetting. σ. 557.

20. Ὅρ. Dalton σ. 185 ἐφεξ. καὶ Hetting σ. 571.

21. Ziethe σ. 86 ἐφεξ.

22. Niebuhr, Lebensnachrichten I. 470 ἐφεξ. Περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Μωάμεθ ὅρ. Tholuck, Ἀνάμικτα I, 1—27. πρβλ. καὶ Ziethe σ. 89.

23. Ὅρ. Hetting. 528 ἐφεξ. Rougemont, Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μάρτυρες αὐτοῦ σ. 126 ἐφεξ. 145 ἐφεξ. Auberlen, Die gö'tliche Offenbarung I. 7 ἐφεξ.

24. Οὕτως ἐξεφράσθη ἰδίως ὁ Holsten, ὁπαδὸς τῆς λεγομένης Σχολῆς τῆς Τυβίγγης ἢ τοῦ Βάουρ, ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ: Die Christusbildung des Paulus und die genesis des Paulinischen Evangeliums, Zeitschrift fu'r wissenschaftl. Theologie 1861. 3. S. 224—284. Κατὰ τοῦ Holsten ἔγραψεν ὁ Beyschlag, Studien u. Kritiken, 1864, H. 2. S. 197—264.

25. Ἐκ τοιαύτης ἀφετηρίας ἀναχωρεῖ ὁ Anberlen ἐν τῷ μνημονευθέντι αὐτοῦ συγγράμματι σ. 11 ἐφεξ.

26. Βάουρ, Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, 2 ἔκδ. 1860. σ. 39.
27. Πρὸλ. τὴν 23 σημ. Ὁρ. καὶ Βάουρ, ε. α. σ. 45.
28. Nicolas, IV, 167.
29. Λεσσιγγίου συγγράμματα, ἔκδ. Λαχμάνου, X, 10.
30. Λεσσιγγ. αὐτόθ. X, 14.
31. Γοιθίου Διάλογοι πρὸς Ἐκκερμάννον 2, 132. Πρὸλ. καὶ 1, 226. 227. 3, 199. 3, 200. Τῶν ἀπάντων 3, 169. 298. 325. Φαῦστος 1 καὶ 2 μέρ. τῶν ἀπάντ. 11, 30. 12, 15. Πρὸλ. Stirn σ. 442. Hetting. σ. 438 ἐφεξ. Περὶ τοῦ Νεύτωνος, Ὁρ. Νικολάου φιλοσοφ. μελέτ. μετάφρ. Ἑλλήν. Α. σ. 79.
32. Stahl, Στοιχεῖα χριστιανικῆς φιλοσοφίας σ. VII.
33. Φαβρίου ἐπιστολαὶ κατὰ τοῦ Ἰλισμοῦ σ. 163.
34. Πασκάλ. Σκέψ. II, 347 (186). Hetting. σ. 119.
35. Fechner, Die drei Motive und gru'nde des glaubens S. 4. Πρὸλ. Nicolas IV, 419 ἐφεξ.
36. Διάλογοι πρὸς Ἐκκερμάννον I, 227.
37. Πρὸλ. Hetting. σ. 445. Βάκων De augment. Scient. X, 4.
38. Πασκάλ. Σκέψ. II, 105 (181). 145 (184). 146 (211).—Πρὸλ. καὶ Weingarten, ὁ Πασκάλης ὡς ἀπολογητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ, 1863, σ. 28.
39. Ὁ Ἰούλιος Μύλλερὸς ἐν τῇ Γερμαν. Zeitschr. fu'r christliche Wissenschaft 1853 N. 30 S. 240.
40. Πασκάλ. Σκέψ. II, 146 (182).
41. Πασκάλ. Σκέψ. II, 172.
42. Πασκάλ. Σκέψ. II, 156.
43. Πασκάλ. Σκέψ. II, 204 (198).
44. Πασκάλ. Σκέψ. II, 348 (187).
45. Πασκάλ. Σκέψ. II, 347 (186).
46. Nicolas II, 300.
47. Dalton σ. 169.
48. Πασκάλ. Σκέψ. I, 156 (30. 31).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΓΔΟΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Σύντομον ἀλλὰ ἐξαίρετον ἔχουσιν τῶν ἐθνικῶν θρησκειῶν ἔχει ὁ Stirm ἐν τῇ 10 ἐπιστολῇ τῆς Ἀπολογίας αὐτοῦ σ. 355—392.
2. Πρβλ. π. γ. B. Roth, Οἱ ἀνώτατοι Θεοὶ τῶν Ἀρείων λαῶν, ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι τῆς Γερμανικῆς Ἀνατολικῆς Ἑταιρίας 1852, I, σ. 67—77.
3. Πρβλ. Νικολ. Φιλ. μελ. μεταφρ. Ἑλλ. Α. 113 ἐφεξ.
4. Wuttke, Ἡ ἱστορία τοῦ ἐθνισμοῦ I, σ. 19.
5. Περὶ τῆς μονοθεϊστικῆς ταύτης τάσεως πρβλ. Na''gelsbach, Ὀμηρικ. Θεολογία σ. 127. ἴδ. Ἡ μεθ' Ὀμηρον Θεολογία σ. 138.
6. Πρβλ. Na''gelsbach, Ἡ μεθ' Ὀμηρον Θεολογ. σ. 476.
7. Ὁ Πλούταρχος θεωρεῖ τὸ φαινόμενον τοῦτο τόσον σπουδαῖον, ὥστε ἔγραψεν ἰδιαίτερον σύγγραμμα, Περὶ τῶν ἐκλειπομένων χρηστηρίων.
8. Na''gelsbach, Ἡ μεθ' Ὀμηρον Θεολογία σ. 432.
9. Περὶ τῆς ἀνηθίκου ἐπιρροῆς τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ θρησκείας πρβλ. τὴν πολυμαθῆ πραγματείαν τοῦ Tholuck ἐν Neanders Denkwu''r-digkeiten I, 1823, s. 1—246. Καὶ Tzschirner, Fall des Heidenthums I, 1829. S. 26 anm. Μερικὰ παραδείγματα περὶ τῆς ἐπιρροῆς μερικῶν τῆς τέχνης ἔργων ὅρ. παρὰ Πλιν. Φυσικ. Ἱστορ. 36, 5. Ἐντεῦθεν αἱ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ προσβολαὶ κατὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας Αὐγουστ. Περὶ πόλ. Θεοῦ II, 7. Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. V, 5. Προτρεπτ. 2. Τερτυλλιαν. De idolol. 3. Πρβλ. Kunstblatt 1831. N. 28 ἐφεξ. «Περὶ τῶν αἰτιῶν καὶ ὁρίων τοῦ κατὰ τῆς τέχνης μίσους κατὰ τὸν 3 αἰῶν. μ. Χ.». Καὶ Gru''neisen ἐν τῇ λαμπρᾷ αὐτοῦ μελέτῃ «Περὶ τῆς ἠθικότητος τῆς πλαστικῆς τέχνης παρὰ τοῖς Ἕλλησιν» (Zeitschrift fu''r historische Theologie 1833, Hett 3. S. 1—113). Περὶ τῶν ἐν Πομπηίᾳ εὑρεθέντων αἰσχρῶν τῆς τέχνης προϊόντων ὅρ. Allgemeine Zeitung 1864 N. 2 Beilage «Neuester Zustand der Ausgrabungen von Pompeji». Περὶ τῶν ἐταιρῶν καὶ τῆς παιδεραστίας πρβλ. Na''gelsbach, Ἡ μεθ' Ὀμηρον θεολογία 1857. σ. 234 ἐφεξ. Becker, Charikles 2. Aufl. 2, 199. Fridr. Hermann, Privat=Alterthu''mer §. 29. Do'llinger, Heidenthum u. Judenthum S. 638 ἐφεξ. 683 ἐφεξ. 718 ἐφεξ.

Stirm S. 232. Νικολάου Φίλος. μελέτ. μετάφρ. Ἑλλήν. Α. σ. 161 ἐρεξ.

10. Κικέρωνος De invent. I, 29. Hetting. σ. 40.

11. Λουκρητίου I, 932.

12. Πλουτάρχου, Περὶ δεισιδαιμονίας. Πρβλ. Stirm S. 164. Harless: Τὸ βιβλίον τῶν Αἰγυπτιακῶν μυστηρίων. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς αὐτοαπο-
συνθέσεως τοῦ ἔθνικοῦ Ἑλληνισμοῦ 1858.

13. Περὶ Σωκράτους ὅρ. Hetting. σ. 848. F. Rougemont, Socra-
tes et Jesus Christ. Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τοῦ Σωκράτους τοῦ ὑπακού-
ειν τοῖς νόμοις τῆς πολιτείας Ξενοφ. Ἀπομνημ. IV. 4, 12. 6, 6. περὶ
τῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν φίλον καὶ τὸν ἐχθρὸν II, 6, 35. Καὶ Πλάτων.
Κρίτ. T. VIII p. 178, πρβλ. Schmidt, Die bu'rger. Gesellschaft
in der altro'm. Welt, u'bers. v. Richard 1857 S. 48. περὶ τῆς
συνδιαλέξεως αὐτοῦ μετὰ τῆς ἐταίρας Θεοδότης II, 11. Zeller, Philoso-
phie der griechen, 2 Aufl. II, 1, 75. Na'gelsbach, Ἡ μεθ' Ὁμη-
ρον Θεολογία σ. 236. Rousseau, Émile IV. t. II, p. 110. Περὶ τοῦ
πολιτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀρχαίας ἠθικῆς πρβλ. Jacobi, Woldemar.
WW. V, 382.

14. Πρβλ. Νεάνδρου ἐπιστημονικὰς πραγματείας ἐκδοθεῖς. ὑπὸ Ἰακω-
εῖου 1851, σ. 140—214: Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἑλλ. ἠθικῆς πρὸς
τὴν χριστιανικὴν: 2. Σωκράτης καὶ Πλάτων· 3. Ἀριστοτέλης. Zeller,
Philosophie der griechen II, 1, 569. 570. Τὸ μνημονευθὲν χωρίον
τοῦ Αὐγουστίνου: Da civitat. Dei VIII, 5.

15. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο μετεχειρίσθησαν οἱ μεταγενέστεροι χρι-
στιανοὶ συγγραφεῖς κατὰ τῶν Νεοπλατωνικῶν. Π. γ. ὁ Ἀρνόβιος II, p. 39.

16. Νεάνδρος, ε. α. 1. Ὁ Στωϊκισμός. Ὅτι ἡ ἀληθὴς ἔννοια τῆς λέ-
ξεως: ταπεινοφροσύνη ἦν ἄγνωστος τοῖς ἀρχαίοις πρβλ. Stirm. S. 236.
Ziethe S. 38. Schmidt ε. α. σ. 44. 300.

17. Κοϊντίλ. Instit. I. proem.—Κικέρων. Tusc. II. 4. Do'llin-
ger S. 605.

18. Πρβλ. Villemain, L'éloquence chrétienne au quatorzième
sicle, Paris, p. 31, 1855.

19. Seneca de ira II, 8. 9. πρβλ. Lu'ken S. 305. Μάρκ. Λύ-
ρηλ. τῶν πρὸς ἑαυτόν. Ἰουβενάλ. Σατυρ. 13, 26—30 καὶ 15, 70. 71.

Σενεκ. De beneficiis 6, 22., Thyest 831. Βιργιλίου γεωργικ. 1, 368. Δίων. Κασσ. τίτ. 66. Plin. sec. Epp. 6, 20. καὶ Senec. quaest. nat. 3. 5. ἐφεξ.

20. Lu''ken S. 312 ἐφεξ. Stirn. S. 181 ἐφεξ. Περὶ τοῦ μύθου τοῦ Προμηθεύς ὅρ. Lasaulx, Προμηθεύς. Ὁ μῦθος καὶ ἡ ἔννοια αὐτοῦ 1843. πρβλ. Na''gelsbach, Ἡ μεθ' Ὀμηρ. Θεολογία σ. 484.

21. Πλάτων. Πολιτ. II, σ. 361 ἐφεξ. πρβλ. καὶ Rousseau, Émile I. IV. t. 2. p. 109 ἐφεξ.

22. Κικέρ. Tusc. II, 22.

23. Τὸ πρῶτον χωρίον: Βιργιλ. ἐκλογ. 4. πρβλ. Αὐγούστ. Περὶ πόλ. Θεοῦ X, 27. τὸ δεύτερον χωρίον Βιργιλ. Αἰν. 6, 792. πρβλ. καὶ Lu''ken S. 356.—Περὶ τῆς προσδοκίας Ἰουδαίου τινὸς κοσμοκράτορος πρβλ. Σουετών., Βίος Βεσπασιαν. 4 καὶ 5. Δίων, Βεσπεσιανὸς 64, 1. Τάκит. Ἱστορ. 5, 13. 1, 10. 2, 4. 28. Ἰώσηπ., Περὶ τοῦ Ἰουδ. πολέμ. 5, 3. ἐφεξ.

24. Τερτυλλιαν. Ἀπολογητ. 17.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Εἰς ΤΟΝ ΕΝΝΑΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Περὶ τῆς σημασίας τῆς πολιτείας ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν ὅρ. Na''gelsbach, Ἡ μεθ' Ὀμηρον θεολογία σ. 288 ἐφεξ. Περὶ τῆς ἐλλείψεως παντὸς κοσμοπολιτισμοῦ, αὐτόθ. σ. 298. Ὠριγέν. κατὰ Κέλσ. II, 46. De''llinger S. 664 ἐφεξ. Περὶ τῆς προπαρασκευῆς καθ' ὅλου τῶν π. X. χρόνων διὰ τὸν χριστιανισμὸν ὅρ. διὰ Stirn σ. 152 ἐφεξ. Ὅτι δὲ ὁ χριστιανισμὸς ἦν τὸ τέλος ὅλης τῆς πρὸ αὐτοῦ ἱστορικῆς ἀναπτύξεως πρβλ. Ἰωάννου Μυλλέρου συγγράμματ. 15, 315 ἐφεξ.

2. Πλείονα περὶ τούτου ὅρ. ἐν τῇ Ἐκκλ. Ἱστορίᾳ τοῦ Gieseler I §. 40. Πασκάλ. Σκέψ. II, 319 (223). Ὅτι δὲ τὰ πάντα συνώμοσαν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπέδειξε λαμπρῶς καὶ ὁ Schmidt σ. 266.

3. Ταχίτου χρον. XV, 44.

4. Πλινίου Ἐπ. X, 97.

5. Τερτυλλιαν. Ἀπολογητ. 37.

6. Περὶ τῆς εὐσταθείας καὶ πίστεως τῶν μαρτύρων καθὼς καὶ περὶ τῆς σκληρότητος τῶν θημίων των ὅρ. Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. III, 36. IV, 15, 16. V, 1. VI, 41, 42 καὶ οὕτω καθεξῆς.

7. Laurent, Études sur l'histoire de l'humanité. T. V, p. 596
παρὰ Hetting. σ. 778. Ἡ αὐτὴ ἰδέα παρὰ Stirm σ. 450.

8. Πασκάλ. Σκέψ, II, 337 (233).

9. Περὶ τοῦ ἠθικοῦ τούτου θαύματος πρὸς Νικόλαον IV, 286. 356.

10. Τερτυλλιαν. Ἀπολογητ. 39. Stirm σ. 239. Schmidt 289 ἐφεξ.

11. Ὁ ἐθνικός Καϊκίλιος ἐν Ὀκταβίῳ τοῦ Μινουκίου Φήλικος Κ. 9.

12. Ἰουλιανοῦ Ἐπιστ. 49 πρὸς Ἀρσάκιον. Λουκιανοῦ, Περὶ τῆς Περε-
γρίνου τελευτῆς 13 (337 ἐφεξ.). Γαληνός παρ' Abulfeda historia an-
teislamica ed. Fleischer, 1834 p. 409.

13. Λιβάνιος παρὰ Χρυσοστόμῳ, Εἰς νεωτέραν χηρεύσαν. Κεφ. 2. I,
σ. 340. Hetting. σ. 758 σημ. Stirm σ. 270.

14. Τερτυλλιαν. Ἀπολογητ. 50.

15. Λακταντ. Instit. div. V, 19. Hetting. σ. 774. Καὶ Schmidt
σ. 290 ἐφεξ.

16. Τερτυλλ. Ἀπολ. 2. Μινουκίου Φήλικος Ὀκτάβιος Κεφ. 14.—
Κεφ. 12.

17. Ὁ Κέλσος ὀνομάζει τὸν χριστιανισμὸν βάρβαρον δόγμα (ὧριγεν.
κατ. Κέλσ. I, 2) πρὸς Βάουρ, Ἱστορίαν τῶν δογμάτων I, 1. σ. 305
ἐφεξ. Καὶ ὁ Ἀπολογητὴς Τατιανὸς ὁμολογεῖ, ὅτι ἐν τῇ βαρβάρῳ ταύτῃ
φιλοσοφία εὔρε τὴν ἀλήθειαν. Schmidt σ. 280.

18. Πρὸς περὶ τούτου καὶ Γυιζῶτον, Ἡ Ἐκκλησία κτλ. σ. 153 ἐφξ.
Stirm σ. 253. Ὅλαι αἱ δυναταὶ ἀποδείξεις περὶ τῆς ἀληθείας τῆς πα-
ρούσης θέσεως εὔρηνται ἐν ἐκτάσει ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Schmidt, Essai
historique sur la société civile dans le monde romain etc. 1853.

19. Montesquieu, Πνεῦμα τῶν νόμων VIII, 9.

20. Ὁ Βολταίρος ἀριθμῶν 10 ἑκατομμύρια ἀνθρώπων φρονεθέντων ἐπὶ
τῇ προφάσει τοῦ χριστιανισμοῦ ἀναφωνεῖ: religion chrétienne, voila tes
effets! Stirm. σ. 191.

21. Οὕτω καὶ ὁ Γοίθιος παρὰ Stirm σ. 193.

22. Λαμπρὰν παράστασιν τῆς καθολικότητος τοῦ χριστιανισμοῦ εὐρί-
σκομεν παρὰ Kahnis Dogmatik I, S. 671—674.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΛΟΓΟΝ.

1. Ἰωάννου Παύλου, Περὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ βίῳ. Ἄπαντ. 36, 6. Stirn. σ. 194.

2. Πράξ. 9, 14. 21. (22, 16) 1 Κορ. 1, 2. 1 Τιμ. 2, 22.

3. Πλινίου ἐπιστολ. X, 97. Πρβλ. καὶ τὴν 4 σημ. τοῦ 9 λόγ.

4. Τὴν ἀπόδειξιν τούτου ὄρ. ἐν τῷ τοῦ Βεϋσλαγίου λόγῳ, περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ρέναν βίου τοῦ Ἰησοῦ 1864] σ. 45 ἐφεξ.

5. Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν Εὐαγγελίων ἀνάγνωθι τὸ σύγγραμμα τοῦ Τισχενδόρφιου: Πότε συνεγράφησαν τὰ ἡμέτερα Εὐαγγέλια, ἐκδ. 2. 1865.

6. Ὁρ. Hetting. σ. 611.

7. Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα τοῦ δευτέρου αἰῶνος τὰ Εὐαγγέλια ἀπῆλθον καθολικοῦ καὶ κανονικοῦ κύρους ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Περὶ τούτου μαρτυροῦσι τὰ συγγράμματα τοῦ Εἰρηναίου, ἐπισκόπου Λουγδούνου, ὅστις ἔζη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἡ Συριακὴ καὶ ἡ Λατινικὴ μετάφρασις, γυνόμεναι περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, τὰ συγγράμματα Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, γράψαντος τὴν μείζονα Ἀπολογ. αὐτοῦ περὶ τὸ 138 ἔτος (πρβλ. περὶ τούτου Luthardt, Διατριβὴ περὶ Ἰουστίνου τοῦ Μάρτυρος καὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς Ἐρλάνγης διὰ τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν 1856, Ἀπριλ. μέχρις Αὐγ.). Ἀλλὰ καὶ ἔτι πρόσω, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 2, ἡ τοῦ τέλους τοῦ 1 αἰῶνος ὁδηγεῖ ἡμᾶς τὸ ἐσχάτως ἐπιβεβαιωθὲν χωρίον τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βαρνάβα ὡς χωρίον ληφθὲν ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου ὡς κανονικοῦ. Πρβλ. Tischendorf σ. 42. Ὅτι δὲ ἡ μαρτυρία τῶν Ἐκκλ. συγγραφέων εἶνε μαρτυρία αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας, τοῦτο ἀπέδειξεν ἱκανῶς ὁ Θείρσχιος ἐν Versuch zur Herstellung des historisch. Standpunkts fu'r die kritik der neutest. Schriften, 1845, S. 317.

8. Περὶ τοῦ συντηρητικοῦ τούτου χαρακτῆρος τῶν πρώτων χριστιανῶν πρβλ. Θείρσχιον ε. α. σ. 318 ἐφεξ.

9. Ὁρ. Τισχενδόρφιον ε. α. σ. 47 ἐφεξ.

10. Ὁρ. Τισχενδόρφιον ε. α. σ. 20 ἐφεξ.

11. Ὁρ. Τισχενδόρφιον σ. 29 ἐφεξ.

12. Πρβλ. Hetting. σ. 622. Weiss, Ἐξ λόγοι περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σ. 53.

13. Weiss, ε. α. σ. 54. Πρβλ. καὶ Rousseau, Émile I, IV. p. 409.
14. Wiseman, Λόγοι IV. Πρβλ. Hetting. σ. 624. Rousseau, Émile I, IV. p. 411.
15. Ὁρ. Tholuck, glaubwu'rdigkeit der evangel. geschichte 1837. σ. 406—429.
16. Weiss, Ἐξ λόγοι περὶ τοῦ πρ. τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σ. 54 ἐφεξ.
17. Τοῦτο ἀπέδειξεν ὁ Καθολικὸς θεολόγος Hug, ἐν τῇ λαμπρᾷ αὐτοῦ ἐπικρίσει τοῦ ὑπὸ Στράους βίου τοῦ Ἰησοῦ 1840.
18. Στράους ἐν βίῳ Μαρκλίνου σ. 51. Πρβλ. Weiss ε. α. σ. 41.
49. Πρβλ. Βάουρ, ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων ἔκδ. 2. σ. 53 ἐφεξ.
20. Ὁρ. Weiss ε. α. σ. 46,
21. Ko'stlin, Theol. Jahrb. 1854. S. 177.
22. Πρβλ. περὶ τούτου Tholuck, glaubwu'rdigkeit der evangel. geschichte, Κεφ. 5. σ. 429—463.
23. Λεσσιγγίου ἅπαντα ἔκδ. Λαχμάννου X, 52 ἐφεξ.
24. Ἰωάννου Μυλλέρου ἅπαντα, μέρ. I, 1810, σ. 458. Καὶ Hetting. 795.
25. Math. Claudius «Briefe an Andres» Thl. VI. S. 95 ἐφεξ. Thl. IV. S. 119 ἐφεξ.
26. Πρβλ. Rousseau, Émile IV. t. II, p. 111. Καὶ Ματθ. Κλαύδ. VI, 118.
27. Rousseau Lettres de la Montagne P. 1. lettre 3. u. X. P. 245 ἐφεξ.
28. Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. IV, 3.
29. Πασκάλ. Σκέψ. II, 222.
30. Πασκάλ. Σκέψ. III, 319 (218).
31. Πρβλ. Rougemont, ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μάρτυρες αὐτοῦ, Γερμαν. μεταφρ. σ. 45 ἐφεξ. 54 ἐφεξ.
32. Wiseman, Ges. Vortra'g. IV, παρὰ Hetting. σ. 817.
33. Λόγοι τοῦ Ναπολέοντος πρὸς τὸν Κόμητα Μονθολῶνα: «Ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Καῖσαρ, Κάρολος ὁ Μ. καὶ ἐγὼ—προσεπιλέγει—ιδρύσαμεν

μεγάλης βασιλείας· ἀλλ' ἐπὶ τίνος ἐστηρίζαμεν τὰ δημιουργήματα τοῦ
 ἡμετέρου δαιμονίου; Ἐπὶ τῆς βίας.—Μόνος ὁ Ἰησοῦς ἵδρυσε τὴν βασι-
 λεῖαν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀγάπης, καὶ σήμερον ἀκόμη ἑκατομμύρια ἀνθρώπων
 προθύμως θ' ἀπέθνησκον δι' αὐτόν». Πρὸς προσέτι καὶ τὰ Ἀπομνημονεύ-
 ματα τοῦ Βερτράνδου (Paris 1844).

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

ΛΟΓΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

*Ἡ ἀντίθεσις τῶν περὶ κόσμου θεωριῶν ἐν τῇ ιστορικῇ
αὐτῆς ἀναπτύξει.*

Σκοπὸς τοῦ παρόντος συγγράμματος.—Ἡ νέα περὶ κόσμου θεωρία τοῦ
χριστιανισμοῦ.—Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία.—Ὁ μεσαιών.—Ἡ Μεταρρύθμισις.
—Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀρνητικοῦ πνεύματος.—Ὁ Σοκινιανισμός.—Ὁ Ἀγ-
γλικὸς Θεϊσμός.—Οἱ Φυσιολόγοι τῆς Γαλλίας.—Ὁ Θεοφωτισμὸς ἐν Γερ-
μανίᾳ.—Ὁ Ὀρθολογισμός.—Ὁ Πανθεϊσμός.—Ὁ Ὑλισμός.—Τὸ νῦν ἐπι-
κρατοῦν σύστημα.—Ἡ ἀντίθεσις τοῦ Μονοθεϊστικοῦ καὶ Φυσιολογικοῦ συ-
στήματος . . . . . σελ. 1—20.

ΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ.

Αἱ ἀντιφάσεις τῆς ὑπάρξεως.

Τὸ πρόβλημα.—Ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον.—Αἱ ἀντι-
φάσεις τῆς γνώσεως,—τοῦ αἰσθήματος,—τῆς βουλήσεως,—τῆς καθόλου
ὑπάρξεως.—Ὁ θάνατος.—Ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας ἡθικὸν γεγονός.—Ἡ ἀ-
πάντησις τοῦ χριστιανισμοῦ . . . . . σελ. 21—34.

ΛΟΓΟΣ ΤΡΙΤΟΣ.

Ὁ προσωπικὸς Θεός.

Ἡ σημαντικότης τοῦ περὶ Θεοῦ ζητήματος.—Ἡ ἄμεσος βεβαιότης περὶ
τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.—Ἡ καθολικότης τῆς βεβαιότητος ταύτης.—Ἡ
Ἀθεΐα.—Αἱ ἀποδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ: ἐκ τῆς φύσεως,—ἐκ
τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου,—ἐκ τῆς σκοπίμου διατάξεως καὶ ἀρμονίας αὐ-
τοῦ,—ἐκ τῆς ιστορίας,—ἐκ τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ, ἣν φέρομεν ἐν ἑαυτοῖς,—
ἐκ τῆς συνειδήσεως.—Ἐξαγόμενον.—Ἡ φύσις καὶ οὐσία τοῦ Θεοῦ.—Ὁ
Πανθεϊσμός.—Ἀνασκειὴ τοῦ Πανθεϊσμοῦ: αἱ πρακτικαὶ αὐτοῦ συνέπειαι.
—Αἱ ἀντιφάσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν λόγον,—πρὸς τὴν συνείδησιν,—πρὸς
τὰς ἀνάγκας τῆς ἡμετέρας καρδίας. . . . . σελ. 34—60.

ΛΟΓΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ.

Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου.

Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς θρησκευτικῆς θεωρίας καθόλου.—Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας.—Ὁ Πανθεϊσμός καὶ ὁ Ὑλισμός.—Ἀνασκευὴ τοῦ Ὑλισμοῦ.—Ἡ Ἀστρονομία καὶ αἱ λεγόμεναι ἀντιφάσεις αὐτῆς πρὸς τὸν χριστιανισμόν.—Ἡ θέσις τῆς Γῆς.—Ἡ Γεωλογία καὶ τὰ ἐξαγόμενα αὐτῆς.—Ἡ Γεωλογία καὶ ἡ Ἀγ. Γραφή.—Αἱ ἀμφιβολίαι τῆς Γεωλογίας.—Ἀληθὲς ἔποψις τοῦ πράγματος καὶ πλήρης συμφωνία εἰς τὰ κύρια καὶ γενικά.—Ὁ θρησκευτικὸς τρόπος τοῦ θεωρεῖν τὸν κόσμον . . . . . σελ. 60—89.

ΛΟΓΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ.

Ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρώπου θεωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς ἐν γένει.—1) Ἡ ἀρχαιότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.—2) Ἡ τῶν μεταλλοιώσεων ὑπόθεσις τοῦ Δαρβίνου.—3) Ἡ ἐνότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ἀπαιτήσεις αὐτῆς ὑπὸ λόγων θρησκευτικῶν καὶ καθαρῶς ἀνθρωπίνων.—Ἡ φυλετικὴ διαφορά.—4) Ὁ ἄνθρωπος ὡς μία ἐνότης συγκειμένη ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς.—Τὸ σῶμα.—5) Ἡ ψυχὴ.—Ὁ ψυχολογικὸς Ὑλισμός.—Ἀνασκευὴ αὐτοῦ.—6) Ἡ θεωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου.—Ὁ ἄνθρωπος ὡς ὑψηλότερα τις ἀνακεφαλαιώσις τοῦ κόσμου.—Ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου.—Ἡ αὐτοσυνείδητος διάνοια.—Ἡ ἐλευθέρη βούλησις.—Ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ.—Ὁ ὑψηλότερος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου . . . . . σελ. 90—118.

ΛΟΓΟΣ ΕΚΤΟΣ.

Ἡ θρησκεία.

Ἡ καθολικότης καὶ ἀναγκαιότης τῆς θρησκείας.—Ἡ θρησκεία ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ.—Ἔδρα αὐτῆς ὁ ἐνδόμυχος βίος τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου.—Ἡ θρησκεία ὡς πίστις καὶ ὁρισμὸς τῆς πίστεως.—Ἐξωτερικὴ ἐκφάνσις τῆς πίστεως ἢ προσευχή.—Ἡ θέσις τῆς θρησκείας ἐν τῷ βίῳ.—Ὁ ἱστορικὸς σύνδεσμος τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως πρὸς τὴν θρησκείαν.—Ἡ θρησκεία καὶ ὁ βίος ἐκάστου ἔθνους.—Ἡ θρησκεία καὶ ὁ πολιτικὸς βίος.—Ἡ σημαντικότης τῆς θρησκείας ὡς πρὸς τὴν παροῦσαν περίοδον τοῦ πολιτισμοῦ . . . . . σελ. 119—139.

ΛΟΓΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ.

Ἡ ἀποκάλυψις.

1) Ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἀποκαλύψεως: ἐκ μέρους τοῦ ἡμετέρου λόγου καὶ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.—2) Ἡ ἀμαρτία.—Ἡ καθολικότης τῆς ἀμαρτίας.—Ἡ καταγωγή αὐτῆς κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφήν.—Αἱ συνέπειαι αὐτῆς: Ἡ ἠθικὴ ῥῆξις ὁλοκλήρου τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως καὶ ἡ ἡμετέρα ἀνικανότης πρὸς ἄρσιν αὐτῆς.—3) Τὸ δυνατόν τῆς ἀποκαλύψεως.—4) Τὸ θαῦμα καὶ οἱ φυσικοὶ νόμοι.—Ἡ βεβαιότης τοῦ θαύματος.—Ἡ σημασία αὐτοῦ διὰ τὴν ἀποκάλυψιν.—5) Ἡ πραγματικότης καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς ἀποκαλύψεως.—Ἡ μαρτυρία τῶν Ἀποστόλων.—Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.—Ἡ μαρτυρία τῆς καθόλου Ἐκκλησίας.—Ἡ μαρτυρία τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως: ἡ αὐταπόδειξις τῆς ἀληθείας.—Ἡ δεικνύουσα αὐτῆς δύναμις.—6) Ἡ σχέσις τῆς ἀποκαλύψεως πρὸς τὸν λόγον· κατὰ πόσον αὕτη ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ λόγου· κατὰ πόσον ἀντιφάσκει πρὸς τὸν λόγον· κατὰ πόσον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀλήθειαν τοῦ λόγου.—Ὁ λόγος ὄργανον πρὸς γνῶσιν τῆς ἀποκαλύψεως . σελ. 140—178.

ΛΟΓΟΣ ΟΓΔΟΟΣ.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀποκαλύψεως. Ἐθνισμός καὶ Ἰουδαϊσμός.

Ὁ ἱστορικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀποκαλύψεως.—Ἡ ἀποστολὴ τῶν λαῶν.—Ὁ λαὸς τῆς θρησκείας καὶ οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαίας ἀναπτύξεως.—Ἡ ἐθνικὴ θρησκεία καὶ ἡ θεοσέβεια.—Ἡ ἐθνικὴ ἠθικὴ: ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ τοῦ ἐθνισμοῦ.—Ἡ ἀληθὴς αὐτοῦ ἠθικὴ κατάστασις.—Αἱ προφητικαὶ φωναὶ παρ' ἅπασιν τοῖς λαοῖς.—Οἱ πόθοι τοῦ ἐθνισμοῦ.—Ὁ Ἰουδαϊσμός καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἰσραήλ.—Αἱ τρεῖς μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Ἰσραήλ.—Ἡ προφητεία καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς.—Ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ Ἰουδαῖοι.—Ἡ τιμωρία τοῦ λαοῦ τούτου.—Ὁ χριστιανισμός. . . σελ. 179—211.

ΛΟΓΟΣ ΕΝΝΑΤΟΣ.

Ὁ χριστιανισμός ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ἡ ἱστορικὴ θέσις τοῦ κόσμου κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν αὐτῷ.—Αἱ κοσμοκρατορίαι: Βαβυλωνιακὴ καὶ Περσικὴ, Ἑλληνικὴ καὶ Ῥωμαϊκὴ.—Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις.—Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, τὸ τέλος τῶν ἀρχαίων, ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ δύναμις τῶν νέων αἰώνων.—Ἡ θριαμβευτικὴ πορεία τοῦ

χριστιανισμοῦ διὰ τῆς ἱστορίας.—Ἡ δύναμις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.
—Ὁ καθολικὸς χαρακτὴρ τοῦ χριστιανισμοῦ.—Ὁ χριστιανισμὸς ἀποδεικνύει
τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. . . . . σελ. 212—232.

ΛΟΓΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Τὸ ζήτημα τῆς ἡμέρας.—Ἡ ἀντίθεσις τῶν γνώμῶν περὶ τοῦ προσώπου
τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ τε τοὺς ἀρχαίους καὶ νεωτέρους χρόνους.—Ὁ Στρά-
ους καὶ ὁ Ρέναν.—Τὰ Εὐαγγέλια.—Ἡ μαρτυρία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.
—Ἡ αὐτομαρτυρία τῶν Εὐαγγελίων, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ.—Ἡ ἀλήθεια τῶν
Εὐαγγελικῶν εἰδήσεων.—Αἱ προσβολαὶ κατὰ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων.—
Πῶς τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια παριστᾶσι τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, τὴν νεαρὰν αὐ-
τοῦ ἡλικίαν καὶ τὴν δημοσίαν ἐνέργειαν.—Ὁ βίος τοῦ Σωτῆρος εἶνε ἀποκά-
λυψις τῆς θείας ἀγάπης.—Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶνε θαῦμα.—
Ἡ ἀγιότης αὐτοῦ, ἡ ἀρμονία τοῦ ὄντος αὐτοῦ, ἡ συνείδησις τῆς μετὰ τοῦ
Θεοῦ κοινωνίας αὐτοῦ.—Τὰ θαύματα αὐτοῦ.—Ὁ λόγος αὐτοῦ.—Ἡ μαρτυ-
ρία αὐτοῦ περὶ ἑαυτοῦ.—Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.—Ἡ καθολικὴ αὐτοῦ θέσις ὡς
πρὸς τὸν κόσμον.—Αἱ προρρήσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ μέλλοντος.—Ὁ Υἱὸς τοῦ
Θεοῦ καὶ ἡ ἀπόλυτος αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία.—Γενικὴ ἀναθεώρησις
τῶν προειρημένων . . . . . σελ. 233—275.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.

Εἰς τὸν πρῶτον λόγον σελ. 276. Εἰς τὸν δεῦτερον λόγον σελ. 276—
278. Εἰς τὸν τρίτον λόγον σελ. 278—280. Εἰς τὸν τέταρτον λόγον σελ.
280—282. Εἰς τὸν πέμπτον λόγον σελ. 282—285. Εἰς τὸν ἕκτον
λόγον σελ. 285—286. Εἰς τὸν ἑβδομον λόγον σελ. 286—289. Εἰς
τὸν ὄγδοον λόγον σελ. 290—292. Εἰς τὸν ἑννατον λόγον σελ. 292—
293. Εἰς τὸν δέκατον λόγον σελ. 294—296.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ.

ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ.

Τοῦ Πατριαρχείου.

Ὁ Μακαριώτατος Πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων Κύριλλος σώματ. 15.	τῶν Ταξιαρχῶν . . . . .
Ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Γάζης Προκόπιος, Ἐπίτροπ. τῆς Α. Θ. Μ.	Ὁ Πανος. Ἀρχιμανδρ. Πορφύριος . .
Ὁ Σεβασμ. Μητροπολίτης Βηθλεέμ. Ἀγάπιος . . . . . 5.	Ὁ Πανος. Πρωτοσύγκελλος Ἀββακούμ.
Ὁ Σεβασμ. Μητροπολίτης Ναζαρέτ Νήφων	Ὁ Πανος. Πρωτοσύγκελλος Μητροφάνης, Ἡγούμενος Γεθσημανῆς . .
Ὁ Πανιερώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Λύδης Νεόφυτος	Ὁ Πανος. Πρωτοσύγκελλος Δανιὴλ, Ἡγούμενος ἐν Γάζῃ . . . . .
Ὁ Πανιερ. Ἀρχιεπ. Νεαπόλ. Ἰωάσαφ.	Ὁ Πανος. Πρωτοσύγκελος Σωφρόνιος, Ἡγούμενος ἐν Νεαπόλει . . . .
Ὁ Πανιερ. Ἀρχ. Σεβασείας Νικηφόρος.	Ὁ Πανος. Ἱερομόναχος Καισάριος . .
Ὁ Πανιερ. Ἀρχ. Θαβωρίου Γρηγόριος.	Ὁ Πανοςιὴτ. Ἱερομόναχος Εὐγένιος, Πρωτοψάλτης τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίν.
Ὁ Πανιερ. Ἀρχ. Φιλαδέλφ. Ἰωάσαφ.	Ὁ ὁσιώτατος Μοναχὸς Μισαὴλ, Ὑποδιερμηνεὺς . . . . .
Ὁ Πανιερ. Ἀρχ. Ἰορδάνου Γρηγόριος.	Ὁ Πανος. Ἱερομ. Δοσίθεος, Ἡγούμενος ἐν Ῥάμλῃ . . . . .
Ὁ Παν. Ἀρχ. Τιβεριάδος Νεκτάριος.	Ὁ Πανος. Ἡγούμενος τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους Λουκάς . . . . .
Ὁ Ὑψηλοπανοσιολογιώτατος Ἀρχιμανδρίτης τῆς ἐν Ἱερουσαλὴμ Ῥωσσικ. Ἐκκλησίας Ἀντωνῖνος . . . . 2.	Ὁ Πανος. Ἡγούμενος τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος Θαδδαῖος . . . . .
Ὁ Γέρον Ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Κ. τοῦ Π. Τ. Ἀρχιμανδρ. Νικηφόρος Κρής.	Ὁ Πανος. Ἡγούμενος τοῦ Ἀγ. Νικολάου Δανιὴλ ἐκ Βοδενῶν . . .
Ὁ Γέρον Σκευοφύλαξ τοῦ Π. Τ. Σεραφεῖμ. Λέσβιος	Ὁ Πανος. Ἡγούμενος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Σαμουήλ . . . . .
Ὁ Γέρον Δραγουμάνος Ἀρχιμανδρ. Ἄνθιμος Βιθυνός	Ὁ Πανος. Ἡγούμ. τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης Εὐγένιος . . . . .
Ὁ Πανοσιολ. Ἀρχιμανδρ. Ἄνθιμος Λέσβιος, Ταμίας τοῦ Κ. τοῦ Π. Τ. 5.	Ὁ Πανος. Ἡγούμ. τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀβέρκιος . . . . .
Ὁ Πανος. Ἀρχιμανδρ. Χρυσάνθος, Ἡγούμενος τοῦ Προφῆτου Ἠλιοῦ .	Ὁ Πανος. Ἱερομόν. Μακάριος Μιτίδης.
Ὁ Πανος. Ἀρχιμανδρ. Ἰωαννίκιος .	Ὁ Πανος. Ἱερομ. Ἀβράμιος Μελιδόνης Σμυρναῖος . . . . .
Ὁ Πανος. Ἀρχιμανδρ. Βησσαρίων .	Ὁ Πανος. Ἱερομ. Ἐπιφάνιος, Ἐφημέριος τοῦ Πατριαρχείου . . .
Ὁ Παν. Ἀρχ. Δαμιαν. Γανοχωρίτης .	Ὁ Πανος. Ἱερομ. Δαμασκηνός, Ἐφημέριος τοῦ Πατριαρχείου . . .
Ὁ Πανος. Ἀρχιμανδρ. Θεόκλητος .	Ὁ Πανος. Ἱερομ. Ζαχαρίας, Ἐφημέριος Γεθσημανῆς . . . . .
Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Γρηγόριος, ἐπίτροπος τῆς Α. Θ. Μ. ἐν Πτολεμαίδι.	Ὁ Ἱερολ. Ἀρχιδιάκονος Παρθένιος Μαντζῆρος Σάμιος . . . . .
Ὁ Πανος. Ἀρχ. Μόδεστος Ἡγούμενος	Ὁ Ἱερολ. Ἀρχιδιάκ. Σπυρίδων Πάφιος,

Ὁ Ἱερολογ. Γερμανὸς Κόμης, Ὑπο-
γρᾶμματεὺς . . . . .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδιάκονος Νικόδημος Ἀ-
λεξανδρίδης . . . . . 3.

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Κύριλλος Πρωτοψάλτ.

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Πατρίκιος Λαμπαδάρ.

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Βαρθολομαῖος Λέσβιος.

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Σέργιος Καισαρεύς .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Ζαχαρίας Κρής .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Ἀρσένιος Ἀγγελίδης
Βιθυνός . . . . .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Ματθαῖος Βαλινάκης
Ἀλατσατιανός . . . . .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Ἰωὺ Σάμιος . . .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Πανάρετος Κούπας
Λέσβιος . . . . .

Ὁ Ἱερολ. Ἱεροδ. Πολύδωρος Νικολαΐδης
Πριμικήριος . . . . .

Ὁ ὁσιώτατος Μοναχὸς Κύριλλος Ἀρ-
χοντάρης Θεσσαλονικεὺς . . . . .

Ὁ ὁσιώτ. Μοναχὸς Παΐσιος Καλλιπο-
λίτης κηροποιός . . . . .

Ὁ ὁσιώτ. Μοναχὸς Παγκράτιος Κυδω-
νιεύς . . . . .

Πολυχρόνιος Σταύρου Προυσαεύς .

Νικόλαος Α. Βουτζᾶ . . . . .

Γεώργιος Σταυράκης Κρής . . . .

Γεώργιος Κ. Ρόδιος, σκουπιδιάρης
τοῦ Πατριαρχείου . . . . .

Οἱ παρεπιδημοῦντες ἐνταῦθα κλη-
ρικοὶ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλε-
ξανδρείας.

Ὁ Σεβασμ. Μητροπολίτης Λιθύνης Ἀ-
θανάσιος . . . . .

Ὁ Σεβασμ. Μητροπολίτης Θηβαΐδος
Μελέτιος . . . . . 5.

Ὁ Μέγας Ἀρχιμανδρίτης Μελέτιος
Κύπριος . . . . . 2.

Ὁ Μέγας Ἀρχιδιάκονος Ἀθαν. Τήνιος.

Ὁ Ἱερομόναχος Ἱερεμίας Θεολογίτης .

Τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς

Καθηγηταί.

Φώτιος Ἐλεξανδρίδης, Μέγας Ἀρχιδι-
άκονος τοῦ Θρόνου καὶ Διευθυντῆς
τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς . . . .

Ὁ Ἀρχιμανδρ. Βενιαμὶν Ἰωαννίδης,
Καθηγητῆς τῆς Θεολογίας . . .

Ἐπιφάνιος Ματτέος, Καθηγ. τῆς Θεολ.
Λέανδρος Ἀρβανιτάκης, Καθηγητῆς
τῆς Ἑλλήν. καὶ Λατίν. Φιλολογίας.

Γεράσιμος Πρωτοπαπᾶς, Καθηγητῆς
τῶν Μαθηματικῶν . . . . .

Νικόλαος Βίγκας, Καθηγητῆς τῆς Ἑλ-
ληνικῆς Φιλολογίας . . . . .

Μαθηταί.

Μακάριος Ἱεροδιάκον. ἐξ Ἀγροῦ τῆς
Κύπρου . . . . .

Γρηγόριος Ἱεροδ. Ἰταλός . . . .

Μακάριος Ἱερομόναχος Κύπριος. .

Γαβριήλ Ἱεροδ. Πάφιος . . . . .

Σωφρόνιος Ἱεροδ. Λέσβιος . . . .

Εὐθύμιος Ἱεροδ. Δαρδανεύς . . . .

Συμεὼν Ἱεροδ. Σκύριος . . . . .

Γαβριήλ Μοναχὸς Λέσβιος . . . .

Σταῦρος Σταματιάδης Γανοχωρίτης .

Κωνσταντῖνος Παπαδόπουλος Κύπριος.

Εὐρυπίδης Πανᾶς Σάμιος . . . . .

Περικλῆς Γρηγοριάδης Πελοπον. 2.

Δαμιανὸς Ἐμμαν. Γανοχωρίτης. .

Νικηφόρος Μαζαράκης . . . . .

Ἰωάννης Κωνσταντίνου . . . . .

Ἰωάν. Ν. Βασιλάκης Ἀλατσατιανός .

Γεώργιος Γιαννάκογλου. . . . .

Ἰωάννης Γεωργίου Βιθυνός . . . .

Τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς.

Ὁ ἑλληνογμ. Προκόπιος Μαν. Σχολάρ.

Ὁ Εἰς. ἱατρὸς Χαράλ. Μαζαράκης .

Ὁ Εἰς. ἱατρὸς Φιλοκτῆτης Νέγρης .

Γεώργιος Σαρδής, Φαρμακοποιός. . Νικόλαος Μ. Δουμάνης Δαμασκηνός .
 Δημοσθένης Ρόδης, Φαρμακοποιός . Θεόδωρος Ιωάννου Χασαμπόπουλος .
 Δημ. Γεωργίου, Ύποφαρμακοποιός . Αθανάσιος Δημητρίου Τζιώτης .
 Ιωάν. Ν. Αλουτάρης, Γυπ. ἐκ Κύθνου.

ΕΝ ΙΟΥΠΠΗ.

Ὁ ὁσιολογ. Ἄνθιμος, Ἡγούμενος, ἐν Ε. Ἰωάννης Σαγραντής . . .
 Ἰούππη. . . . . Σ. Ν. Νικολαΐδης . . . . 2.
 Ἰ. Μελέτιος . . . . . Ἀρισταΐδης Π. Κυπριανοῦ . . .
 Ἰ. Κοσσένας . . . . . Χ. Κ. Χριστοφόρου . . . . .
 Μ. Παπαζῆς . . . . . Ν. Κωνσταντίνου . . . . .
 Μηνᾶς Δεββᾶς . . . . . Ἰωάννης Πυλάδης . . . . .
 Ἰωάννης Μιχαὴλ Φάραχ. . . . . Π. Κισσονέργης . . . . .
 Γεώργιος Μακρῆς . . . . .

ΕΝ Τῷ ΣΙΝΑΙΩ ΟΡΕΙ.

Ὁ Σεβασμιώτ. Ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου Τῆς Αἰουπίας
 Καλλίστρατος . . . . 2.
 Ὁ Πανοσιώτ. Ἀρχιμ. Κορνῆλιος Δικ. Ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Κύ-
 Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Ζαχαρίας . . . . . πρου Κ. Σωφρόνιος . . . . 5.
 Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Πορφύριος Ζακύνθ. Διὰ τὴν ἱερὰν Μονὴν Μαχαιράδος 2.
 Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Σεραφεῖμ . . . . . Κυπριανὸς Πρωτοσύγκελ. Μαχαιράδος
 Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Νεόφυτος. . . . 2. Μακάριος Ἀντωνιάδης . . . . .
 Ὁ Ὁσ. Σκευοφύλαξ Γρηγόριος . . . Ἰωάννης Ἀδαμίδης . . . . .
 Ἐκτωρ Πρωτοπαπᾶ . . . . .

ΕΝ ΔΑΜΑΣΚΩ.

Ὁ Μακαριώτατος Πατριάρχης Ἀντιο- Χριστόφορος Χ. Κτωρῆ . . .
 χείας Ἱερόθεος . . . . 5. Ἰωακείμ Ἱερομόναχος Ἀγ. Σάββα
 Ὁ Πανιερώτατος ἅγιος Ἀρκαδίας Χρύ- Σωφρόνιος Ἱεροδιάκονος Τριπλῶτου
 σανθος . . . . . 2. Χαρίτων Ἱερομόναχ. Ἀγ. Σάββα
 Ὁ Πανιερ. ἅγιος Λαοδικεῖας Μελέτιος. Σωφρόνιος Ἱεροδ. Ἀγίου Ἀντωνίου
 Ὁ Πανιερ. ἅγιος Τριπόλεως Σωφρόνιος Χρῦσανθος Ἀργυρίδης . . . . .
 Ὁ Ἡγ. τῆς Μονῆς Πελεμεντίου Ἱερόθ. Στυλιανὸς Ἐλευθερίου ψάλτης Παλου-
 Ὁ Ἡγ. τῆς Μονῆς Χαματούρας Ἀνθι- ριωτίσσης . . . . .
 μος Σάμιος . . . . . Παπᾶ Πέτρος Ἐφημ. Φανερωμένης .
 Ὁ Ἡγ. τοῦ ἁγίου Γεωργίου Γερμανός. Χ. Ἰωαννίδης . . . . .
 Ὁ Μ. Ἀρχιδ. τῆς Α. Θ. Μ. Ἰωσήφ .
 Ὁ Ἱεροδ. τοῦ ἁγ. Λαοδικεῖας Παρθέν. Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κι-
 Ὁ Ἀρχιγγραμ. τῆς Α. Θ. Μ. Ἰωάννης τίου Κυπριανός . . . . 5.
 Παπαδόπουλος . . . . . Ἀντώνιος Χριστοδουλίδης . . .
 Χρῆστος Ἰωάννου Παπαδόπουλος. Παῦλος Βαλδασάρ . . . . .
 Μάρκος Σωτηρικῆς Μοναχός . . . Ἀρ. Βαλδασαρίδης . . . . .

ΕΝ ΒΗΡΥΤΩ.

ΕΝ ΚΥΠΡΩ.

Κωνστ. Βαλαμμάκης	Παπᾶ Νικόλαος, Οἰκονόμος τῆς ἁγ.
Νικόλαος Φλωρίδης	Ζώδης . . . . .
Ι. Ι. Κωνσταντινίδης	Θεοχάρης Παυλίδης ἐξ Εὐρύχου . . . . .
Γεώργιος Τελεδάντος	Πρωτοπαπᾶς Φοινεὺς . . . . .

Τῆς Πάφου.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πά- φου Νεόφυτος	5. Χ. Κωνσταντῖνος Χ. Λοῖζῆ . . . . .
Ὁ Σεβ. πρῶτον Κιτίου Μελέτιος	3. Παπᾶ Κυριακὸς ἐκ Περαιπιδίου . . . . .
Ὁ Ἀρχιμανδρ. Πάφου Ἰωακείμ	Γεώργιος Ἰωαννίδης Καλαπαναχωτίτ. . . . .
Μ. Ἀνδρεάδης Ἱεροδιάκονος	Ἀντώνιος Μιχαηλίδης Πάφιος . . . . .
Ἰωακείμ Ἱερομόναχος	Παπᾶ Μιχαὴλ Κυριακοῦ (Βάσα) . . . . .
Μελέτιος Ἱεροδιάκονος	Λοῖζῆς Μιχαηλίδης (Βάσα) . . . . .
Χ. Ἰάκωβος Χ.	Δημοσθένης Κυριακοῦ (Βάσα) . . . . .
Ἀριστοτέλης Κ. Παλαιολόγος	Παναγῆς Ἀργυροῦ (Βάσα) . . . . .
Λεωνίδας Παπαδόπουλος	Γεώργιος Οἰκονομίδης ἐξ Ἄρσους . . . . .
Α. Ζιάκας Διδάσκαλος	Παπᾶ Ἀλέξιος ἐξ Ἄρσους . . . . .
Νικόλαος Εὐθυμιάδης	Δημήτριος Πιτζιλίδης ἐξ Ἄρσους . . . . .
	Ἰωάννης Μιχαηλίδης ἐκ Πεδουλᾶ . . . . .

*Τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Χρυ-
σορροῦατίσσης.*

Ὁ Πανοσιώτ. ἁγ. Καθηγούμενος Κ. Νεόφυτος	2. Κ. Σωφρόνιος . . . . . 3.
Κυπριανὸς Ἐφορος	Ἀρχιμανδρίτης Ἰωαννίκιος . . . . .
Διονύσιος Ἱερομόναχος	Ἀρχιμανδρίτης Ἰωακείμ . . . . .
Ἰωαννίκιος Ἱερομόναχος	Ἀρχιμανδρίτης Ἀγαθάγγελος . . . . .
Νεόφυτος Ἱεροδιάκονος	Σαμουὴλ Σκευοφύλαξ . . . . .
Ἀβέρκιος Ἱεροδιάκονος	Μελέτιος Ἐξαρχος . . . . .
Παπᾶ Χαράλ. ἐκ τοῦ χωρίου Ἐμπας	Σαμουὴλ ἐκ Μυριανθούσης . . . . .

Τῆς Μαραθῆας.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κυ- ρηνείας Χρῦσανθος	3. Διονύσιος Ἐφορος . . . . .
Ὁ Ἀρχιμανδρ. τοῦ Κυρηνείας Μελέτιος	Ἰωαννίκιος Ἱερομόναχος . . . . .
Ὁ Ἀρχιδιάκονος Λαυρέντιος	Ἐπιφάνιος Ἱερομόναχος . . . . .
Χαράλαμπος Ἱεροδιάκονος	Ἀθανάσιος Ἱερομόναχος . . . . .
Ὁ Ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τρω- οδιτίσσης Γερμανὸς	Γρηγόριος Ἱερομόναχος . . . . .
Νεόφυτος Οἰκονόμος τῆς Τρωοδιτίσ.	Ἀγαθάγγελος Ἱερομόναχος . . . . .
Σωφρόνιος Ἱεροδ. Τρωοδιτίσσης	Σίλβεστρος Ἱερομόναχος . . . . .
Ἀγάπιος Ἱεροδ. ἐκ Μόρφου	Χριστοφόρος Ἱερομόναχος . . . . .
	Ἰγνάτιος Ἱερομόναχος . . . . .
	Ἰερώνυμος Ἱεροδιάκονος . . . . .

Τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου.

Ὁ Ἡγούμενος τῆς ἱερ. Μονῆς Κύκκου	
Κ. Σωφρόνιος	3.
Ἀρχιμανδρίτης Ἰωαννίκιος	
Ἀρχιμανδρίτης Ἰωακείμ	
Ἀρχιμανδρίτης Ἀγαθάγγελος	
Σαμουὴλ Σκευοφύλαξ	
Μελέτιος Ἐξαρχος	
Σαμουὴλ ἐκ Μυριανθούσης	
Νεόφυτος Ἱερομόναχος	
Δαμασκηνὸς Ἱερομόναχος	
Μελέτιος Ἱερομόναχος	
Προκόπιος Ἱερομόναχος	
Διονύσιος Ἐφορος	
Ἰωαννίκιος Ἱερομόναχος	
Ἐπιφάνιος Ἱερομόναχος	
Ἀθανάσιος Ἱερομόναχος	
Γρηγόριος Ἱερομόναχος	
Ἀγαθάγγελος Ἱερομόναχος	
Σίλβεστρος Ἱερομόναχος	
Χριστοφόρος Ἱερομόναχος	
Ἰγνάτιος Ἱερομόναχος	
Ἰερώνυμος Ἱεροδιάκονος	

Καλλίνικος Ἱεροδιάκονος. . . . Σταῦρος Γ. Λουκάς . . .
 Ὁ Πανιερ. πρῶν Κῶ Κ. Παγκράτιος. . . . Ἰωάννης Ν. Παπᾶ Ἰωάννου . . .
 Ἐμμανουήλ Π. Παπᾶ Κωνσταντίνου.

ΕΝ ΣΑΜΩ.

Τοῦ Βαθέος.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σά-
 μου Γαβριήλ . . . . . Γ. Ἐμμανουήλ Νικήτα . . .
 Ὁ Ἱεροδιάσκαλος Δ. Σταματιάδης . . . . Δ. Γ. Λουκάς . . .
 Ὁ Αἰδес. Πρεσβύτ. Δημ. Οἰκονόμος. . . . Ἀριστοτέλης Βοντζαλίδης . . .
 Ὁ Πανος. Ἀρχιμ. Νεόφυτος Ψάθας . . . . Ἱπποκράτης Ζαχαρίου . . .
 Ὁ Αἰδ. Παπᾶ Νικολ. Καραθανασιάδ. . . . Ἀθανάσιος Ἀδάμ . . .
 Ὁ Παν. Σύγκελλος Διονύσιος Πανοῦσος. . . . Δημήτριος Αὐγουστίνος . . .
 Ὁ Αἰδ. Παπᾶ Κωνστ. Καραχριστόδουλ. . . . Χ. Δημήτριος Κυριακοῦ . . .
 Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ἀγ. Ζώνης . . . . Ἰωάννης Παπᾶ Ἐμμανουήλ . . .
 Ὁ Πανος. Ἠγούμενος αὐτῆς Κύριλλος . . . Ἀνδρόνικος Πετρίδης . . .
 Ἱερομόναχος . . . . . Ἰωάννης Ν. Αὐγουστίνος . . .
 Ὁ Προηγούμεν. τῆς αὐτῆς Δαμασκηνός. . . Χριστ. Π. Μανταφούνης. . .
 Ὁ Πανος. Γρηγόριος Φιαμέγκος . . . . Γ. Κ. Νικολάου . . .
 Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Μεγάλ. Παναγίας. . . . Χρ. Χ. Παναγιώτου. . .
 Ὁ Ἠγούμενος αὐτῆς Ματθαῖος Προσκυ- . . . Ν. Κ. Νικολάου . . .
 νητῆς . . . . . Σταμάτης Παπᾶ Ἐμμανουήλ. . .
 Ἱερόθεος Ἱερομόναχος . . . . . Γεώργιος Περάκης . . .
 Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ 2. . . . Σταῦρος Δ. Πανέρη . . .
 Ὁ Ἠγούμενος αὐτῆς . . . . . Ἀθανάσιος Ἀναστασίου . . .
 Ὁ Ἰατρός Ἀνδρέας Πανᾶς . . . . . Ν. Παράσχος . . .
 Νικολ. Παπαδόπουλ. Δημοδιάσκαλος . . . Χριστ. Μυλωνᾶς. . .
 Μιχαήλ Τζακιρογλίδης . . . . . Κ. Κεπετζάκος . . .
 Σταῦρος Ἰωσηφίδης . . . . .
 Δημήτριος Ἰωάννου Πρωτοπαπᾶ . . . .
 Θεμιστοκλῆς Α. Ἀνδρονίκου . . . . Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Χίου
 Νικόλαος Μ. Βουργάνας . . . . . Γρηγόριος . . .
 Ἀναγνώσης Χ. Γεωργ. ἐκ Σκουρεΐκων. . . Ὁ τοῦ ἁγ. Χίου Ἀρχιδιάκονος Νικό-
 Γεώργιος Κ. Ἀνδρουλῆς . . . . . δημος . . .
 Νικόλαος Χριστοδούλου Ἱερεὺς ἐκ . . . Ὁ Γυμνασιάρχης Γεώργιος Σουρίας . .
 Μαυραντζαίων . . . . . Παπᾶ Δημήτριος Αὐγουστίνος . . .
 Νεόφυτος Ἱερεὺς Χ. Μαλαγάρης . . . . Παπᾶ Φίλιππος Νεοχωρίτης. . .
 Γιάγκος Σταυρινάκης . . . . .

ΕΝ ΧΙΩ.

Τῶν Καρλοβασίων.

Δημήτριος Βοντζαλίδης Ἱερεὺς . . . . Παντῆς Κοσσένας . . .
 Ἰωάννης Εὐστρατιάδης . . . . Ἰωάννης Γραμβίλης . . .
 Ἱπποκράτης Δ. Ἀποστόλου . . . . Μιχαήλ Γεωργίου Συννεφιάς . . .

Σχαρλάτος Δ. Μαγκανᾶς	Φασώνης Γ. Σπυρίδων Διδάσκαλος .
Εὐστράτιος Κοσσένας	Κ. Δ. Ἀποστολίδης . . . .
Στυλιανὸς Ξανθάκης	Ἰωάννης Λαγιδεὺς . . . .
Ζορζῆς Καλουτᾶς	Ν. Π. Σαπουνοζόγλου . . . .
Ἀριστείδης Φλάμος	Δ. Π. Γρανῆ . . . .
Ἰωάννης Παπαζῆς	Νικόλαος Σανίκος . . . .
Ἀπόστολος Λάπος	Ἀπόστολος Εὐστ. Καρτσακλῆ . . . .
Νικόλαος Λάμπος	Εὐστράτιος Π. Ταμπαλῆς . . . .
Νικόλαος Μανταφούνης	Παράσχος Μαντζούνης . . . .
Γεώργιος Μιχαλινός	Ἀθ. Σεφ. Ἐκκλησιαάρχης τῆς Μητρ.
Γεώργιος Κατούλης	ἐκ Καστορίας . . . .
Μιχαὴλ Κωνσταντινίδης	Νικόλαος Κ. Πετρίδης . . . .
Ζανῆς Σμιρνούδης	Ἰωάννης Πλέλης . . . .
Ἀγγελῆς Ἀνδρεάδης	Ἀθανάσιος Ἰωάννου Μηριτζῆ . . . .
Γεώργιος Βασιλειάδης	Γεώργιος Εὐστρατίου Ψαράς . . . .
Ἀνδρέας Π. Αὐγερινός	Βασίλειος Γ. Κανταρτζῆ . . . .
Γεώργιος Σ. Ἀμίλιας	Χ. Νικόλαος Ἀρχίθας . . . .
Γεώργιος Γεωργινός	Παναγῆς Α. Γραγκουμέλης . . . .
Θεόδωρος Ἀποστολίδης	Ἑλένη Ι. Καραγιαννίκου . . . .
	Τρύφων Πατρικίου . . . .
	Χρῆστος Α. Συμπόνης . . . .
	Κωνσταντῖνος Βέργος . . . .
	Κ. Χ. Δ. Ἀθηνέλης . . . .

ΕΝ ΑΕΣΒΩ.

Βασίλειος Μιχαηλίδης . . . .
Δ. Λαίλιος . . . .

ΕΝ ΚΥΔΩΝΙΑΙΣ.

Ὁ Πανιερώτατος ἅγιος Ρύμνης Πανά-
ρατος . . . .
Ἀρχιμανδρίτης Δανιὴλ Ζαγοραῖος .
Ἱεροδ. Καλλίνικοι Τρικεύς . . . .
Κύριλλος Παπαδόπουλος Ἱεροδιάκον.
Ἐξάρχος Χ. Π. Π. Γρηγόριος . . . .
Ἀθανάσιος Σακελλάριος Ἱερεὺς . . . .
Μελέτιος Στρογίλης Ἱερομόναχος .
Εὐγένιος Ζαγοραῖος Ἱερεὺς . . . .
Πολύκαρπος Κατσαρὸς Ἱεροδιάκονος .
Ὁ τοῦ ἁγ. Μοσχον. Ἱεροδ. Σωφρόνιος.
Δημήτριος Χ. Ἀθανασίου . . . .
Θεμιστοκλῆς Σαλτέλης . . . .
Κωνσταντῖνος Πετρίδης . . . .
Εὐστράτιος Δ. Καρδαμίτσας . . . .
Εὐστράτιος Κολοιόπουλος . . . .
Γεώργιος Π. Γραγκουμέλης . . . .

ΕΝ ΔΑΡΔΑΝΕΑΙΟΙΣ.

Ὁ Σακελλίων Παπᾶ Στέφανος . . . .
Παπᾶ Δρόσος ἐκ Ρέγκοι . . . .
Χ. Κώστας Τζαρίμης . . . .
Ὁ Διδάσκαλος Ἰωάννης Καλαρριάδης
ἐξ Ἠπείρου . . . .
Ὁ Διδάσκ. Ἰωάννης Μοσχονᾶς Σάμιος.
Ὁ Διδάσκαλος Ἐμμανουὴλ Παπᾶ Ζα-
φειρόπουλος Τενέδιος . . . .
Νικόλαος Ψιρούδας . . . .
Σταῦρος Γαληνὸς ἐκ Ζίρν . . . .
Χ. Χρηστάκης Χ. Ἀγγελίδης . . . .
Ἀναστάσιος Δημητρίου Μανασσίδης
ἐκ Τζιλτικίου . . . .
Χρῆστος Γεωργίου Νίκου . . . .
Χ. Κωνσταντῆς Βουλγαρίδης . . . .
Γρηγόριος Κωνσταντινίδης . . . .
Ἀλέξιος Κωνσταντινίδης . . . .
Παναγ. Χ. Δημ. Καραγιαννόπουλος.

Μιχαήλ Κωνσταντινίδης	Θεολογίας . . . . .
Γρηγόριος Κωνσταντινίδης	Φιλόθεος 'Ιεροδ. Κωνσταντ. Βυζάντιος
Βασίλειος Νικολάου παντοπώλης . .	Ἀθανάσιος 'Ιεροδ. Καισαρεύς . . .
Παρασκευοῦ Ζαχαρένια 'Αθανασίου .	'Αγαθάγγελος 'Ιεροδ. Καστρορίτης .
Ἰωακείμ Χρηστάκης ἐκ Μαδύτου . .	Ἄνθιμος 'Ιεροδ. Πελέτης . . . .
Ἰωάννης Βασιλείου Σαζάνης	Νεόφυτος 'Ιεροδ. Καλογερίδης . . .
Ἰωάννης Παπᾶ Ν. Οἰκονομ. Ἐξαμιλιώ.	Χρῆστος 'Ιεροκλῆς . . . . .
Χρῆστος Γεωργίου βαρελοποιός . . .	Γρηγόριος 'Ιεροδ. Δρακόπουλος . . .
Ἀνδρέας Τριανταφύλλου Καβαλλάρης.	Κωνσταντῖνος 'Ιεροδ. Βαφειδῆς . . .
Μιχαήλ Καλμουκας Χῖος	'Ιλαρίων 'Ιεροδ. Κρής . . . . .
Ἀθανάσιος τοῦ ποτὲ Ἀθανασίου . . .	Νικηφόρος 'Ιεροδ. Κρής . . . . .
Δημοσθένης Ἰωάννου Χούλη	Γεώργιος 'Ιωαννίδης "Ανδριος . . .
Ἰωάννης Α. Κατακουζηνός	'Αμβρόσιος 'Ιεροδ. ἐκ Καλύμνου . .
	Κλεάνθης Γεωργιάδης . . . . .
	Νεόφυτος 'Ιεροδ. Μάγνης Θετταλός.
	'Ιερώνυμος 'Ιεροδ. Ἰθέρτης ἐκ Πα-

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

Τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

'Ο Βερρόϊας Σωφρόνιος	Στέφανος Κ. Σουλίδης ἐκ Κοριτσᾶς .
'Ο Χαριουπόλεως Γεννάδιος	Ἀθανάσιος 'Αναστασιάδης Θετταλός.
'Ο Μ. Πρωτοσύγκελλος Εὐστάθιος	Κωνστ. Σ. Πατριότης Μαδυτινός .
Κλεόβουλος	Θεόκλητος 'Ιεροδ. Μοσχονήσιος . .
'Ο Μ. Ἀρχιμανδρίτης Βενέδικτος . .	Γερμανός 'Ιεροδ. Καλλιγᾶς Θεολογίτ.
'Ο Ἀρχιμ. Ἰωακείμ Κοκκώδης Ἀρ-	'Ιω. Μιχαηλίδης Νεαπολίτης . . .
χιγγραμματεύς	Νικόλαος Σταυρίδης Ζαγοραῖος . .
'Ο Πρ. Νεοκαισαρείας Ἱερόθεος . .	Βασίλειος Ι. 'Ιαλόπουλος . . . .
'Ο Τριτεύων Κωνσταντῖος	'Αθανάσιος Α. Μεγακλῆς Ἀδριανουπολ.
Δ. Κωνσταντῖνος Γαζῆς	Χριστόδουλ. Εὐγενίου Ἀδριανουπολ.
'Ιεροδ. Δοσίθεος	'Αλέξιος 'Ιω. Παπαδόπουλ. Ἀδριαν.
Ἀλέξανδρος Δ. Ἐάνθος	Ἀριστοτ. Κ. Μαυρίδης Ἀδριανουπ.
Ἰάκωβος Ἰωσηφίδης	Κωνσ. Δ. Χατζόπουλος Ἀδριανουπ.
Παπᾶ Νικόλαος Ἀδριανουπολίτης .	Μιχ. Α. Κλεόβουλος Ἀδριανουπολ.
Διονύσιος τοῦ Ἁγίου Νικολάου . .	Ζαχ. Γ. Μαυρομμάτης ἐξ Ἀρχιάλου.
Κωνσταντῖνος Γεωργιάδης	Σωφρόνιος 'Ιεροδ. Προικονήσιος . .
Γ. Παπαδόπουλος	
Πανάρετος Ἱεροδιάκονος	Μαθηταὶ τῆς Μ. τοῦ Γ. Σχολῆς.
Γ. Καλλίβουλος	
'Ο Ἠγούμενος Βλαχεραΐτου Γερμανός.	Ἀπόστολ. Β. Οἰκονομίδης ἐκ Μαδύτου
Ἀντώνιος 'Ιερμόναχ. Μεγασπηλαιώτης	Φ. Γρασιμάδης ἐκ Μαδύτου . . .
	Συμεὼν Χριστογένους ἐκ Νίγδης .
	Ζήσης Ἰωάννου ἐκ Καστορίας . .
	Ἀντώνιος Χ. Σταύρου Λέσβιος . . .
	Νικόλαος Τ. Δεῖρματζόγλους . . .
	Ἀνέστης Χ. Ἀναστασίου . . . .
	'Ο τῆς ἱερ. Ἐκκλ. Τζουβαλίου 'Ιεροδ.

Τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς.

Ἰω. Ἀναστασιάδης, Καθηγητῆς τῆς

Γερμανός Βυζάντιος	Ἀδελφοὶ Συναδινοὶ	2.
Εὐστράτιος Νικολάου Γανοχωρίτης	Ἀδελφοὶ Τζορμπατζόγλου	2.
Σωφρόνιος Βαρουσάκης	Δ. Τζακτρογλίδης	
Σταῦρος Νικολάου Κυζικηνός	Ε. Κατζουλίδης	
	Κ. Ἀνδρέοπουλος	

Τοῦ Ἀγιοταφιτικοῦ Μετοχίου.

Ἀρχιμανδρίτης Ἰάκωβος	2.	Μ. Ἀβραμίδης	
Ἀρχιμανδρίτης Κύριλλος	2.	Ἰωάννης Τζόλας	
Παῦλος Νεοκλῆς	5.	Κ. Στρίκιδης	
Ἱεροδιδ. Ἀλέξανδ. Τριανταφυλλίδης		Θωμᾶς Θώμοβιτς	
Ἱεροδιάκονος Γερμανός Ἀρέλης		Γεώργιος Νικολάου	
Ἀθανάσιος Δημητριάδης		Ἀθανάσιος Καρπῆς	

Τοῦ Σταυροδρομίου.

Φίλιππος Περόγλου	2.	Δημήτριος Ράτκος	
Φιλόθεος Ἀρχιμανδρίτης	2.	Γεώργιος Δῖφος	
Ἀναστάσιος Μωραΐτης		Ζαφείριος Ἀμάραντος	
Ἀθανάσιος Φιλιππούτζης		Ἀδελφοὶ Στρεϊμιᾶδαι	2.
Γεώργιος Σοφιανός		Γ. Νικολαΐδης	
Α. Πεταλίδης		Κ. Σαραντόπουλος	
Δηνὴλ Ἱεροδιάκονος		Γεώργιος Καραλῆς	
Ἀντώνιος Εὐδιᾶς			
Ἀριστείδης Ψάθης			
Σπυρίδων Μ. Σακελλάριος			
Παναγιώτης Ἰορδάνου			
Γεώργιος Ἀρχαλίδης			
Γεώργιος Κ. Δανασῆς			

ΕΝ ΓΑΛΑΤΖΙΩ ΜΟΛΔΑΥΙΑΣ.

Κωνσταντῖνος Ν. Γαϊτάνης	
Κωνσταντῖνος Α. Φωκάς	
Α. Μαργαριτόπουλος	
Ἀχιλλεὺς Βενᾶς	
Ἠλίας Θεολόγου	
Χουρμούζης Γεωργούλας	
Μιχαὴλ Ἀντωνιάδης	
Δημήτριος Λάλος	
Κ. Φ. Κωνσταντουλάκης	
Α. Π. Γαϊτάνης	
Β. Ν. Μοσκόπουλος	
Σπύρος Παπαδόπουλος	
Γεώργιος Κρίστε Ἰωάννου	
Κ. Ἀναστασιάδης	
Κ. Στερεόπουλος	
Χρ. Χ. Δράκου	
Ἰωάννης Κ. Γικόκας	
Θεολόγης Ἰωάννου	

ΕΝ ΚΙΣΝΟΒΙΩ ΤΗΣ ΡΩΣΣΙΚΗΣ
ΒΑΣΣΑΡΑΒΙΑΣ.

Ἀρχιμανδρίτης Νικοδήμος Ἀγιοτα- φίτης	5.	Δημήτριος Λάλος	
Ἀρχιμανδρίτης Σαμουήλ		Κ. Φ. Κωνσταντουλάκης	
Ἀρχιμανδρ. Σωφρόνιος Ἀγιοπαυλίτης		Α. Π. Γαϊτάνης	
Ἀρχιμανδρίτης Συνέσιος Ἰβηρίτης		Β. Ν. Μοσκόπουλος	
Ὁ ἡγούμενος τῆς Ν. Μονῆς τοῦ Νιζαμ- τζου Θεοφάνης	3.	Σπύρος Παπαδόπουλος	
Ἀντώνιος Μ. Πληρεξούσιος Βατοπα- ιδίου	3.	Γεώργιος Κρίστε Ἰωάννου	
Ἰώσαφ Βατοπαιδινός		Κ. Ἀναστασιάδης	
Ἀδελφοὶ Γουμαλίκαι	3.	Κ. Στερεόπουλος	
		Χρ. Χ. Δράκου	
		Ἰωάννης Κ. Γικόκας	
		Θεολόγης Ἰωάννου	

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

Γεώργιος Κ. Κακλαμάνος	Ο Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος
Ν. Σκουλῆς	Τριπόλεως Θεόκλητος. . . . .
Γ. Ματαράγγας	Γ. Α. Ῥάλλης, Πρύτανης τοῦ Πανε-
Ἀναγνώστης Δ. Μαυρομαμάτης	πιστημίου. . . . .
Θεόδ. Οἰκονομάκης	Γ. Δαμιανός, Καθηγητῆς τοῦ Πανε-
Χ. Θωμαΐδης	πιστημίου . . . . .
Βαγγέλης Καραβίας	Π. Ρομπότης, Καθηγ. τοῦ Πανεπισ.
Ματθαῖος Α. Περῆς	Α. Σ. Στροῦμπος, Καθ. τοῦ Πανεπισ.
Ἀριστείδης Μαυροκορδάτος	Κ. Παπαρρέγγιopoulos, Καθ. τοῦ Πα-
Δ. Λέναυος	νεπιστημίου . . . . .
Στρατῆς Ἀλεξάνδρου	Γ. Δοκός, Γραμματ. τοῦ Πανεπιστ.
Εὐφροσύνη Σ. Βρετοῦ	Θεόδωρος Κ. Κολοκοτρώνης. . . .
Ζωὴ Δ. Λουριώτη	
Μαρία Ἰω. Νικολαΐδου	
Νικόλαος Π. Παύλου	
Ἰωάννης Σ. Μίνοβιτζ	
Καλλιόπη Κ. Γαϊτάνη	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ.

ΕΝ ΚΥΠΡΩ.

Τῆς Λευκωσίας.

Κύριλλος Ἱεροδιάκονος Ἀγίου Σάββα . . . . .
Χρῆστος Νικολαΐδης ἐκ Παλουριωτίσσης . . . . .

Τῆς Χρυσορρόοιαιτίσσης.

Παρθένιος Ἱεροδιάκονος . . . . .

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ.

Σελ.	Στίχ.	Ἀνάγνωθι.
13.	22.	Χριστιανοί
18.	21.	Λυσιτανός
	22.	Ὀλλανδία,
22.	6.	εἶνε.
	7.	ὑπάρξεως εἶνε.
27.	17.	πλεῖστον
38.	11.	πρώτων
131.	16.	ἀνακοινοῦ
146.	23.	Ἑλλήνων
171.	29.	Ἄμαννος
172.	12.	Ἄμαννος
183.	28.	ἀγνισμοῖς
194.	21.	καὶ
215.	26.	ὕπὸ
237.	12.	νὰ ἐπέλθωσιν
247.	12.	ἄλλως τε
278.	22.	Ubers.
279.	13.	Γυιζῶτος,
280.	21.	pathol.
283.	9.	Zeitschr.
289.	45.	Fechner
	29.	Ὅ
290.	13.	ἐκλελοιπότων
291.	23.	De
	29.	prooem.
292.	22.	ιδίᾳ
293.	1.	études
295.	1.	Rousseau
	2.	Rousseau
	23.	Rousseau
297.	23.	ὑπάρξεως.

